

వివిధ ప్రాంతాల గురించి

జి. హరి

საქ. პარტგამომცემლობის მე 2-ე სტამბა

მთავლიტი № 46 ა

შევ. № 3223

ტირაჟი—5000

48 b.

ბ. რასხნიშვილი

მეფე სიმეონ

(1885 - 1915)

2690

ცეკონილი

1934

კორექტ. და გამომშ.—არ. სიხარულიძე
გადაეცა წარმოებას—28/X-33 წ.
ხელის მოწ. დასაბეჭდად—5/II-34 წ.
ტირაჟი—5.000

მთავლიტი—46ა
ზომა ქალ.—62×94
სას. ფორ. ნიშნ.—40.000
შეკვეთა № 3223

მ. ლასხივილი (1866—1933)

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

გიორგი ლასხიშვილი უსათუოდ შესანიშნავი და შესამჩნევი პიროვნება იყო.

ჩვენი საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორიის დამწერი, როცა ის მე-19 საუკუნის დამლევსა და მე-20 საუკუნის დამდეგს მიუახლოვდება, უსათუოდ შენიშნავს და შეამჩნევს გიორგი ლასხიშვილის პიროვნებას. ამ ორ საუკუნეთა უღელტეხილზე გიორგი ლასხიშვილი სათავეში უდგა იმ მოძრაობასა და იმ პარტიას, რომლებსაც ჩვენში ამჟამად იმრიგად აღარავინ იხსენიებს, მაგრამ თავის დროზე ამ პარტიასაც ამ მოძრაობაშიც თავისი სახელი ერქვა და ჩვენ საზოგადო ცხოვრებაში ერთგვარი ადგილიც ჰქონდა დათმობილი.

როგორი იყო ეს სახელი და ეს ადგილი, ამაზე ქვევით ვიტყვით. გიორგი ლასხიშვილის სამწერლო და საზოგადო მოღვაწეობის ასპარეზზე გამოსვლა მოხდა იმ დროს, როდესაც რუსეთის იმდროინდელი იმპერიკ მძლავრი და ღონიერი ნაბიჯით დაადგა სამრეწველო განვითარების გზას. ნახევრად ბატონ-ყმური რუსეთი—ქვეყანა, სადაც ძალუმაღ ქარბობდა სოფლის მეურნეობა, თავისთავად დაქვეითებული და პირველყოფილ იარაღ-ხელსაწყოს ამარა დარჩენილი, კანს იცვლის, იხდის ძველ სამოსელს, თანდათან ახალ ფერსა და ახალ იერს ღებულობს.

მაგრამ მრეწველობის განვითარების დაუბრკოლებლად წინ წასვლას თავისი შესაუერისი პირობები ჭარბდება. მონარქიულ-ბატონ-ყმური რუსეთი საამისოდ ვერ წარმოადგენდა ხელსაყრელ პირობებს. ამ ნიადაგზე ისახება და ჩქარა ვითარდება ერთგვარი წინააღმდეგობა მთავრობასა და მრეწველობის ინტერესების წარმომადგენელთა შორის.

მაგრამ მარტო ეს როდია.

მრეწველობის გაჩენა იწვევს პროლეტარიატის გაჩენასაც, შრომისა და კაპიტალის ინტერესების ერთი მეორეს მოწინააღმდეგე ძალებად დარაზმვას. რაც დრო მიდის ამ ინტერესთა წინააღმდეგობა უფრო და უფრო შიშვლდება, უფრო და უფრო მწვავედება.

ერთი სიტყვითა და მოკლედ,—ეს ისეთი დროა, რომელიც ძირიან-ფესვიანა ცვლის ძველი ცხოვრების როგორც გარეგნულ სახეს-ისე მის შინაარსს.

საზოგადო ცხოვრების მთავარ ძარღვად და ბერკეტად კლა, სთა ბრძოლის საკითხები ისმება.

ასეთია ეს ხანა მთელ იმდროინდელ რუსეთის სამეფოში:
მაგრამ მთლად ასეთი როდია ის ჩვენში—საქართველოში.

აქაც თითქმის იგივე ცვლილებები ისახება ცხოვრების წილში, აქაც იგივე მსვლელობა ეძლევა, იმავე გზით მიიმართება საწარმოო ძალთა განვითარება, მაგრამ საქართველო „განაპირა“ დაპყრობილი ქვეყანაა. ბატონყმობის ნაშთები აქ უფრო მძლავრადაა შემონახული და დაცული. ხიზნების მდგომარეობა იგივე ბატონის ბრძანებლობის ქვეშ დარჩენილი ყმის მდგომარეობიდან თითქმის არ განირჩევა. აქ არის შერჩენილი „დროებით-ვალდებული“ გლეხობაც.

მრეწველობის განვითარება აქ ხელოვნურად მოდუნებულია. მას აქ გასაქანს არ აძლევენ. საქართველოს არა აქვს თუნდაც ის კულშეჭრილი და დაქუცმაცებული თვითმართველობის ორგანიზაცია, როგორცაა რუსეთის „ზემსტვო“, რომელსაც, ჩვენში „ეროზას“ ეტყოდენ.

ეს „განსაკუთრებული პირობები“, ცოტა არ იყოს, შლის საერთო სურათის გამოსახულებას ჩვენში და კლასთა ძალების განაწილებას თუმცა საერთოდ იმავე წესით ამყარებს, მაგრამ მათ ურთიერთობაში ვერ იძლევა ისეთ გარკვეულ დამოკიდებულებასა და განწყობილებას, როგორც შიხა რუსეთში.

თუ ოთხმეტოციანი წლების მეორე ნახევარს ავიღებთ, რუსეთის საზოგადოებრივ აზროვნებაში და მოძრაობაში ორ უთანასწორო კვალსა და გეზს შევამჩნევთ. ერთი მხრით მიდის ხალხოსნური მოძრაობის და აზროვნების მთავარი გეზი. ხალხოსნებს სწამთ, რომ რუსეთი განსაკუთრებული და თავისებური ქვეყანაა, რომ რუსეთში არ არის აუცილებელი და საჭირო კაპიტალიზმის მოვლენა, და განვითარება, რომ რუსული სასოფლო „ობშინა“ უკვე შეიცავს იმ მარცვალს, რომელზედაც შეიძლება ტანი იყაროს მომავალმა სოციალისტურმა საზოგადოებამ. მაგრამ ასეთი შეხედულება და ამ შეხედულებაზე დამყარებული სამოქმედო პროგრამა ამჟამად უკვე ერთგვარი ეჭვის ქვეშაა დაყენებული. არიან შეურყეველი ხალხოსნები და მათ სრულად და უცვლელად სწამთ ის, რაც საზოგადოდ სწამდათ იმთავითვე ხალხოსნებს, მაგრამ იმავე ხალხოსანთა წრეში გამოჩნდა ერთი წყება ხალხი, რომელიც უკვე სხვანაირი პრაქტიკულ მიზნებსა და ამოცანებს ისიხავს.

მოკლედ „ხალხოსნების“, „ნაროდნიკების“ მთლიანი ზანაკი ორნაწილად იყოფა: ერთ მხარესაა „ჩერნი პერედელ“, მეორეზე ნაროდნაია ვოლია „ჩერნი პერედელი“, თითქმის ისევე ძველ გზას ადგია, „სამავიეროდ „ნაროდნაია ვოლია“ - ში უარყოფილია „ხალხში სიარული“

და მშვიდობიანი ქადაგება. აქ უკვე პოლიტიკური ბრძოლის საჭიროებაა წინ წამოწეული, მშვიდობიანობის ნაცვლად ბომბებითა და დინამიტით გამოსვლა არის აღიარებული, როგორც სამოქმედო პროგრამის მთავარი მუხლი, ტერორი მიჩნეულია როგორც პოლიტიკური ბრძოლის მთავარი იარაღი.

მეორე კვალი, მეორე გეზი ჯერ კიდევ სუსტია, როგორც სუსტია და მცირერიცხოვანი თვით კლასი, რომელსაც ის ემყარება. ჩვენ მარქსიზმს ვგულისხმობთ, რასაკვირველია; მარქსიზმს, რომელიც სრულებით არ აპირობდა ხალხოსნური „ობშჩინის“ დაიმედებით და კაპიტალიზმის წყევლა-კრულვით კაპიტალისტური უბედურების გაქრობასა და მოსპობას.

„—კაპიტალიზმის განვითარება რუსეთში გამოიწვევს სამრეწველო პროლეტარიატის განვითარებასა და მისი მჭიდრო მებრძოლ ძალად შეკავშირებას. სწორედ პროლეტარიატი, სამრეწველო ცენტრებში თავმოყრილი და მებრძოლ ლეგიონებად დარაზმული, წესს აუგებს კაპიტალიზმს“.

ასეთი რყო მარქსისტების მსჯელობა.

აი, ეს დროა, როდესაც ახალგაზრდა ლასხიშვილი ამთავრებს სწავლას ქუთაისის გიმნაზიაში და უმაღლესი ცოდნის მისაღებად რუსეთს მიემგზავრება. ლასხიშვილი ოდესის უნივერსიტეტში მიიღეს.

თავის მოგონებებში ლასხიშვილი ცოცხლად და რთიქმის მხატვრულად აგვიწერს იმ დროს, რომელიც მან გაატარა ქართულ სათვისტომოში. პირველი ორი წელიწადი ისე გასულა, რომ ლასხიშვილი არ დაახლოვებია იმდროინდელი ახალგაზრდობის საიდუმლო რეებს.

ბოლოს ესეც მოხდა, ლასხიშვილი ხალხოსანთა წრის წევრი შეიქნა, მაგრამ... სავსებითა და მთლიანად, როგორც ჰგავს, ის არასოდეს არ გაჰყოლია ხალხოსნების გეზს.

ლასხიშვილი ასე ამბობს ამის თაობაზე:

„—მე არასოდეს არ დამევიწყებია, არც შემეძლო დამევიწყებია, რომ მე მეფის მთავრობის მიერ დაპყრობილი და დაჩაგრული ქვეყნის შებლი ვიყავ, რომ სწორედ ამიტომ მე პირველ და უწინარეს ყოვლისა ჩემი ერისა და ქვეყნის განთავისუფლების მიზანი და ამოცანა არ უნდა გამეშვა ყურადღებიდან“.

მით უმეტეს არ მოსწონდა ლასხიშვილს მარქსიზმი, მისი საერთაშორისო სოლიდარობისა და კლასთა ბრძოლის თეორია; ამიტომ

მაც იმთავითვე შეიძულა მან მარქსიზმი. ჩვენ იმას ვერ გამოუდგებით, თუ რა დროს მოხდა სახელდობ ეს ამბავი წლისა თუ თვის ჩვენებით, ჩვენთვის ისიც საკმარისია გავიხსენოთ და აღვნიშნოთ, რომ, გ. ლასხიშვილი მთელი თავისი საზოგადო და სამწერლო ასპარეზზე მუშაობის მანძილზე ერთი მთავარი მოძულარი იყო მარქსიზმის, იყო დაუცხრომელი მებრძოლი მარქსიზმის წინააღმდეგ.

ამაზე შემდეგ, ჯერ კიდევ ლასხიშვილის ხალხოსნურ წრეში ყოფნის ამბავს დაუბრუნდეთ.

არც ხალხოსნებში ყოფილა ლასხიშვილი ურყევი და მაგარი-მორწმუნე იმ აზრების, რასაც ხალხოსნები ქადაგობდნენ და აღიარებდნენ. ხალხოსნების პოლიტიკური რადიკალიზმი ლასხიშვილისათვის უფრო სიტყვის დასამშვენებელი ბარაქა იყო, მას ბევრად უფრო პრაქტიკული ზომები და ამოცანები აინტერესებდა, რომელიც „ქართველ ერს“ გამოიყვანდა თუ თავისუფლების ასპარეზზე არა, ასწევდა მას იმ სიმაღლემდე მაინც, რომ რუსეთის შიდა-ნაწილებს გათანასწორობოდა.

არ ვიცი, ყოველ შემთხვევაში ავტორი ამის შესახებ ბევრს არაფერს ამბობს, სხვა წყაროები კი ჩვენ არ მოგვეპოვება, თუ რამდენად ნაყოფიერი იყო სტუდენტი—ლასხიშვილის მოღვაწეობა იმ წრეში, რომელსაც ის დაუახლოვდა. ვიცი, მხოლოდ ის, რომ პოლიციამ ჩქარა ამ წრის კვალს მიაგნო და სხვებთან ერთად ლასხიშვილიც დააპატიმრეს.

დიდი სასჯელი თავდაპირველად ამ საქმის გამოისობით არავის შეხვედრია. თვით ლასხიშვილს კი ის აკმარეს, რომ ეტაპით გამოისტუმრეს საქართველოსაკენ, თუმცა ეტაპით მოგზაურობა შუა-გზაზე თავის ხარჯით წასვლაზე შეუცვალეს.

ლასხიშვილი ისევ თავის ქუთაისს ესტუმრა.

ეს იყო, აქედან უნდა შედგომოდა ის დამოუკიდებლად საარსებო გზის გაყოლას.

და, აი, აქ რა მოხდა!

ახალგაზრდა, ცხოვრებასთან ბრძოლაში ჯერ კიდევ მოუტეხავი და მოუთელავი ლასხიშვილი, თავისებურად, მაგრამ მაინც ბრძოლისა და წინააღმდეგობის კაცი, ეს ესაა ციხიდან გათავისუფლებული და, მაშასადამე, მებრძოლის სახელით დაჯილდოებული ლასხიშვილი, ერთბაშად და ხელიერთბირად იცვლის ხასიათსა და გუნებას.

ქედმაღლობის წინ თავმდაბლობა, ამაცობის ნაცვლად მოკრძალება და მოწიწება.

ნუ დაძრახავთ! მისი საქმე ჯერ კიდევ არ გათავებულა. ვინ იცის, რა თვალთ შეხედავს ამ საქმეს შინაგან საქმეთა სამინისტრო? ამიტომ საჭიროა გავლენიანი პირების (და რაც შეიძლება მეტის!) გაცნობა და დაახლოვება, რომ როგორმე და რამენაირად შეავრდომონ მისი თავი „ნამესნიკს“, რომელსაც, რასაკვირველია, „ყველაფერი შეუძლია“.

მარტო ესეც არ კმარა.

ვთქვათ, რომ არაფერიც არ უქნეს, სრულებით დაანებეს თავი. თავის რჩენა ხომ საჭიროა, ჯამაგირისა და ადგილის გაჩენა, ხომ აუცილებელია?

ადგილიც გამოჩნდა!

სათავად-აზნაურო ბანკში „შემფასებელი“-ს ადგილი შეიქნა თავისუფალი. სახელი თუმცა ბევრი არაფერი, წახრავი კი ჩინებული ახლავს ამ ადგილს, მაგრამ ამ ადგილზე ბევრია მიგეჭებული. ვის არ ენატრება გემრიელი ლუკმა, ვის არ ეხალისება მისი ხელში ჩაგდება?

სხვებთან ერთად ბედის საცდელად ლასხიშვილიც შეუდგა სამზადისს.

შეიქნა მომხრეების შოვა, „პარტიის“ მოწყობა და პოზიციების გამაგრება.

სხვათა შორის, სათავად-აზნაურო ბანკში ისეთი ადგილის მიძალადად, როგორც იყო შემფასებლის ადგილი, საჭირო იყო საბუთის წარდგენა იმის შესახებ, რომ ადგილის მსურველს, ვითარცა თავადს თუ არა, აზნაურს მაინც, ჰყავდა ამდენი-და-ამდენი ყმა.

ლასხიშვილი გვარად აზნაური იყო, მაგრამ ყმების საბუთის შოვა ძლიერ გაუჭირდა ამ ბანკში ალაგის შოვას მოწყურებულ ახალგაზრდას. ბოლოს მან ამ სიძნელესაც გაართვა თავი, იშოვა საბუთი ყმის შესახებ.

აჯობა ლასხიშვილმა ყველა თავის მოქიშპებეს.

სათავად-აზნაურო ბანკი, ბანკი დაარსებული იმ განზრახვით, რომ ისედაც უმიწაწყლოდ „გათავისუფლებულ“ გლეხობას არ მისცემოდა მიწის შეძენის საშუალება, რომ მამული თავად-აზნაურობას არ გამოსცლოდა ხელიდან, ბანკი, რომელიც დაარსებული იყო იმ თანხებით, მთავრობამ რომ აღროვა თავად-აზნაურობას და თვითონ კი ამ ფულს „ვიკუპნიე პლატეის“ სახით გლეხებს აძრობდა ზურგიდან — აი ის სავანე, სადაც ჰპოვა მყუდრო ნავთსაყუდარი ახალგაზრდა ხალხოსანმა, ყოფილმა სტუდენტმა, ესაა მთავრობის საწინააღმდეგო მოქმედებისათვის ციხიდან გამოშობილმა ლასხიშვილმა.

„—სირცხვილით ვიწოდო!“ ამბობს, როცა ამ თავის ამბავს გვიყვება, გიორგი ლასხიშვილი. ძნელია ამის დაჯერება! სირცხვილს რომ ასე შეეწუხებია და დაეწვა, მაშინ ის სრულებით არ გაეკარებოდა ამ საქმეს, მაგრამ ის არამც თუ გაეკარა, კიდევ შეიშნო და შეეთვისა ამ თავის ახალ საქმესა და ხელობას.

მაგრამ აქ ერთმა მოულოდნელმა გარემოებამ გამოჰკრა ხელი. შინაგან საქმეთა სამინისტროში ქალაქში სტუდენტი ლასხიშვილის შესახებ იმდენი იჩიოა, სანამ არ მიაღწია, სადაც „ჯერიკო“ იქედან კი მოვიდა ფიცხელი განკარგულება ლასხიშვილის დატუსაღებისა და დასავლეთ ციმბირის ერთ შორეულ კუთხეში გადასახლების შესახებ.

თვითმპყრობელობა რომ ისეთი უტყინო არ ყოფილიყო, ასე „უპრაგონოდ“ არ გაეციმბირებდა ის ამ ახალგაზრდას, რომელიც, შეიძლება არასოდეს არ ყოფილა მაინცა და მაინც მთავრობასთან შეურიგებელი ბრძოლის დაწყების გუნებაზე, მით უმეტეს ახლა, როდესაც ეს მყუდრო და თბილი ალაგი იშოვა.

ამის გარკვევასა და გამოძიებაში არავინ შესულა.

როდესაც ლასხიშვილი ამ თავის შორეულ წარსულის ამბებს იგონებს, როცა ის თავის ცხოვრების სარბიელის შეთავსებისას სწერს მოგონებების ამ სტრიქონებს, ის თავს ვერ იკავებს და სიმწრივით კითხულობს:

„— რატომ, რატომ მარგუნეს ასეთი მძიმე სასჯელი?“

მართლაც-და, რატომ?

უსტკამენოგორსკში დაუთქვეს ბინა ლასხიშვილს.

ჯერ ძედაც სათუო ხალხოსნობა ლასხიშვილის ციმბირის ამ შორეულ კუთხეში სრულებით ვახუნდა და ფერი დაეკარგა. საგულისხმოა განსაკუთრებით ლასხიშვილის მემუარების ის ადგილი, სადაც ის თავის ციმბირში ყოფნის დროინდელ აზრთა ევოლუციას მოგვითხრობს.

გამოვიდა გ. პლენხანოვის წიგნი: „ჩვენი უთანხმოებანი“ („Наши разногласия“) ვინ იცის, რა გზითა და რა საშუალებით ჩაუვარდათ ეს წიგნი უსტკამენოგორსკის გადასახლებულებს ხელში. წიგნი, როგორც ჰგავს, ყველას დიდი ინტერესით წაუკითხავს და წიგნის შინაარსს დიდი კამათი და მითქმა-მოთქმა გამოუწვევია გადასახლებულებს შორის.

პლენხანოვი მომავალი რევოლუციის წინამძღვრად და მეთაურად პროლეტარიატს სახავდა.

— რატომ? განა გლახობა მუშებზე უკეთეს მდგომარეობაში იმყოფება? განა გლახობა უფრო რიცხვად მრავალი არაა?

აი, რა მოსაზრებები წამოაყენეს ხალხოსნებმა პლახანოვის წინააღმდეგ. მათ არ ესმოდათ თუ რა დიდი განსხვავება იყო, მართლაც-და მუშასთან შედარებით უფრო გატყავებულსა და გაჭირვებულ, მაგრამ, თუნდა ერთი ფინჩხა, კერძო საკუთრების პატრონ გლახსა და ყოველგვარ კერძო საკუთრებას (გარდა თავის სამუშაო შალისა, რასაკვირველია!) მოკლებულ მუშა-პროლეტარს შორის?

ეს არ ესმოდათ ხალხოსნებს, ეს ვერ გაიგო ვერც ლახნიშვილმა.

„თავისიანებთან“ კი ლახნიშვილს ძველთაგან ეროვნული საკითხი ვერ შეეთანხმებია.

„ეროვნებათა თვითგამორკვევა“, მართლაც, რომ არ იყო ნათელი შინაარსით გამოკვეთილი პოლიტიკური ლოზუნგი. მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა ამ ლოზუნგის ლენინური გაგება „თვითგამორკვევა სრულ ჩამოშორებამდე და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს დაარსებამდე“.

რაც დრო მიდიოდა ეს გათიშვის მიზეზები არ ისპობოდა, პირიქით უფრო და უფრო მწვავედებოდა. უფრო და უფრო მეტი საკითხები გადავიდა სადაო და საკამათო საკითხების სიაში: ბოლოს, განსხვავება და უთანხმოება იმდენად გაიზარდა, რომ უკვე აღარ შეიძლებოდა ხალხოსნობის საზღვრებსა და ჩარჩოებში ჩატევა. საჭირო შეიქნა ახალი მსოფლმხედველობის, ახალი მრწამსისა და მიმართულების შემუშავება.

თავდაპირველად ეს მსოფლმხედველობა ერთობ ბუნდოვანი და უფერულია. აქ უკიდურესი რადიკალიზმი ბრძოლის საშუალებათა შერჩევაში (ტერორი), ადვილად ეგუება უბრალო, ლიბერალურ ლონისძიებებს „მთელი ხალხის“, „მთელი ერის“ მიმართ. რასაკვირველია, აქ კრინტიც არ არის დაძრული კლასობრივ დაყოფასა და კლასობრივ ინტერესების სხვადასხვაობაზე. საზოგადოდ ამ სახელდახელოდ შორი-შორს დაღამებულ სამოსელს ჩინებულად აჩნია აშკარა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური ზრახვების მუქი ზოლები.

მისი პატრონისათვის, ალბად, ეს ბუნებრივიც იყო.

მარქსიზმი სრულებით უცხო და გაუგებარი რამ მცნება იყო ლახნიშვილისათვის, ხალხოსნური მიმართულებაც აღარ ჭრის მას თვალს, არ იტაცებს მის გრძნობებს; ლახნიშვილი ახალ გზას ეძებს ის ვერ პოულობს ამ გზას, მაგრამ ის უამისოდაც იოლად მიდის. საშუალო ლიბერალური კულტუროსანი მოსაქმე ზოგიერთ ძველი

„—სირცხვილით ვიწოდით!“ ამბობს, როცა ამ თავის ამბავს გვიყვება, გიორგი ლასხიშვილი. ძნელია ამის დაჯერება! სირცხვილს რომ ასე შეეწუხებია და დაეწვა, მაშინ ის სრულებით არ გაეკარებოდა ამ საქმეს, მაგრამ ის არამც თუ გაეკარა, კიდევ შეიშნო და შეეთვისა ამ თავის ახალ საქმესა და ხელობას.

მაგრამ აქ ერთმა მოულოდნელმა გარემოებამ გამოჰკრა ხელი. შინაგან საქმეთა სამინისტროში ქალაქში სტუდენტი ლასხიშვილის შესახებ იმდენი იჩიოდა, სანამ არ მიადგინა, სადაც „ჯერიკო“ იქედან კი მოვიდა ფიცხელი განკარგულება ლასხიშვილის დატუსაღებისა და დასავლეთ ციმბირის ერთ შორეულ კუთხეში გადასახლების შესახებ.

თვითმპყრობელობა რომ ისეთი უტვინო არ ყოფილიყო, ასე „უპრაგონოდ“ არ გააცემებოდა ის ამ ახალგაზრდას, რომელიც, შეიძლება არასოდეს არ ყოფილა მაინცა და მაინც მთავრობასთან შეურიგებელი ბრძოლის დაწყების გუნებაზე, მით უმეტეს ახლა, როდესაც ეს მყუდრო და თბილი ალაგი იშოვა.

ამის გარკვევასა და გამოძიებაში არავინ შესულა.

როდესაც ლასხიშვილი ამ თავის შორეულ წარსულის ამბებს იგონებს, როცა ის თავის ცხოვრების სარბიელის შეთავსებისას სწერს მოგონებების ამ სტრიქონებს, ის თავს გერკავებს და სიმწრობით კითხულობს:

„— რატომ, რატომ მარგუნეს ასეთი მძიმე სასჯელი?“

ნართლაც-და, რატომ?

უსტკამენოგორსკში დაუთქვეს ბინა ლასხიშვილს.

ჯერ ისედაც სათუო ხალხონობა ლასხიშვილის ციმბირის ამ შორეულ კუთხეში სრულებით გაჩუნდა და ფერი დაეკარგა. საგულისხმოა განსაკუთრებით ლასხიშვილის მემუარების ის ადგილი, სადაც ის თავის ციმბირში ყოფნის დროინდელ აზრთა ევოლუციას მოგვითხრობს.

გამოვიდა გ. პლახანოვის წიგნი: „ჩვენი უთანხმოებანი“ („Наши разногласия“) ვინ იცის, რა გზითა და რა საშუალებით ჩაუვარდათ ეს წიგნი უსტკამენოგორსკის გადასახლებულებს ხელში. წიგნი, როგორც ჰგავს, ყველას დიდი ინტერესით წაუკითხავს და წიგნის შინაარსს დიდი კმათი და მითქმა-მოთქმა გამოუწვევია გადასახლებულებს შორის.

პლახანოვი მომავალი რევოლუციის წინამძღვრად და მეთაურად პროლეტარიატს სახავედა.

— რატომ? განა გლახობა მუშებზე უკეთეს მდგომარეობაში იმყოფება? განა გლახობა უფრო რიცხვად მრავალი არაა?

აი, რა მოსაზრებები წამოაყენეს ხალხოსნებმა პლახანოვის წინააღმდეგ. შთ არ ესმოდათ თუ რა დიდი განსხვავება იყო, მართლაც-და მუშასთან შედარებით უფრო გატყავებულსა და გაჭირვებულ, მაგრამ, თუნდა ერთი ფინჩხა, კერძო საკუთრების პატრონ გლახსა და ყოველგვარ კერძო საკუთრებას (გარდა თავის სამუშაო შალისა, რასაკვირველია!) მოკლებულ მუშა-პროლეტარს შორის?

ეს არ ესმოდათ ხალხოსნებს, ეს ვერ გაიგო ვერც ლახი-შვილმა.

„თავისიანებთან“ კი ლახიშვილს ძველთაგან ეროვნული საკითხი ვერ შეეთანხმებოდა.

„ეროვნებათა თვითგამორკვევა“, მართლაც, რომ არ იყო ნათელი შინაარსით გამოკვეთილი პოლიტიკური ლოზუნგი. მაშინ ჯერ კიდევ არ არსებობდა ამ ლოზუნგის ლენინური გაგება „თვითგამორკვევა სრულ ჩამოშორებამდე და დამოუკიდებელ სახელმწიფოს დაარსებამდე“.

რაც დრო მიდიოდა ეს გათიშვის მიზეზები არ ისპობოდა, პირიქით უფრო და უფრო მწვავედებოდა. უფრო და უფრო მეტი საკითხები გადავიდა სადაო და საკამათო საკითხების სიაში. ბოლოს, განსხვავება და უთანხმოება იმდენად გაიზარდა, რომ უკვე ზღარე შეიძლებოდა ხალხოსნობის საზღვრებსა და ჩარჩოებში ჩატევა. საჭირო შეიქნა ახალი მსოფლმხედველობის, ახალი მრწამსისა და მიმართულების შემუშავება.

თავდაპირველად ეს მსოფლმხედველობა ერთობ ბუნდოვანი და უფერულია. აქ უკიდურესი რადიკალიზმი ბრძოლის საშუალებათა შერჩევაში (ტერორი), ადვილად ეგუება უბრალო, ლიბერალურ ლონისძიებებს „მთელი ხალხის“, „მთელი ერის“ მიმართ. რასაკვირველია, აქ კრინტიც არ არის დაძრული კლასობრივ დაყოფასა და კლასობრივ ინტერესების სხვადასხვაობაზე. საზოგადოდ ამ სახელდახელოდ შორი-შორს დაღამებულ სამოსელს ჩინებულად აჩნია ამკარა ბურჟუაზიულ-ნაციონალისტური ზრახვების მუქი ზოლები.

მისი პატრონისათვის, ალბად, ეს ბუნებრივიც იყო.

მარქსიზმი სრულებით უცხო და გაუგებარი რამ მცნება იყო ლახიშვილისათვის, ხალხოსნური მიმართულებაც აღარ ჭრის მას თვალს, არ იტაცებს მის გრძნობებს; ლახიშვილი ახალ გზას ეძებს. ის ვერ პოულობს ამ გზას, მაგრამ ის უამისოდაც იოლად მიდის. საშუალო ლიბერალური კულტუროსანი მოსაქმე ზოგიერთ ძველი

ხალხოსნური სიტყვა-პასუხიდან შემორჩენილი გამოთქმებით—აი ასეთია ციმბირიდან ჩამობრუნებული ლასხიშვილი:

რა დახვდა მას იმ-ჟამად საქართველოში?

აქ ერთი მხრით არსებობს და მოქმედობს ეგრედ-წოდებული „მოწინავე“ ინტელიგენცია თავად-აზნაურობის წრიდან გამოსული. მას ჩინებულად აქვს შეგნებული, რომ „მამულს“ ახლა სხვანაირი „სამსახური“ ესაჭიროება, მან იცის, რომ ცხოვრება ახალი გზით მიიმართება, რომ თავად-აზნაურობა ძველის უკან გამოკიდებით თავს ვერ გადაირჩენს, რომ საჭიროა დროისათვის ალღოს აღება და ახალ პირობებთან შეგუება, ხოლო თვით თავადაზნაურობა, როგორც „ქვეყნის მარილი“ და „ერის წინამძღოლი“ მაშინ შეასრულებს თავის „ძალადანიშნულებას და მოწოდებას“, როდესაც ამ „ახალ გზას“ დაადგება.

ამ წრეში, ამ ბანაკში ცნობილი მოღვაწე და მწერალი ილია ჭავჭავაძე მოქმედობს და მეთაურობს, მისი თანამებრძოლნი გაზეთ „ივერია“-ს გარშემო იყრიან თავს.

მაგრამ არსებობს კიდევ წრე ეგრედ-წოდებული „მესამე დასი“ ეს მარქსისტული მოძღვრების მიმდევართა წრეა. მათი სამოქმედო ასპარეზი იგივე და იმეგარია, როგორც რუსეთში ლეგალური მარქსისტების. მათი მარქსიზმი მოშინაურებული მარქსიზმია, საკმაოდ „შელამაზებული“ და იმზომამდე შეკვეცილი, რომ მეფის ცენზურის წემსის კურწში გაძრომას ჯდვილად ახერხებს. მათ არავითარი კავშირი არა აქვთ მუშათა უბნებში დაარსებულ რევოლუციონურ წრეებთან, რომლებიც ფართედ შლიან მარქსიზმის დროშას, რევოლუციონურ სიტყვას შეუკვეცილად ამბობენ და არა არსებულ წესწყობილებასთან შეგუებით, არამედ მისი სრული დანგრევით. აპრობენ თავიანთი მიზნების განხორციელებას.

საეჭვოა, რომ იმ დროს ლასხიშვილმა მუშათა რევოლუციონური წრეების არსებობის შესახებ იცოდა რამე, მაგრამ არამც თუ ასეთი წრეები, „მესამე დასის“ მოშინაურებული მარქსიზმიც მოუწინაველი და მიუღებელი ხილი იყო ლასხიშვილისათვის.

ლასხიშვილს არჩევანი არ გაჭირვებია.

თუ მაშინ, როცა ის უფრო ახალგაზრდა ხალხოსნური ბურჟუასით უფრო გატაცებული არ დაერიდა და ბანაკში „ოცენ შჩიკის“ ადგილის ხელში ჩასაგდებად იმის მოწმობაც კი იშოვა, რომ მის ძველს ყმები ჰყავდა, რომ ის ამდენისა და ამდენი სულის მფლობელი იყო, ახლა რაღა შეუშლიდა ხელს, რომ იმავე გზით მისულიყო ბან-

კის დირექტორთან ილია ჭავჭავაძესთან და მისთვის „ივერია“-ში თანამშრომლის ადგილი ეთხოვა?

დიდი მოკრძალებითა და ბოდიშით მიადგა კარზე ლასხიშვილი ცნობილ მწერალს და უფრო ცნობილ ბანკირს. სადაო ბევრი არაფერი ყოფილა. ლასხიშვილი „ივერია“-ს თანამშრომელი შეიქნა. არის მათ შორის ზოგიერთი შეუთანხმებელი საკითხი, მაგრამ „ივერია“-ს პატრონი ფართე ბუნების კაცია, წვრილმანებში გამოკიდება მას არ უყვარს. მეორე მხრით ახალი თანამშრომელიც ყადრიანი ადამიანია, იცის, სად რომელ საკითხს უნდა შემოუაროს მორიდებით.

ერთი სიტყვით, საქმე გაიჩარხა, გაზეთის პატრონიცა და მისი თანამშრომელიც ერთმანეთის კმაყოფილი არიან.

ლასხიშვილი მუშაობს, ვითარცა ერთი მთავარი თანამშრომელი გაზეთის და თავისუფალ დროს კულტურისა და მოწაქმე ადამიანის სამუშაოსა და მოღვაწეობას ანდომებს. სახალხო ლექციებზე რომელიმე საკითხის გარჩევა (მაგალითად, დედამიწა ტრიალობს, თუ მზე უვლის დედამიწას გარშემო?), საკვირაო სკოლების მოწყობა და სხვა რამე ასეთი—აი მისი სამუშაო პროგრამა.

მაგრამ დრო მაინც მიდის.

ცხოვრების წიაღში ჩასახულ ქალთა განწყობილება ვითარდება, კლასთა წინააღმდეგობა უფრო და უფრო გარკვეულსა და გამოკვეთილ სახეს ღებულობს. ჩვენ ცხრაასიან წლების დამდეგს ვუახლოვდებით. არაა დიდი გულთმისნობა საჭირო, რომ შეატყო, რა სწრაფი ნაბიჯით მოდის და მოარღვევს ხელშემშლელ ზღუდეებს რევოლუციის აქაფებული ნიაღვარი. დღითი-დღე კი არა წუთ-წუთად იზრდება და მატულობს მუშათა კლასის რევოლუციონური განწყობილება. ხშირია გაფიცვები; იშვიათი როდია შემთხვევები როდესაც ეს გაფიცვები პოლიტიკური მოსაზრებებით იმართება. დემონსტრაციები და მანიფესტაციები ჩვეულებრივ ამბავად გადაიქცა, მათი სათვალავი დაიკარგა.

„ივერია“-ს ბჭეთა შიგნით შეანათა ახალმა სხივებმა.

არც ილია ჭავჭავაძე, არც მისი მახლობელი თანამშრომლები მოტყუებულან.

— ცხოვრების საფუძვლები იზრდება, რევოლუცია ხელიეროტირად მოსპობს თავადაზნაურობის გამობრუნების და მისი ცხოვრების სათავეში ჩადგომის იმედს.

ას თი ივერიელთა აზრი და ბჭობა.

— მთაქ ი ისაკენ! რევოლუციის წინააღმდეგ!—ასეთია მათი ლოზუნგი და ბრძოლის სათადარიგო მარტვათი.

არ იცის კაცმა, რა აღტაცებითა, თუ დაღონებით შეხვდა ლასხიშვილი მომავალი რევოლუციის უტყუარი ნიშნების გამოვლინებას, მისთვის კი ერთი რამ ცხადი შეიქნა, სახელდობ ის, რომ ივერიელთა საბეჭდისწერო ფართხალი უაზრო და უვარგისი იყო.

ლასხიშვილს სწამდა რომ მისი „ეროვნული იდეალები“-ს (ქართველი ხალხის განთავისუფლება—) განხორციელება შეიძლება არა, რევოლუციონური მოძრაობისათვის წინააღმდეგობის გაწვევით და რევოლუციასთან ბრძოლით, არამედ რევოლუციონურ მოძრაობის უკან გაყოლით, რევოლუციონურ მოძრაობის ბანაკში მოქცევით და, თუ ვინიცობა რევოლუციამ გაიმაჩჯვა, მაშინ რევოლუციაში მონაწილის უფლების წარდგენით. სწორედ ისეთი ამბავი უნდა მომხდარიყო, როგორც ერთ არაკშია ნითქვამი: მხეცებმა, რომ, თურმე, დათვი მოკლეს და როცა საქმე განაწილებაზე მივიდა, საიდგანლაც კურდღელი გამოჩნდა:—მეც წილი დამიღვეითო.

— შენ არავის უნახავხარ ამ საქმეში, მოშორდი აქაურობასო — შემოძახეს თურმე მხეცებმა.

— მე ვიყავი, დათვი რომწმევაშინე, და ტყიდან რომ გამოვაგდე თორემ თქვენ იმას ხელში ვერ ჩაიგდებდითო— უბასუხა თურმე კურდღელმა ასეთი ფილოსოფიის კვალით აპირებდა წასვლას ლასხიშვილი და ამიტომ ის „ივერია“-ში რასაკვირველია, ველარ მოიცილიდა.

ამ ნიადაგზე მოხდა ივერიელებისა და ლასხიშვილის ერთმანეთთან დაშორება.

მტრული განწყობილებით არ მისულა ლასხიშვილი „ივერია“-ს რედაქციაში და დაშორების უამსაც მათ შორის არ გამქრალა თბილი და ტკბილი დამოკიდებულება.

ერთი კია, ამდენ ხანს რომ იოლად შიდიოდა, ჯერ-ჯერობით რომ თავის საკუთარ მსოფლმხედველობის სისტემაზე რომ არ ფიქრობდა და არც დარდობდა ლასხიშვილი, ახლა მას, ძალა-უნებურად, დაჭირდა ამ ფიქრებისა და დარდებისაკენ შემობრუნება.

ერთხელ კიდევ შეათვალეირა მან თავისი ძველი პოლიტიკური სამოსელის ნაფლეთები. სახზრბიელო იქ ვერაფერი იპოვა. არც ის მართლმადიხებელი ხალხოსნობა, არც მისი ესერულად შეცვლილი სახე ლასხიშვილის გულს არ უხარებდა.

მუშათა კლასთან და მის პარტიასთან დაახლოვებაზე არც კი უფიქრია ლასხიშვილს.

ის და მისი რამოდენიმე მეგობარი გამომგონებლობას შეუდგნენ.

არ აჩქარებულან; თითქმის ბარე ორი წელიწადი მოანდომეს ამ წინასწარ ძიებასა და მიგნებას. დაკვირვებამ და გამოცდილებამ ჩვენი მკვლევარები იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ სოციალურ ლოზუნგებზე პირწმინდად ხელის აღება საშიში და სახიფათო ამბავი იყო. სადემაგოგოთ, ხალხის გადასაბირებლად საჭირო იყო დიდი და მდიდარი შეპირებები. ასეთი რამეთი გულუხვად დაამშვენეს ლასხიშვილმა და მისმა მეგობრებმა მომავალი თავის პარტიის პროგრამა. მთავარი კი მაინც ეს არ ყოფილა, რასაკვირველია. მთავარი და უმთავრესი „ეროვნული“ საკითხი გახლდათ. ამ საკითხის ზორბად გამოყვანისათვის ლასხიშვილმა თავის მეგობრებითურთ ბევრი ოფლი დააქციეს.

ასე და ამრიგად შეიქმნა და შეუდგა არსებობას ეგრედ წოდებული „ქართული სარევოლუციო პარტია სოციალისტ-ფედერალისტებისა“.

ვინ არის ამ პარტიის მრევლს რომ შეადგენს, ამ პარტიის რიგებს რომ ამშვენებს?

პირველ ყოვლისა აქ არ არის არც მუშები, არც გლეხები. მათ ინტერესებს რომ აქ არავინ იცავს, ეს უკვე ჩინებულად აქვს შესმენილი მუშათა კლასსაც და გლეხკაცობის ფართე მასებს. თითო-ოროლა ქარავანს დაცილებული, წამლადო, რომ იტყვიან—ისე, ამ პარტიაში შეიძლება მუშაც იყო გარეული და გლეხიც, მაგრამ ეს არ შეადგენდა არავითარ თვალსაჩინო ნაწილს ამ პარტიის გამყოფთა რიცხვიდან. ქალაქისა და სოფლის წვრილ-ბურჟუაზიული ფენები, სიღარბის მარწუხებით გამწარებული და ამიტომ უფრო „გაბედულად“ მეტყველი და მლალადებელი თავად-აზნაურობა. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ამ თავადაზნაურობის ის ნაწილი, რომელსაც მათელ-დედულზე უკვე სანახევროდ მაინც ხელი აქვს დაცლილი. ქალაქის წვრილი მესაკუთრეები, საშუალო და წვრილი ჩინოვნიკობა (ქართველობა, რასაკვირველია, ფედერალისტების პარტია ქართული პარტია იყო)—აი ეს მაყარი და ეს ამაღა მისდევს ჩვენი ფედერალისტების დაფა-ზურნას.

სოციალიზმის სუნიც არ გაჰკარებია ამ ახალ პარტიას, ეს მხოლოდ სადემაგოგო სამკაული იყო, რასაკვირველია, რევოლუციას კი იმდენად ეხებოდა ეს პარტია, რამდენადაც თვით რევოლუცია ეხებოდა მას, მის წიაღთა შინა. თავმოყრილ ჯარსაც და ჯამათს. რევოლუციამ კი ფრიად დაურიდებელი და მეტად საგრძნობი შეხება იცის.

ეს იყო საგარეო, საუქმიდლისოდ გამოსაწყობი ტაისაცმელი ამ შეტად გძელი და გადატყლარჭული სახელის პატრონი პარტიისათვის. პრაქტიკული საქმიდლისოთ საჭირო და გამოსადეგი პროგრამა კი გაცილებით უფრო შეკვეცილი და შეთხელებული ჰქონდათ ფედერალისტებს.

საქალაქო არჩევნებში გარევა, ბანკობიაში მონაწილეობა, აქა-იქ სადმე საოპოზიციო გამოსვლა—აი. მთელი იმდროინდელი სამოქმედო ასპარეზის ფარგლები სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიისა.

მაგრამ ასეთი დაკნინებული უხოვრება არ უხდებოდა და არაფერს სასიკეთოს უქადდა „სარევოლუციო“ პარტიას „ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტებისას“, საჭირო იყო რაიმე გამომხატურება, მაგრამ ისე მაინცა და მაინც არც მწვადი დამწვარიყო და არც შამფური. ეს „სარევოლუციო პარტია“ ვაგლახად არაფერს სარევოლუციოსა და რევოლუციონურს არ ეკარებოდა ჩვენში.

გასაგებიცაა!

აქ ეს საშიში და სახიფათო იყო. სამაგიეროდ, სრულებით ადვილი იყო საზღვარგარეთ სადმე უცხოეთში, თუნდა, ვთქვათ, ყრილობის მოწყობა. სალაპარაკოდა და სახმაუროდ ასეთი რამე პირდაპირ სულზე მისასწრები წამალი იქნებოდა.

შეიკრიბა ეს ყრილობაც!

ეს ამბავი 1904 წ. მოხდა, და დღესაც არ იცის კაცმა, რატომ ჰქვია ამ ამბავს ყრილობა. მართლაც-და, რაც იმ დროს შენევაში ქართველი კაცი თუ ქალი ცხოვრობდა, მგონი, ყველა მიიპატიჟეს და ბევრი მათგანი კიდევ დაესწრო ამ წვეულებას, კიდევ დასხდნენ, გუნებიერადაც იმუსაიფეს, მაგრამ ეს ქართულ პურისჭამას უფრო ჰგავდა, ვიდრე რომელიმე გარკვეული სახის პოლიტიკური პარტიის ყრილობას.

ჰო, შეიძლება, ყრილობა იმიტომაც შეარქვეს ამ ამბავს, რომ მას რამოდენიმე საქართველოდან ჩასული „დელეგატი“ დაესწრო, როგორც მაგალითად, თვით ლასხიშვილი.

ამასობაში, 1905 წელმაც მოაღწია.

გასაკვირალა აქ ისაა, რომ, რაც, უფრო უახლოვდება მთელი რუსეთი (თვით საქართველოც, ვინაიდან საქართველო რუსეთის ფარგლებში და საზღვრებში იყო მოქცეული) რევოლუციის ქარიშხლის ამოვარდნას, მით უფრო ნაკლებ უნარს იჩენს ფედერალისტების პარტია მდგომარეობის გარკვევაში.

უკვე გადაიარა მთელ რუსეთზე 9 იანვრის ამბებით გამოწვეულმა პოლიტიკური გაფიცვების გრივალმა, ბევრგან უკვე შეიარაღებული შეტაკებაც კი მოხდა. აჯანყების სუნი დატრიალდა ჰაერში. ახლა შეიძლება მხოლოდ ბრმა ვერ ხედავდეს და ყრუს არ ესმოდეს მოზღვავებული ამბების აზრი და შინაარსი.

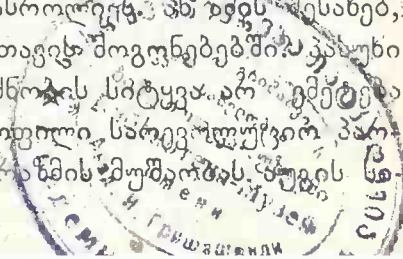
ფედერალისტებს კი ან არ ესმით, უფრო კი განგებ ეკედლებიან შეუსმენელთა წრეს, ისინი ბრძოლას თავს არიდებენ, მიუხედავად იმისა, რომ მათი პარტია „სარევოლუციო“ პარტია გახლავთ.

ვითარდება და ძლიერდება რევოლუციონური მოძრაობა, მაგრამ თვითმპყრობელობა თავის საქმეს წაგებულად არ თვლის, ის იარაღს არ ჰყრის, ბრძოლას თავს არ ანებებს. გარშემო გიზგიზი გაუდის მემამულეთა სახლ-კარს—გლეხებისაგან ცეცხლ წაკიდებულებს, მაგრამ ამ ცეცხლს მალე მეორე ცეცხლიც ერთვის. იწვის გლეხების ქოხები, მთელი სოფელი ცეცხლის ალშია გახვეული. ეს დამსჯელი რაზმები „ამშვიდებენ“ და „აწყნარებენ“ სოფელ-ქვეყანას.

თითქოს გლეხკაცობის ინტერესების საგანგებოდა და საგულდაგულოდ დამცველი სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია სრულებით არ ჩანს ბრძოლის ველზე.

მემუარების ავტორი ლასხიშვილი ძალიან დიდი მორიდებითა და სიფრთხილით სწერს ამ ხანის შესახებ. აქ, მართლაც, რომ სიფრთხილე მართებთ ფედერალისტებს. რას ივარგებს, მაგალითად, იმის გახსენება, თუ როგორ ისახელა თავი ეროვნულმა ბაშობუშუკებმა აბდუშელიშვილმა და ამილახვარმა თავიანთი შავი რაზმით, როდესაც ისინი თვით მთავრობის დამსჯელ ექსპედიციებსაც კი „სჯობნიდენ“ სასტიკობაში. ენანება, ისე ჰგავს, ლასხიშვილს ამ შავი საქმის რაინდების შესახებ შესაფერისი სიტყვის თქმა, ქება კი, ძალიანაც რომ უთქვამდეს გული, მაინც არ ეთქმის. ამიტომაც, რომ ის სრულ დუმბილს არჩევს და ამ დიდ მოვლენას სრულებით არ იხსენიებს.

მარტო შავი რაზმი ხომ არ ყოფილა! შავების წინააღმდეგ საბრძოლველად, ხომ, წი თელი რაზმიც დაარსეს გლეხებმა და შეიარაღებულ მოძალადეებს კუდით ქვა ასროლიდნენ ან იფეს შესახებ, რატომ არაფერს სწერს ლასხიშვილი თავის მოვლენებში? კარგი იგივეა, მით რომ პირშებრუნებით: თანაგრძობის სიტყვა არ ემეტება ლასხიშვილს და, რაც არ უნდა იყოს, ყოფილი „სარევოლუციო“ პარტიის ყოფილი მეთაურისაგან წითელი რაზმის შემოქმედის თვისებაც სიტყვა არ ეკუთვნის.

ბარალაც, რომ:

„ზოგჯერ თქმა სჯობს არა-თქმასა,

ზოგჯერ თქმითაც დაშავდების!“

იცის ხანშიშესულობამ მეხსიერების მოჩლუნგება. ყოველ შემთხვევაში ზოგიერთი წვრილმანი იშლება და კვალს ქლარ ტოვებს; მისი გახსენება უკვე არამც თუ ძნელი, შეუძლებელიცაა, მაგრამ არის მოვლენები, რომლების დავიწყება ყოვლად შეუძლებელია. მაგალითად, სრულებით წარმოუდგენელია ფედერალისტების პარტიის მეთაურ კაცს არ ახსოვდეს 1905 წლის დამლევეს ფედერალისტების მიტრ საქართველოში შემოზიდული იარაღის ამბავი და საკუთრად, თუნდა ის გარემოება; საიდან, რომელი წყაროდან იშოვა ფედერალისტებმა ამ იარაღის შესაძენი თანხები?

ლახსიშვილს დარალაც ახსოვს ეს ამბავი, მაგრამ რალაც ახირებულადა და თავისებურად. მას ახსოვს იარაღის გამოგზავნის ამბავი, დაწვრილებით მოგვითხრობს ის, თუ რა დიდი შრომა გასწია ამ საქმეზე, ვთქვათ, ინჟინერმა დეკანოზიშვილმა, მაგრამ სრულებით არ ახსოვს (შეიძლება არ უნდა, რომ ახსოვდეს?), თუ ვინ შეაჩეჩა ხელში ფედერალისტებს ამ იარაღის საყიდელი ფული? არც ის ახსოვს, რატომ იყო, რომ ამავე ფულების მიღებაზე და მოხმარებაზე ყველა იმდროინდელი რუსეთის რევოლუციონურმა პარტიებმა უარი თქვეს?

ნუ-თუ შეიძლება ყოველივე ეს გულმავიწყობას მივაწეროთ?

თუ ეს გულმავიწყობის ბრალია, მით უმეტეს საწყენია ის, რომ ამ ამბავთან დაკავშირებით ბევრი რამე საგულისხმოდ და საინტერესო ამბების გახსენება შეეძლო ლახსიშვილს, მაგალითად, თუნდაც ის, რა ყაირათით და ოსტატობით მუშაობდა ამ იარაღის მყიდველი ვინც იყო, ეს ყოვლად გაუქმებული არაფრის მაქნისი გძელი ლულა, რომ შეიძინა რომელიც ყველაფრად ვარგოდა, მაგრამ სასროლ საბრძოლველ იარაღად კი არა.

არის, თუ არა საჭირო კიდევ შევჩერდეთ ან მემუარის დამწერის პიროვნებაზე, ან იმ სიგანეზე, რომელსაც ის ეხება უმთავრესად ფედერალისტების პარტიაზე?

მგონი, აღარ ღირს!

სათქმელი დაგვიჩა მხოლოდ ორიოდ სიტყვა.

1905 წლის რევოლუციონური მოძრაობის დამარცხებასა და რეაქციის გამარჯვების შემდეგ ფედერალისტების პარტი ნელ-ნელა დაინგრა და დაიშალა. მას წყებ-წყებად გამოაკლდა და ჩამოშორდა სხვადასხვა ჯგუფები და ფენები. რეაქციის გამძაფრებამაც შეუწყობ ხელი ფედერალისტების პარტიის დაშლას.

უკანასტარზე, როცა ნათქვამისა და დაწერილის დასკვნას მიუ-
ახლოვდა, ლასხიშვილი ასეთ საკითხს სვამს:

„—რა მისცა, ბოლოსა და ბოლოს, ხალხს 1905—06 წ. წ. რე-
ვოლუციამ?

პასუხს იქვე თვითონ იძლევა.

„—თითქმის არაფერი!

საგულისხმო ნათქვამია! საგულისხმოა არა მარტო ლასხიშვი-
ლის, არამედ მთელი იმ პარტიის დასახასიათებლად, რომელსაც ის
ხელმძღვანელობდა.

რევოლუცია ფედერალისტებისათვის ცაში გაფრენილი წერო
იყო. სრულებითაც არ დაწყებოდათ მათ გული, ამ წეროს მაგივ-
რად უბრალო პატარა ბელურა მაინც შერჩენოდათ ხელში. ამაზედაც
მადლობელი იქნებოდნენ... მაგრამ აქაც გაუცრუვდით იმედები.

მუშათა კლასმა, მშრომელმა გლეხობამ კი ბევრი რამე სასარ-
გებლო გამოიტანა 1905 წ. რევოლუციიდან. ტყულა ხომ არ უწოდა
მას მუშათა კლასის უკვდავმა ბელადმა ლენინმა გენერალური რეპე-
ტიცია.

1917 წლის ოქტომბერს ეს საუცხოვო რეპეტიცია უძლოდა
წინ.

სწორედ ეს გენერალური რეპეტიცია გამოიყენეს მუშათა კლა-
სის ბელადებმა ლენინმა და სტალინმა; მათი ხელმძღვანელობით მუ-
შათა კლასმა არამც თუ დაამარცხა თვითმპყრობელი მეფის მთავ-
რობა, არამედ ძირიან-ფესვიანად ამოაგდო კაპიტალისტური წყობი-
ლება და მსოფლიოს მეთქვესედზე ურყევი საფუძველი ჩაუყარა ახალი
სოციალისტური ცხოვრების აშენებას. მუშათა კლასი ამ ახალ ცხოვ-
რებას უკვე აშენებს და ამ მეორე ხუთწლედში მის მიზანს შეადგენს
ადამიანის აზროვნებაშიაც კი მოსპოს კაპიტალიზმის ნაშტი და გავ-
ლენა.

ლასხიშვილის მოგონებებს მაინც თავისი მნიშვნელობა აქვს.
რაც არ აღინდა იყოს, ის ფრიად საგულისხმო დოკუმენტი არის გან-
ვიღო ბრძოლათა გასაშუქებლად და ამ ბრძოლის იმრიგად დასაწა-
ხავად, როგორც ეს წარმოდგენილი ჰქონდა ჩვენი დროის ლიბერა-
ლურ ნაციონალისტებს, რომლებიც თავიანთ თავს რატომღაც სო-
ციალისტებს უწოდებდნენ და თავიანთი თავი რევოლუციონერებად
მიაჩნდათ.

წ ი ნ ა ს ი ტ უ ვ ა ო ბ ა

ამ მოგონებათა პირველი თორმეტი თავი უკვე დაიბეჭდა „სახალხო ფურცელში“ 1913 წელს, როცა მე მეორედ ვიყავ გაძევებული საქართველოდან და ხარკოვში ვცხოვრობდი. მაშინ, შესავალში, სხვათა შორის, ვწერდი:

„შეიძლება ზოგმა სთქვას, რა მნიშვნელობა აქვს ჩემსა და, საზოგადოდ კერძო ადამიანის თავგადასავალს, რა ინტერესი აქვს ამის საქვეყნოდ გამოტანას, მით უმეტეს ჩვენს პატარა ქვეყანაში, სადაც ყველანი ერთმანეთს ვიცნობთ, სადაც განსაზღვრულ დროის ერთი ინტელიგენტის ცხოვრება თითქმის არ განსხვავდება მეორის ცხოვრებისაგან. ეს შენიშვნა, შეიძლება, ერთის მხრით მართალიც იყოს, მაგრამ მე მაინც განზრახვას არ ვტოვებ, რადგან ჯერ ერთი, ჩემი თავგადასავალი განსაზღვრულ ხნის ქართველ ინტელიგენტციის თაობისაა, იმის დროის აღწერაა, იმის ძიება—მუშაობის, ლხინისა და ჭირის, ფიქრისა და განზრახვის, შეცდომისა და გამარჯვების აღწერა. ეს კი ერთგვარი საზოგადოებრივი დოკუმენტია, რომელსაც საზოგადოებრივი მნიშვნელობა მაინც ექნება და ინტერესს მოკლებული მასალა არ იქნება ჩვენი საზოგადოებრივობის მომავალ ისტორიკოსისათვის“.

ამავე მოსაზრებით მე ამჟამად განვაგრძე ჩემი მოგონებანი. უნდა ვთქვა, რომ იმ თავითვე მნიშვნელოვან საქმედ მიმაჩნდა მემუარები, ამიტომ მქონდა შენახული სხვა და სხვა ამონაწერები, თარიღები, შეხვედრები, საუბრები; მაგრამ, სამწუხაროდ, თვითმპყრობელობის შავბნელ დროში დაუსრულებელ ჩხრეკისა და დაპატიმრებათა დროს ყველა ეს მასალა წამართვეს და დამეკარგა. ახლა ვწერ თითქმის ზეპირად და ამიტომ, შესაძლებელია, ბევრი რამ გამომრჩეს, დამავიწყდეს.

მოგონებანი შეიცავს ოც და ათ წელიწადს. განზრახვა მაქვს მოკლე ხანში განვაგრძო ჩემი მოგონებანი და ავწერო უკანასკნელი ეტაპი ჩემი საზოგადოებრივი მუშაობისა 1915 წლიდან 1920 წლამდე—ეს დიდი საერთაშორისო ომისა და დიდი რევოლუციების შესანიშნავი ხანა.

გიორგი ლახხიშვილი

ქუთაისის გიმნაზიაში.—ორგვარი გავლენა: რევო-
ლუციონური მოძრაობისა და ეროვნული

გიმნაზიის კურსი დავასრულე ქუთაისში 1885 წელს და იმავე წელს შემოდგომაზე გავემგზავრე ოდესაში, უნივერსიტეტში შესასვლელად.

ცნობილი კომპოზიტორი გრიგი სწერს ერთ-ერთ თავის ავტობიოგრაფიულ ნაწყვეტში: როცა მშობლებმა ლეიპციგს გამგზავნეს სასწავლებლად, ოცნებებით გატენილ ტომარას წარმოვადგენდიო. უნივერსიტეტში მიმავალ ბევრ ახალგაზრდასაც შეუძლია იგივე სთქვას თავის თავზე. რა და რა ოცნება არ მიცხვებდა მაშინ თავს და არ მალეღებდა?! ხან პროფესორად წარმოვიდგენდი ჩემს თავს, ხან სამშობლოს და რუსეთს ვანთავისუფლებდი, ან კიდევ ცნობილ მწერლის სახელის მოხვეჭაზე ვფიქრობდი.

ასეთი სხვადასხვაობა ოცნებათა, უკვე ამტკიცებდა, რომ გარკვეული რამ ჩემს მომავალზე არაფერი მქონდა და მხოლოდ მკრთალ და ბუნდოვან ფიქრებით ვღელავდი. ის კი უნდა ვსთქვა, რომ უმთავრესად პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე ვოცნებობდი, თუმცა დაახლოებითაც არ მქონდა წარმოდგენილი, თუ სახელდობრ როგორი უნდა ყოფილიყო ეს მოღვაწეობა, რასაკვირველია; როგორც საკუთარ სამშობლოსი, ისე მთელის რუსეთის საკეთილდღეოდ.

იმ დროს, როცა უფროს კლასებში ვიყავ, ქუთაისსა და ქუთაისის ინტელიგენციის ცხოვრებაში ახალმა სიომ დაჰბერა. ქართველ ქალთა ჟურნალ „კრებული“-ს შემდეგ ქუთაისში პირველად გაჩნდა გაზეთი „შრომა“. ტფილისის მუდმივ დრამატიულმა დასმა პირველად გააჩნა სისტემატიური გასტროლები ქუთაისში და დ. ერისთავის „სამშობლო“ თავბრუს გვახვევდა; აქა-იქ გაჩნდა წრეები ქართულ ისტორიის და ლიტერატურის შესასწავლად. ეს სიო ჩვენც მოგვხდა გიმნაზიაში და აგვალელვა. დავიწყეთ ხელნაწერ ჟურნალების გამოცემა, ქართულ გაზეთებისა და წიგნების კითხვა. პატრიოტული ლექსები აკაკისა, ილიასი, რ. ერისთავისა და სხვათა, ზეპირად ვიცოდით და აღტაცებით ვმღეროდით ხშირად, ჩვენ მიერ მოგონილ მოტივებზე...

ჩვენ ჟურნალებიდან დავასახელებ ჩემ მიერ დაარსებულ „სტვირს“. მე თვითონ ვპუბლიცისტობდი: ტყავს ვაძრობდი

ლ. ტოლსტოის (მაშინდელ ძღვეამოსილ მინისტრს), კატკოვსა და ბისმარკს; ჩემი დაუვიწყარი ანხანაგი, ფრიადნიჭიერი მიშა ხელთუფლი შვილი, რომელიც უდროოდ გამოასალმა წუთისოფელს უწყალო სენმა (კლექმა), შინაურ გიმნაზიურ ცხოვრების სიდუხჭირეს უწევდა ანგარიშს. ჟურნალს საკუთარი პოეტებიც ჰყავდა: განსვენებული გრ. აბაშიძე, მაშინ მეხუთე კლასის შეგირდი, აგრეთვე გარდაცვალებული ნიჭიერი ახალგაზრდა ქანტურია და სხვანი. ეხლა ცნობილმა აკადემიკოსმა ნიკო მარმა, მაშინ მეშვიდე კლასის შეგირდმაც მოათავსა „სტვირში“ რამოდენიმე ლექსი. სხვათა შორის, მან სთარგმნა რუსული ლექსი „Нелюдимо наше море“. ეს ლექსი რუსულად მუსიკაზეა გადაღებული (მშვენიერი ტრიო); მარმა ისე გადმოთარგმნა, რომ მარცვლების თანასწორობა დაიცვა რუსულ ლექსთან, ასე რომ ამ ლექსის სიმღერა ქართულადაც შეიძლებოდა და ამ ხნიდან სულ მარის ქართულ თარგმანს ვმღეროდით. ახლაც მახსოვს რამდენიმე ტაეპი იმ თარგმანისა:

„უდაბურია ჩვენი ზღვა,
ლეღავს ყვირის დღე და ღამ,
ბევრი მსხვერპლი გულს ჩაისვა,
მის სახიფათო ტალღამ!

მარჯვედ ძმებო! მე დავმართე
აფრა, ქარი მას ჰბერავს,
წინ ზვირთნი საუკულმართე
იწვევენ ჩვენ გამჭრენ ნავს.

შორს, იქით გავაგდოთ გემი,
ბუქი იცვლება დარად:
გამოგვიჩნდება ედემი,
წყნარი ლურჯი ცა მარად.

მარჯვედ ძმებო! ეს აფრები
შუქს არ შეუშინდება!
იქ მისვლას ის ეღირსება,
ვისაც რწმენა ექნება!

რასაკვირველია, „ედემი, წყნარი, ლურჯი ცა მარად“ ჩვენთვის მომავალი აყვავებული საწილობლო იყო; „იქ მისვლისათვის“

რწმენა იყო საჭირო და ზვირთებთან ბრძოლა. რწმენაც დიდი გვექონდა მაშინ, ყოველგვარ ბრძოლისათვისაც მზად ვიყავით...

ერთი სიტყვით, პატრიოტული გატაცება და აღფრთოვანება ჩვენს შორის დიდი იყო. ეს ტფილისიდან და ქუთაისიდან მოდიოდა. მეორე მხრით, თუმცა სუსტად, მაგრამ მაინც გვიბერავდა სხვა სიოც. ეს უკვე რუსეთიდან მოდიოდა.

მაშინ რუსეთში უკვე იწყებოდა შავბნელი რეაქცია იმპერატორი ალექსანდრე მესამის, მაგრამ ახლად დასრულებულ საშინელ ბრძოლის უკანასკნელი გრგვინვა კიდევ ისმოდა, თავგანწირული ბრძოლა რუსეთის ახალგაზრდობისა ფანტასტიურ სიდიადეს ღებულობდა ჩვენს ოცნებებში და გვხიბლავდა. სადღაც ვშოულობდით „ნაროდნაია ვოლიასაც“, იმდროინდელ არალეგალურ ბროშურებსაც. „პოლიტიკური“ პატარა წრეც კი არსებობდა, რომელიც გულმოდგინედ კითხულობდა მაშინდელ სარევოლუციო ლიტერატურას და მხურვალედ კმათობდა შესაფერ თემებზე. ამ წრის დამაარსებელი და ხელმძღვანელი იყო შემდეგში გამოჩენილი ნაროდოვოლეცი მანუჩაროვი, რომელიც, ვგონებ, ტფილისიდან გადმოვიდა და ჩვენი გიმნაზიის მერვე კლასში შემოვიდა. მე მაშინ მეექვსე კლასში ვიყავი და მანუჩაროვს და მის წრეს არ ვიცნობდი, მაგრამ მისი ტრადიციები დარჩა გიმნაზიაში და შემდეგში ჩვენზედაც იქონია გავლენა...

სწორედ იმ ხანებში იწყებოდა ჩვენშიაც ის რეაქცია, რომელსაც რუსეთი ჰყავდა შებორკილი თითქმის ოცი წლის განმავლობაში. მაშინ, მე-80 წლების პირველ ნახევარში, ჩვენს ქვეყანას პირველი შავი ტალღები მოაწვა. მეფის ნაცვლის დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის გადაყვანა და დონდუკოვ-კორსაკოვის დანიშვნა მთავარმართებლად დასაწყისი იყო რუსეთის ბიუროკრატის ახალ პოლიტიკისა—გამარუსებელ პოლიტიკის გაძლიერებისა ჩვენში. ტფილისიდან ჩვენს ყურამდე მოაღწია აზებმა ქართველობის დევნის შესახებ. სხვათა შორის, დიმიტრიანის გადასახლების ისტორიამ დიდად აგვაღელვა. ამავე დროს ჩვენ უფრო ახლოც ვიგრძენით რაღაც ახალი სუხნი. ეს გვაგრძობინა შემდეგმა, პირველის შეხედვით მცირე, მაგრამ სიმპტომატურმა ამბავმა; ქუთაისში დონდუკოვ-კორსაკოვი პირველად გვესტუმრა 1884 წელს, როცა მე მერვე კლასში ვიყავი. ლათინური გაკვეთილი გვექონდა; გაილოკარი და შემოვიდა მრავალი გენერლობა ჩვენი დირექტორის ა. ი. სტოიანოვის თანხლებით. ფეხზე წამოვდექით.

ყველაზე წინ მდგომმა გენერალმა დონდუკოვ-კორსაკოვმა თავი დაგვიკრა. შემდეგ მიუბრუნდა დირექტორს და ჰკითხა: „რუსი რამდენია მერვე კლასში“?

დირექტორი დაიბნა, არ იცოდა. და თავის მხრით ლათინურ ენის მასწავლებელს ნ. ნ. პაპოვს მიმართა ამ კითხვით. არც მან იცოდა. არც ჩვენ ვიცოდით ზეპირად და ამიტომ აქვე შევუდგით თვლას. 30 შეგირდში აღმოჩნდა, სულ 5—6 რუსი.

— Мало, очень мало! — უკმაყოფილოდ სთქვა დონდუკოვ-კორსაკოვმა და კლასიდან გავიდა.

ამის მეტი არა უთქვამს რა, მაგრამ ჩვენზე ამანაც შთაბეჭდილება მოახდინა. არასოდეს იმ დრომდე ყურადღება არ მიგვიქცევია, თუ რამდენია ჩვენს შორის რუსი. ალბად სრულებით ბუნებრივად გვეჩვენებოდა ის გარემოება, რომ ქუთაისში, საქართველოს ქალაქის გიმნაზიაში ქართველები ბევრი ვიყავით, რუსები კი ცოტანი. ეგვე, ალბად, სრულებით ბუნებრივად მიაჩნდათ რუსებსაც, რომელნიც იმ დრომდე არ დაინტერესებულან საკითხით — ბევრი არიან თუ ცოტანი ქუთაისის გიმნაზიაში. ალბად არც სტროიანოვს მიაჩნდა ეს საკითხი მაინცა და მაინც თვალსაჩინოდ, თორემ წინდაწინ მზად ექნებოდა პასუხი და არ დაიბნეოდა... გიმნაზიაში ხმა გავარდა: ნახევარი პანსიონი, სადაც იმ დრომდე იზრდებოდა იმერეთის ლარიბ-ლატაკი თავად-აზნაურობის მრავალი შვილი, რუს მოხელეთა ოფიცრებისა და სალდათების შვილებს უნდა დაუთმონო. იმ დროიდან ჩვენსა და რუსებს შორის თითქო რაღაც უხერხულობა ჩამოვარდა, რაც წინად არასოდეს არ გვიგროძენია...

ყველა ამაზე — გიმნაზიაში ცხოვრებაზე — გაკვრით ვლაპარაკობ, მხოლოდ იმიტომ, რომ აღმენიშნა ის გავლენანი და ზოგი მომენტები, რომელთაც ხელი შეუწყვეს ჩვენი თაობისა და ჩემის, ერთის მხრით, პატრიოტულს და მეორე მხრით, პოლიტიკურ-რადიკალურ მიდრეკილება-განწყობილებას.

ოდესის უნივერსიტეტში, — 1884 წლის წესდება. მწ-
შინდელი პროფესორები. — სტუდენტთა არეულობა. —
კარცერი

უნივერსიტეტში იურიდიული ფაკულტეტი ავირჩიე. რატომ? ამის გამო მაგონდება ერთი შეხვედრა. გიმნაზია რომ დავასრულე, შემთხვევა მომეცა ტფილისში ჩავსულიყავ. იქ ერთ ჩემ ნათესავეთან ვალ. გუნია გავიცანი (არ ვიცი, არტისტი იყო მაშინ, თუ არა; ეს კი მახსოვს არტისტულად იყო გამოწყობილი). როცა გაიგო, რომ იურიდიულ ფაკულტეტს ვირჩევდი, დაცინვის კილოთი მითხრა: — მოხელეს კარიერისათვის ემზადებით, ყმაწვილო?

მკითხველი ადვილად წარმოიდგენს, როგორი შეურაცყოფა ვიგრძენი: მე რუსეთის გადატრიალებას და სამშობლოს განთავისუფლებაზე ვოცნებობდი, ის კი მოხელის კარიერისათვის ზრუნვას მწამებდა! მაგრამ ახალ ნაცნობებთან საშინელი მორცხვი ვიყავი და ამიტომ პასუხად წავიბუტბუტე რაღაც საზოგადო განათლებაზე. და ნართლაც, იურიდიული ფაკულტეტი მაშინ მიმაჩნდა მეცნიერების იმ ტაძრად, სადაც შეიძლებოდა ზოგადი განათლების მიღება. პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, საფინანსო სამართალი, საერთაშორისო და სახელმწიფო სამართალი უსაჭიროეს მეცნიერებად მიმაჩნდა იმ მომავალ მოღვაწეობისათვის, რომელსაც ჩემს გუნებაში კწირავდი თავს...

საუბედუროდ, უნივერსიტეტმა და უმეტესად იურიდიულმა ფაკულტეტმა ჩემი მოლოდინი ვერ გაამართლეს, ბევრი ილუზია მალე დამემსხვრა...

რას წარმოადგენდა მაშინ უნივერსიტეტი? ის იყო ახალი წესდება შემოეღოთ. (1884 წ.). უნივერსიტეტში დაგვხვდა სრული პოლიციური ორგანიზაცია: ინსპექტორი თანაშემწეებით, პედლები; ამ ორგანიზაციას, რასაკვირველია, არავითარი კავშირი არა ჰქონდა მეცნიერებასთან, მისი მოვალეობა იყო ახალგაზრდობის ყოფა-ქცვისათვის ყურისგდება. ჩავვაყვეს ფორმა, დაგვირიგეს მატრიკულები, შემოიღეს მრავალი ფორმალისტური შევიწროება; ყოველგვარი კავშირი, ზნეობრივი ურთიერთობა პროფესორსა და სტუდენტებს შორის მოსპობილიყო. კორპორაციული, ამხანაგური ურთიერთობა თვით სტუდენტთა შორისაც თანდათან დამხობილ იქმნა. მეცნიე-

რების ტაძარში გამეფდა უსულო ბიუროკრატიული ფორმალიზმი. ბევრი კარგი პროფესორი ვერ შერიგებოდა ახალ რეჟიმს და უნივერსიტეტებს სრულებით შორდებოდა. ოდესის უნივერსიტეტში მაშინ მხოლოდ ერთი მუჟა კარგი პროფესორი დარჩა. ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტზე—რეინგარდტი, რეპიახოვი, პეტრიაშვილი და მელიქიშვილი; სამათემატიკოზე—კლასოვსკი, უმოვი და იაროშენკო; ისტ. ფილოლოგიურზე—კიპიჩნიკოვი, უსპენსკი, კიპერტი, ტრაჩევსკი; ხოლო იურიდიულზე ერთადერთი მოხუცი ლეონტოვიჩი თუ არის მოსახსენებელი, როგორც ცნობილი მეცნიერი (რუსეთის სამართლის ისტორიისა), დანარჩენები კი არც ლექტორებად ვარგოდენ. საექვო ხარისხის მეცნიერნიც იყვნენ. პოლიტიკურ ეკონომიას გვიკითხავდა დამბლად დაცემული უხელფეხო ფედოროვიჩი, რომელსაც არც ენა ემორჩილებოდა, რის გამო იმისი ლექციის სმენა ტანჯვა იყო. ეს მეცნიერი მრავალს წელს კითხულობდა უცვლელად ერთსა და იმავე კურსს თავის ოთხ რვეულს; ახალი არაფერი სწამდა; მაგალითად, კარლ მარქსზე მეოთხე რვეულის ბოლო ფურცლებზე სწერდა: იმის შრომას მხოლოდ სააგიტაციო ხასიათი ჰქონდაო და მეცნიერებისათვის არავითარი ფასი აქვსო. საძაგლობა ის იყო, რომ მას ნაძღვილად სხვა აზრი ჰქონდა ამ მეცნიერზე და საზოგადოდ პოლიტიკურ ეკონომიის ახალ მიმართულებაზე, რასაც ამტკიცებს მისი შრომა—ღირებულების თეორიაზე და გამოკვლევა პეტერბურგის მუშათა ბინების შესახებ; ხოლო თუ ჩვენ დამახინჯებულ კურსს გვიკითხავდა, ეს აიხსნება იმდროინდელ ოფიციალურ პროგრამის მოთხოვნითა და რეაქციონური მიმართულებით, რომელსაც მსგავსი „მეცნიერები“ ადვილად ემორჩილებოდნენ...

ადვილად წარმოსადგენია, როგორ დაგვაკმაყოფილებდა ასეთი პროფესორი საოცნებო საგნისა, როგორიც იყო ჩვენთვის პოლიტიკური ეკონომია!

მეორე პროფესორი ჩიჟოვი (სამართლის ენციკლოპედია და ფილოსოფია) ხომ საარაკო ვინმე იყო. მან მხოლოდ ერთი სამეცნიერო გამოკვლევის დაწერა მოახერხა და ფაკულტეტს წარუდგინა შემდეგის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. ეს „შრომა“ ხელში ჩაუვარდა ოდესაში ცნობილ ნაფიცვექილს გუსაკოვს. მან მაშინდელ ცნობილ „იურიდ. ვესტ.“-ის (მურომცევის რედაქციით გამოდიოდა მოსკოვში) ფურცლებზე გაარჩია ეს შრომა და აღმოჩნდა, რომ ჩიჟოვს რაღაც უმნიშვნელო გერმანული წიგნი გადაეთარგმნა და მიე-

თვისებინა. ჟურნალში პარალელურად იყო მოყვანილი ტექსტები. სკანდალი გამოვიდა თვალსაჩინო და ფაკულტეტმა უკანვე დაუბრუნა ჩიჟოვს მისი სადისერტაციო შრომა. ჩვენც მზად ვიყავით და დისერტაცია რომ დაეცვა, საშინელ სკანდალს ავუტეხავდით „შეცნიერს.“ ამ პროფესორის გამო მაინც მოხდა შემდეგ ერთი „სტუდენტური ისტორია“, რომლის მსხვერპლი მე გავხდი და კინალამ სრულებითაც მოვშორდი უნივერსიტეტს.

საქმე ასე იყო: მაშინდელი ახალი წესების ძალით, სახელმწიფო გამოცდები იყო შემოღებული, ხოლო კურსებზე დაწესებული იყო ეგრეთწოდებული რეპეტიციები—ზერელა გამოცდა, რომლის დაქერის შემდეგ „ჩაგეთვლებოდათ“ საგანი, ე.ი. პროფესორი აღნიშნავდა, რომ სტუდენტმა საგანი მოისმინა და ღირსია ფაკულტეტის გადაცემის შემდეგ სახელმწიფო გამოცდებზე დაშვებისა.

ასეთ რეპეტიციებს დიდი მნიშვნელობა არ ჰქონია და სხვა პროფესორები ნაკლებ ყურადღებას აქცევდნენ. ჩიჟოვმა კი ტანჯვად გადააქცია რეპეტიციები. საქმე ისაა, რომ ზეპირად, სიტყვა-სიტყვით უნდა გვეპასუხნა მისი კურსი; რადგან ზოგი ადგილი იმის ულახათო ფრაზებისა, გაუგებარი იყო, ბევრი ემზადებოდა უფრო კარგ სახელმძღვანელოთი (პროფ. რენენკამფისა). ზოგი თავის სიტყვებით უამბობდა მისსავე კურსს. მაგრამ ჩიჟოვი ამით არ კმაყოფილდებოდა: უეჭველად სიტყვა-სიტყვით თხოულობდა პასუხს. პირველ დღესვე 40-მდე სტუდენტი დაითხოვა—მეორედ მობრძანდითო. მთელი კურსი (1-ლ კურსზე 200-მდე ვიყავით, თუ არ დამავიწყდა) აღელდა. მეორე დღეს „კურილკაში“ შევიკრიბენით და გადავწყვიტეთ ჩიჟოვის რეპეტიციებზე არ წავიდეთ, თუ დეკანი არ დაგვესწრება თქო. დეკანმა (მალინინი) უარი სთქვა: არცა მცალია, არც ნება მაქვს პროფესორის საკურსო გამოცდას დავესწროო.

ჩვენ აუდიტორიაში არ შევსულვართ. შემობრძანდა მართო ჩიჟოვი და როცა ცარიელი აუდიტორია დახვდა, ინსპექციას მიმართა. „კურილკაში“ მაშინვე გაჩნდნენ ინსპექტორის თანაშემწეები და პედლები: დაგვიწყეს თხოვნა—წადით აუდიტორიაშიო. როცა თხოვნამ არ გასკრა, მუქარით დაგვიწყეს ლაპარაკი. ჩვენ ავტებეთ ხმაურობა, სტვენა, ყიჟინი: „Вон полиция, вон шпионы“ და სხვა.

ხმაურობამ სხვა კურსებისა და ფაკულტეტის სტუდენტებიც მოიზიდა „კურილკაში“ და პატარა შემთხვევა „სკანდალად“ გადაიქცა. მოვიდა თვით ინსპექტორი ბალდინი. იმის დანახვაზე ახალგაზრდობა უარესად აღელდა და ასტეხა საშინელი ყვირილი, რამაც სამ საათამდე გასტანა. შემდეგ დავიშალეთ: გამოცდა აღარ შესდგა.

მეორე დღეს გავიგეთ, რომ მთელი კურსი უნდა წარმდგარიყო საუნივერსიტეტო სასამართლოს წინაშე... მოვიდა გასამართლების დღეც. როცა ჩემი რიგი დადგა, შევედი სასამართლო ოთახში. მაშინ ბევრს არ ვიცნობდი პროფესორთაგანს და ამიტომ ვიცანი მოსულთა შორის მხოლოდ ჩვენი დეკანი მალინინი და რექტორი იაროშენკო. ინსპექტორი ბალდინიცი ბრძანდებოდა. რექტორი მეკითხება:

— თქვენ მიიღეთ მონაწილეობა არეულობაში?—

— მივიღე.

— ესე იგი არ დაემორჩილეთ ინსპექციის კანონიერ მოთხოვნას, უყვიროდით და ბოლოს ძალით განდევნეთ ინსპექციის აგენტები დარბაზიდან?!

— ინსპექციის მოთხოვნა კანონიერი არ იყო, — ვუპასუხე მე. — ჩვენსა და პროფ. სკოკოს შორის უთანხმოება მოხდა. ჩვენ მასთან მოვრიგდებოდით, მაგრამ ინსპექცია ჩამოგვევრია და თავის უტაქტობით უბრალო საქმე სკანდალად აქცია.

— დასწერეთ ეგ თქვენი ჩვენება, — მითხრა რექტორმა და ერთი ფურცელი ქალაღი მომაწოდა.

უნდა აღვნიშნო აქ, რომ იმ დროს სერიოზულ რუსულ უნივერსიტეტებში ბლომად დაიბეჭდა წერილები ახალ საუნივერსიტეტო წესდების წინააღმდეგ. ერთხმად იწუნებდნენ, სხვათა შორის, ინსპექციის ინსტიტუტს და წინასწარმეტყველებდნენ, ინსპექცია სულ არევა-და-რევეს სააკადემიო ცხოვრებასაო. ეს წერილები წაკითხული მქონდა და ზემოხსენებულ ჩვენებას კიდევ დაეურთე სხვადასხვა მოტივები ინსპექციის გასამტყუნებლად...

რასაკვირველია, ამ გულუბრყვილო აღსარებით დიდი საბუთი მივეცი ხელში სასამართლოს ჩემს წინააღმდეგ. მე რე გავიგე, ჩემი დათხოვნაც კი უნდოდათ თურმე მაშინ უნივერსიტეტიდან და მხოლოდ ჩვენი ცვირფასი მფარველის, დაუფიწყარ ვ. მ. პეტროვიშვილის მარჯვე მეცადინეობის წყალობით გადავრჩი. საერთოდ „საქმე“ მსუბუქად გათავდა: ასამდე სტუდენტს სასტიკი საყვედური გამოუცხადეს, ექვს კაცს კი (ორი დღით კარცერში დაპატიმრება და გაფრთხილება, რომ კიდევ ერთი ამისთანა ისტორია და უნივერსიტეტს თავი უნდა დაუკრათო. ამ ექვს სტუდენტთა შორის მეც ვიყავი. ამ რიგად, მე მხვდა ბედნიერება „მეკურობებინა“ ეს ახალი დაწესებულება რუსეთის უნივერსიტეტისა.

„კარცერი“ წარმოადგენდა მშვენიერ, სუფთა, ნათელ ოთახებს. რკინის კრაოტებით და წმინდა ლოგინებით და სხვა საკირო ავეჯითაც. დილას და საღამოს ჩაის გვასმევდნ და მცირე საუზმეს გვა-

ძლევდენ, შემდეგ ორი თავი სადღილი. ამისთანა ოთახი, მოვლა, საქმელი, გარეთაც არა ჰქონია სტუდენტების უმრავლესობას...

ერთი შემთხვევაც, რომ მოვრჩე ამ „ისტორიას“. თითო ოთახში ორ-ორი უნდა მოვთავსებულიყავით, რადგან „კარცერისათვის“ სამი ოთახი იყო მხოლოდ, კანცელარიაში მომვარდა ერთი სტუდენტი (დასჯილთაგანი) და მკითხა, — გიორგი თქვენა გქვიათო; როცა დასტურით ვუპასუხე, დამელრიჯა: გთხოვთ მე და თქვენ ერთად ჩავსხდეთო. ჩემს პასუხს არც კი დაუცადა, მივარდა ინსპექტორს და სთხოვა: ჩვენ (თითი ჩემკენ მოიშვირა) ერთად დაგვამწყვდიეთო. როცა დაგვამწყვდიეს, სტუდენტმა ამოიოხრა და „Слава Бору“ დასძახა. ბოლოს ასე ამისხნა თავისი საკვირველი საქციელი:

— როცა კარცერში დასაპატიმრებლად სტუდენტთა სია წავიკითხე, გული გამისკდა. ჩემს მეტი ყველა ურბანო ეკონომიკისათვის არ ჩაეჯდებოდი ურიებთან... უნდურსტეტიდან დათხოვნას ვირჩევდი... როცა სია ხელმეორედ გადავიკითხე, თქვენმა სახელმა „გიორგიმ“ მიიქცია ჩემი ყურადღება და მაშინ გვარსხედაც ვითქვრე — ეს კავკასიელი უნდა იყოს შეთქი და ცოტათი გულად დავიშვიდე.

ეს პირველი იუდოფობი იყო, მე რომ გავიცანი; მანამდე ამ ჯურის ხალხს არ შეეხვედრივარ. ორი დღის განმავლობაში სული შემიწუხა „უიღ“-ების გინებითა და წყევლით. მისი გვარი გოფმანი იყო და შემდეგ ხანებში, უეჭველია, „ქეშმარიტ რუსთა კავშირის“ წევრი იქნებთა, თუმცა შთამომავლობით გერმანელი იყო...

ჩიუოვისა და ფედოროვიჩის შემდეგ მაგონდება სახელმწიფო სამართლის პროფ. სოკოლოვსკი. სახელმწიფო სამართალი მაშინ აკრძალული მეცნიერება იყო. ცნობილია, რომ იურიდიული ფაკულტეტის პროგრამის საფუძველი 1884 წლის წესდების მიხედვით შედგენილი იყო კატკოვის მიერ. ამ პროგრამის ძალით, სახელმწიფო სამართალი საკონსტრუქციო ქვეყნებისა გამორიცხული უნდა ყოფილიყო კურსიდან; რჩებოდა მხოლოდ სახელმწიფო სამართალი რუსეთის სახელმწიფოსი. მთელი ყურადღება იმაზე უნდა ყოფილიყო მიქცეული, რომ „მეცნიერებას“ დაემტკიცებინა აბსოლუტიზმის აუცილებლობა რუსეთისათვის და ამასთანავე ჩაენერგა მსმენელთათვის დესპოტიზმის და აბსოლუტიზმის არსებითი სხვადასხვაობა. პროფ. გრადოვსკის ცნობილი კურსი „სახელმწიფო სამართალი ევროპის უმთავრეს ქვეყნებისა“ იმ დროს თითქმის აკრძალული წიგნი იყო...

პროფ. სოკოლოვსკი გულმოდგინე ამსრულებელი იყო ამ დირექტივებისა და ისეთ დამახინჯებულ რასმე გვიკითხავდა, რომ თვალსიფი-

კაცია ჩვენთვისაც ცხადი იყო... საფინანსო და საპოლიტიკო სამართალს გვიკითხავდნენ ჯერ სულ ახალგაზრდა და გამოუცდელი პრივატ-დოცენტები: ილოვაისკი და შეიშინი. პროფ. აზარევიჩი ცნობილი იყო, როგორც კარგი რომანისტი და ლექტორიც არ იყო ურიგო, მაგრამ მალე ვარშავაში გადაიყვანეს, უფროს კურსებზედაც იყვნენ უკეთესი პროფესორები, გარდა ბოროვიკოვსკისა, ცნობილი მცოდნენი სამოქალაქო პროცესისა და სამართლისა...

ასეთი პროფესორები, რასაკვირველია ვერ წაგვახალისებდნენ, ვერ გაგვიტაცებდნენ. პირიქით მეცნიერებისადმი იმ ხალისსაც გვიკარგავდნენ, გიშნაზიიდან რომ ჩამოგყვა...

საზოგადოდ, რუსეთის უნივერსიტეტში იურიდიულ ფაკულტეტზე იმ დროში სუფევდა უსულო დოგმა ცხოველყოფელ მეცნიერების მაგიერ; ოდესში კი განსაკუთრებით... ამრიგად მეც ძალე ამიცრუვდა გული ამ მეცნიერებაზე და ჩემი საოცნებო საგნები, პოლიტიკური ეკონომია, სტატისტიკა, ფინანსები, სახელმწიფო სამართალი და სხვ... ოფიციალურ განმარტებაში სიყალბედ მომეჩვენა. აუდიტორიიდან გავრბოდით და ხშირად ლექციებზე მორიგეობით ათ-ათი კაცი იჯდა ხოლმე ფორმისათვის, რათა ცარიელი არ დახედროდათ პროფესორებს დარბაზი და ლექცია შემდგარიყო. მე პირადად ხშირად დავიარებოდი ისტორიულ-ფილოლოგიურ ფაკულტეტის ზოგიერთ ლექციაზე (უსპენსკი, ტრაჩევსკი, კირპიჩნიკოვი და სხვა). ხოლო იურიდიულ მეცნიერებისადმი ცნობისმოყვარეობას ვაკმაყოფილებდით, ვისაც გვსურდა, უნივერსიტეტის გარეშე. ჩვენი პროფესორების „კურსებს“ ძალაუნებურად გავიხსენებდით ხოლმე მხოლოდ რეპეტიცია-გამოცდების წინ და რაც ძალი და ღონე გვქონდა, ვიზებდით.

ქართველი სტუდენტობა.— ქართველ და კავკასიელ
სტუდენტთა წრეები.— ჩვენი იერიშები მათი გადა-
ხალიხებისათვის. — ძველ და ახალ თაობის ბრძოლა

სამაგიეროდ პირველ წლებში მაინც—ცხოვრება სტუდენტთა
წრეებში სდულდა.

ახლად ჩამოსულებმა პირველად, რასაკვირველია, ქართველ
სტუდენტობას მივაქციეთ ყურადღება. ჩემთან ერთად ქუთაისიდან
ჩამოვიდნენ: იოსებ ლორთქიფანიძე (იოს. ბეჟ.-ძე, ამჟამად
გადასახადთა ინსპექტორი ტფილისში), კოტე მესხი (კონსტ.
დავ.-ძე, ერთ დროს დამხლვევ საზ. ინსპექტ. კავკასიაში), გ. მა-
ქავარიანი და გრ. ბარათაშვილი (ნაფიცი ვეჟილნი), ია-
გორ ლორთქიფანიძე (იყო ჭიათურის შავი ქვის ბანკის გამგეო-
ბის თავმ.-რე), ვ. ახვლედიანი (აქციზის მოხელე) და სხვანი.
ოდესაში დაგვხვდნენ ჩვენზე ერთი წლით უფრო ადრე ჩასულნი ვა-
სილ წერეთელი (ეჟიმი), ვანიჩ. ელიაშვილი (ივ. სპ. ძე
ეჟიმი) და ი. სალაყაია ნიჭიერი და მეტად სიმპატიური ყმაწვილი,
რომელიც ჭლექმა მოგვტაცა სტუდენტობაშივე. უფროს კურსებზე
ქუთაისელებიდან დაგვხვდნენ გრ. ანჯაფარიძე, ვალოდია
აბულაძე, სერგო ბახტაძე, პ. მოსიძე და სხვანი. ერთი
წლის შემდეგ მოგვემატნენ: დიმ. ხოშტარია (დუტუ მეგრელი)
კიზირია (ამჟამად ნოტარიუსი ტფილისში), მ. სანაძე, რომელიც
აგრეთვე ჭლექმა იმსხვერპლა და სხვა, სულ ქართველ სტუდენტთა
რიცხვი, თუ არ ვცდები სამოცამდე იყო — იმ ხანში საკმაოდ დიდი-
რაოდენობა ქუთათელები ვიყავით, ქართლ-კახელნი ძალიან ცოტა
იყო, უკანასკნელთ დიდი სიაზონებით გავეცანით და ინტერესით
ვაკვირდებოდით. ესენი იყვნენ საშა ჭავჭავაძე (ალ. ნიკ.-ძე, შე-
მდეგში სასამართლოს წევრი ტფილისში), ივ. გ. ბარათაშვილი,
ივ. დ. აბხაზი, ჩაჩიკაშვილი და კიდევ ორიოდე. იქამდე
ქართლ-კახელ ახალგაზრდობიდან მხოლოდ ერთს ვიცნობდით,
ვანო რატეშვილს (ივ. გიორგ.-ძე, შემდეგში პედაგოგი). ის
ტფილისიდან ქუთაისში გადმოვიდა და გიმნაზია იქ გაათავა. მან
ჩვენზე უფრო კარგად იცოდა ქართული ლიტერატურა და ისტორია.
მხურვალე პატრიოტი იყო და დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა
ჩვენზე...

აქ ერთი სასაცილო ამბავი მომაგონდა. უფროს კლასების რამდენიმე უფრო დაახლოვებულმა ამხანაგმა გადავწყიტეთ ახალწლის ერთად შეხვედრა. შევედით იპერლის ერთ ჩვენებურ რესტორანში და გზაჩაღეთ ქართული ქეიფი აღტაცებული სიტყვებით და სიმღერით. ქეიფის დროს ჩვენს კაბინეტში შემოვიდა რესტორანის პატრონი. რატიშვილმა იმის სადღეგრძელოც დალია და მხურვალე პატრიოტული სიტყვით მიმართა. ბოლოს ღვინო მიაწოდა და უთხრა, — დაგვლოცე სამშობლოს მომავალ სამსახურისთვისო. რესტორატორმაც ჭიქა ჩამოართვა და დაგვლოცა:

— ღმერთსა ვსთხოვ თქვენს აფიცრობას მალე მომასწროს!..

— წადი შენც და შენი აფიცრობაცაო — მიაძახა გაბრაზებულმა ვანომ, ამ სიტყვებით ძალზე გაკვირვებულ რესტორატორს...

იგ. რატიშვილის მიხედვით ჩვენს ახალ ნაცნობებშიაც ვეძებდით „ჩვენი მიმართულების“ აღამიანთ, მით უმეტეს, რომ ორი მათგანი ატარებდა ჩვენთვის დიდათ მიმზიდველ გვარებს — ჭავჭავაძისას და ბარათაშვილისას; მაგრამ მოლოდინი გაგვიცრუვდა: აღმოსავლეთ საქართველოს შვილნი აღმოჩნდნენ ფრიად სიმპატიური ამხანაგები, ხოლო ჩვენი გატაცებისა არა ეცხოთ რა; ზოგმა მათგანმა ქართული ლაპარაკიც არ იცოდა. დასავლეთლებშიაც, რასაკვირველია ყველა ერთნაირი არ ყოფილა. უმრავლესობა, როგორც ყოველთვის, პასიურ ელემენტს წარმოადგენდა იდეურის თვალსაზრისით, მაგრამ ბანქოსა და ქეიფის თაყვანისმცემელი სრულებით არ იყო, მეცადინეობდა და საკმაო ინტერესს იჩენდა საზოგადოებრივ ცხოვრებისადმი. უმცირესობა, როგორც აღვნიშნე, მეტად აღფრთოვანებული იყო და სამსხვერპლოდაც განზადებულყო. ამაშიაც ასე ვსთქვათ, სხვადასხვა ტემპერამენტის ხალხი იყო. მაგალითად მოგიყვანთ იოსებ ლორთქიფანიძეს: სკეპტიციზმით იყო აღსავსე; მე და ვასილ წერეთელს ხშირად გადაგვასხამდა ხოლმე ცივ წყალს გახურებულ თავზე...

ვასილ წერეთელი ხომ განსაკუთრებით არ იყო „ამა ქვეყნისა“. როცა ჩავედი ოდესაში, ის ბუნებისმეტყველების ფაკულტეტის შეორე კურსზე იყო, მაგრამ რადგანაც მომავალ „პოლიტიკურ მოღვაწეობისათვის“ საზოგადო განათლება საჭირო, დაჰკრა ფეხი და იურიდიულ ფაკულტეტის პირველ კურსზე გადმოვიდა. ერთი წლის შემდეგ, როცა ჩვენი „მეცნიერების“ ხასიათი გაიცნო და შეადარათავის საყვარელ ბუნებისმეტყველებას, ისევ დაუბრუნდა ძველ ფაკულტეტს. ასე ექსპანსიური იყო ყველაფერში, რაც ასე თუ ისე იდეურ სფეროს ეკუთვნოდა.

ვასილი იმხანად დიდი პროპაგანდისტი იყო და სულ პროპაგანდისტებს ეძებდა, დაიჭერდა რომელსამე სტუდენტს და საშველს არ მისცემდა, სანამ არ მოარჯულებდა. ხშირად ვხედავდით ამნაირ სურათს: „კურილკას“ (ვებერთელა დარბაზის) ერთ თავში ვასილი დაიჭერდა ვისმეს, წაავლებდა ტუჟუკის ფოლაქში ხელს და ცხარედ უქადაგებდა, თან სულ წინ მიიწევდა: სტუდენტი უკან უკან იწეოდა და ბოლოს ორივენი დარბაზის მეორე კედელს მიაწვებოდნენ; გასაქანი არსად იყო და სტუდენტიც ნებდებოდა, ოღონდ თავი დაეღწია უღმობელი პროპაგანდისტისაგან. ხანდახან საქმე სხვარიგადაც თავდებოდა.

ერთხელ ვასილმა ხელში ჩაიგდო ერთი მათემატიკოსი ქართველი, რომელიც ძალიან და ძალიან შორს იდგა ყოველგვარ პოლიტიკისაგან. მათემატიკოსი დარბაზის შუამდე დაჰყვა ვასილს, აქ კი შეჩერდა, გაწითლდა, გაჯავრდა და ხმა მალლა შესძახა: „პასლუში, ჩტო ტი ხოჩიშ! ნე ხოჩუ რესპუბლიკიო“.

ვასილმა ჩვენთან მოიბრინა და შემოგვეფიცა, — ღწერთი — რჯული, რესპუბლიკა არც კი მიხსენებიაო.

ქართველ სტუდენტებს საკუთარი „წრე“ გვექონდა (ეხლანდებურად სათვისტომო) დამხმარე კასითა და პატარა ბიბლიოთეკით, პირველ ხანებში, სანამ კიდევ შეიძლებოდა თავისუფლად თავის მოყრა, ხშირად ვიკრიბებოდით, ვკითხულობდით რეფერატებს, კვანთობდით და სხვა. წრეში მალე პატარა ჯგუფი შესდგა, რომელმაც განიზრახა რეფორმა და წრის ხასიათის შეცვლა. ამ ჯგუფის წევრთ ვერ გვაკმაყოფილებდა წრის კულტურულ ქველმოქმედებითი ხასიათი და გადავწყვიტეთ პოლიტიკურ წრედ გადაგვექცია. რაში უნდა გამონათულიყო ეს მისი „პოლიტიკურობა“, დანამდვილებით ვერ გეტყვოდით, მაგრამ ჩვენი მაშინდელი გრძნობით და ფიქრით დიადი ბრძოლის დღე მოახლოებული იყო და ჩვენც მზად უნდა ვყოფილიყავით... ახალი წესდებაც შევადგინეთ, გვემაც, მზადებისა და მოქმედებისათვის და მივიტანეთ იერიში წრეზე. აქ ძველ სტუდენტებში მაგარი ოპოზიცია დაგვხდა. ოპოზიციას ბელადობდა გ. ანჯაფარიძე, კარგად მოლაპარაკე და საკმაოდ განვითარებული სტუდენტი. ის გვიმტკიცებდა: ხალხს ვერ იცნობთ; არც რუსეთსა და არც საქართველოში ჯერ ნიადაგი არაა აქტიურ პოლიტიკურ ბრძოლისთვის, თქვენ გინდოდათ ისტორიის კანონები გადაგელახათო და სხვა. ჩვენც არ ვუთმობდით და გაცხარებით ვუპასუხებდით მოწინააღმდეგეთ, რომ მთელ რუსეთში მუშა-ხალხი მძიმე უღელქვეშ დრტვინავს, მოთ-

მინება დაუკარგავს, მზადაა გმირებს გაჰყვეს თავისუფლების მოპოებისათვის და ჩვენი მოვალეობაა ეს გმირები დავუმზადოთ ქვეყანას.

ჩვენ-ჩვენი პოზიციების დასაცავად ორივე მხარე რეფერატებსაც ვწეოდით სხვადასხვა პოლიტიკურ და ეკონომიურ თემებზე. მაგალითად, მე წარვადგინე მოხსენება ირლანდიელთა ბრძოლაზე ჰომრულისათვის, სადაც ის აზრი გამყავდა, რომ ირლანდიელების ბრძოლა მაშინ გაცხოველდა, როცა პოლიტიკურ ეროვნულ ბრძოლას საფუძვლად ხალხის ეკონომიური ინტერესების დაცვა დაედო, სახელდობრ, როცა წამოყენებულ იქნა აგრარული მოთხოვნა და ჩვენც ამის მაგალითს უნდა მივყვეთ მეთქი...

ჩვენმა ბრძოლამ რამდენსამე თვეს გასტანა. ბოლოს ახალგაზრდებმა ვსძლიეთ და წრე დავიყოლიეთ. მაგრამ, სანამ „საქმეს“ შევუდგებოდით, გადავწყვიტეთ „კავკასიელთა წრის“ გადაკეთებაც.

ასეთი წრეც იყო მაშინ ოდესაში და აერთებდა ქართველ, სომეხ და მაჰმადიან სტუდენტობას (მაჰმადიანი იმ დროს ერთი იყო მხოლოდ, გვარი აღარ მახსოვს). ეს წრე უფრო ქალაქებში არსებობდა და სიცოცხლის ნიშანწყალი არ ეტყობოდა, ჩვენს წინადადებას იქაც ძლიერის ოპოზიციით დაუხვდა უმრავლესობა. იქ ჩვენს მოწინააღმდეგეთა ლიდერად გამოვიდა მე-4 კურსის სტუდენტი მელიქ-ადამოვი (შემდგომ ნაფიცი ვექილი ტფილისში), ხოლო მხურვალე თანამებრძობლად ახალგაზრდა სტუდენტი იურისტი მნაცაკანოვი (შემდეგ ნაფიცი ვექილი ერევანში). მელიქ-ადამოვი მრისხანე ორატორი გამოდგა და უღმობელის დაცინვით ამსხვრევდა „უაზრო ილუზიებს“. კავკასიელთა წრეში საქმე უფრო გაგვიძნელდა, რადგან სომხების უმრავლესობა აღმაფრენის ხასიათს ეგრეჭიგად ვერ იჩენდა... ჩვენი პირველი იერიშები უკუგდებულ იქმნა. მაშინ დავიწყეთ უმრავლესობის პატარ-პატარა ჯგუფების მორჯულება: ვმართავდით „კერძო კამათს“, ვეწეოდით-პროპაგანდას და ვმუშაობდით კომისიაშიც, რომელსაც დასაბუთებული მოხსენება უნდა წარედგინა წრისთვის.

ერთხელ ამ კომისიაში ასეთი ამბავი მოხდა: თვითქართველობის საჭიროების ბაასის დროს ლაპარაკი ჩამოვარდა ეროვნულ ტერიტორიაზე. ბორჩალო, ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრები, რასაკვირველია, ჩვენ ქართველებმა, შემოვიფარგლეთ. საკითხს მშვიდობიანად მოვრჩით, როცა უეცრად ერთმა ჩვენი ჯგუფიდან, კარგად არ მახსოვს ვინ, ვგონებ კი ვასილ წერეთელმა, განჯის გუბერნიის ერთნაწილზე, თუ თვით ქალაქ განჯაზე გამოაცხადა პრეტენზია. მნაცაკანოვი აენტო, გაჯავრდა და გამოაცხადა, მოლაპარაკებას შევ-

წყვეტ, თუ ეგეთი მოთხოვნა უკან არ იქნა წაღებულიო. ისეთნაირად გაჯავრდა, თითქო ჩვენ ის იყო—ჯარს ვგზავნიდით განჯის ანექსიისათვის..

ცხარე კამათის შემდეგ, საქმე კენჭზე მივაგდეთ და ხმის უმრავლესობით დიპლომატიური მოლაპარაკება-ურთიერთობა განსაცდელისაგან ვიხსენით...

დადგა კავკასიელთა წრის საზოგადო კრების დღეც; ჩვენი მოხსენების შემდეგ წამოდგა მელიქ-ადამოვი და ჩვეულებრივის დაცინვის კილოთი ნაწილ-ნაწილ დაიწყო ჩვენი დასაბუთებულ მოხსენებისა და პროგრამის დამსხვრევა. მე საშინლად გამაჯავრა იმისმა კილომ, ვერ მოვითმინე, სიტყვა შევაწყვეტინე და განვაცხადე: „მელიქ-ადამოვს აქ სასამართლო ჰგონია და თავის თავი ბრალდებული. ვინც მჭევრმეტყველობაში სავარჯიშოდ მოსულა ამ წმინდა ადგილს, ის უნდა გავაძეოთ!“

„მე თვითონ წავალ გიჟების კრებიდანო“—მომიჭრა სიტყვა მელიქ-ადამოვმა და გავიდა. მას ბევრი სხვაც გაჰყვა. შეიქნა აურ-ზაური, აირია მონასტერი და კრება ჩაიშალა. ბრძოლამ კიდევ დიდხანს გასტანა, მეორე წელიწადშიაც გადავედით და „საქმე“ კიდევ დაუსრულებელი დარჩა.

ახლა, როცა ეს ბრძოლა, მთელი ეს ამბავი და მრავალი წვრილმანი მაგონდება, მეცინება. თუ მკითხველი მყავს, ალბად, ისიც იცინის, მაგრამ... მაგრამ მაინც დაილოცოს ის ბედნიერი ღრო სასაცილო გატაცებისა, ის ბედნიერი წუთები ღრმა რწმენისა და საოცნებო აღფრთოვანებისა. მთელის ჩემი არსებითა ვგრძნობ და მწამს, რომ ვისაც ახალგაზრდობაში ასეთი „სასაცილო“ წამები არ განუცდია, არ იცის, რა არის ახალგაზრდობა, არ უგრძვნია ნეტარება...

დაახლოვება ქართველ და რუს მოღვაწეებთან: რომანოზ
ფანცხავა, ვასილ პეტრიაშვილი, ექიმი ბარდახი, პროფ.
უსპენსკი და სხვანი.— ბარდახის მოგზაურობა საქარ-
თველოში

თანდათან, რაც უფრო წინ მიდიოდა: ჩემი გონებრივი განვითარება, იზრდებოდა ჩემი უკმაყოფილებაც ქართულ და კავკასიელთა წრეებისადმი. მე ვიგრძენი, რომ პრაქტიკული შედეგი ჩვენს ბრძოლას ვერ მოჰყვებოდა, უმრავლესობა არ გამოგვეყვებოდა, თუნდაც სამოქმედო ასპარეზი მოგვეძებნა. ამასთანავე მალე თვით წრეების ცხოვრებაშიაც კრიზისი დადგა...

ქართულ წრის ერთ კრებაზე ორს ამხანაგს პირადი შეტაკება მოუვიდათ. წრე ჩაერთა ამ საქმეში და უთანხმოება იმდენად გაიზარდა, რომ ბოლოს ქართველი სტუდენტობა ორ ბანაკად გაიყო; ამას კი შედეგად ის მოჰყვა, რომ წრის ცხოვრება კარგა ხნით გაიყინა.

რაკი ქართული წრე დროებით დაიშალა, რაღა თქმა უნდა, კავკასიელთა წრესაც ვეღარ შეეძლო ცხოველმყოფელი ძალა გამოეჩინა. ეს იყო ჩემი სტუდენტობის მეორე წლის ბოლოს. ამ ხანშივე მოხდა ჩვენი ჯგუფის დაახლოვება რუს სტუდენტ-რადიკალებთან და ამიერიდან იწყება მეორე ხანა სტუდენტური ცხოვრებისა... ზემოთ უკვე აღვნიშნე, რომ ჯერ გიმნაზიაშივე მოგვხდა სიო რუსის ახალგაზრდობის მაშინდელ მოძრაობისა. თუმცა ზოგი არალეგალური წიგნაკიც გვექონდა წაკითხული, მაგრამ ოდესაში რომ ჩამოვედით, ამ მოძრაობის ნამდვილი წარმოდგენა არ გვექონია და არც ვიყავით, ასე ვსთქვათ პოლიტიკურად სავსაო განვითარებულნი. რადიკალური ტრადიციების გამგრძობად პირველ ხანებში, სანამ რუს სტუდენტობას დაუახლოვდებოდით, მოგვევლინა რომანოზ ფანცხავა (ქართულ ლიტერატურაში ხომღელიის ფსევდონიმით ცნობილი). ოდესაში ჯორჯაძის ღვინის ფირმის განყოფილების მმართველად იყო; ჩვენთან ერთად ჩამოვიდა და სტუდენტებთან ცხოვრობდა.

რომანოზი ტფილისის სემინარიელად ნამყოფი და; ტფილისის მაშინდელ ახალგაზრდობის წრეებში მომუშავე, ბევრად უფრო ნაკითხი და განვითარებული იყო, ვიდრე ჩვენ. ცოცხალი, ნიჭიერი და განვითარებული ახალგაზრდა, თანაც წლოვანობით ჩვენზე უფროსი,

რასაკვირველია, გავლენას მოიპოვებდა ჩვენზე და მართლაც პირველ წელს დიდი სამსახური გაუწია ჩვენი განვითარების საქმეს. 60-იან და 70-იან წლების რუსეთის მწერლებს ჩვენ მაშინ თითქმის სულ არ ვიცნობდით, უფრო სახელები გვქონდა გაგონილი... რომანოზმა გავგაცნო და შეგვაყვარა რუსეთის რადიკალიზმის მამამთავარი — დობროლიუბოვი, პისარევი, ჩერნიშევსკი; შემდეგ ერთად ვკითხულობდით მიხაილოვსკისაც; ვბაასობდით, ვკაპათობდით ისტორიაზე, სოციოლოგიაზე, პოლიტიკურ მოძრაობაზე. უნდა აღვნიშნო, რომ ამასთანავე რომანოზ ქართველი პატრიოტიც იყო. იცოდა ჩვენი ლიტერატურა, ჩვენი წარსული და ჩვენთან ერთად ოცნებობდა სამშობლოს უკეთეს მომავალზე.

სანამ ჩვენი რადიკალების ამბავს განვაგრძობდე, აქ აღვნიშნავ, რომ ამავე დროს მოხდა ჩვენი, ასე ვთქვათ, „საზოგადოებაში გამოხვევა“. ამ მხრით დაუფასებელი იყო ჩვენი ამხანაგი, მეტად ცოცხალი და სიმპატიური ახალგაზრდა ვანიჩკა ელიაშვილი. როგორ და როდის ახერხებდა ამდენი ხალხის გაცნობას, ჩვენთვის გაუგებარი იყო. იცნობდა პროფესორებს, ექიმებს, ადგილობრივ მწერლებს და ინტელიგენციის სხვა წარმომადგენლებსაც, მამაკაცებს და ქალებს. გაცნობისთანავე ისე დაუახლოვდებოდა ყველა ამ სიმპატიურ ადამიანს, თითქოს ბავშობიდანვე მათი მეგობარი ყოფილიყო. მისი შემწეობით ჩვენც გავიცანით ოდესის ინტელიგენციის ზოგი კარგი წარმომადგენელი, რაც დიდად სასარგებლო იყო ჩვენისთანა „ბურსაკებისათვის“, რომელთაც საზოგადოება, განათლებული და ინტელიგენტის ოჯახი არც კი გვენახა.

ამ და სხვა მრავალ მხრითაც დაუფასებელი იყო ჩვენთვის მართლაც სახსოვარ პროფ. ვასილ პეტრიაშვილის და მის ღირსეულ მეუღლის ეკატერინე ყარამანის ასულის გაცნობა და მათთან კეთილი ურთიერთობა. მათ ოჯახში, მათთან ტკბილ საუბარში გაგვიტარებია ბევრი, სამუდამოდ დასამახსოვრებელი წუთები. ვასილ პეტრიაშვილი იშვიათი ადამიანი იყო. საკვირველი თავმდაბალი, მეტად პატიოსანი, განუზომელი სიყვარულით გამსჭვალული ახალგაზრდობისადმი, მეცნიერებისა და თავის სამშობლოსადმი. დიდად უყვარდა ყველა სტუდენტს განურჩევლად ეროვნებისა. ამასთანავე დამოუკიდებელი ხასიათის პატრონი იყო და მას დიდის მოწინააღმდეგეობით ეპყრობოდა ყველა პროფესორი.

მაგონდება შემდეგი: ახალ საუნივერსიტეტო წესდების ძალით, რაღაც შევიწროება იყო შემოღებული საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტზე; მგონი, ვინც წინდაწინ არ ჩაეწერებოდა და ხვედრ ფულს არ

გადაიხდიდა, იმ სტუდენტებს ლაბორატორიაში სამუშაოდ არ უშვებდნენ. პედლები მუდამ დაძრწოდნენ ლაბორატორიებში სიებით ხელში და „კათაკმეველთ“ ერეკებოდნენ. პეტრიაშვილი არ დაემორჩილა ამ ახალ წესებს და ერთი პედელი არ გააჰაქანა თავის ლაბორატორიაში. ინსპექცია გაბრაზებული იყო, მაგრამ ვერაფერი გაუბედა ყველასაგან პატივცემულ და დამსახურებულ პროფესორს. საზოგადო ამხანაგს და მეგობარს სტუდენტთა, პეტრიაშვილს მეტად დამოუკიდებლად ეჭირა თავი სააკადემიო მთავრობის წინაშე, რისთვისაც მთელ სტუდენტობას უყვარდა; ეს კი იმ დროს იშვიათი მოვლენა იყო. ამას ისიც დაუმატეთ, რომ პეტრიაშვილი კარგი სპეციალისტი პროფესორი იყო და კარგი ხელმძღვანელი მასწავლებელიც.

მეორე ჩვენი თანამემამულე პროფ. მელიქიშვილიც კარგი სპეციალისტი, მეცნიერი და კარგივე ხელმძღვანელი მასწავლებელი იყო, მაგრამ ისეთი სიყვარული და პატივისცემა არა ჰქონია დამსახურებული, როგორც პეტრიაშვილს. მელიქიშვილი სხვა ხასიათის კაცი იყო: განდევილივით ცხოვრობდა, სტუდენტებთან ურთიერთობას ერიდებოდა. სამი წლის განმავლობაში მხოლოდ ერთხელ ვნახეთ ჩვენთან: ერთად შევხვდით ახალ წელიწადს, მთელი ქართველი სტუდენტობა, მელიქიშვილი, პეტრიაშვილი და ორიოდე გარეშე სტუმარი — რუსი.

ჩვენ ნაცნობ ოდესელ ინტელიგენტ საზოგადოებიდან დავასახელებ გამოჩენილ ბაქტერიოლოგს დაექიმს ბარდახს. ბარდახი იმ დროს დიდად პაპულიარული მოღვაწე იყო ოდესაში. თავგანწირული ექიმი მუშებისა და ღარიბ ხალხისა, დილიდან საღამომდე დადიოდა განაპირა უღარიბეს უბნებში და მუქთად სწამლობდა ხალხს. ფულიანი პრაქტიკა ცოტა ჰქონდა, მაგრამ არას ნალვლობდა. ამასთანავე დროს შოულობდა და ოდესის პასტერის ინსტიტუტში ეხმარებოდა გამოჩენილ მეცნიერს მეჩნიკოვს. შემდეგში, როცა მეჩნიკოვი პარიზში გაიწვიეს, ოდესის ინსტიტუტის გამგედ ბარდახი დანიშნეს.

ბარდახი ძალიან დაგვიმეგობრდა ქართველ სტუდენტებს. დადიოდა ჩვენთან, გვიწვევდა თავის ოჯახში: ერთხელ გამოგვიცხადა, კავკასია მინდა ვნახო და ზაფხულში თქვენთან ერთად წაპოვალო. მართლაც შემდეგ გაზაფხულს ერთად წამოვედით. — ჩვენმა ამხანაგმა, ზაქ. მაჭავარიანმა ბარდახი დაჰპატიჟა თავის სოფ. ილემში (ზემო იმერეთშია). ზოგი ჩვენგანიც (ჩემს გარდა იყვნენ, თუ არა ვსცდები, ი. ლორთქიფანიძე და ივ. ელიაშვილი) გაჰყვა მათ. ზესტაფონიდან ცხენებით უნდა წავსულიყავით. ბარდახს ეს გარემოება ბავშვივით

ახარებდა, რადგან ცხენზე არასოდეს მჯდარიყო. ჩავედით თუ არა ზესტაფონში, მოგვეგვარეს ცხენები. ბარდახი მივარდა მისთვის არჩეულ საუკეთესო ცხენს, შედგა უზანგში ფეხი, შეახტა მარდად და ცხენს კუდისკენ მოექცა. ჩვენ სიცილი აგვიტყდა, ახლო მდგომ ქუჩის ხალხმა ყიჟინა ასტეხა. ბარდახი გაკვირვებული იყო და გვეუბნებოდა. არ მესმის, როგორ მოხდა ესაო: თანაც—დამსწრეთა სიცილ-ყიჟინამ ძალიან გაამხიარულა. რა ექსპანსიურია სამხრეთის ხალხიო...

სოფელში ჩავედით, სალამო ახლოვდებოდა. მასპინძელი, ზემო იმერეთში იმ დროს განთქმული ტოლუმბაში კონსტანტინე მაჭავარიანი, თავის მეზობლებით უკვე გვიცდიდა ეზოში გაშლილ სუფრასთან. დაიწყო ჩვენებური ქეიფი სიმღერით, სიტყვებით, ღვინის დაძალებით—პატარა ხანს ბარდახი ცნობისმოყვარეობით ადევნებდა თვალყურს უნახავ სურათს. მაგრამ მალე წამოხტა, მასპინძელს მადლობა უთხრა და სთხოვა ცხენი მომგვარონ, სეირნობა მიჩვენიაო.

— თქვენ ნუ მომიკვდებით, უზრდელები ყოფილან თქვენი მეცნიერებო, ჩუმაღ შემოგვჩივლა ერთმა სტუმარმა აზნაურთაგანმა. შემდეგ ბარდახი ქუთაისში ჩავიყვანეთ, ვაჩვენეთ გელათი და ოოწამეთა-მონასტერი. აქედან ტფილისს წავიდა. ტფილისიდან კი საქართველოს სამხედრო გზით ოდესისაკენ უნდა გამგზავრებულიყო. მესამე დღეს, გავიხედეთ, ბარდახი ისევ ქუთაისში ჩამოცუნცულდა.

— რა ამბავია, რა მოგივიდათ? შევძახეთ ჩვენ.

— რა ამბავი და, გვიპასუხა ბარდახმა, შევდგი თუ არა ფეხი საეთნოგრაფიო მუზეუმში, მაშინვე ყაჩაღებმა გამძარცვეს.

— როგორ თუ საეთნოგრაფიო მუზეუმში... ყაჩაღებმა?!..

— ტფილისის რკინის გზის სადგური ნამდვილი საეთნოგრაფიო მუზეუმიცაა,—განაგრძო მან. მთელი აღმოსავლეთის ხალხი იქ ირევა... მე არასოდეს არ მინახავს ასეთი ეკზოტიური სანახაობა. გაშტერებული ვიდექ... მოვარდა ვილაცა და სერთუკის ჯიბიდან, რაც ფული მქონდა ამომაცალა... ტფილისამდე გზაში კიდევ, თითქმის ამპარტავნობით დაუმატა ბარდახმა, ყაჩაღები თავს დაეცნენ მატარებლის ერთ ვაგონს, ვილაც ქალს რამდენიმე ათასი მანეთი წაართვეს, გაქანებულ მატარებლიდან გადახტნენ და ტყვეს შეაფარეს თავიო.

ვუშოვეთ ფული და გავისტუმრეთ ჩვენი სტუმარი, აღტაცებული ჩვენი ქვეყნის ბუნებით და ყველაფრით, რაც ენახა. ორი თვის შემდეგ თავისი შთაბეჭდილებანი მოათავსა „ოდესსკი ლისტოკში“.

მისი აღტაცება ყოველ სტრიქონში იხატებოდა, მაგრამ როგორღაც ხაზგასმული იყო, კავკასია ავაზაკების ბუდეაო. გაზვიადებულად იყო აწერილი ორიოდე შემთხვევა. ეს ცუდი განზრახვით არ მოსვლია ბარდახს, არც ეგონა, თუ ცუდად მივიღებდით; პირიქით „ეკზოტიზმი“ და „ავაზაკური რომანტიზმი“ სასახელოდ მიაჩნდა კავკასიისათვის. ჩვენ მაინც გგეწყინა და ზაქ. მაჭავარიანმა პირველად და მგონი უკანასკნელადაც აიღო ხელში კალამი და საპასუხო ფელეტონი გამოქიმა იქვე „ოდესსკი ლისტოკში“.

ოღვის სხვა ჩვენ ნაცნობებში დავასახელებ პროფ. უსპენსკის (შემდეგში კონსტანტინეპოლის საარქეოლოგიო ინსტიტუტის დირექტორს), ჟურნალისტ ჰერცო-ვინოგრადსკის (ბარონ იქს), ნაფიც ვეჩილს გუსაკოვს და სხვათა. ყველა ეს ჩვენი ნაცნობნი, განათლებული და ინტელიგენტი ხალხი იყო, ვისთან ურთიერთობაც სასარგებლო იყო ჩვენთვის.

დაახლოება რუს სტუდენტებთან.—რადიკალთა წრეები.
 მაშინდელი სარევოლუციო იდეოლოგია.—ჩემი შესვლა
 სტუდენტთა სარევოლუციო კომიტეტში.—ფილიპო-
 პოლის გადატრიალება.—ნადსონის სიკვდილი

იმავე ხანებში, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, დაიწყო ჩემი დაახლოება რუს სტუდენტ-რადიკალებთან. მაშინდელი რუსის სტუდენტობის დიდი უმრავლესობა იდეის მხრით არავითარ ინტერესს არ წარმოადგენდა; ესენი მხოლოდ მეცადინეობდენ და მეცადინეობდენ იმდენად, რამდენადაც საჭირო იყო მომავალ კარგებისათვის; სულ ცოტა მეცადინეობდა უფრო სერიოზულად და სამეცნიერო მოღვაწეობაზე ფეჟრობდა. ხოლო ასამდე სტუდენტი, რადიკალთა ჯგუფებად იყო დაყოფილი და პოლიტიკურ მოღვაწეობაზე ოცნებობდა. სურათის სისრულისათვის უნდა აღვნიშნო, რომ „ჭეშმარიტი რუსები“ მაშინაც იყვნენ: არსებობდა პატარა ჯგუფი იუდოფობ სტუდენტებისა. ამ ჯგუფის ბელადზე, მეოთხე კურსის სტუდენტ პეტრიკოვეცზე, მახსოვს „ნაროდნია ვოლის“ ერთ-ერთ №-ში დაბეჭდილი იუცნობა; ჯაშუშიაო და იმის დაბეზღებით ესა და ეს სტუდენტები იყვნენ დაპატიმრებულნიო. როგორც ხედავთ, მაშინდელი „ჭეშმარიტი რუსებიც“ არ თაკილობდენ „ოხრანკის“ თანამშრომლობას...

სტუდენტების „რადიკალობა“ და მთელი მათი „რევოლუციონერობა“ გამოიხატებოდა თეორიულ მეცადინეობისა და სტუდენტთა შორის პროპაგანდის გაწევაში, იშვიათად თუ გასცილდებოდა ამ ფარგალს და უნივერსიტეტის გარეთ წარმოებულ ბრძოლაში მიიღებდა აქტიურ მონაწილეობას. თეორიული ჯგუფობრივი მეცადინეობა ერთხელევე დაწესებულ გეგმით სწარმოებდა. კითხულობდენ და არჩევდენ ლავროვის ცნობილ თხზულებას: „ისტორიჩესკია პისმა“, ტკაჩოვისა და ტიხომიროვის საპროგრამო-სარევოლუციო წიგნებს, სწავლობდენ შილის პოლიტიკურ ეკონომიას, ჩერნიშევსკის შენიშვნებით, შემდეგ მარქსის პირველ ტომს, ლასალის სასამართლოში წარმოთქმულ და სააგიტაციო სიტყვებს და მრავალ არალეგალურ ბროშურას ნაროდნიკების, „ჩერნო-პერედელცების“, „ნაროდოვოლცების“ სარევოლუციო ბიბლიოთეკისას. მაშინდელი სარევოლუციო მოძრაობა ნაროდოვოლცების იყო და იდეოლოგიაც ჯერ მათი ბატონობდა, თუმცა უკანასკნელ წუთებს განიცდიდა...

ზოგი რამ საკვირველი იყო სარევოლუციო „სიბრძნეში“. პირველად ყოვლისა აღსანიშნავია ის ერთობ გაპრიმიტივებული ისტორიული კონცეპცია, რომელზედაც აშენებდნენ თავის მოძღვრებას იმ იდეოლოგიის საფუძველის დამდებელნი—ტკაჩოვი და უმთავრესად ტიხომიროვი. მათი სწავლით, რუსეთში არსებობდა მხოლოდ ორი აქტიური საზოგადოებრივი ელემენტი: მთავრობა და ინტელიგენცია. თავად-აზნაურობა მხოლოდ სამსახურის წოდება იყო (служилое сословие), რომელიც მთავრობის ემა იყო და არისო; გლეხობა შეუგნებელი, უძრავი, პასიური მასაა, რომელიც პოლიტიკურ ბრძოლაში ანგარიშგასაწვევი არ არისო; ბურჟუაზიული კლასი და მასთან მუშათა კლასი მხოლოდ ეხლა იჩეკებაო და ჯერ ანგარიშში ჩასაგდები არ არისო. ამნაირად რჩება მთავრობა და რევოლუციონური ინტელიგენცია, რომელთაგან უკანასკნელი აღჭურვილია ზნეობრივის ძალით (ცოდნით, ფანატიკური მისწრაფებით თავისუფლებისადმი და ხალხის, თუმცა პასიურის, მაგრამ მაინც არა უმნიშვნელო თანაგრძნობითაო). ამ პირობებში ინტელიგენციის გამარჯვება აუცილებელია. სახელმწიფოებრივ უფლებას ძალით ხელში ჩაივადებთო და რუსეთის წესწყობილებას გარდაექმნითო.

ასე მარტივად და ადვილად სწყდებოდა საქმე ამ თავისებურ ბლანკისტების აზრით... ეს პოლიტიკური რევოლუცია იყო. რაც შეეხება რუსეთის სოციალისტურ გარდაქმნას, იგიც ადვილად, მკონი უფრო ადვილადაც სწყდებოდა. „რა უნდა გავაკეთოთ რევოლუციის მეორე დღესაო“ კითხულობდა ტიხომიროვი და უპასუხებდა: რუსეთის მთავარ ეკონომიურ ძარღვს გლეხობა შეადგენს; კაპიტალიზმი არ არსებობს; გლეხობის მიწათმფლობელობის წესი სათემოა; რუსის ხალხი არტელის, თემის ხალხია. მაშასადამე ახალ რევოლუციონურ მთავრობას დეკრეტებით შეეძლება სოციალისტური წესწყობილების დამყარებაო; ჩვენი პრიმიტიული კომუნიზმის (თემის და არტელის) ხალხი ადვილად შეიძლებს გადავიდეს იმავე ტიპის, მაგრამ უფრო მაღალის ხარისხის სოციალურ წესწყობილებაზეო.

აღსანიშნავია, რომ ასეთი რწმენა რუსის ხალხის პოტენციალურ სოციალისტობისა მარტო ნაროდოვოლცების მოძღვრებას როდი ახასიათებდა. ძველი სლავიანოფილები და „ზაპადნიკები“, ლიბერალები, ნაროდნიკები, ყველანი ხაზგასმით ლაღადებდნენ რუსის ხალხის იმ განსაკუთრებულ თვისებებზე, რომელთა წყალობით იგი უფრო ადვილად განაახლებს სოციალურ წესწყობილებას, ვიდრე დასავლეთ ევროპის ერებო... სხვათა შორის მახსოვს, როგორ გა-

მაკვირა მარქსის შენიშვნამ: გერცენი სლავიანოფილიაო. გერცენის თხზულებათა შიგნა მაშინ არ შეიძლებოდა, მაგრამ ვიცოდი, რომ გერცენი მედგარი რევოლუციონერი, სოციალისტი და ინტერნაციონალისტი იყო; ამიტომ მარქსას შენიშვნა მისთვის ჩვეულებრივ საპოლემიკო რიხიანობას მივაწერე. მხოლოდ ეხლა, რევოლუციის შემდეგ, როცა გერცენის თხზულებანი გადავიკითხე, დავრწმუნდი, რომ მარქსი მართალი იყო: საუკეთესო პუბლიცისტური ნაწარმოებები გერცენისა, როგორც მაგალითად წერილები „С того берега“, სლავიანოფილურ ტენდენციითაა გაჟღერებული. გერცენს აღარ სწამს ევროპის დემოკრატიის ძალა სოციალურ ბრძოლაში და დარწმუნებულია, რომ რუსის ხალხის განსაკუთრებული ეკონომიური ინსტიტუტი (თემი) და რუსის ხალხის სხვაგვარი სულიერი განწყობილება (ანტი-ინდივიდუალიზმი) სასწაულს მოახდენენ.

ეკონომიური ნაწილი ნაროდოვოლცების მოძღვრებისა, როგორც მახსოვს, ბევრს ვერ აკმაყოფილებდა მაშინაც. სხვადასხვა გზით მიდიოდენ სოციალიზმის სამეფოში: ზოგი ძველ ნაროდნიკების, ან ტიხონიროვის გზით, ზოგი ლავროვის და მიხაილოვსკის თეორიებით („ისტორიული წერილები“, „პროგრესის ფორმულა“, „ბრძოლა ინდივიდუალიზმისთვის“ და სხვა), უკვე იყვნენ ისეთებიც, რომელნიც მარქსის კონცენტრაცია-პროლეტარიზაციით და ბოლოს ცუხაშენბრუხით მიემგზავრებოდენ, მაგრამ პოლიტიკური მხარე ნაროდოვოლცების პროგრამისა იდეურ ახალგაზრდობის დიდ უმრავლესობას ბეჯითად სწამდა.

სტუდენტთა რადიკალური ჯგუფები, როგორცა ვთქვი, გულმოდგინედ მეცადინებდნენ: კითხულობდნენ ერთად, მართავდნენ კრებებს სხვადასხვა საკითხებზე და სხვა.

სხვათა შორის, მე ხშირად ჩამოვადგებდი ხოლმე ბაასს განაპირა ქვეყნების სვე-ბედზე. რასაკვირველია, არავის წარმოდგენა არა ჰქონდა საქართველოსი: კავკასია კი მათთვის იყო პირველყოფილ ადამიანთა რაღაც უცნაური ბუდე... მიუხედავად ამისა, ისინი ყველასათვის სრულ „თვითგამორკვევის“ უფლებას აღიარებდნენ. გულმოდგინედ ვარკვევდით საკითხს, თუ როგორ უნდა მოეწყოს თავისუფალი რუსეთი თავის განაპირა ქვეყნებით...

რა სანეტარო იყო ხშირად ეს კრებები! რა იმედი იყო მომავლისა, რა აღფრთოვანება!

მე სავსებით შევტოპე ამ წრეებში და ხარბად დავეწაფე ჩემთვის ახალ ლიტერატურას. სხვა ქართველი ამხანაგები ძალე ჩამომშორდნენ. მეცადინეობის მეტს, როგორც აღვნიშნე, რადიკალური

ჯგუფები და მათი „ცენტრალური კომიტეტები“ არაფერს აკეთებდენ; ის იყო კიდევ, რომ თეორიულ პროპაგანდას ეწეოდნენ სტუდენტებშივე. ხანდახან ფულს აგროვებდნენ პოლიტიკურ პატიმართა დასახმარებლად და არალეგალური ლიტერატურის გამოსაწერად. მაგრამ ასეთი მოღვაწეობაც საკმარისი იყო მაშინდელ მთავრობისათვის და იგი უმოწყალოდ სდევნიდა ახალგაზრდობას. იმ წლებში მაგალითად, რაც რადიკალური სტუდენტობა იყო ოდესაში, ყველა დაისაჯა დაპატიმრებითა და გადასახლებით. მათ შორის მეც მხვდა წილად დატუსაღება და მთელი ხუთი წლით ციმბირში გადასახლება, მაგრამ ამაზე ქვემოთ...

ჩვენ კრებებზე ხანდახან გარეშენიც (არა სტუდენტებიც) დადიოდნენ და იღებდნენ მონაწილეობას კამათსა და ან ისე, უბრალოდ როს გატარებაში. კამათში სხვათა შორის ვასახელებ რუსის ორ მწერალს, რომელნიც იმხანად ოდესაში სცხოვრობდნენ: გრ. მაჩტეტს და ივ. სვედენცოვს (ივანოვიჩს). გამოჩენილი ბელეტრისტი მაჩტეტი მშვენიერი მობაასე იყო და ხშირად გვიამბობდა ხოლმე ცნობილ ლიტერატორთა და მწერალთა ამბებს, პოლიტიკურ ანეკდოტებს, ისტორიებს 70-იანი და 80-იანი წლების რევოლუციონერებისას. ჩვენს ჯგუფებში, რასაკვირველია, ქალებიც იყვნენ. მაჩტეტს, კარგად მახსოვს, უფრო მათ საზოგადოებაში უყვარდა ყოფნა. როცა ჩვენ რამე კამათს დავიწყებდით, ქალები განცალკევდებოდნენ, შემოუსხდებოდნენ ირგვლივ მაჩტეტს და ისიც აღფრთოვანებით უამბობდა თავის დაუსრულებელ საინტერესო ისტორიებს, მოგონებებს...

სვედენცოვი სხვა ხასიათისა იყო. სვედით და მწუხარებით მოცული, იშვიათად ლაპარაკობდა და უფრო სერიოზულ კამათს ეტანებოდა. მებრძოლი ხასიათის კაცი იყო, პირდაპირი, მტერი ყოველგვარი კომპრომისისა, იგი მტკიცედ იდგა ერთხელვე არჩეულ ეკლიანს გზაზე და ამიტომ ბევრი ტანჯვა-ვაება იგემა. ახალგაზრდობას ძალიან უყვარდა, როგორც რევოლუციონური მოღვაწე, როგორც ბელეტრისტი. სვედენცოვი — ბელეტრისტი თუმცა არ იყო მბრწყინავი ხელოვანი, მაგრამ ტენდენცია და მიმართულება მისი მოთხოვნებისა ხიბლავდა მაშინდელ იდეურ ახალგაზრდობას. მოვიხსენიებ აქვე, რომ სიცოცხლის ბოლო წლებს სვედენცოვმა ტფილისში გაატარა. სადაც ჩემთან ერთად მუშაობდა თუ მან იმ წლებს „ნოვ. ობოზ-ში“. —

მეცადინეობის და პროპაგანდის გარდა, უნდა შევნიშნო კიდევ, რადიკალურ ჯგუფების საქმე იყო „საზოგადო სტუდენტურ ისტორიების“ ხელმძღვანელობა, თუ რამ შეტაკება მოხდებოდა უნივერსიტეტ-

ტის, ან საზოგადოდ ადმინისტრაციასთან თუ სხვა ამგვარი შემთხვევა იქნებოდა, რადიკალი ჯგუფი თავის მოვალეობად სთვლიდა ჩარეულობა და „სასურველი მსვლელობა“ ე. ი. დემონსტრაციის სახე მიეცა საქმისათვის. იმ წლებში ასეთი შემთხვევა ბევრი არ ყოფილა. რაც იყო, ისიც უმნიშვნელო. მაგალითისათვის გავიხსენებ უფრო საინტერესო ისტორიას. —

1886 წელს მოხდა ეგრეთწოდებული „ფილიპოპოლის რევოლუცია“: ბულგარეთის პატრიოტებმა ფილიპოპოლში დაატუსაღეს ოსმალეთის გენერალ-გუბერნატორი აღმოსავლეთ რუმელიისა და ტირნოვში მყოფ სტამბულოვს დეპეშა გაუგზავნეს: აღსრულდა აღმოსავლეთი, რუმელია შეუერთდა ბულგარეთსაო. ამ შეერთებას, ბულგარეთის პატრიოტ-რევოლუციონერები, დიდი ხანი ამზადებდნენ და მთავრობაც ხელს უწყობდა ჩუმად. ეს ყველა სახელმწიფომ იცოდა, მაგრამ როცა ფაქტი მოხდა, ერთი აურზაური ასტყდა. ოსმალეთი მრისხანე მუქარას უთვლიდა ბულგარეთს. სერბიამ კი მაშინვე ომი გამოუცხადა. ბულგარეთის მაშინდელი მთავარი ალექსანდრე ბატენბერგელი არ შეუშინდა ამ აურზაურს, გაუძღვა თავის ჯარს და ერთ თვეში სრულებით დაამხვრია სერბიის მხედრობა. ახლა ბულგარეთს რუსეთის მთავრობა გადაეკიდა: მთავარი ალექსანდრე ბულგარეთიდან გააძევა და ბულგარეთის დამოუკიდებლობა საშიშ კრიზისში ჩააყენა.

რუსეთის მთავრობის ასეთმა ძალმომრეობამ ძალიან ააღელვო რუსის მოწინავე საზოგადოება, სტუდენტობა ხომ, რაღა თქმა უნდა, ოდესის რადიკალ-სტუდენტებმა მაშინვე მოიწვიეს სტუდენტთა საზოგადო კრება, რომელზედაც გადასწყდა ალექსანდრე ბატენბერგელისთვის ადრესის გაგზავნა. პერგამენტზე დაწერილი და რამდენიმე ას სტუდენტის ხელმოწერილი ადრესი შეიცავდა პროტესტს რუსის მთავრობის წინააღმდეგ და თანაგრძნობას ბულგარეთის თავისუფლებისათვის მებრძოლთა მიმართ...

ადმინისტრაციამ როგორღაც გვიან გაიგო ეს ამბავი: ადრესი უკვე გაგზავნილი იყო და დამნაშავე არსად სჩანდა; რამდენიმე „შენიშნული“ სტუდენტი დაატუსაღეს, მაგრამ ისევ გაათავისუფლეს და ეს ისტორია მშვიდობიანად გათავდა.

მეორე „ამბავი“ ნადსონის სიკვდილმა გამოიწვია. ნადსონი გარდაიცვალა იალტაში 1887 წელს, იანვარში. მოვიდა დეპეშით ცნობა, ამა და ამ დღეს ნადსონის ცხედარს ოდესაში მოასვენებენ და იქიდან პეტროგრადში წაასვენებენო.

ნადსონი მაშინ ახალგაზრდობის სათაყვანებელი პოეტი იყო. გარდა ამისა ყველანი დიდათ აღელვებულნი ვიყავით იმ უსვინდისო და შემადრწუნებელი დევნით, რომლითაც „ნოვ. ვრემ“, და მისმა კრიტიკოსმა ბურენინმა უკანასკნელი დღები მოუწამლეს ერთობ მგრძნობიარე და ავადმყოფ პოეტს. მაშინვე შესდგა სტუდენტთა კრება, რომელმაც გადასწყვიტა: გვირგვინით კუბოს შემკობა, ნავთსადგურიდან სადგურამდე ცხედრის საერთოდ გაცილება და გამოსათხოვარი სიტყვის წარმოთქმა. დანიშნულ დღეს დილა ადრია-ნად დიდძალმა სტუდენტობამ მოვიყარეთ თავი ნავთსადგურზე. რამდენად დაშინებული იყო იმ ხანებში რუსის ლიბერალური საზოგადოება, იქიდანაც სჩანს, რომ სტუდენტებს გარდა, ნავთსადგურზე ათიოდე გარეშე თუ დაესწრო.

მოვიდა გემი: სტუდენტები ავიდნენ ზედ, ჩამოხსვენეს დიდი კუბო (პოეტის გვამი ორ კუბოში იყო ჩასვენებული) და მოათავსეს ჩვენს მიერვე დაბარებულ სამგლოვიარო ეტლზე. ზედა კუბოს ორსავე მხარეს დააწერეს დიდი ასოებით ნადსონი და პროცესია გაემართა სადგურისკენ. ეტლს ჯერ მისდევდნენ მიცვალებულის მახლობელნი, მწერლის ნადსონის მეუღლე და ორიოდე მეგობარი (ესენი იალტიდან მოჰყოლოდნენ). შემდეგ ჩვენ—მრავალი სტუდენტობა რიგ-რიგად, ოთხ-ოთხი კაცი; გვერდზე და უკან პოლიციის ძლიერი რაზმები. მთელი ეს პროცესია სრული სიჩუმით მისდევდა სამგლოვიარო ეტლს. ქუჩებში პანელებზე დიდძალი ხალხი იდგა, ქუდმოხდილნი და ისიც სდუმდა. ბევრს უნდოდა შემოერთებოდა პროცესიას, მაგრამ პოლიცია არ უშვებდა.— ანნაირად მივედით რკინის გზის სადგურზე. აქ ორმა სტუდენტმა სიტყვები წარმოსთქვეს: ბრძოლაზე, მსხვერპლზე და იმაზე, რომ „დადგება დრო და გმირთა ძვლებიდან აღსდგება მრისხანე შურისძიებელი, რომელიც ჩვენზე უფრო ძლიერი იქნება და შეჰუსრავს მტერს, ხალხის შემაფიწროებელს და ჩვენს მდევნელს“. სიტყვების შემდეგ ერთმა სტუდენტთაგანმა პოეტის კუბო შეამკო ჩვენი გვირგვინით და დაიჩოქა. მაშინვე ყველამ მუხლი მოვიყარეთ.

იმავე ღამეს ორივე ორატორი სტუდენტი დააპატიმრეს და შემდეგ სადღაც გაგზავნეს. სხვა მსხვერპლი ამ ისტორიას არ მოჰყოლია... სამაგიეროდ, ამავე წლის დამლევს მოხდა დიდი ისტორია, რომელმაც უკვე სამოცამდე კაცი იმსხვერპლა.

მთელი რადიკალთა წრე, — და მეც სამუდამოდ გამომათხოვეს უნივერსიტეტს.

მაგრამ სანამ ამ „ისტორიაზე“ გადავიდოდე, უნდა აღვნიშნო რომ სწორედ ამ დროსვე, 1887 წლის დასასრულს, მე ერთი ნაბიჯი გადავდგი წინ ჩემ სარევ.ილუკიო მოღვაწეობაში. —

იზხანად როგორცა ვთქვი, წაროდნოვოლცების მოძრაობა იყო. აღექსანდრე მეორის მოკვლის შემდეგ თითქმის მთელი პარტია განადგურებული იქნა, იმ დროს აღმასრულებელი კომიტეტის მოღვაწე არაგინ დარჩა და პარტიის მოქმედება შესწყდა. მხოლოდ 1885-6 წლებიდან განახლდა მუშაობა. აღორძინდა ეგრეთწოდებული „ახალგაზრდა ნაროდნაია ვოლია“, რომელიც ორ დიდ ჯგუფად იყოფოდა — ჩრდილოეთისა და სამხრეთის; ჩრდილოეთის ჯგუფს სხვებთან ერთად ვ. ი. ლენინის ძმა ულიანოვი, სამხრეთისას კოგან ბერნტეინი. ამ სამხრეთის ჯგუფს ეკუთვნოდა ოდესის კომიტეტი 1887 წლის განმავლობაში „ოხრანკამ“ ზედიზედ გაანადგურა ოდესის ორი კომიტეტი, ასე, რომ კომიტეტის შესადგენად ბოლოს მოგვემართეს ჩვენ, სტუდენტების ცენტრალურ კომიტეტს და ეს ცენტ. კომიტეტი სტუდენტ-წაროდნოვოლცებისა გადაიქცა ოდესის კომიტეტად, რომელსაც ხელმძღვანელობა უნდა გაეწია სარევოლ. მუშაობისათვის როგორც ქალაქში, ისე მთელ მაზრაში. კომიტეტში შევედით გრ. მარმარშტეინი. დროზდოვი, პილევვი, გინზბურგი, კობერმანი, კოტე მესხი და მე. ნოემბერში დავიწყეთ მუშაობა: პროპაგანდა მუშებისა და ახალგაზრდობს შორის, არალეგალური ლიტერატურის გავრცელება, პროკლამაციების ბეჭდვა და სხვა, მაგრამ ჩვენი კომიტეტის არსებობაც ხანმოკლე შეიქნა: მოგვისწრო დიდმა საუნივერსიტეტო ისტორიამ, რომელმაც, როგორც ზემოთა ვსთქვი, სრულიად სხვანაირად დაატრიალა ჩემი ცხოვრების ჩარხი.

VI.

1887 წლის სტუდენტთა დიდი არეულობა.—ჩემი პირ-
ველი დაბათიმრება.

1884 წლის საუნივერსიტეტო წესდება იმდენად რეაქციონური იყო და იმდენად ამახინჯებდა სააკადემიო ცხოვრებას, რომ თვით ძველმა სახელმწიფო საბჭომაც კი დაიწუნა. საბჭოს უმრავლესობამ უარჰყო წესდება, მაგრამ კატკოვ-ლეონტიევის ქმნილება სასარგებლოდ მიაჩნდა მთავრობას და იმპერატორმა ალექსანდრე მეცამეტემ საბჭოს უმცირესობის აზრი დაამტკიცა: წესდება 3 წლით იქმნა „საცდელად“ შემოღებული. სწორედ 1887 წ. თავდებოდა ეს „საცდელი“ ვადა და ამიტომ სტუდენტების წრეებში დაიწყეს ლაპარაკი, საჭიროა დემონსტრაციის მოხდენაო; საჭიროა მთავრობას გავაგებინოთ, რომ ჩვენ წინააღმდეგნი ვართ წესდებისაო..., ეს იყო ნოემბრის დამღვეს. მე უკვე მეოთხე კურსზე ვიყავი.

ლაპარაკი-ლაპარაკად რჩებოდა, რადგან ჯერ-ერთი, იმედი არავისა ჰქონდა, რომ ადგილობრივ სტუდენტობაში მღვდღარების გამოწვევა შეიძლებოდა, მეორეც ის, რომ სხვა უნივერსიტეტებიდან არაფერი ისმოდა... მაგრამ ამ დროს მოსკოვიდან რამდენიმე წერილი მოვიდა, რომლებიდან გავიგეთ, მოსკოვში უკვე ერთი კვირაა, რაც სტუდენტების არეულობა დაიწყო, უნივერსიტეტი დაიხურა, ქუჩებში შეტაკებაც მოუხდათ პოლიციასთან და ჯართანაო.

მეორე თუ მესამე დღეს ამგვარივე ცნობები მოვიდა პეტერბურგის და ხარკოვის უნივერსიტეტიდან. ეს ამბავი უცბად გავრცელდა სტუდენტებში და დაიწყო ცხარე ლაპარაკი. რევოლუციონერები რასაკვირველია, მაშინვე ჩაერივნ და გააჩაღეს პროპაგანდა. ორი დღის შემდეგ ნიადაგი უკვე მზად იყო; სტუდენტები ღელავდნენ; დაინიშნა კრება, რომელსაც დიდძალი სტუდენტობა დაესწრო. ინსპექცია დაფაცურდა, უნდოდა კრების ჩაშლა, მაგრამ სტუდენტებმა ღონე იღონეს და „კურილკა—ში“ ინსპექციის მოხელე შემოუშვეს. კრებაზე წაკითხულ იქნა ძოსული წერილები, რომელთაგან ყოველი თავდებოდა მპურვალე მოწოდებით ამხანაგთადმი—მხარი დაგვიჭირეთო. ერთმა-ორმა სიტყვაც წარმოთქვა; გამოუძახეს დემონსტრაციის მოხდენის მოწინააღმდეგეთ. მაგრამ ასეთი არავინ აღმოჩენილა. ამიტომ გადაწყდა მეორე დღეს ლექციების შეწყვეტა და მოთხოვნის წარდგენა. უმრავლესობა იმ აზრისა იყო, რომ არეუ-

ლობა მიმართული უნდა ყოფილიყო მხოლოდ წესდების წინააღმდეგ და სხვა რამ პოლიტიკური ხასიათი დემონსტრაციას არ მიეღო.

მეორე დღეს დილა აღრიხანად მივედი უნივერსიტეტში. უნივერსიტეტის წინ ქუჩასა და ეზოში უკვე ჯარი და პოლიცია იდგა, მაგრამ უნივერსიტეტში სტუდენტებს თავისუფლად უშვებდნენ. 10 საათისათვის უკვე მრავალი სტუდენტობა შეგროვილიყო. ზოგან ლექციები დაეწყათ კიდეც. სტუდენტებმა ჯგუფ-ჯგუფად ჩამოუარეს აუდიტორიებს, გამორეკეს სტუდენტები, დაითხოვეს პროფესორები; შემდეგ წაართვეს მსახურთ გასაღებები და ყველა აუდიტორია დაჰკეტეს. გამოცხადდა, კრება სააქტო დარბაზში მოხდებაო და მოთხოვნა იქ წარედგინება რექტორსაო. მივაწყდით სააქტო დარბაზს, კარები დაკეტილი დაგვხვდა; პატარა ხანს უკან კარები ძალით შეამტვრიეს წინმდგომმა სტუდენტებმა და პირველი რიგი უკვე დარბაზში შევარდა. მივიხედ-მოვიხედეთ, სტუდენტები ცოტანი აღმოჩნდნენ დარბაზში; ზმეტესობა გარეთ კიბეებსა და დერეფნებში იდგა და როგორღაც ყოყმანობდა. მაგრამ ერთი-ორი ცხარე სიტყვა და დარბაზი მაშინვე გაიქედა ახალგაზრდობით; მოვიწვიეთ რექტორი; ინსპექტორი, რომელიც ჯერ წინააღმდეგი იყო და უარს გვეუბნებოდა, მალე დარწმუნდა, რომ ურეკტოროდ ვერას გახდებოდა, და იგი მოიწვია. დარბაზში შემოვიდა და კათედრაზე ავიდა რექტორი იაროშენკო. იმას მეტ სახელად იანუსს ვეძახდით; დიდი დიპლომატი იყო; მთავრობასთანაც კარგი დამოკიდებულება ჰქონდა, სტუდენტობაშიაც ახერხებდა კარგი სახელის მოხვეჭას. გადასცეს ჩვენი მოთხოვნა 1884 წლის წესდების გაუქმებისა და ისევ 1863 წლის წესდების შემოღების შესახებ. გვერდში მდგომმა ამხანაგმა მითხრა:

— ვერა ჰხედავ, თორემ დარწმუნდებოდი, რომ ნამდვილი ორსახიანი იანუსია: ცალი პირი, რომელიც კარებიდან სჩანს (კარებში ინსპექტორი იდგა თავის ამალით) მრისხანედ მოლუშულია; მეორე პირი კი, ჩვენკენ, ილიმება.

რექტორმა გამოართვა თუ არა სტუდენტს ჩვენი მოთხოვნა—, მაშინვე დახია და ცალი ყბით მრისხანედ სთქვა:

— მე არც ნება მაქვს, არც მინდა თქვენი მოთხოვნა მივიღო... მეორე მხრით თანაგრძნობის კილოთი გვითხრა:

— ვიცი, რაც სწერია თქვენს მოთხოვნაში და პირადად გადავეცემ სამოსწავლო ოლქის მზოუნველს; თანაც ვთხოვ, თქვენი ახალი ახალ წესდებაზე, საერთო განათლების მინისტრს შეატყობინოს... ახლა კი ვთხოვთ დამშვიდდეთ და სწავლა განაგრძოთ...

ჩვენ მივაძახეთ, სწავლას არ დავიწყებთ, სანამ ჩვენი მოთხოვნა არ იქნება დაკმაყოფილებული-თქო. თან მოვითხოვეთ, რომ ოლქის მზრუნველი მოეწვიათ. შეიქნა ყვირილი:—ოლქის მზრუნველი დაიბარეთ ახლავე, ოლქის მზრუნველი, ყვიროდენ დარბაზში, ყვიროდენ კიბეებზე, დერეჟნებში. რექტორი გაიქცა. ერთი საათის განმავლობაში არ შეწყვეტილა საშინელი აურ-ზაური. ბოლოს, როგორც იქნა დავაწყნარეთ სტუდენტობა და წინადადება მივეცით მზრუნველთან დეპუტაციის გაგზავნისა. სტუდენტებმა იყვირეს: ყველანი წავიდეთ ერთად მზრუნველთანაო! მაგრამ ეს უეჭველად გამოიწვევდა ქუჩაში მდგომ პოლიციასთან და ჯართან შეტაკებას: ატყდა ისევ საშინელი ყვირილი. მღელვარება თანდათან მატულობდა. ვინ იცის, რით გათავდებოდა ეს ამბავი, რომ უეცრად ინსპექტორის თანაშემწე არ გამოჩენილიყო, რომელმაც შემდეგი განცხადება მოიტანა: მზრუნველის განკარგულებით უნივერსიტეტიც დახურულიაო.

ურაა! გაისმა ყვირილი, ჩვენც ეს გვინდოდა!, სანამ წესდებას არ გამოსცვლით, ამ უნივერსიტეტის კარებს არ გაგაღებინებთ...

იქვე ვადაწყვეტიეთ; რაკი ჩვენს მიზანს მივალწიეთ და უნივერსიტეტი დავაკეტინეთ (sic!) პოლიციას ნულარ მივცემთ ჩვენის დარბევის საბაბს და მშვიდობიანად, პატარ-პატარა ჯგუფად დავიშალოთ-თქო. ეს გონიერი გადაწყვეტილება სისრულეში მოვიყვანეთ და გადავრჩით ციმა-ტყეპასა და იქნება უარესსაც, რასაც იმ დღეებში ადგილი ჰქონდა მოსკოვსა და პეტერბურგს.

იმავე საღამოს ბევრი სტუდენტი დაატუსაღეს. მე ჩემს ბინაზე გვიან მივედი, თითქმის შუალამისას. შესავალ კარებთან დამხვდენ „შპიკები“ და პოლიციელები. თავაზიანად გზა მომცეს და კარი გამიღეს. დერეჟანში გაფითრებული დიასახლისი შემეცდა და ჩამიჩურჩულა—პოლიცია გიცდისო. მართლაც ჩემს ოთახში პოლიციას უკვე დაეწყო ჩხრეკა. დაკეტილი ჩემოდანი გამაღებინეს, დაათვალიერეს, მეც გამჩხრიკეს და შემდეგ ეტლით წამიყვანეს ციხეში... ეს იყო პირველი ჩემი დაპატიმრება 1887 წელს დეკემბრის დასაწყისში.

ოდესის პოლიტიკურთა ციხე განთქმული იყო თავის მიზანშეწავლის მოწყობით და სასტიკი რეჟიმით. სავსებით შეიძლებოდა სრული იზოლაცია პატიმრისა გარეშე ქვეყნისაგან. თვითველი კამერა ნამდვილი კუბო იყო, სადაც ზრავითარი ხმა არსაიდან არ მოდიოდა და საიდანაც ვერავის დაინახავდი, გარდა ზედამხედველი-ქანდარმისა. კამერა საკმაოდ დიდი იყო და სუფთა; პატარა ფანჯარა ზემოთ ჰქონდა და პატიმრისათვის სრულიად მიუწვდომი იყო.

კარში პატარა რვეალი ფანჯარა, გარედან (დერეფნიდან) იკეტებოდა ხის ფიცრითა, დერეფანში ქეჩა იყო დაფენილი. ასე რომ იქ მოსიარულე ჟანდარმების ფეხის ხმა არ ისმოდა; უცებ ასწევდა ფიცარს და მოგაშტერებდა ერთ თვალს. კამერაში რკინის კრაოტი იდგა, რომელიც დილიდან საღამომდე კედლებზე იყო მიჯაჭული და მხოლოდ ღამით ჩამოუშვებდნენ. გარდა ამისა, იდგა რკინისავე მაგიდა და სკამი, რომელიც აგრეთვე მიჭედული იყო იატაკზე, იქვე კუთხეში აუცილებელი „პარაშა“, რომელიც გერმეტიულად იხურებოდა და რომელსაც დღეში ერთხელ გამოსცვლიდა მსახური... ორ კვირას ვიჯექ ამ ციხეში; არც სეირნობა, არც წიგნი მქონია, არსაიდან ხმა, არსად ადამიანის სახე, გარდა ზედამხედველ მუდამ დამუნჯებულის ჟანდარმისა. ასეთ პირობებში დამწყვდევა დიდი ხნით ადამიანს გააგიჟებდა და მართლაც, ოდესის ამ ციხიდან ჩემს ხსოვნაში არაფერს ვასულა ისე, რომ ნერვები ძალზე არ ჰქონოდა მოშლილი... საჭმელი წარმოუდგენელი იყო; სალდათის შავი პური, რომლის მართო ზედა ქერქის ჭამა შეეძელი და რაღაც უგემური ბრინჯის ფაფა, რომელშიაც გირვანქის მეოთხედი ხორცი იყო ჩაქრილი...

ერთი კვირა გავიდა და უეცრად ჩემი კამერის კარი გაიღო. შემოვიდა ციხის უფროსის თანაშემწე და კანცელარიაში გამიწვია. პირველი გამოსვლა იყო ჩემი გარეთ და სიხარულით გავედი ეზოში, — ვინმეს ვნახავ მეთქი, ვფიქრობდი; მაგრამ მთელი ეზო ისე გავიარე, არაფერს ვემჩვენებოდა. აი, როგორ მზეთუნახავებივით უფრთხილდებოდნენ იმ დროს პოლიტიკურ ტუსაღებს!

კანცელარიაში ციხის უფროსი გადაქარბებული თავაზიანობით მომიგება და რაღაც სადარბაზო ბარათი გადმომცა. დავხედე, რუსულად დაბეჭდილი იყო „თავადი გურიელი“ და ზედ ვეებერთელა სათავადო გვირგვინი. ციხის ზედამხედველმა განმარტება მომცა:

— თავადი თქვენს სანახავად მობრძანდა, მაგრამ ნება არ გვაქვს და ვერ განახვეთ. მოკითხვა გადმოგცათ და ფული დაგიტოვათ... თქვენ მგონი, ჩვენ საჭმელს ვერ შეეგუეთ. შეგიძლიათ თეთრი პური მოითხოვოთ და სადილიც გაიუმჯობესოთ.

შემდეგში ამხანაგ-სტუდენტებმა გადმომცეს დაწვრილებით ეს შემთხვევა. იმ ხანებში ტელემაკ გურიელი ოდესაში ცხოვრობდა და სტუდენტებს მისთვის ეთხოვათ ციხეში მოსულიყო ჩვენთან (ჩემთან ერთად დაპატიმრებული იყო კიდევ ორი ქართველი): ტელემაკი „კარეტაში“, კოხლაზე ახოვანის მსახურით რომ მოსულიყო ციხის ალაყათის კარებთან და თავისი სადარბაზო ბარათი გადმოე-

ცა, ციხის მთელი ადმინისტრაცია თეხზე დამდგარიყო. მაშინვე კარები გაეღოთ და თავადი დიდის ამბით მიეღოთ...

ტელეჟაკის ამ ვიზიტმა, ცოტა არ იყოს, შეგვიმსუბუქა ციხეში ჯდომის პირობები, მაგრამ სეირნობის ნება და წიგნი, რაც ყველაზე უფრო საჭირო იყო ჩვენთვის, არ მოგვცეს... საბედნიეროდ დიდხანს არ გავრძელებულა ჩემი პიტიმრობა. ერთ საღამოს შემოვიდა ჟანდარმი და მითხრა:

— შეაგროვეთ თქვენი ბარგი, ჩაიცვით და გამომყევით...

— სად უნდა წამიყვანოთ? შევექითხე მე.

— ეს ჩემი საქმე არ არის! ცივად მომიგო ჟანდარმმა და თან მომაცხა: ჩქარა, ჩქარაო.

მე იმავე წუთს ვიყავ ჩაცმული და „ბარგით“ ხელში სიამოვნებით გავყევი ჟანდარმს, რადგან ეს „ბარგი“ რაღაც ცვლილებას მოასწავებდა...

კანცელარიაში, ციხის უფროსის სავარძელში ჟანდარმის ოფიცერი იჯდა, რომელმაც გამომიცხადა: ოდესის გენ.-გუბერნატორის განკარგულებით თქვენ სამშობლოში იგზავნებით პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშაო... ჟანდარმმა ისევ წამიყვანა და გრძელი და ბნელი დერეფნით მიმიყვანა ერთ დიდ ოთახში, სადაც უკვე ირეოდა 30-მდე სტუდენტი. კამერის საშინელ სიჩუმის შემდეგ ძალიან მეუცხოვა ყვირილი და სიცილი, რომელიც აქ დამხვდა, მაგრამ ამხანაგთა პირველ მისალმებისთანავე, მეც ძალიან მხიარულად ვიგრძენი თავი. სხვა ამხანაგთა შორის აქვე აღმოჩნდნენ ვასილ წერეთელი და კოტე მესხი. გავიგე ამბებიც: სამოცამდე სტუდენტი ყოფილიყო დატუსაღებული; ყველანი უნივერსიტეტიდან გამოერიცხათ; ორმოცამდე კაცი თავ-თავიანთ სამშობლოში იგზავნება, ხოლო ოცამდე ციხეში რჩება, და მათ შესახებ გამოძიება სწარმოებს...

პატარა ხანს შემდეგ თითო-თითო გამოგვიყვანეს და ეტლით, ჟანდარმების თანხლებით მიგვიყვანეს სადგურზე, სადაც ეტაპის უფროს ოფიცერს ჩაგვაბარეს: რამდენსამე სადგურს შემდეგ სტუდენტების უმეტესობამ ჩრდილოეთისაკენ განაგრძო გზა. ჩვენ ოთხი კი—მე, ვასილ წერეთელი, კოტე მესხი და ებრაელი კოგანი, რომელსაც კავკასია ამოერჩია საცხოვრებლად—მეორე ეტაპს გადაგვცეს და პოლტავისაკენ გავემართეთ.

VII.

ეტაპით მოგზაურობა საქართველოსაკენ.—ციხეები.—
ყაბარდოელთან საინტერესო შეხვედრა

ეტაპით მოგზაურობა ამ 40 წლის წინად ნამდვილი ჯოჯოხეთი იყო. ოდესიდან დეკემბრის შუა რიცხვებში გამოგვისტუმრეს და ქუთაისში მხოლოდ იანვარის ოც რიცხვებში ჩავედით, ისიც ასე „მაღე“ იმიტომ, რომ გზის უკანასკნელი ნაწილი ჩვენის ხარჯით წამოვედით, ეტაპისაგან უკვე თავისუფალნი. ზამთარი მეტად სუსხიანი იყო. ჩვენ, სტუდენტის თხელ პალტოს მეტი არა გვექონდა რა; საპატიმრო ვაგონს არ ათბობდენ და სიცივისაგან ვკანკალებდით. ფული რაც გვექონდა, ოდესიდან ქუთაისში გაგზავნეს—იქ პოლიციაში გადმოგცემენო; გზაში კი „სახელმწიფო ხარჯზე“ ვიყავით: თითოს გვეძლეოდა დღეში სამი შაური, მაგრამ ეს ფული „უნტერის“ განკარგულებაში იყო და ხარჯავდა, როგორც მოისურვებდა, ასე, რომ მთელი გზა პურზე და ჩაიზე ვიყავით... მაგრამ, სიცივესა და შიმშილს, რასაკვირველია არაფრად ჩავაგდეზდით ახალგაზრდები—ჯოჯოხეთი იყო ჩვენი ზნეობრივი წვალეზა. სალდათების ხელში ვიყავით, რომლებიც ცემა-ტყეპას ვერ გვიბედავდენ, თორემ ისე—გინებით, ყვირილით და მუქარით სიცოცხლეს გვიმწარებდენ, თუმცა საბუთს არ ვაძლევედით სერიოზულს.

ნამეტანი ცუდი იყო საეტაპო კომანდების შეცვლა გზაში; ძველები პატარას შეგვეჩვეოდენ თუ არა, მათი 'გამოცვლის რიგიც მოვიდოდა. ახლები ჯერ ჩხრეკას შეუდგებოდენ, თითქმის გაგვაშიშვლებდენ, ისე ბეჯითად ასრულებდენ ამ მოვალეობას; მერე თავის წესებს ამყარებდენ—გინებითა და ვაი-ვაგლახით. წარმოუდგენელია, როგორი ბარბაროსობით ეპყრობოდენ უბრალო ტუსალებს. ამის ცქერა ხანდახან პირდაპირ შეუძლებელი იყო; ეტაპში სხვათა შორის ერთი მოხუცებული გლეხი იყო: საცოდავს წვივზე ღრმა იარა ჰქონდა, რაღაც მალამო ეღო ზედ და შეხვეული ჰქონდა. ჩხრეკის დროს ნელ-ნელა დაუწყებდა შეხვეულ კრილობას გახსნას: სალდათი აღარ აცლიდა, მივარდებოდა და ააგლეჯდა ჩერებს. საცოდავი გლეხი გამწარებული საშინელის ტკივილით ყვიროდა, მაგრამ შემებრალებელი სად იყო; პირიქით, მივარდებოდენ და უწყალოდ სცემდენ, სანამ გული არ წაუვიდოდა...

პოლტავის გუბერნიის ერთ-ერთ სადგურზე მეორე მატარებელში უნდა გადაესულიყავით, რომელიც ხუთი-ექვსი საათის შემდეგ მოვიდოდა. ეს საათები, საეტაპო წესების ძალით ჩვენ სადმე ახლო ციხეში უნდა გაგვეტარებინა. ახლო ციხე იყო რაღაც დაღუპულ „ქალაქ“ ბალტაში, სადგურიდან ოთხი-ხუთი ვერსის მანძილზე და ჩვენც იქ წაგვიყვანეს. ტუსალები ორ-ორი ერთმანეთს გადააბეს ხელის ბორკილებით, ჩვენ კი მარხილზე დაგვსვეს და „პარტია“ ჩქარის ნაბიჯით გაუდგა გზას.

დიდი თოვლი იყო უკვე: ძალზე ციოდა: ქარბუქი იდგა. საცოდავი ტუსალები თოვლში ეფლობოდნენ, ხოლო ვინც ჩამორჩებოდა, ვაი იმის ბრალი: მიიჭრებოდა სალდათი და თოფის კონდახის ცემით გაიგდებდა წინ. პატარა ხნის შემდეგ ჩვენ ძალიან შეგვცივდა, უძრავად მარხილზე ჯდომის გამო. ისევ ფეხით სიარული სჯობდა და ვთხოვეთ სალდათებს მარხილიდან ჩამოსვლის ნება მოეცათ. შენც არ მომიკვდე: თქვენ აზნაურობი ხარო და კანონი ნებას არ გვაძლევს ფეხით ვატაროთო! გვიპასუხა „უნტერმა“.

ესეც თავისებური რუსული „Noblesse oblige“-ი გამოდგა და ჩვენც უნდა დავმორჩილებოდით... სიცვიისაგან გამწარებულზე შთაგონებასავით რაღაცამ მომიარა, წამოვდექე მარხილზე, ხელები გავიშვირე, ცხვირ-პირში ქარ-ბუქი მცენს და ტრალიკულის ხმით შევძახე: „მირბის, მიმაფრენს, უგზო-უკლოდ ჩემი მერანი, უკან მომჩხავის თვალბედითი შავი ყორანი. გასწი, მერანო, შენს ჭენებას არ აქვს საზღვარი და ნიავს მიეც ფიქრი ჩემი, შავად მღელვარი“.

მომცვივდნენ სალდათები „чего опешь, дьявол“, მკრეს ხელი და ჩამავდეს მარხილში. ამხანაგებმა მიამბეს შემდეგ, რომ ჩემმა მგრძნობიერმა დეკლამაციამ და ტრალიკულმა გამომეტყველებამ მართლა შთაბეჭდილება მოახდინა მათზე. კოვანმა მითხრა: „თუმცა ერთი სიტყვა არ გამიგია, მაგრამ კინალამ ტირილი დავიწყეო, ისეთი ტრალიკული იყო თქვენი დეკლამაცია ამ ჯოჯოხეთურს სცენაზეო“... ტრაბახობად არ ჩამომართვათ: ჩემ სიცოცხლეში ეს იყო ჩემი პირველი და უკანასკნელი „ნიჭიერი ტრალიკული გამოსვლა“.

ორი დღის შემდეგ ხარკოვს მივედი. იქ ერთი კვირა მოგვაცდევინეს ციხეში. ახალწელიწადს როსტოვის ციხისკენ გაგვამგზავრეს და წესისამებრ ფეხით (აზნაურობას ქალაქში ძალა აღარ ჰქონდა) წაგვიყვანეს რკინის გზის სადგურიდან. ქუჩაში ხალხი დაგვედევნა და უნივერსიტეტში მომხდარ ამბების გამოკითხვა დაგვიწყეს; მაგრამ სალდათებმა და პოლიციამ მალე გაჰფანტეს ცნობისმოყვარეები...

აქ ერთი გარემოება მაგონდება. ვასილ წერეთელი იმ დროს პოლიტიკური ეკონომიით იყო გატაცებული, ხოლო ამისთანა გატაცება მას ყოველთვის როგორღაც აშორებდა ამა ქვეყანას, ახლაც მთელ საეტაპო მოგზაურობის დროს ის თითქმის არავითარ ყურადღებას არ აქცევდა, რაც მის გარშემო ხდებოდა და ფილოსოფოსივით ჩაფიქრებული იყო ხოლმე. ხანდახან თეორიულ მუსაიფესაც დაგვიწყებდა. როსტოვში იმ დღეს ძალიან ციოდა. სალდათებს გაჩქარებულნი მოეყავდით და წამდაუწამ „ჩქარა“ „ჩქარას“ გვეძახოდნენ. უცბად ვასილი მოგვიანლოვდა მე და კოტე მესხს და დაგვიწყო.

—ძალიან საინტერესოა ადამ სმიტის გამოკვლევა საშუალო საუკუნეებში ქალაქების ზრდის შესახებ...

—თუ დმერთი გწამს, თავი დაგვანებე, ვასილ—შევედრა კოტე მესხი, რა მეადამსმიტება,—სული კბილით ძლიერ გვიჭირავს.

როსტოვს რომ გამოვცილდით, ერთ-ერთ სადგურზე კავკავიდან მომავალი მატარებელი დაგვხდა. უეცრად საპატიმრო ვაგონის კარი გაიღო და შემოვიდა ვილაც ოფიცერი, მოვიდა ჩემთან და თანაგრძნობით ამბავი და ვინაობა გამომკითხა. აღმოჩნდა, რომ კავკავიდან მოსულ მატარებლით, კავკასიის მთავარმართებელი თავ. დონდუკოვი მიდიოდა პეტერბურგს და ეს ოფიცერი მისი ადიუტანტი იყო. ჩვენ მაშინვე გამოუუცხადეთ ოფიცერს, რაც იმ დროს ძალიან გვაფიქრებდა და გვაშინებდა, სახელდობრ, საქართველოს სამხედრო გზის ეტაპით გავლა. მაშინ კავკავიდან—ბაქოზე რკინის გზა არ იყო და ტუსაღები ფეხით დაჰყავდათ საქართველოს სამხედრო გზაზე. ამ ორასი ვერსის გავლას საძაგელ საეტაპო საპატიმროებში ღამისთევით და დასვენებით, ათ დღეს უნდებოდნენ; გაგონილიც გვქონდა, რომ ამ გზით ეტაპით მოგზაურობა ნამეტურ ზამთარში, აუტანელია. ამიტომ ვთხოვეთ ადიუტანს, ეშუამდგომლა მთავარმართებლის წინაშე, რომ ჩვენთვის ნება მიეცათ საქართველოს სამხედრო გზა ჩვენის ხარჯით გაგვევლო არა ეტაპით. ადიუტანტი წავიდა და მალე შედეგი პასუხი მოგვიტანა:

—მე არ შემიძლია, ეთქვა დონდუკოვ-კორსაკოვს, ოდესის გენერალ-გუბერნატორის განკარგულება გავაუქმო. სტუდენტებმა თვითონ სთხოვეთ კავკავიდან დეპეშით როსტოვს (ოდესის მაშინდელ გენ-გუბერნატორი) და ჩემი მხრით მეც ვთხოვ დეპეშითაო..

ასეთმა პასუხმა ძალიან დაგვაიმედა და ნაკლებ შეწყუხებულებმა გავწიეთ წინ, მით უმეტეს, რომ აქედან სალდათებიც სხვანაირად გვექცეოდნენ, რაკი ნახეს, თუ როგორ თავაზიანად და თანაგრძნობით მოგვეპყრა პოლკოვნიკი და მთავარმართებლის ადიუტანტი...

ორიოდე სადგურის შემდეგ საპატიმრო ვაგონში შემოიყვანეს კიდევ ორი ტუსალი, ერთმა მათგანმა მაშინვე მიიქცია ჩვენი ყურადღება: მაღალი მშვენიერი ტანადი, ჩვენებურად გამოწყობილი მოხუცი, იმერელ თავადად მივიღეთ, სალდათებმა იგი ჩვენთან დასვეს. აღმოჩნდა, რომ ახოვანი მოხუცი ყაბარდოელი იყო. მე პირველად ვხედავდი ჩრდილოკავკასიელს და ცნობისმოყვარეობით გამოვესაუბრე. რუსულად მშვენივრად ლაპარაკობდა, თითქმის უაქცენტოდ, და არც თუ მაინც და მაინც უსწავლელ, იყო... მე გადაკვრით დავუწყე ლაპარაკი კავკასიის მდგომარეობაზე...

როგორღაც უხალისოდ მაძღვედა პასუხს და მეც თავი დავანაბე. მერე ჩვენ გამოგვკითხა ვინაობა. როცა გაიგო, ქართველები ვიყავით, სიამოვნება გამოაცხადა. კარგ ხნის სჩუმის შემდეგ ღრმად ამოიხრა და სთქვა:

— როცა კავკასიის მზე ჩაესენა, მთელი ჩვენი ქვეყანა მაშინ დაიღუპა. მე ვიფიქრე— შამილს გულისხმობს მეთქი და ამიტომ რაღაც იმის შესახებ ვკითხე.

— არა, ყაძვილი; მიპასუხა მოხუცმა, მე შამილზე როდი მითქვამს. კავკასიის მზე— საქართველო იყო. საქართველომ თავი დაიღუპა და კავკასიაც თან გაიყოლია...

მასთან საუბრის საღერღელი აგვეშალა, მაგრამ მეტი ხმა აღარ გაუცია ჩვენთვის.

კავკასიის ციხეში მისვლისთანავე დეპეშა გავუგზავნეთ ოდესის გენ.— გუბერნატორს და, ჩვენდა საბედნიეროდ ორი თუ სამი დღის შემდეგ, დეპეშითვე განკარგულება გამოგზავნა ჩენი განთავისუფლების შესახებ ეჭაპისგან. ჩვენის ხარჯით, ორი პოლიციელის თანხლებით (ესენიც ჩვენს ხარჯზე) უნდა წავსულიყავით ტფილისს. ახლა ფული გავვიხდა სადარდელი. კოტე მესხპა ერთერთ ნათესავს დეპეშა გაუგზავნა ქუთაისს და რამდენსამე დღის შემდეგ დეპეშითვე მივიღეთ ფული, ორი დღის შემდეგ ტფილისში ვიყავით და გუბერნატორს თავ. შარვაშიძეს გამოვეცხადეთ. ამან მეტად თავაზიანად მიგვიღო, და სრულებით უყოყმანოდ გააუქმა ოდესის გენ.— გუბერნატორის განკარგულება. პოლიციელები მოგვაშორა და გვითხრა— ხვალ ქუთაისს გაემგზავრეთო.

VIII.

ქუთაისში ჩახვლა.—გიორგი ზდანოვიჩის ოჯახში.—
ჩემი გაჩხრეკა და მეორედ დაპატიმრება.—გამოძიება
და სტუდენტ გინცბურგის გამცემლობის ამბავი.

აპრიგად, 1888 წლის იანვრის ოც რიცხვებში ისევ ქუთაისს მომიხდა ჩახვლა. პირველი ჩემი განზრახვა იყო—მაშინვე გამეგზავნა თხოვნა კიევის, ან ხარკოვის უნივერსიტეტში. საკმე ისაა, რომ ოდესის უნივერსიტეტის მართველობამ ყველა გამორიცხულთ ერთნაირი მოწმობა არ მოგვცა. ზოგს მოწმობაში აღნიშნული ჰქონდა—გამორიცხულია და ნება აღარ აქვს სხვა უმაღლეს სასწავლებელში შესვლისაო. მე ეს არ მეწეოა ჩემს მოწმობაში და ამიტომ სრული იმედი მქონდა, რომ სხვა უნივერსიტეტში უთუოდ მიმიღებდნენ, მაგრამ მალე ამ განზრახვის ასრულება დროებით გადავდე: ერთის მხრით სანამ მე თხოვნას გავგზავნიდი და პასუხს მივიღებდი, სამოსწავლო წელიწადიც გათავდებოდა; მეორე მხრით, არც საშუალება მქონდა. ამიტომ გადავწყვიტე ვაკეთილები, ან რაჟე ადგილი მეძებნა, ცოტა ფული შემეგროვებინა და უნივერსიტეტისაკენ მომავალ შემოდგომაზე გავმგზავრებულიყავი. მაგრამ ამ დროს მოხდა ჩემთვის სრულიად ნოულოდნელი ამბავი, რომელმაც ყველა განზრახვა-პლანი სრულებით დამიწეწა და სულ სხვაორიგად დაატრიალა ჩემი ცხოვრების ჩარხი.

ქუთაისში მე დავბინავდი ჩემ ნათესავის—მარიამ ქორქაშვილის ქვრივის სახლში. იმერეთში რასაკვირველია დღესაც ბევრს ახსოვს აწ განსვენებული მარიამი ანუ, როგორც ყველანი ეძახდნენ, მანია მიქელაძის ქალი-ქორქაშვილისა. ის თავის დროზე განთქმული იყო სილამაზით, დარბაისლობით და ჭკუით. მიუხედავად იმისა, რომ ევროპული განათლება არ ჰქონდა მიღებული, შედარებით განვითარებული ადამიანი იყო და ესმოდა ახალი დროის მისწრაფება-მოთხოვნანი. ამ მხრით მასზე დიდი გავლენა მოახდინა უსაყვარლეს შვილის—გიორგი ზდანოვიჩის—(მაიას პირველი ქმარი სამხედრო ექიმი ზდანოვიჩი იყო) დატუსაღებამ, გასამართლებამ და ბოლოს კატორღაში გავგზავნამ. გიორგი 17 წლის არც კი იყო, ქუთაისის გიმნაზია რომ გაათავა დი პეტერბურგს გაემგზავრა, სადაც ტექნოლოგიურ ინსტიტუტში შევიდა. მალე ის ჩაერია მაშინდელ რევოლუციურ მოძრაობაში და თვალსაჩინო ადგილი დაიჭირა მოწინავე

მებრძოლ ახალგაზრდობაში, როგორც დიდი ენერჯის, ნიჭის, ღრმა რწმენის და მეტად კეთილშობილურ გულის ადამიანმა.

1876 წ. იგი დაატუსაღეს, რამდენისამე წლის შემდეგ გაასამართლეს (ეგრეთწოდებული ორმოცდაათის პროცესი) და 6 წლის კატორღა მიუსაჯეს. ბევრი ტანჯვა-ვაება გამოიარა ახალგაზრდამ, დატუსაღებიდან დაწყებული ვიდრე სამშობლოში დაბრუნებამდე (1889 წელს). ადვილად წარმოსადგენია, როგორ იტანჯებოდა დედამისი, რომლისთვის გიორგი ჯერ კიდევ ბავშვი იყო და რომელსაც სიხმარშიაც კი არ მოვლანდებოდა, თუ მის საყვარელ ბავშვს ასეთი მწარე ბედი ხვდებოდა.

მოხუცებული ქალი ორჯერ წავიდა ქუთაისიდან რუსეთს — ერთხელ პეტერბურგს, მეორედ ხარკოვს, თავისი შვილის საშველად და სიანახავად. შვილს ~~ხრალას~~ უშველიდა, ხოლო ნახვა კი მოახერხა. ზღანოვიჩი იმ დროს ბელგოროდის ცენტრალურ სატუსაღოში იჯდა, საიდანაც ციმბირს (კატორღაში) უნდა გაეგზავნათ. ხარკოვის გენგუბერნატორად მაშინ იყო მ. ტ. ლორის-მელიქოვი, რომელიც პირადად იცნობდა მარიამ მათეს ასულს და ნება მისცა შვილის ნახვის მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ.

ახალგაზრდა შვილის პირველმა ნახვამ პატიმარის მაზარაში და ბორკილებში საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა მოხუცზე, რომელსაც ღრმად ჩაებეჭდა გულში ყველაფერი და აღივსო მძულვარეობით მტარვალებისადმი. რამდენჯერ უამბნია ჩემთვის ტირილითა და ოხვრით ეს შეხვედრა და მთლად გიორგის თავგადასავალი. შემდეგში, როცა მე უკვე გიმნაზიის უფროს კლასებში ვიყავი, რასაკვირველია ჩემზე ეს ამბები დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა...

აღვნიშნავ აქვე, რომ უბედურ დედას უკვე ღრმად მოხუცებულს და სიკვდილის პირას მდგომს, ბედმა გაუღიმა: 15 წლის განმავლობაში დაკარგულ შვილის დაბრუნებას მოესწრო და მხოლოდ შემდეგ გარდაიცვალა.

აი, ამ მოხუცებულ მანდილოსანს, რომელიც დედასავით მიყვარდა, ვებასებოდი 1888 წლის 2 თებერვალს, როცა ზემოაღნიშნული ამბავი მოხდა, რომელმაც სრულებით სხვა მსვლელობა მისცა ჩემს ცხოვრებას. ის იყო ჩამოვიდა სოფლიდან და პირველ მისალმების შემდეგ რკბილად, დედისამებრ მისაყვედურა: შვილო, რად იღუპავ თავს, შენც გიორგის მწარე გზაზე დგები?!..

მე ვუპასუხე, რომ საიმისო არა მომხდარა რა, სტუდენტების უბრალო არეულობა იყო, დროებით გამომრიცხეს და ისევ შევალ უნივერსიტეტში, ასე რომ საციმბირო და საშიში არა არის რა-მეთქი.

ჯერ გათავებული არ მქონდა ეს საპასუხო ფრაზა, როცა ოთახში აჩქარებით შემოვიდა მოხუცებული მსახური და აკანკალებულის ხმით გვაუწყა: ეზოში აუარებელს პოლიცია შემოვიდა და აქეთკენ მოდიანო. გადავიხედეთ ფანჯარაში, მართლაც პოლიციელები და ჟანდარმები ალყას არტყამდნენ სახლს, ბევრი კი მაღლა მოდიოდა, მეორე სართულში.

მე კარებში მივეგებე. აღმოჩნდა რომ ჩემთან მოდიოდნენ: ჟანდარმის ოფიცერმა გამომიცხადა, ოდესის ჟანდარმთა მართველობის განკარგულებით უნდა გაგჩხრიკოთ და დაგაპატიმროთო. შევიყვანე ჩემს ოთახში. იქაურობა აიკლეს-ააქოთეს, მაგრამ ვერაფერი იპოვნეს. სხვათა შორის ამ გაჩხრეკიდან ერთი ეპიზოდი დამახსოვდა, რომელიც კარგად ახსიათებს, თუ სადამდე მიდიოდა „მათი“ უაზრო ექვიანობა. ჩხრეკის დროს ჟანდარმის უფროსი ოფიცერი მომიბრუნდა და მკითხა:

— ხშირად დადინართ ხოლმე სოფელში? სრულებით ვერ გავიგე, რას მეკითხება, როდინდელ ამბავს და პასუხი არ გავეცი.

— მე თქვენ გკითხავთ, სოფლებში ხშირად მოგზაურობთ? მეორედ დამეკითხა ჟანდარმი.—მე ვუპასუხე, რომ ათი დღეა, რაც ჩამოვედი ოდესიდან და ჯერ ქუთაისიდან ფეხი არ გამიღვამს მეთქი.

— მაშ ეს რა არის, რათ გინდათ? მიმითითა მან უნაგირზე, რომელიც დერეფანში, ჩემ ოთახის კარებთან იდგა. ეს უნაგირი ჩემი არ არის, ჩემი სახლის პატრონების არის მეთქი, ვუპასუხე. გამოჰკითხეს მსახურს და ძლივს დამშვიდდნენ. ჟანდარმებმა იფიქრეს, ალბად სოფლად ხშირად დაიარება და პროპაგანდას ეწევაო.

გათავდა ჩხრეკა; ნება მომცეს შინაურებს გამოვთხოვებოდე და მეც შევედი ჟანდარმების თანხლებით ჩემი ძვირფასი ნათესავის ოთახში. მოხუცებული ქალი თვალცრემლიანი მომეგება და დამლოცა. გამოთხოვებისას მითხრა: ღმერთმა გიხსნას, შვილო, მაგ მტარვალთა ხელიდანაო!..

ჩამსვეს ეტლში; გვერდით მომიჯდა ჟანდარმის ოფიცერი, წინა სკამზე ორი ჟანდარმი. ორივე მხარეს ეტლს მისდევდა ორი ცხენოსანი კაზაკი, უკან მეორე ეტლი პოლიციელებით და ასე გავეძარტეთ ჟანდარმთა მართველობისაკენ, რომელიც მაშინ სამოქალაქო, ბაღის („ბულვარის“ როგორც ქუთაისში ეძახიან) გვერდით იმყოფებოდა.

შუადღე იყო. თბილი დღე და ქუჩებში ბევრი ხალხი მიდი-მოდიოდა. ქუთაისში ასეთი უცნაური კორტეჟი არა—

ჩვეულებრივი რამ იყო და ხალხში დიდი სენსაცია გამოიწვია „სტუდენტი, (სტუდენტის სერთუქი მეცვა) სტუდენტი დაუჭერიათო!“ მესმოდა თანაგრძნობის ხმა სხვადასხვა ადგილას შეჯგუფულ დამსწრეთაგან... მივედიოთ ჟანდარმთა მართველობაში, სადაც მალე წარვდეგ „სამსჯავროს“ წინაშე. პატარა ოთახში დიდ მაგიდას ერთ მხრიდან შემოსხდომია სამი კაცი: პროკურორის ამხანაგი ნეპოკოინიკი, ჟანდარმთა სამართველოს უფროსი პოლკოვნიკი ნესტერევი და მისი ადიუტანტი ფედოროვი. ჩვეულებრივ ფორმალურ კითხვების შემდეგ ნესტერევი დიდის რიხით შემეკითხა:

— აღიარებთ თუ არა, რომ თქვენ ეკუთვნით ბოროტმოქმედთა კავშირს, რომელიც თავის თავს „ნაროდნაია ვოლიას“ პარტიას უწოდებს?! მე რასაკვირველია უარი ვუთხარი.

შემდეგ დამიწყეს გამოკითხვა: იცნობ ამას თუ იმას, იყავით ამა თუ იმ კრებაზე, იყავით თუ არა სტუდენტთა ცენტრალურ სარევიოლუციო ორგანიზაციაშიო და სხვა. საკითხები ოდესიდან იყო გამოგზავნილი და ზოგიერთი ისე მენიშნა, რომ ძალიან გავკვირდი და შევშფოთდი. საქმე ისაა, რომ ორიოდ სხდომა მეტად საიდუმლო გვექონდა გამართული. შვიდი კაცის მეტი არ დასწრებია და სხვა ამხანაგებმა ამ სხდომისა არაფერი იცოდნენ. წარმოიდგინეთ ჩემი განცვიფრება, როცა ამ ორ სხდომის და იქ ნალაპარაკების გამოც შემეკითხნენ ჟანდარმები.

ცხადი იყო, ვილაცას ამ შვიდ კაცისაგან გაუცივართ, ყველა გაუცივართ, ყველა და ყველაფერი, მაგრამ ვის?! სული შემეხუთა, თმა ყალყზე დამიდგა, როცა შვიდივე ამხანაგის სახემ სათითაოდ გაიელვა თავში; არა, არც ერთზე შეჩერება არ შემიძლია. მაშ როგორ აეხსნა ეს ჯადოსნური გამჭრიახობა ჟანდარმებისა?!...

დაკითხვა გათავდა, ციხეში წამიყვანეს და ისევ თავბრუდასხმულივით ვიყავი: ისეთი საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე ამ გარემოებამ, რომ ამხანაგებზე ეჭვი უნდა შემეტანა. ამაზედ ფიქრმა დამტანჯა, სანამ ციხეში ვიჯექ; მინდოდა გამეგო რამე, მაგრამ საიდან! მხოლოდ ციხიდან განთავისუფლების შემდეგ, ზაფხულში ოდესიდან ჩამოსულ ამხანაგებისგან გავიგე ცოტათი საიდუმლო, თუმცა ბევრი რამ დღესაც გამოურკვეველია ჩემთვის.

აი თურმე რა მოხდა. როგორც წმინთ ვსწერდი, ზოგი დაპატიმრებული სტუდენტი ოდესის ციხეში დასტოვეს და მათ შესახებ გამოძიება სწარმოებდა. მათ შორის იყო ერთი ებრაელი გვარად გინცბურგი. მეტად ენერგიული და ნიჭიერი ახალგაზრდა, რომელიც მეტად საიმედო ამხანაგად მიგვაჩნდა ყოელას. ოთხი თუ ხუთი თვის

შემდეგ გინცბურგი ციხიდან გადაეყვანათ ფსიქიატრიულ სამკურნალოში, როგორც ძალზე ნერვებაშლილი და ცოტა ჭკუაზე შერყეული. მის სანახავად მისულ სტუდენტებისთვის გინცბურგს შთელი ისტორია უამბია: საშინლად მაწვალეს ციხეში, ბევრჯერ მცემეს, თითქმის სულ კარცერში ვეგდეთ, ბოლოს ჰიპნოტიზმს მიმართეს და რაც ვიცოდი სტუდენტების წრეზე, ყველაფერი მათქმევიწეს ჰიპნოზური ძილის დროსო...

ამ ისტორიაში ბევრი რამ არის გაუგებარი. ოდესის პოლიტიკურ ციხეში მეტად სასტიკი რეჟიმი სუფევდა, მაგრამ ცემა-ტყეპაზე არაფერი არ გაგვიგონია. მერე, ეს ჰიპნოტიზმი რაღაა! მეორე მხრივ ესც საკვირველია: გინცბურგი ფიზიკურადაც ძლიერი იყო და სრულიად ჯანსაღი, სულითაც მეტად მაგარი ადამიანი, და ოთხ თვეში რა მოუვიდა, რომ ფიზიკურადაც ინვალიდი გახდა და ფსიქიატრების პაციენტიც შეიქნა?! ასე თუ ისე, იმის წყალობით ბევრი სასტიკად დაისაჯა, თვითონ კი მალე სამკურნალოდანაც გამოვიდა და ოდესაში დარჩა. შემდეგში ეს გინცბურგი სიონიზმის მხურვალე ადვოკატი გახდა, საზღვარგარეთ წავიდა და ავსტრიის ქალაქ ლვოვში რუსულ ენაზე სიონისტურ გაზეთს სცემდა.

ქუთაისის ციხეში პირველხანს სასტიკ რეჟიმში ვიმყოფებოდი. უნდა აღვნიშნო, რომ ჩემამდე იქ, ვგონებ, პოლიტიკური პატიმარი არა ყოფილა, გარდა მიხეილ ყიფიანისა, რომელიც როგორც გამიგონია, ქუთაისში იყო დაპატიმრებული და ცოტახანს იქაურ ციხეში იჯდა, შემდეგ ტფილისში იქნა გადაყვანილი. რასაკვირველია ცალკე კამერაში („სეკრეტში“) ჩამსვეს. ციხის უფროსი იმდენად შეშინებული იყო არაჩვეულებრივი ტუსალით, რომ ჩემ კანერასთან განსაკუთრებული დარაჯობა დააწესა. ორი თოფიანი სალდათი გამიჩერეს, რომელთაც ნაბრძანები ჰქონდათ ჩემ ფანჯარასთან არავინ მიეშვათ, გარდა ზედამხედველებისა. არც სვირნობა, არც წიგნები, არც საწერი იარაღი. ორი კვირის განმავლობაში ასე ვიყავ მოწყვეტილი ციხესაც. ორი კვირის შემდეგ ციხეში მოვიდა ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვი, რომელსაც ძალიან გაუკვირდა ჩემს კარებთან საგანგებო სადარაჯო პოსტი რომ დაინახა.

— ეს სრულებით მეტია, ჩემის აზრითაო, უთხრა მან უფროსს და მაშინვე მომაშორეს სალდათები, რომელნიც დღე და ღამ თავზე მადგნენ და თვალს არ მაშორებდენ. ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვის ძალიან მაღლიერი ვიყავ: არ იყო ურიგო აღამიანი, დროგამოშვებით მოდიოდა ციხეში და ყოველთვის რაიმე შეღავათს მძღლევა. თანდათან წიგნებიც მომცეს, წერის ნებაც, სვირნობაც. (მარტოს) ასე, რომ ერთი თვის შემდეგ რეჟიმი სულ შემეცვალა. . .

ქუთაისის საგუბერნიო ციხე მაშინ საძაგლობა რამ იყო. საშინელი უსუფთაობა, სივიწროე, ზამთარში აუტანელი სიცივე, ზაფხულში გადამეტებული სიცხე. თითო კამერაში („სეკრეტში), რომელშიაც ორი კაცის ალაგია, ექვსი-რვა კაცი იყო მოთავსებული საზოგადო კამერებზე მე არ მინახავს; არც „ნარებო“, არც კრაოტები არ იყო და ტუსალები იატაკზე ეყარნენ. სიბინძურე სუფევდა აუწერელი და შმორის-სუნის დღედაღამ იდგა დერეფნებს და კამერებში. ბაღლინჯოების ამბავს ნულარა იკითხავთ! . .

რაც შეეხება იქაურ წესრიგს, პატიმრები მაინცდამაინც შევიწროებაში არ იყვნენ. კამერები თითქმის სულ გაღებულნი ჰქონდათ, გადიოდნენ დერეფნებში ერთმანეთის შესახვედრად.

დღეში ორჯერ ეზოში გაჰყავდათ სასეირნოდ. რეჟიმი იცვლებოდა მხოლოდ საგანგებო რამ შემთხვევის შემდეგ, ისიც დროებით. ერთი ასეთი „საგანგებო შემთხვევა“ ჩემსობასაც მოხდა.

ერთ საღამოს „პროვერკის“ დროს, დარაჯთა შორის ხმაურობა ასტყდა, აქეთ-იქით სირბილი, ალიაქოთი; უცბად კამერებშიაც პატიმრებმა ასტეხეს ყვირილი: „მუხუზლამ უქუსლა. მუხუზლამ უქუსლა!“ თურმე გაქცეულიყო ტუსალი, გვარად მუხუზლა, რასაც მოჰყვა დროებით სისასტიკის გამეფება . . .

ჩემი დერეფნის ტუსალები მალე გავიცან: კარის სარკმელთან მოვიდოდენ ხოლმე და შებაასებოდენ. საინტერესო ტუსად არაფერ იყო, რთული რამ ფსიხოლოგიური მოტივები მათ დანაშაულებასში არ იყო რა. როგორც ჩვეულება აქვთ ამგვარ ტუსალთ, თავის თავს დამნაშავედ თითქმის არაფერ არ აღიარებდა. ერთნი გაუბედურების მიზეზად მეზობლების მტრობას და შურს სახავდენ, მეორენი „უბედურ შემთხვევას“ და მესამენი და უმრავლესნი სულ უარს ამბობდენ — არაფითარი ავკაცობა არ ჩავვიდენიაო. ერთმა — ორმა გულახდილად მიამბო თავისი თავგადასავალი. დამამახსოვდა ერთი მეტად მახინჯი, ნახშირივით შავი, დაბალი ტანის რაქველი გლეხი.

— ეშმაკმა შემაცდინა ბატონო! მითხრა მან, როცა ჩემთან მოვიდა იმის გასაგებად, თუ რა სასჯელი მოელის . . .

ორმოცი წლის კაცი ვარ აგერ, მუშაობა შემიძლია, არც ისე ღარიბი ვიყავი, რომ ცოლის შენახვა არ შემძლებოდა და ცოლი კი ვერ შევირთე. არაფერ გამოძევა, არც ჩვენი სოფლისა, არც შორეული . . . მთელი სოფელი დამცინოდა . . . გოგოებიც ამიტყდენ — აი, შე ნაგაზო, აი, შე ჯუჯა, ქალს ვინ მოგცემსო! ერთი გოგოს ჯაფრი ჩამყვა, მეზობლის გოგოსი; სულ მუხლებს ვუკოცნიდი მის დედ-მამას, მაგრამ გოგო უარზე იყო — თავს მოვიკლავ და ე მაგ ნაგაზს არ წაყვებო. გულში დარდი ჩამწვდა და გადავწყვიტე, გოგო ხელში ჩამეგდო . . . ერთხელ საღამო ხანზე, შორს სოფლიდან წყაროზე ჩავიგდე ხელში; მარტოკა იყო; ისევ გამაჯაფრა და დამცინა, ველარ მოვითმინე, შენი კირიმე, სისხლი აქ მომაწვა, ვეცი და ნამუსი ავხადე . . .

ვიფიქრე ნამუსახდილ გოგოს ჩემს მეტი ვერაფერ წაიყვანს მეტქი, ცოლიც მეყოლება და მეზობლების დაცინვასაც გადავურჩები მეტქი. მარა იმ უნამუსოებმა არ დამაცალეს. მომვარდენ მამამისი და ქალები, კეტებითა და ნაჯახებით. რა მექნა, მე ხანჯლით დავეუხედი, მუცელში ვკარ მეზობელსა. მეც დამქრეს თავში . . . იმ ღამესვე მამამისი მოკვდა, მე — კი შემქრეს და აი ამ უბედურებაში ჩავვარდი . . .

მახსოვს კადევ ერთი ტუსალას, სამურხაყანოელი თუ მეგრელი თავადი ფარნა გოშუა, წარმოსადეგი ვაჟკაცი, რომელსაც რამდენიმე მკვლელობა ბრალდებოდა და უკვე კატორღა ჰქონდა გადაწყვეტილი: ამას პოლიტიკაზე უყვარდა ლაპარაკი და ხშირად მკითხავდა ხოლმე:—მიბრძანეთ გიორგი, სოციალისტები რომ გაიმარჯვებენ, ვენ არაფერი გვეშველება მაშინ?

მახლობელ კამერაში იჯდა მაშინ სახელგანთქმული გიორგი მიქელაძე, ეს იპდროანდელი ზელიჩ-ხანი დასავლეთ საქართველოში. გიორგი მიქელაძე ახალგაზრდობაში „კონფოიში“ იყო პეტერბურგს. ლამაზი, წარმოსადეგი ვაჟკაცი, უდარდელად სცხოვრობდა სატანტო ქალაქში; ქეიფობდა, არშიყობდა და რასაკვირველია, ფუფუნებაში თანდათან ირყუნებოდა. როცა „კონფოი“ გააუქმეს, გიორგი სამშობლოში დაბრუნდა. რა კი პეტერბურგული ცხოვრების გასაგრძობად ფული იყო საჭირო, ადვილად მიეკედლა ვიღაც ავაზაკებს, რომელთაც ებრაელები გაძარცვეს. გიორგი „ყაჩაღად გადავარდა“ და მრისხანე სახელი მიიხვეჭა. მთელი ჯარი, პოლიცია ფეხზე დააყენეს მის დასაჭერად, მაგრამ ამაოდ: სასწაულებრივ უჭრებოდა ხელიდან მდევენელთ. რამდენჯერმე ციხიდანაც გაიქცა. ქუთაისის ციხეში, ჩემი ყოფნის დროს იგი უკვე მოხუცებული და დავრდომილი იყო. ავადმყოფობის გამო კატორღაშიაც არ გზავნიდენ, რომელიც კარგა ხანია გადაწყვეტილი ჰქონდა მას. ყველა ტუსალები დიდ პატივსა სცემდენ ამ ოდესღაც ლეგენდარულ ვაჟკაცს და აღტაცებით მომითხრობდენ იმის ამბებს:

თითქმის ექვსი თვე ვიჯექ ქუთაისის ციხეში. ზამთარში, როცა პატარა დღე იყო, დრო მალე მირბოდა, ვკითხულობდი, ფრანგულს ვსწავლობდი, ტუსალებს თხოვნებს ვუწერდი და სხვა. აპრილიდან დაწყებული—კი ძალიან გამიჭირდა კარჩაკეტილში ჯდომა. ჩემ ფანჯრიდან ვხედავდი, რომ ბუნება აყვავდა, მზე დიდებულად ანათებდა, ხალხიც ახმაურდა. კვირადღეობით ვხედავდი, რომ დიდძალი ხალხი სადღესასწაულოდ ფერად-ფერადად გამოწყობილი, მხიარულად მიეშურებოდა ახლადამწვანებულ მინდვრებში სასეირნოდ. გული მწუხარებით მიცემდა. მინდოდა მეც ბუნების დღესასწაულს დავწაფებოდი, მწყუროდა თავისუფლება. ამის მაგიერ მესმოდა ბორკილების ჩხარუნი, დარაჯთა გინება და ციხის სხვა ხმები—რაღაც სასოწარკვეთილების და ტანჯვის ხმები . . .

ივლისის დამლევს მესტუმრა ჟანდარმთა ოფიცერი ფეოდოროვი და მახარა: თქვენი საქმის გამოძიება (რომელიც ოდესღაც სწარმოებ-

და გათავდაო და მომავალ კვირას თქვენი დის ნახვის ნებას მოგცემთო . . . .

ვინც ციხეში არ მჯდარა, ის ვერ გაიგებს, რა დიდი სიხარულია დამწყვდეულისათვის ახლობელის ნახვა, ისიც ხუთი-ექვსი თვის შემდეგ. ის ერთი კვირა გიჟივით ვიყავ, არ მეძინა, არ ვჭამდი და არ ვსვამდი, ვშფოთავდი და ვღელავდი. დროც ისე ნელა მიდიოდა, რომ ერთი კვირა წელიწადად მეჩვენა! ბოლოს მოვიდა კვირაც და ჩემი ძვირფასი და, რომელიც ოდესაში დავტოვე, ვინახულე. იმან სასიხარულო ამბები მომიტანა: ლორთქიფანიძე (დავიბო არჩილის ძე, ნაფიცი ვეილი, შემდგომ ქალაქის მოურავი) სცდრილობს თავდებით გაგანთავისუფლოსო. აქაური ჟანდარმები წინააღმდეგი არ არიან და ახლა ოდესაში შეეკითხნენო...

მაცადინებამ მაინც ერთ თვეზე მეტს გასტანა და როგორც იქნა, ივლისში გამოვედი ციხიდან „საქმის დასრულებამდე“, როგორც ამიხსნა პოლ. ნესტერევა.

— როგორ უნდა გათავდეს ჩემი საქმე? შევეკითხე პოლკოვნიკს.

— არაფერი ვიცი... მგონია კი, რომ სულ უბრალოდ გადარჩებით ამხანად...

ჟანდარმის ამ პასუხმა დიდ შეცდომაში შემიყვანა: სრულიად დავეშვიდდი და დავივიწყე, რომ საქმე გათავებული არ იყო. ხოლო როცა ჩემი ოდესელი ამხანავები ვნახე საზაფხულოდ ჩამოსულები, არხეინად გავერთე და ყველაფერი დამავიწყდა—ეტაპიც, ციხეც, ისიც კი, პოლიტიკურ დანაშაულობისათვის სენატის განსაკუთრებულ კომისიას რომ უნდა გავესამართლებინე.

X.

ალექსანდრე III-ის ჩამოსვლა კავკასიაში და „ხაჩკვი პირების“ გავზავნა ფოთში.--პროვოკატორი მერკულოვი.

ერთ თვეს განცხრომაში ვიყავ: დავტრიალობდი სოფლად თუ ქუთაისში; ვისვენებდი ეტაპისა და ციხეების შემდეგ. შემოდგომის დაწყებისას კი შევუდექ სამუშაოს ძებნას, მაგრამ ახლაც თურმე ჩემი ბედი, თუ უბედობა, სხვას მიმზადებდა.

ენკენისთვის ერთ მშვენიერ დილას გამომეცხადა უზნის ზედამხედველი და პოლიციაში მიმიწვია. კარგს არას მოასწავებდა ეს უდროო დროს დატარება, მაგრამ რაში იყო საქმე, ვერ მივხვდი. დანიშნულ დროს მივედი და ვნახე, რომ ჩემს გარდა კიდევ 20-ზე მეტი ახალგაზრდა, ზოგი ნაცნობი, ზოგიც უცნობი, ყოფილიყო დაბარებული: შევედით პოლიცმეისტერის კაბინეტში და იქ გამოგვიცხადეს: უმაღლეს მთავრობის განკარგულებით ხვალვე ფოთში უნდა წახვიდეთ, სადაც ერთ თვეს დაჰყოფთ პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ. მიზეზი—უმაღლეს სტუმართა მობრძანება ა/კავკასიაში, რის გამო ნაბრძანებია, ყველა პოლიტიკურად არასაიმედო ქუთაისის გუბერნიიდან ფოთში იქნეს გადაგზავნილიო.

მეორე დღეს დანიშნულ საათზე ყველანი შევიკრიფეთ. სადგურზე და პოლიციის ბოქაულის თანხლებით გავემგზავრეთ ფოთისაკენ. ფოთში საღამოს ჩავედით. იქ უკვე გაეგოთ ჩვენი ჩასვლის ამბავი და სადგური გაჭედილი იყო ცნობისმოყვარე საზოგადოებებით. წინ მოგვეგება პოლიცმეისტერი ობიეცკი, რომელსაც ბოქაულმა ჩააბარა ჩვენი თავი და სათანადო ქაღალდები. ობიეცკიმ გამოგვიცხადა, აკრძალული გაქვთ ქალაქიდან გასვლა, ხოლო ქალაქში შეგიძლიათ ცხოვრება; ბინა „სახაზინო“ გექნებათ საერთოდ და საქმელ-სასმელისთვის დღეში თითო მანეთი მოგეცემათო... წავედით „სახაზინო ბინაზე“. ეს იყო რაღაც ძველი შენობა, რომელშიაც წინად კლუბი ყოფილიყო მოთავსებული. იქ უკვე დაგვხვდა ოცამდე ამხანაგი, ბათომიდან და რკინის გზის სხვადასხვა სადგურიდან გამოგზავნილი. უმეტესობა რუსები იყვნენ, ახალგაზრდობა თუ „ნაციმპირალი“ ძველი რადიკალები, რომელნიც უმთავრესად რკინის გზაზე მსახურობდნენ. სახაზინო ბინა კარგა მოზდრილი აღმოჩნდა და შესდგებოდა ერთს დარბაზისა და რამოდენიმე ოთახისაგან. უმეტესობა აქ მოვთავსდით, ზოგს კერძო ბინაზე ცხოვრების ნება მის-

ცეს. გემსახურებოდენ პოლიციელნი; თითო მანეთი დღეში, იმ ხანებში, კარგად გვეყოფნოდა... პირველ საღამოსვე საინტერესო ინციდენტი მოხდა. დარბაზში დიდ მაგიდას მოეუსხედით და ჩაის შევექეცით; ერთმანეთს ვეცნობოდით, ვებაასებოდით. უცბად კარი გაიღო და გამოჩნდა პოლიციელი ჩემოდნით ხელში.

— იი, კიდევ ერთი ამხანაგი მოგემატათ! კოჭვა მან, ჩემოდანი კუთხეში დადგა და გავიდა. დარბაზში შეპოვიდა მაღალი ტანის, ძალიან გამხდარი შაგვერემანი, შუახნის კაცი. თავი დაგვიკრა საერთოდ და გამოგვიცხადა თავისი ვინაობა.

— ალექსანდროვ!...

ამის შემდეგ მაგიდაზე თავისუფალი სკამი დაიჭირა:

სხვებს შორის ბათომიდან იყო გამოგზავნილი ვინმე გურსკი (იმ დროს სტაჰბის პატრონი), ოდესღაც რადიკალი და დასჯილი (შემდეგში კი, თუ არა ვცდები, ის ცნობილ შავრაზმელის პალმის ამხანაგი და მეგობარი გახდა) აი, ეს გურსკი უცბად ადგილიდან წამოხტა, მიუახლოვდა ახლადმოსულს, ჩააჩერდა და მოულოდნელად შესძახა:

— თქვენ მერკულოვი ხართ და არა ალექსანდროვი!

მერკულოვის სხენებზე ყველას ეჩუანტელმა დაგვიარა ტანში: ყველამ კარგად ვიცოდით, რომ ოდესღაც გამოჩენილი რევოლუციონერი მერკულოვი შემდეგ არა ნაკლებ გამოჩენილი პროვოკატორი შეიქნა. მან გასცა ვერა ფიგნერი და მთელი მისი წრე... ყველა ფეხზე წამოდგა. ადგა ახლადმოსულიც და რალაც წაიბუტბუტა.

— გაეთრიეთ აქედან, თქვენ მერკულოვი ხართ! ყვიროდა გურსკი... ვითომ ალექსანდროვმა ჩაღუნა თავი და მოჰკურცხლა.

პატარა ხანს შემდეგ შემოვიდა იგივე პოლიციელი და მისი ჩემოდანი წაიღო... ამ საღამოს შემდეგ მერკულოვ-ალექსანდროვი აღარ გვინახავს ფოთში და ჩვენთვის საიდუმლო დარჩა, განგებ იყო გამოგზავნილი თვალყურის სადევნებლად, თუ მართველობამ ისიც საექვოდ მიიჩნია, მიუხედავად დამსახურებისა და ჩვენთან გამოგზავნა, როგორც არაკეთილსაიმედო...

საზოგადოდ უნდა აღვნიშნო, რომ ის ერთი თვე ფოთში სრულიად თავისუფლად ვიყავით, თვალყურსაც არ გვადევნებდნენ მაინცი-დამაინცი, ასე, რომ ვინმეს სდომებოდა, ადვილად გაიპარებოდა. რასაკვირველია, მთელი ეს გამოგზავნა უბრალო ფორმა იყო, ჩვეულებრივი უაზრობა „ოხრანკისა“, რომელსაც ნამდვილი დაცვა ვერასო-

დეს ვერ აუსრულებია რიგიანად და ტყუილაუბრალო აწიოკება—
კი ჩვეულებად ჰქონდა გადაქცეული.

ერთი რამ უნდა აღვნიშნო კიდევ ფოთის ამ ეპიზოდიდან.
ადგილობრივმა საზოგადოებამ ვერ გამოიჩინა მაინცდამაინც მო-
ქალაქეობრივი გამბედაობა. ისე ეშინოდათ ჩვენი, რომ ახლოს არა-
ვინ გვეკარებოდა. ზოგს ძველი ნაცნობები ჰყავდა, ისინიც შორი-
დან გვერდს გვივლიდენ.

XI.

ქუთაისის საადგილმომულო ბანკში.—ჩემი არჩევა
დამფახებლად და მოულოდნელი „ოპოზიცია“.—მა-
მი გურიელი.—კოტე მესხი.—ისევ დაბატიმრება და
ციმბირში გამგზავრება.

დავბრუნდი თუ არა ქუთაისში დავეით ლოკალქიფანიძემ მირჩია: სათაუდაზნაურო ბანკში დამფასებლის ადგილი იცლება და თხოვნა შეიტანე ზედამხედველ კომიტეტშიო (ქუთაისის ბანკში დამფასებლებს საზოგადო კრება კი არ ირჩევდა, არამედ შეერთებული სხდომა გამგეობისა და ზედამხედველ კომიტეტისა). პატარა ხნის ყოყმანის შემდეგ წინადადება მივიღე, თხოვნა წარვადგინე და მალე არჩეულ ვიქმენ კიდევ დამფასებელ კომისიის წევრად. საზოგადოებაში ამ ჩემს „პირველს გამოსვლას“, ჩემდა სამწუხაროდ სრულიად მოულოდნელი, წარმოუდგენელი აურ-ზაური და მახინჯი ისტორია მოჰყვა. ჩემ წინამოადგილედ იყო ერთი მეგრელი თავადიშვილი ფა-ლავა, რომლის არჩევა ზედამხედველ კომიტეტმა აღარ მოისურვა: მოხუცებულთა, მუშაობა აღარ შეუძლიათ. ნათესავებმა და ახლობ-ლებმა იწყინეს მისი გადაყენება და... ასტეხეს აურ-ზაური: როგორ თუ ძველი, დამსახურებული დამფასებელი გააშავეს და ვილაც „ბავ-ში“ აირჩიესო!. ამას „კუთხური შოვინიზმიც“ მოაყოლეს: ერთი მეგრელი იყო კომისიაში, იმერლებმა ისიც გამოაძევესო!

მალე აღმოაჩინეს, რომ არც მე, არც მამაჩემი ბანკის დამფუძ-ნებელთა სიაში არ ვეწერეთ. შეშგროვეს ხმები და ზედამხედველ კომიტეტს მოსთხოვეს საგანგებო კრების მოწვევა „უკანონო არჩევ-ნების“ გასაბათილებლად. ადგილად წარმოიდგენთ, როგორ მომი-წამელაჲდა გულსა და სულს ეს განგაში მე, გუშინდელ სტუდენტს, რომელიც შორს და ძალიან შორს იდგა ცხოვრების ყოველ ამგვარ დუხჭირ პროზისაგან! მაშინვე გადავწყვიტე უარის თქმა ადგილზე, მაგრამ ზედამხედველ კომიტეტის წევრებმა ამის გაგონებაც არ მოისურვეს: საქმე ჩვენ შეგვეხება და არა თქვენათ. როგორ, უაზრო მოთხოვნას დავუთმობთო. ამით თქვენ გარყვნილობის გამეფებას შეუწყობთ ხელს საზოგადო საქმეებშიო და სხვა. მეტი ლოწარა იყო, უნდა დავმორჩილებოდი: *Il vin est tiré, il faut boire*. განკარგულე-ბა მოახდინეს საგუბერნიო სამმართველოს არქივში შეეძინათ საბუ-თი, რომ მამაჩემს გლეხები ჰყავდა და, რომ ამიტომ ისიც უნდა ყო-

ფილიყო ერთ-ერთ ბანკის დამფუძნებელთაგანო. დიდის ძებნის შემდეგ გამოჩნრიკეს ქალაქი, საიდანაც სჩანდა, რომ მამაჩემს და მის უფროს ძმას ერთი გლეხი ჰყოლიათ!..

დადგა საგანგებო კრების დღე. ბანკის საკმაოდ დიდი დარბაზი გაჭედილი იყო ხალხით: წინანდელი დამფასებლის მოსარჩლედ მრავალი მეკრული თავად-აზნაურობა ჩამოყვანათ (მაშინ ჩვენ ბანკებში წარმომადგენელთა ინსტიტუტი არ იყო ჯერ). რასაკვირველია, გუბერნიის სხვა ადგილებიდან ამისთანა მცირე შემთხვევისათვის არავინ ჩამოვიდოდა და ამიტომ მეგრელების მეტი თითქმის არავინ იყო. აქ სჩანდა მხოლოდ ათიოდ-ოციოდე ქუთაისელი ინტელიგენტი, რომელნიც ზედამხედველ კომიტეტზე მიტანულ უსაბუთო იერიშისაგან დასაცავად მოსულიყვნენ. წაიკითხეს საჩივარი: ზედამხ. კომიტეტის მიერ აღწერილი პირი დამფუძნებელთა სიაში არ არის და ამიტომ არჩევნები უკანონოაო.

წამოდგა ცნობილი ენერგიული საზოგადო მოღვაწე განსვენებული ლუკა ნიკ.-ძე ასათიანი (ქალაქის მოურავი და ზედამხ. კომიტეტის წევრი) და ჩვეულებრივ მჭერმეტყველური და საბუთიანი სიტყვით მიჰმართა კრებას: დამფუძნებელთა სიაში ბევრი ჩვენგანიც არაა შეტანილი,—ან ჩვენი მამებია, ან მათი უფროსი ძმებია, მაგრამ აქაჲდის ეჭვი არავის გამოუცხადებია ჩვენი ბანკის წევრობაზეო: ლასხიშვილის მამის უფროსი ძმა შეტანილი უნდა იყოს სიაში, როგორც გლეხის მეპატრონე, რადგან ძმები გაუყოფელნი იყვნენ. ამიტომ ყველა მათი მემკვიდრეებიც ბანკის წევრები იყვნენო და სხვა.

წაიკითხეს საგუბერნიო მართველობის ზემოხსენებული საბუთიც ერთი გლეხის შესახებ. ბრწყინვალე კრება სიცილით მიეგება ერთი გლეხის ამბავს, ხოლო ერთმა წარჩინებულმა თავადმა წამოიძახა: ერთი გლეხი ჩემ მზარეულსაც კი ჰყავდაო.

წამოვარდა გაცხარებული დავით არჩ. ლორთქიფანიძე და მწარე და მწარე სიტყვებით უსაყვედურა კრებას უაზრობა და უსაბუთობა მისი მოთხოვნისა, მაგრამ სიტყვები აღარავის ესმოდა: დარბაზში ატყდა ყვირილი: კენჭი, კენჭი, რა საჭიროა აქ ლაპარაკიო.

ჩემზე საზარელი შთაბეჭდილება მოახდინა ამ, პირად მოტივებით გამოწვეულმა ვნებათა ლეღვამ. რამდენჯერმე დავაპირე უარის თქმა, დავიწყე კიდევ ლაპარაკი, მაგრამ ხმაურობაში არათფერი ისმოდა. მომვარდა განსვენებული ანტონ ნიკ.-ძე ლორთქიფანიძე (ისიც წევრი იყო ზედამხედველ კომიტეტის) წამავლო ხელი და შემათრია გამგეობის თავმჯდომარის კაბინეტში. დარბაზში საშინელი

აურ-ზაური იყო:—კენჭი, „კენჭი“-ის“ ყვირილით აიკლეს იქაურობა.

ლუკა ასათიანი მედგრად ებრძოდა კრებას, მაგრამ ბოლოს ჩძულებული გახდენ ყუთი დაედგათ და ხმები მოეკრიბათ საკითხისთვის: კანონიერად მოიქცა თუ არა შეერთებული სხდომა გამგეობისა და ზედამხედველ კომიტეტისა? სანამ იქ კენჭის ყრა იყო, ანტონ ლორთქიფანიძე, რომელმაც აუარებული ისტორიები და ანექდოტები იცოდა, კაბინეტში მოგროვილთ მამაჩემზე ერთი ანექდოტი უამბო, რომელიც წინადაც მქონდა სხვებისაგან გაგონილი:

—ხომ გაიგონეთ მზარეული, რომ მოუყვანეს გიორგის მაგალითად? მზარეულობა საზოგადოდ დაებედა, ამათ გვარს... მაჰამისი მიხეილი, ოფიცერი იყო და თან დიდი ლიბერალი. გლეხების განთავისუფლების წინად კრებები იყო ქუთაისში თავად-აზნაურობისა და მიხეილი დიდ მონაწილეობას იღებდა ამ კრებებში, თავგამოდებით ესარჩლებოდა გლეხთა განთავისუფლების საქმეს... ერთ სხდომაზე, რომელსაც დაესწრო იმერეთში ცნობილი მსხვილი მემამულე თავ. ნიკო ჩიჯავაძე—დიდ. ნიკოდ წოდებული,—მიხეილმა კვლავ წარქოსთქვა მხურვალე სიტყვა. ამ დროს „დიდმა ნიკომ“ წამოიძახა: შავას რა ენადვლება, გლეხები არა ჰყავს დი თვითონაც ჩემ სამზარეულოში არის გამოზრდილიო.

—თქვენ სამზარეულოში, რომ გამოვიზარდე, სწორედ იმიტომ ვარ გასუქებულიცო, მოუჭრა სიტყვა მიხეილმა და მთელი დარბაზი სიცილით დაიხოცა, რადგან მიხეილი იმერელ გლახა ჩურჩხელასავით ჩამომხმარი იყო...

გათავდა კენჭის ყრა, რასაკვირველია, დიდის ხმის უმეტესობით, უკანონოდ სცნეს ბანკის მართველ ორგანოთა მოქმედება... მეორე დღეს შემატანიეს 25 მანეთი ბანკის სალაროში და მე კანონიერად გავხდი ბანკის დამფუძნებელ წევრად, როგორც ქუთაისის გუბ. აზნაური. დანიშნეს ხელახლა არჩევნები და დამფასებლად ისევ მე ამირჩიეს... აქ უნდა აღვნიშნო, რომ ჩემი არჩევის წინააღმდეგნი, გარდა მეგრელ თავად-აზნაურობისა რამდენიმე ქუთათური ინტელიგენტიც იყო, გარიყული დამფასებლის კარგი ნაცნობი და მეგობარი... მათ შორის, ჩემდა სამწუხაროდ, მამია გურიელიც ერია. კრებაზე ისიც ამხედრდა ზედამხ. კომიტ. წინააღმდეგ და დაჟინებით მოითხოვდა კენჭის ყრას. კრება რომ გათავდა, საღამოს მე და განსვენებული გრიშა აბაშიძე, რომელმაც სასტუმროს რესტორანში შევედით, იქ დაგვხდა, თუ არა ვცდები, კოტე ბაქრაძე და ცოტა ხნის შემდეგ მამიაც შემოვიდა. მე მამიას პირადად არ ვიცნობდი, მაგრამ ქუთაისის გიმნაზიელებს ის ხშირად გვყავდა, რასაკვირველია, ნანა-

ხი და ძალიანაც გვიყვარდა; მისი ზოგი პატრიოტული ლექსი ზეპირად ვიცოდით; განსაკუთრებულად ალტაცებაში მოვყავდით მის სცენიდან დეკლამაციას. ახლაც თვალწინ მიდგას მამია სცენაზე: პენსნე ქვეით ჩამოწეული, მამია ზევიდან გამოიყურება და თავისებურის ხელების ქნევით, მომხიბლავი კილოთი წარმოსთქვამს: „ყმაწვილებო ჯერ ვუსურვოთ ჩვენ სამშობლოს დღეგრძელობა“...

და ბოლოს:

“ასე ვუთხრათ: საქართველო აღსდგე,
გახდი კვლავ თავხედი, არა რა არს
უსაშველო,

ყმაწვილებო ალავერდი“!

ამ „ყმაწვილებო ალავერდის“ ისეთი გრძნობითა და ალტაცებით იტყოდა ხოლმე, რომ მთელი თეატრი ერთხმად და ალტაცებით შესძახოდა: „იახშიოლ“.

გრიშამ მამიას სთხოვა ჩვენთან მოსულიყო და ჩემთან ესაუბრა. მამია მოვიდა, გამეცნო და მითხრა: ყმაწვილო, არ გეგონოთ, რომ პირადად თქვენი საწინააღმდეგო მქონდეს რამე. მე მეწყინა, რომ კომიტ. უმიზეზოდ გამოირიცხა ძველი, მოხუცებული მსახური. ჩვენი ბანკი, ყმაწვილებო, ამგვარ მოხუცებულებისთვის არის გაჩენილი, ის არის ინვალიდების კომანდა და ახალგაზრდობას რა გინდათ იქ, ვნებას მოგიტანთ იქ ყოფნაო!...

ასეთის არგუმენტაციით გაათავა მამიამ თავისი იმდღევანდელი ოპოზიციის განმარტება და მეტი ხმა აღარ ამოულია ბანკის საქმეებზე. თუმცა კოტემ და გრიშამ იერიში მიიტანეს მასზე და მხურვალედ უმტკიცებდნენ, ბანკი არც არის და არც უნდა იყოს „ინვალიდების კამანდა“. მალე ყველანი გავერთეთ ასე მამიასთან მეტად ტკბილ საუბარში პოეზიაზე და ჩვენი ქვეყნის ძველსა და ახალზე და ბანკიც, იმ დღის საჯარელი კრებაც, სრულებით გადაგვავიწყდა....

ქუთაისის ბანკის გამგეობის თავჯდომარედ იყო დასავლეთ საქართველოს ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გაზეთ „შრომის“ დამაარსებელი და რედაქტორი თავ. დიმიტრი ელიზბარისძე და დიანი განათლებული, შრომისმოყვარე და პატიოსანი კაცი იყო, მაგრამ რამდენადაც მე მაშინ შეემძლო დაკვირვება და როგორც სხვებისაგან გამიგონია, საფინანსო ფართო მხედველობისა და გამჭრიახობის ფხა არ ჰქონდა, რომ ბანკის საქმეები ენერგიულად წაეყვანა განვითარების გზაზე. მისი უახლესი თანამშრომლები, ბანკის დირექტორები თავ. ნესტორ ერისთავი და ი.პ. ჯაიანი მხოლოდ მიმდინა.

რე საქმეებს აწარმოებდნენ, ასე ვსთქვათ ბანკის „სტატისტიკა“ იცოდნენ; ამრიგად ბანკი „დინამიკას“ ხელმძღვანელი არ ჰყავდა და ამიტომ ეს დაწესებულება თითქმის არ იზრდებოდა...

ჩემს განყოფილებას—დამფასებელ კომისიას თავჯდომარეობდა თავ. სა მ ს ო ნ წ უ ლ უ კ ი ძ ე, რომელიც გამოცდილ და ფრთხილ დამფასებლად ითვლებოდა ყველასაგან. დამფასებლად იყო მაშინ აგრეთვე ჩვენი გამოჩენილი არტისტი კოტე მესხიც. იგი უკვე გამოსული იყო მაშინ სასცენო ასპარაზზე, მაგრამ მონაწილეობას იღებდა უფრო როგორც სცენის მოყვარე და არა როგორც პროფესიონალი-არტისტი. ნიჭიერი არტისტი რომ იყო, ამას ბანკშიაც ყველა მისი ამხანაგი ჰხედავდა.—

არ შემძლია აქ მაგალითისთვის არ გავიხსენო, როგორი ინტერესით ეუცქერდით კოტე მესხს, როცა ის თავის ურიცხვ კრედიტორებს „უსწორდებოდა“. მისი კრედიტორები სულ ქუთათური ებრაელები იყვნენ. ყოველ ოც რიცხვს, ჯამაგირების მიღების დღეს, სათითაოდ გამოცხადდებოდნენ ხოლმე ვალის მისაღებად. დამფასებლების ოთახი—აივანზე გადიოდა თანჯრებითა და კარით, ისე რომ წინდაწინვე ვხედავდით, ვინც ჩვენკენ მოდიოდა. კოტე, რომელმაც მშვენივრად იცოდა ყოველ თავის კრედიტორის ხასიათი, ბეჯითად ადგენებდა თვალყურს, რომელი მათგანი მოდიოდა და იმის ხასიათის შესაფერ შეხვედრასაც უმზადებდა. ზოგს მრისხანედ დახვდებოდა და მისი თვალები ცეცხლს აფრქვევდნენ. შეშინებული კრედიტორი იმწამსვე გარბოდა; ზოგს მზიარულის სახით უხვდებოდა და ხუმრობით გაისტუმრებდა. ზოგს კი მეტად დაღვრემილი და მოწყენილი დახვდებოდა ხოლმე: ესენი ხშირად თვითონვე აძლევდნენ ფულს სესხად და-თან ანუგეშებდნენ: არა ღირს ასე შეწუხებაო!

ისე სწრაფად იცვლიდა ხოლმე კოტე სახის გამომეტყველებას, ლაპარაკის კილოს, მანერას, ისე ბუნებრივი იყო ყოველი ეს ცვლილება, რომ პირდაპირ ესთეტიურ სიამოვნებას გრძნობდნენ გარეშე მაყურებლები ამ სასაცილო სცენებისა...

მუშაობა უნდა დამეწყოს, როცა ჩემმა თითქმის მივიწყებულმა „პოლიტიკურმა საქმემ“ უმოწყალოდ და სასტიკად გამახსენა თავი და დამატოვებინა არა თუ ბანკი, არამედ მთლად ჩემი სამშობლოც. მე-იმედი მქონდა „საქმე“ უბრალოდ გათავდებოდა და ისევ უნივერსიტეტს დავუბრუნდებოდი. ამიტომ ბანკიც, ქუთაისში მაშინდელი ცხოვრებაც დროებით ეტაპად მიმაჩნდა, რომლის შემდეგ ისევ უნდა გამეგრძო ჩემი მზადება სამერმისო მოღვაწეობისათვის. და მართლაც ბანკიც, ქუთაისში მაშინდელი ჩემი ცხოვრებაც; მოკლედ

ეტაპი აღმოჩნდა, მაგრამ არა უნივერსიტეტის წინა ეტაპი, არამედ სულ სხვა ცხოვრების და სხვა გზისა.

როგორც უკვე მოვიხსენიე ზემოთ, ამ წლის (1889) მაისში ციმბირიდან დაბრუნდა გიორგი ზდანოვიჩი. არ გაუვლია ამის შემდეგ ერთ თვეს, რომ ახლა მე უნდა გავმგზავრებულყავ იქით. აგვისტოს ერთ დღეს, იმავე ქორქაშვილების სახლის ეზოში გიორგი და მე ვისხედით და ახლად მიღებულ „რუსკ. ვედომ.“-ს ვკითხულობდით. ამ დროს ალაყაფის კარები გაიღო და დიდ ეზოს თავში გამოჩნდა ეტლი პოლიციელებით. ეტლიდან ჩამოვიდა ბოქაული და გამომიცხადა, რომ გუბერნატორის განკარგულებით უნდა დამატუსალოს, რადგან „თქვენი საქმე ვათავდა და უმაღლესის ბრძანებით დასავლეთ ციმბირში უნდა გაიგზავნოთ ხუთი წლის ვადითაო. ჩამსვეს ეტლში და წაძიყვანეს ჯერ პოლიციაში. იქიდან ისევ ციხეში უნდა გავეგზავნეთ, მაგრამ შეატყობინეს ჩემს თავდებს დ. ა. ლორთქიფანიძეს, რომლის მეცადინეობით მეორე დღეს გამანთავისუფლეს. პირველი, რაც მაფიქრებდა და მაწუხებდა მაშინ, ეს იყო ეტაპით გამგზავრება ციმბირში. რომ გამახსენდებოდა ოდესიდან კავკავამდე გავლილი ეტაპი, ტანში ჟრუანტელი მივლიდა. ხოლო რა იყო ეს ეტაპი იმასთან შედარებით, რომელიც ქუთაისიდან ომსკამდე მომელოდა! შევუდუჭი შუამდგომლობას ჩემი ხარჯით გამგზავრების ნებათთვის შესახებ. დ. ა. ლორთქიფანიძემ 120 სიტყვიანი დეპეშა გაუგზავნა შინაგან მინისტრს. ქუთაისის გუბერნიის მაშინდელმა მმართველმა, ვიცე-გუბერნატორმა ფონ-დებრიუგენმა ც შეგვიწყო ხელი და, როგორც იქნა, გადავრჩი ეტაპს: მინისტრმა ნება დართო და რამოდენიმე დღის შემდეგ უნდა წავსულიყავი ჩემის ხარჯით. მომცეს „გასასვლელი მოწმობა“ (приходное свидетельство), რომელშიაც აღნიშნეს მარშრუტიც: ბაქო, ასტრახანი, სამარა, ორენბურგი შემდეგ ფოსტის გზაზე ცხენებით ომსკამდე. ბოლოს, აგვისტოს შუა რიცხვებში, გამოვეთხოვე ჩვენიანებს, მეგობრებს და ამხანაგებს, ჩემ ძვირფას ქუთაისს და შორი გზისაკენ გავემართე, — იმ გზისაკენ, რომელსაც ათასობით ჩემამდე და ჩემ შემდეგ უნახავს მაშინდელ რუსეთის მთავრობის ბარბაროსობის მსხვერპლი.... აქამდე როგორღაც ბურუსში ვიყავ, აყიტაციაში მეცადინეობა, სამგზავროდ მზადება, სირბილი/აქეთ-იქით მართობდა და დროს არ მაძლევდა დაფიქრებისათვის. ხოლო როცა ვაგონში მართო დავრჩი და ჩემი მდგომარეობა გავითვალისწინე, თვალები ცრემლით ამევსო, გულმა მწუხარებით ტოკვას უმატა. ასე ადრე და ასე უაზროდ თავდებოდა ჩემი ახალგაზრდობა, ბოლო ელებიდა.

ჩემს გეგმებსა და მისწრაფებას, ხუთი წელიწადი საუკეთესო ხანისა უნდა წაერთმიათ ჩემთვის... და მერე რისთვის?...

ტფილისში ერთ დღეს გაეჩერდი, მინდოდა მენახა კოტე მესხი, რომელსაც აგრეთვე ხუთი წლით დასავლეთ ციმბირში გადასახლება გადაუწყვიტეს, რადგანაც მასაც მისცეს ნება თავისი ხარჯით წასვლისა, ამიტომ ერთად წასვლა გვიჯობდა; მაგრამ ის ტფილისში აღარ დამზდა: რამდენისამე დღით თავის სოფელში (იმერეთში) წასულიყო; გავუგზავნე დეპეშა, ორენბურგში მოგიციდი მეთქი, მაგრამ დეპეშაც ასცდენობა და სხვა მარშრუტით წასულიყო.

ტფილისიდან ორენბურგამდე გზა მეტად საინტერესო იყო: ვნახე დიდი ქალაქები—ზაქო, ასტრახანი, ცარიცინი, სარატოვი, სამარა; ვნახე რუსეთის დიდებული მდინარე ვოლგა თავის მშვენიერი და მჭიდრო დასახლებულის ნაპირებით; ვნახე დიდი, გაძლიერებული სავაჭრო მოღვაწეობა და მოძრაობა კასპიის ზღვასა და ვოლგაზე. მაგრამ, სამაგეროდ, ორენბურგიდან დაწყებული ომსკამდე გზა არც არაფერს საინტერესოს წარმოადგენდა და მისი გადაბიჯებაც ნამდვილი წვალება იყო. ადვილი სათქმელია: თითქმის 1500 ვერსი უნდა გამეარნა ცხენებით სრულიად უვარგის საფოსტო გზებზე, სადაველ ურესორო ეტლებში (ჩვენში „ტროიკას“ რომ უძახიან).

ორი კვირა მოეუნდი ამ გზას ომსკამდე და ძალზე გაღახული, დატანჯული მივალწიე. ორენბურგიდან დაწყებული ქალაქ ომსკამდე და შემდეგ ქალაქ ვერხნეურალსკამდე კიდევ იყო ცოტა მაინც საინტერესო გზა: ურალის მთების კალთები, ხევები, მდინარეები და აქა—იქ მოსახლეობა; მერე კი გზა ნამდვილ უდაბნოს წარმოადგენდა, გახრიოჭბულს, გადამწვარს, სადაც თვალის შესაჩერებლად არც ხე, არც გორაკი, არც მდინარე იყო. გაივლი 60-80 ვერსს ისე, რომ ერთი სოფელიც არ გხვდებოდა, მხოლოდ სახაზინო „სადგური“ თავის ორიოდე საცოდავ შენობით!

გული შემიწუხა დილიდან საღამომდე ჩემი „ტროიკის“ ზარების რაწყუნმა! ეს „ძინ-ძინ-ძინ“ დიდხანს მესმოდა ყურებში შემდეგაც, როცა დანიშნულ ადგილას ვცხოვრობდი უკვე... მგზავრიც ბევრი არ მინახავს: ორი კვირის განმავლობაში ათიოდე კაციც არ შემხვედრია; მხოლოდ ფოსტა გაჰმასწრებდა, ან წინ შემეჩრებოდა (მაშინ ციმბირის რკნის გზა არ იყო ჯერ გახსნილი და ფოსტას ცხენებით ზიდავდენ); ასე რომ ცხენები მუდამ იყო სადგურებზე და დიდხანს არ მაგვიანებდენ. მხოლოდ ორჯერ თუ სამჯერ მიპირებდენ კარგა ხნით გაჩერებას: „სტაროსტა“ გამომიციხადებდა, რაც ცხენები იყო, ფოსტას მოუწდა, ორი სამი ცხენი დაგვრჩა მხოლოდ და ისინიც

ყოველთვის მოხელეებისათვის უნდა გავაჩეროთ, რომელნიც „По казенной надобности“ დადიანო. იმ შემთხვევებში დიდ დახმარებას მიწევდა „პროხოლნოე“ მოწმობა. ის ასე იწყებოდა: 14 იენისს 1889 წლის უმაღლესის ბრძანებით, თანახმად სენატის განსაკუთრებულ კომისიის დადგენილებისა, ქუთაისის გუბერნიის აზნაური, ესა და ეს, 23 წლისა, იგზავნება „სტეპნოი გენ.-გუბერნატორის განკარგულებაში“... და სხვ. „სტაროსტები“ ამ „უმაღლეს ბრძანებას“, რომ წაიკითხავდენ, ხელები აუკანკალდებოდათ ხოლმე, მოწიწებით გადმომცემდენ ქალაქს და ცხენები ორ წუთში მზად იყო. არც ერთს არ წაუკითხავს ქალაქი ბოლომდე და არც გაუგია, რომ მეპოლიტიკური დამნაშავე ვიყავი.

ერთი კუროზიცი: ყოველ სადგურზე მწერალი ჩამომართმევდა წინა სადგურის ქვეთარს, გამომართმევდა ცხენების ქირას და სწერდა ახალ ქვეთარს, რომელშიც აღნიშნული იყო; წოდება, გვარი და სახელი, მოთხოვნილ ცხენების რაოდენობა და სხვა. ჩემი გვარი უჭირფებდათ საქმეს და ათასნაირად ამახინჯებდენ; მე ჯერ უსწორებდი ხოლმე. მაგრამ მალე მომბეზრდა და თავი დავანებე. ხანდახან ჩავიხედავდი ქვეთარში და ვკითხულობდი; აზნაური, ლასიტილი; აზნაური, გიორგი ლასვილი, ბოლოს ომსკის წინ ჩავიხედე და ამოვიკითხე-„მე-შჩანიხ ეგორ ლოსვენ“. გიორგი ლასხიშვილიდან, რომ ეგორ ლოსვენად გადამაქციეს, ეს არ არის გასაკვირალი, „დვორიანიანიდან“ მე-შჩანიხი როგორ გაეხდი, ეს ჩემთვის საიდუმლოდ დარჩა.

29 აგვისტოს ღამით ჩავაწიე ომსკს და სასტუმროში გავჩერდი. მეორე დღეს დილა ადრიადად გამომეცხადა თვით ადგილობრივი პოლიცემისტერი, გადმომცა ისევ „პროხოლნოე“ და მითხრა: ეხლავე უნდა განაგრძოთ გზა სემიპალატინსკშიო (ჩემი მოსვლის შესახებ ცნობაც თურმე აქ უკვე მიეღოთ და მოწმობა დაემზადებინათ კიდევ). გზის გაგრძელება რომ გავიგონე, ტანში ჟრუანტელმა დამიარა და გამოვუცხადე პოლიცემისტერს: გენ-გუბერნატორს წარვუდგები და ვსთხოვ, რომ ომსკში ცხოვრების ნება მომცეს მეთქი.

—არ შეიძლება, შიპასუხა მან. ტყუილად შეიწუხებთ თავს. არაფრისთვის არ მოგცემთ ნებას აქ დარჩენისა, ომსკში მხოლოდ ერთი პოლიტიკურია —ზარუდნი, ცნობილი სენატორის შვილი და იმასაც დიდის პროტექციით დართეს ნება. დანარჩენები, ვინც იყო, ახალმა გენ.-გუბერნატორმა „(ბარონი ტაუბე) სულ აქეთ-იქით დაგზავნა, სჯობია წახვიდეთ ბარემ... სემიპალატინსკში ყოფნა კიდევ სჯობია; იქ ყველაფრით უფრო კაყოფილი იქნებით, ვიდრე ომსკშიო.

მეტი რა გზა იყო, უნდა წავსულიყავ და ისედაც საშინლად დაქანცული გრძელი გზით, ისევ ჩავჯექი ეტლში და გავუდექ გზას. სემიპალატინსკამდე კიდევ 700 ვერსის გავლა დამჭირდა. იმის იმედი მამხნევებდა მხოლოდ, რომ გზა უკანასკნელია და სემიპალატინსკში დავისვენებ მეტეი. მაგრამ მწარედ შევცდი, — დამავიწყდა, რომ რუსეთის სამფლობელო დაუსრულებელია:

სემიპალატინსკში ისევ ახალი „პროხოდნოე“ მომაჩეჩეს და მიბრძანეს, ქალაქ უსტკამენოგორსკში წაბრძანდითო. მე გამოუცხადე, რომ დავიტანჯე და აღარ ძალმიძს თრევა; ძლივ-ძლივობით მომცეს ნება 24 საათის დასვენებისა. სემიპალატინსკში პირველად ვნახე პოლიტიკური გადმოსახლებულები 30 კაცამდე — სტუდენტები, ოფიცრები (რასაკვირველია ყოფილები), ორი ექიმი, რამდენიმე მუშა და სხვა.

მეორე დღეს პოლიტიკურებმა სადილი გამართეს ჩემდა პატივსაცემლად. სუფრას ამშვენებდა აუარებელი რიცხვი არაყით და ლუდით სავსე ბოთლებისა. პირველად ჩემი სადღეგრძელო დალიეს — „მშვენიერ საქართველოს შვილისა“. ამ დროსვე ჩემდა განსაცვიფრებლად და თან სასიხარულოთ მძღავრად დასძახეს ქართულად ჩვენი ჩვეულებრივი „მრავალ-ჟამიერ“. სემიპალატინსკში „მრავალ-ჟამიერ“! აღმოჩნდა, რომ აქ იყო ათამდე პეტერბურგელი სტუდენტი, რომელთაც ქართველ სტუდენტებისაგან ესწავლათ ეს ხმა და სიტყვები. ქართველ სტუდენტებს შორის, მახსოვს, დამისახელეს ილია ნაკაშიძე. გამოვიდა, რომ ჩვენი ძვირფასი ილიკო, ერთად-ერთი ქართველი ტოლსტოისტი და დაუძინებელი მტერი სპირტიან სასმელებისა. ოდესღაც გამავრცელებელი იყო ქართულ „საქეიფო კულტურისა“ რუსებს შორის. არ დავიჯერე, რადგან კარგად ვიცოდი, რომ ილია არც სტუდენტობის დროს იყო ღვინისა და ქეიფის მოსიყვარულე.

სალამოს გამოცხადდა პოლიციის ბოქაული და გამახსენა წასვლის დრო. მთვრალმა კამპანიამ სიმღერით მიმაცილა საფოსტო სადგურამდე. გავიარე კიდევ 230 ვერსი და ბოლოს მივედი ქალაქ უსტკამენოგორსკში, სადაც მთელი 5 წელიწადი „უნდა დამესვენა“.

XII.

უსტკა მენოგორსკი. ძველი დაახალი პოლიტიკური გადახახლებულნი. — გადახახლებულთა ყოფა-ცხოვრება. — მათი და ჩემი მაშინდელი სარევიოლუციო იდეოლოგია

ვისაც კენანის ცნობილი თხზულება ციმბირის შესახებ წაუკითხავს, მას ახსოვს ალბად ეს ღვთისა და კაცისაგან მივიწყებული გადაყრუებული ჩინეთის ჩრდილო-დასავლეთ საზღვრებისაკენ მიგდებული ქალაქი: ახლაც, როცა ციმბირში რკინის გზა მუშაობს, იგი დაშორებულია უახლოეს რკინის გზის სადგურ ომსკიდან თითქმის 1000 (970) ვერსით. მაშინ კი უსტკა მენოგორსკი მოწყვეტილი იყო, არა თუ რუსეთს, ციმბირის მთავარ ქალაქებსაც. პეტერბურგის და მოსკოვის ფოსტა 18-19 დღეზე ადრე ვერ მოგვდიოდა: ტფილისიდან გაზეთებს 24 დღის შემდეგ ვლებულობდით! ეს ზაფხულსა და ზამთარში, ხოლო გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, როცა გზები ფუჭდება, ხშირად თვეობით ვისხედით უფოსტოდ. ტომსკის გაზეთები კი 8-9 დღეზე ადრე ვერ მოგვდიოდა. თვით ქალაქში, რასაკვირველია, არავითარი ნიშანწყალი საზოგადოებრივ და უბრალო კულტურულ ცხოვრებისა არ იყო. სულ ქალაქში ითვლებოდა მაშინ ათასი მცხოვრები — ნაკაზაკარი მოქალაქენი, წვრილი ვაქარ-ხელოსანნი. „ინტელეგენციას“ შეადგენდა: ერთი მომრიგებული მოსამართლე, ორი სამხედრო და ერთი კერძო ექიმი, ერთი ვეტერინარი, ორი-სამი მასწავლებელი ადგილობრივ დაბალ სამეურნეო სკოლისა, ერთი აქციზის მოხელე, ყაზახთა რამდენიმე ოფიცერი და რამდენიმე ძღვედელი, სულ ერთად 15-16 კაცი. ამათგან დიდ უმეტესობას ადამიანობის აღარაფერი შერჩენოდა: სამსახურის საქმეების საცოდავად ასრულების შემდეგ, მთელ დროს განუწყვეტლივ ლოთობაში ატარებდნენ; არავითარი ინტერესები სულიერ ცხოვრებისადმი ამათ აღარ ჰქონდათ. ყველაფერი ადამიანური და კულტურული დაეკარგათ ამ მიყრუებულ ადგილას დიდი ხნით ცხოვრებაში. მხოლოდ სამს შერჩენოდა კიდევ ძველებური და ესენი განდგომილ ბერებივით ცხოვრობდნენ კარჩაკეტილნი. ერთი მათგანი იყო აქციზის მოხელე, მიხაელისი. ეს ის მიხაელისია, რომელსაც სპასოვიჩი იხსენიებს თავის მოგონებებში და რომელზედაც ამბობს: — ფრიად ნიჭიერი სტუდენტი მიხაელისი იყო შემაერთებელი ზიდი მაშინ (მე-60 წლების დასაწყისში) უნივერსიტეტისა და პეტერბურგის მოწინავე ინტელეგენციას შორისაო; იმის მაჯისცემაზე

ვტყობილობდით ჩვენ ახალგაზრდობის სულიერ იისწრაფების მდგომარეობასო. მიხაილისი მაშინ გადაასახლეს ციმბირში, იქ სამსახურში შევიდა და იქვე დარჩა სამუშაოდ. ძველ დროიდან მას შერჩენოდა სამაგალითო სიყვარული მეცნიერებისადმი (ბუნებისმეტყველება); მოსდიოდა უცხოეთური და რუსული სამეცნიერო ჟურნალები, იწერდა ყველა ახალ წიგნებს და დღე და ღამე კითხვაში ატარებდა.

მეორე იყო ექიმი პიტკევიჩი, პოლონელი, რომელიც 1863 წლის აჯანყებაში მონაწილეობის მიღების გამო იყო აქეთ გამოგზავნილი. ესეც სულ კითხულობდა, განვითარებული კაცი იყო, მაგრამ კარჩაკეტილი ცხოვრობდა და როგორღაც ცხოვრების გზინოდს.

ბოლოს მოვიხსენიებ ყაზახთა ოფიცერს ბარანოვს, რომელსაც კენანიც ასახელებს, როგორც თავის ჩიჩერონეს პოლიტიკურთა კოლონიაში. ეს ოფიცერი ძალიან განვითარებული და მოწინავე იდეების კაცი იყო; სულ პოლიტიკურებთან ცხოვრობდა, რისთვისაც, როგორც შემდეგში გავიგე, დაისაჯა კიდევ: სამსახურიდან დაითხოვეს და შორეულ აღმოსავლეთში გადაასახლეს.

პირველ ხანებში ყველა ამ „გარეშეებთან“ გვექონდა ჩვენ, პოლიტიკურებს ურთიერთობა; მაგრამ შემდეგში ორიოდ-სამიოდეს გარდა ყველას დაგშორდით, რადგან საერთო არა გვექონდა რა მათთან.

პოლიტიკურები იმ ხანებში უსტკამენოგორსკს ვიყავით ხუთმეტამდე კაცი: ერთი საშუალო სასწავლებელში მასწავლებლად ნამყოფი, ერთი ფარმაცევტი, ორი მუშა პოლონელი (ცნობილ პროცესის „პროლეტარიატის“ მონაწილენი), ერთი რუსი მუშა (მკედელი ოდესიდან), დანარჩენი სტუდენტები. ამათში უმთავრესად ორმა შიქცია ჩემი ყურადღება. ერთი იყო პეტერბურგელი სტუდენტი ვატსონი, შვილი 60-ან წლებში ცნობილ რუსის მწერლის „სოვრემენიკის“ მთავარ თანამშრომლის ვატსონისა. როგორც შემდეგში გავიგეთ ამ სტუდენტის დიდი იმედი ჰქონდათ პეტერბურგში: ჰფიქრობდენ, რომ გამოჩენილი მეცნიერი და ლიტერატორი დადგებოდა: ბევრს მეცადინეობდა, ბეჯითად ემზადებოდა სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის. მართლაც, ძალიან განვითარებული ახალგაზრდა იყო და ამასთან ყველა ევროპული ენები მშვენივრად იცოდა. ის რომ გავიცანი უსტკამენოგორსკში, მაშინ თარგმნიდა ინგლისურიდან ჰენრი ჯორჯის თხზულებას, რაიც პეტერბურგიდან ერთმა გამომცემელმა ფირმამ შეუკვეთა. თან მეტად ცოცხალი და სიმპატიური ადამიანი იყო, მაგრამ, დახეთ; რა ბედი ეწვია უბედურს! მალე ის გადაიყვანეს პოსად ზაიასანსში, ჩინეთის საზღვარზე, სადაც სრულებით მართო იყო ველურ ყაზახებსა და ყირგიზებში. საშინლად იტანჯებოდა

მარტოობაში და მიისწრაფოდა რუსეთში. პეტერბურგში ბევრს ეცადენ მის გადაყვანას სადმე რუსეთში, მაგრამ გერაფერი მოახერხეს. ერთი წლის შემდეგ საცოდავს კლექი აღმოაჩნდა და სასოწარკვეთილებისაგან მიჰყო ხელი არყის სმას, რამდენიმე თვის შემდეგ ეს უბედური იპოყეს ქუჩაში გაყინული.... ასე უდროოდ და უცბად გამოესალმა წუთისოფელს ახალგაზრდა, რომელიც დიდ იმედებს იძლეოდა. რამდენი ასეთი მსხვერპლი შეიწირა რუკეთის ბედუკუღმართმა ისტორიამ!.....

მეორე იყო კიეველი სტუდენტი, უფროს კურსის იურისტი პოლონელი ხრისტიან დომბროვსკი.

პირველი წლები უსტკამენოგორსკში ცხოვრებისა იყო თითქმის გაგრძელება სტუდენტობის დროისა: ვმეცადინეობდით, ხშირად ვიკრიბებოდით, სიმღერა თითქმის უველამ ვიცოდით და კარგი გუნდიც შევადგინეთ. ჩვენი ლოტბარი იყო იაროსლავლის რურიდიული ლიცეის ყოფილი სტუდენტი ვასილ ალექსანდრეს ძე გედეონოვსკი.— შემდეგში ცნობილი სოც.-რევ., ამჟამად პოლიტკატორღელთა საზოგადოების პრეზიდენტის წევრი. ვმღეროდით რევოლუციონურსა და ხალხურ სიმღერებს, რუსულსა და უკრაინულს. ზოგი სიმღერა ისე გვიყვარდა, რომ აუცილებლად ყოველთვის, როცა-კი სიმღერა გვეჩვენებოდა, ვიმეორებდით. ეს იყო პლემჩევის

„Друзья, дадим друг-другу руки
И смело двинемся вперед“...

შემდეგ რევოლუციონური სიმღერა „Замучен тяжелой неволей, ты славною смертью погиб“. განსაკუთრებით გვიყვარდა. ცნობილ ძველ რევოლუციონერი ვალერიან ოსინსკის სიკვდილით დასჯაზე გამოთქმული სიმღერა. ოსინსკი ოდესაში საჯაროდ ჩამოახრჩვეს. დიდძალი ხალხი დაესწრო თურმე ამ საშინელებას; სხვათა შორის დედაც მოსულიყო. როცა შვილი დაუნახავს ეშაფოტზე, უკივლია: „ვალერიან, ვალერანო“, გული გახეთქია და იქვე უსულოდ დაცემულიყო. ეს მეტად სევდიანი ჰანგის სიმღერა ასე თავდება:

„Палач кудри поднял
И толпе показал
Ту головушку непокорную...
Вдруг в толпе раздалось:
Валерьян, Валерьян!
Голос стонущий, умирающий“...

თითოეულს ჩვენგანს ჰქონდა პატარ-პატარა საკუთარი ბიბლიოთეკა სამეცნიერო წიგნებისა, სახელმძღვანელოებისა. ზოგი იწერდა ახალ წიგნებს, ზოგს ჟურნალები მოსდიოდა. ქალაქში, რასაკვირველია, არც ბიბლიოთეკა და არც წიგნის მაღაზი არ მოიძებნებოდა. ასეთ მიყრუებულ ადგილს და იმ მცირე საშუალებით, რომელიც ჩვენ გვქონდა, სისტემატიურ განათლება-განვითარებაზე ფიქრიც არ შეიძლებოდა, მაგრამ ორ წელიწადს, როგორც ვთქვი, ნაყოფიერად ვშუშაობდით. მე დავეწაფე ისტორიას, პოლიტიკურ ეკონომიას, სოციოლოგიას. ხანდახან რეფერატებსაც ვწერდით და ვკამათობდით.

სხვათა შორის ჩვენამდე მოაღწია პლენარის ცნობილმა წიგნმა „ჩვენი უთანახმოებანი“, რომელმაც ჩვენს წრეშიაც დიდი აღიარებითი მოახდინა. იყო დაუსრულებელი კამათი კაპიტალიზმზე, თემის მნიშვნელობაზე და სხვა. მე პირადად წინადაც არ მწამდა ნაროდოვოლცებისა და ნაროდნიკების მოძღვრება თემის მნიშვნელობაზე და რუსეთის ბურჟუაზიულ ხანის აცილების შესაძლებლობაზე. ამიტომ პლენარის ბროშურის შემდეგ შევუდექ ისევ მარქსის კითხვასა და საზოგადოდ პოლიტიკურ ეკონომიის უფრო ბეჯითად შესწავლას. ჩემთვის ცხადი შეიქნა, რომ რუსეთიც უნდა დამორჩილებულიყო იმ ევოლუციას, რომელსაც განიცდიდა დასავლეთ ევროპა ფეოდალურ წესწყობილების დარღვევის შემდეგ, რომ იმანაც უნდა განვლოს კაპიტალისტური ხანა, სანამ მიაღწევდეს სამართლიან სოციალურ წესწყობილების სანეტარო ეტაპს. მაგრამ ამავე დროს, მე ვერ ვურიგდებოდი იმ მოძღვრებას, რომელიც რუსეთის მუდამ მშვიერსა და ლატაკ გლეხობას წვრილბურჟუაზიად აღიარებდა და მათ სათვალავში არ იღებდა როგორც მომქმედ ელემენტს ახალ წესწყობილების მომზადებისა და შექმნის საქმეში. მე ვერ ვურიგდებოდი იმ აზრს, თითქო რუსეთი და სხვა ჩამორჩენილ, ჯერ კიდევ მიწათმომქმედ ქვეყნებისათვის უთუოდ საჭირო ყოფილიყოს გლეხობის ფაბრიკის ქვაბში გამოხარშვა და მხოლოდ ამ მეტად გრძელ და სასტიკ ევოლუციის შემდეგ განხორციელდებოდეს სოციალური გარდაქმნა.

ამ ამოცანის ასახსნელად მივმართე ჰენრი ჯორჯის თხზულებებს (ხელთაწერები გვქონდა—რუსული თარგმნები ზემოხსენებულ ვატსონისა და მეორე პოლიტიკურ გადმოსახლებულის კონშინისა). მაგრამ ამათ ვერ დამაკმაყოფილეს... ამიტომ, იმ ხანებში მე ჩემთვის შევქმენ ასეთი „კონცეპცია“: ჩამორჩენილი ქვეყნები თავისთავად ვერ მიაღწევენ სოციალურ თანასწორობის ხანას; ისინი მზად უნდა

იყვნენ კულტურულად იმ დროისთვის, როცა მომავალი წესწყობილება დასავლეთ ევროპაში დაწყარდება, მაშინ ასიმილიაციის გზით ეს ქვეყნები შეითვისებენ ახალს წესწყობილებას. ხოლო კულტურულ მომზადებისა და ბურჟუაზიული ხანის მარჯვედ განვლისათვის საჭიროდ მიმაჩნდა პოლიტიკური თავისუფლება რუსეთისა და ამიტომ პოლიტიკურ პრობლემას უმთავრეს ადგილს ვაკუთვნებდი... ჩემმა ასეთმა მაშინდელმა „მსოფლმხედველობამ“ სულიერად დამაშორა უსტკამენოგორსკელ რუს ამხანაგებს, რომელნიც მტკიცედ იდგნენ ნაროდნიკებზე ეკონომიურს პროგრამაზე და რომელთაც შეურყევლად სწამდათ, რომ თემი და არტელი სასწაულს მოახდენენ და რუსეთს, მაშინდელ ხანიდან პირდაპირ სანატრელ სამეფოში გადაასკუბებდნენ.

მაგრამ ამ მიზეზის გარდა იყო კიდევ ერთი გარემოება, რომელიც უფრო მაშორებდა რუს ამხანაგებს. ეს იყო ეროვნული საკითხი რუსეთში და მათი გულგრილობა ამ ჩემთვის მწვავე სფეროსადმი... როგორც მოწინავე იდეალების ადამიანთ, მათ, რასაკვირველია, პირზე ეკრათ „თვითგამორკვევის უფლება“. როგორღაც მეტად განყენებულად და ბუნდოვანად ესმოდათ, ხორცი არ ჰქონდა შესხმული ამ ცნებას და მკვდარ ფრაზად რჩებოდა. ეს ცნება რაღაც დოგმა იყო, მეტაფიზიკურ ბუნებრივ სამართლისა, ხოლო როცა იმის რეალურ მნიშვნელობისა და შინაარსის გამორკვევას შევუდგებოდი და შევეცდებოდი, ჩემს რუს ამხანაგთ, როგორღაც უეცრად უჭრებოდათ ინტერესი საკითხისადმი, ან და ჩემის შეხედულებით დიდ შოვინიზმს იჩენდნენ. პოლონელთა და ფინლანდელთა შესახებ კი ისინი კიდევ იჩენდნენ მოწყალებას და სრულ პოლიტიკურ თავისუფლების ღირსად სთვლიდნენ, მაგრამ სხვა ერების შესახებ დიდი ყოყმანი ეტყობოდათ. საზოგადოდ კავკასიაზე და კერძოდ საქართველოზე რომ ჩამოფუგდებდი ლაპარაკს, უმეტეს შემთხვევაში ცდილობდნენ სიტყვა ხუმრობის ბანზე აეგდოთ... დიდი შეტაკება მომდიოდა მათთან ყირგიზების გამო...

როცა მთავრობა ციმბირის რკინის გზის გაყვანას შეუდგა, დიკანონებულ იქმნა, რომ რკინის გზის ლიანდაგის გაყოლებასზე ორივე მხარეს, ასი ვერსის მანძილზე, მიწა უნდა განეთავისუფლებინათ „ინოროდცების“ მოსახლეობის მიერ სარგებლობისგან და რუს გლეხობის დასასახლებლად დაემზადებინათ. ამ განკარგულებამ დიდ განსაცდელში ჩაავდო აკმოლინსკის ოლქის ყირგიზები. ამასთანავე იმ ხანებში დიდძალი რუსი გლეხი მიდიოდა შიდა გუბერნიებიდან აკმოლინსკის და სემიპალატინსკის ოლქებში და ყირგიზ-

ბი იძულებულნი ხდებოდნენ საუკეთესო საძოვარი ადგილები დაეტოვებინათ და ხრიოკ მთებისაკენ დაწეულიყვნენ. ასეთი განსაცდელი ყირგიზებისა მე დიდად მალეღებდა. ჩემი რუსი ამხანაგები-კი სრულებით გულგრილად იყვნენ, ხოლო ზოგი მათგანი ამართლებდა კიდევაც ამ სასტიკ მოვლენას: სულ ერთია, ციმბირის „ინოროდცები“ ისედაც გადაგვარებისა და მოსპობის გზას ადვიანო და სხვა ამგვარი.

ეს და წინანდელი ურთიერთობა საუკეთესო რუს ახალგაზრდობასთან, სხვა დაჩაგრულ ერთა ისტორიის გაცნობა, ის ამბები, რომელიც ყრუდ მომდიოდა სამშობლოდან, თანდათან უფრო და უფრო მაგრძნობინებდნენ იმ გარემოებას, რომ მე გადაჭარბებულ იმედებს ვამყარებდი რუსთა მოძრაობაზე ჩვენი ქვეყნის კეთილდღეობისათვის. ჩემთვის ცხადი ხდებოდა ის, რომ უმთავრესი მნიშვნელობა ერის თვითმოქმედებას აქვს, რომ თვით დაჩაგრულმა ერმა უნდა შექმნას და განავითაროს თავისი შინაური ძალა, რათა უფლება მოიპოვოს, რომ საჭიროა თავისი, საკუთარი ეროვნული პოლიტიკა, რომელსაც ამასთანავე, რასაკვირველია, ბევრი რამ ექნება საერთო რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობა-ბრძოლასთან. ეს ამჟამად თითქმის ტრუიზმი გახდა, მაგრამ იმ ხანებში საუკეთესო ქართველ ახალგაზრდობისათვის ჯერ კიდევ თავსამტკრვეი საკითხი იყო. გაუგებრობის ასაცილებლად უნდა ვთქვა, რომ არც მე და არც საზოგადოდ ჩემი დროის ახალგაზრდობას ეროვნული საკითხი არასოდეს არ უარუყვია. მაგრამ ბევრი ჩვენგანი ამ საკითხს უქვემდებარებდა რუსეთის საერთო პოლიტიკურ საკითხს, რომლის გადაწყვეტაში ვხედავდით ჩვენი ეროვნულ მისწრაფების მიღწევის თითქმის ერთად-ერთ საშუალებას.

ასეთ ყოფაში იყო მაშინ ჩემი სოციალ-პოლიტიკური მსოფლმხედველობის გამორკვევის საქმე.

XIII

საგაზითო დებიუტი.—სამეტერეოლოგიო სადგური.—
ვერნერის ნაპირობი.—პეტრეპავოვსკში ვადასვლა.—
განთავისუფლება

დადგა მესამე ზამთარი ჩემი უსტკამენოგორსკში ცხოვრებისა და დაიწყო ჩემი ტანჯვა. ვადასახლებულსა მკიდრო კოლონია დაიქსაქსა; ყველა როგორღაც თავის ქერქში შეძვრა, ერთმანეთს ველარ ვეგუებით. საერთო იდური ინტერესებით ცხოვრების ადგილი დაიქირა წვრილმანმა საპირადო ინტერესებმა, გაჩნდა წვრილმანი ინტერესები, შუღლი და ისედაც მწარე ცხოვრება კიდევ უფრო გამწარდა. სწავლის და მეკადინეობის ხალისიც აღარავის ჰქონდა. ყველას გულს მოაწვა სევდა, ყვილას ნერვები აეშალა. მიყრუებლ ადგილს გადაკარგული ახალგაზრდობა, დაშორებული ყოველგვარ საზოგადოებრივ მუაობას, უსაქმო და ხელფეხ შებორკილი, კარგავდა სულიერ თანასწორობას. ზოგმა ლოთობას მიჰყო ხელი, ზოგიც კარტის თამაშობაში ატარებდა დღესა და ღამეს. მე არაყის მოყვარული არააღროს არ გყოფილვარ და ვირც ბანქოს თამაშს შევეჩვიე მაინცა და მაინც. ამიტომ ვაყავ კარჩაკეტილი ჩქოთახში და ვითვლიდი თვეებსა და დღეებს, როდის დამიდგებოდა ბენიერი წამი, რომ ჩემს საკუთარ სამშობლოში დავბრუნებულყავი. ჩემი უბედურება ის იყო კიდევ, რომ იმ ხანებში თვალის ტკრივლმა გამიხშორა და მეკადინეობაც უნდა შემეცილებინა. ვასართობად განვიზრახე ციშბირის გაზეთებში კორესპონდენციების და წერილების გაგზავნა. პირველი წერილი გავგზავნე ირკუტსკში, სადაც გამოდოდა პროგრესიული გაზეთი, თუ არა ვცდები „სიბირსკაია გაზეტა“. პატარა ხნის შემდეგ მოვიდა გაზეთის ნომერი, რომლის პირველი გვერდი, დიდის, რუსული ეოოგნული დროშით იყო შექობილი; რადგან ეს ნომერი გამოვიდა სწორედ იმ დღეს, რა დღესაც ირკუტსკში ტახტის მემკვიდრე ნიკოლოზი ჩასულიყო. ის მაშინ შორეულ აღმოსავლეთში მოგზაურობდა. ჩემი პირველი წერილიც სწორედ ამ ნომერში იყო მოთავსებული.

ვბეჭადვი კორესპონდენციებს ომსკის გაზეთშიაც „სტეპნოი კრაი“. აქ ჩემმა წერილებმა უსტკამენოგორსკის საქალაქო საქმეებზე დიდ აღიარებათი გამოიწვია: გბერნატორმა გამგეობის რვიზია დაინიშნა, ხოლო შეურაცყოფილმა გამგეობის მდივანმა დიფამაციისათვის

რედაქციას უჩივლა. რედაქტორმა სი რამიატნიკოვმა მომთხოვა ბოალ-
დებათა დამამტკიცებელი საბუთები, მაგრამ ასეთი საბუთების მოპოე-
ბა შეუძლებელი იყო და სასამართლო ამ რედაქტორი დააჯარიმა.

გარდა ამისა, განვიზრახე მეტერეოლოგიურ სადგურის დაარსება
(საქმე ვიცოდი, რადგან გიმნაზიაში რამდენიმე წელს სხვა ამხანა-
გებთან ერთად და მათემატიკ-ს მასწავლებლის ელჩუკოვის ხელ-
მძღვანელობით, განვაგებდი გიმნაზიაში არსებულ სამეტერეოლოგიო
სადგურს). მთელ სენიპალატინსკის ოლქში, რომელიც სივრცით აღე-
მატება პრუსიის ტერიტორიას, ასეთი სადგური არ არსებობდა. გა-
ეუგზანენ სათანადო მოხსენება პეტერბურგის მთავარ ფიზიკურ
ობსერვატორიას; ამან დახმარება სთხოვა ომსკის გენ-გუბერნატორს.
გენ-გუბერნატორი თანაგრძნობით მიეგება საქმეს და გადასდო 500
მანეთი. მალე პეტერბურგიდან მოგივიდა ჩეორე ხარისხის სამეტერეო-
ლოგიო სადგურების ყველა ინსტრუმენტი და იარაღები (1-ლ
ხარისხის სადგურები რუსეთის 8-10 დიდ ქალაქებში იყო მხოლოდ).
შევუდექ სადგურის გაშართვას; ჩემი ბინის ეზოში დაიდგა „შუდკა“,
ტერმომეტრები, წვიმისა და თოყლის საზომი და სხვა. აგრეთვე
აიმართა დიდი, რამდენიმე საჟენიანი ბოძი ფლიუგერისთვის. ამ მზა-
დებამ და აგებამ დიდი სენსაცია გამოიწვია იმ მიყრუებულ კუთხეში.
მთელი ქალაქი მიდიოდა საყურებლად. სოფლებიდან საგანგებოდ
მიდიოდენ ცხენოსანი ყირგიზები, მთელი საათობით იდგნენ ღობესთან
და შესცქეროდენ ფლიუგერის მოძრაობას. ზაფხულში უსტკამენო-
გორსკს მოვიდა საქმეებისათვის გენ-გუბერნატორის განკარგულებაში
მყოფი საგანგებო მინდობილებათა მოხელე, შტაბის ოფიცერი ვერ-
ნერი. (ამა გამოჩენილი საერო ბო სტატისტიკოსის და ცნობილ მწერ-
ლისა). სხვათა შორის ამას დავალებული ჰქონდა ჩემი სადგურის დათ-
ვალეირება. ერთი კვირა დაჰყო ჩენს ქალაქში ვერნერმა, ყოველ
დღე მოდიოდა ჩემთან და ახლო გავიცანი. ის ერთ დროს თვითონ
დაისაჯა პოლიტიკურ რწმენისათვის და ევროპის ჩრდილოეთ რუსე-
თის ერთ ერთ გუბერნიაში იყო გაგზავნილი. სხვათა შორის ქართ-
ველებს იცნობდა და ზოგიერთი ძავისი მოგონება მათ შესახებ გა-
მიზიარა.

მოგიტხოვრებთ ორიოდეს, რომელიც დამახსოვდა. იცნობდა
გიორგი ზდანოვიჩს და ძალიან აქებდა: დიდი ნიჭის და რკინის
ენერჯის ახალგაზრდა იყო. იმის დაჭერაზე ვერ კრმა შემდეგი ამბავი
მიაშბო: გიორგი დიდ მოაწილეობას იღებდა სამოცდაათიან წლების
რევოლუციონურ მოძრაობაში. პოლიცია დიდი გულმოდგინებით
დაეძებდა „რეჟის“ (ზდანოვიჩის რევოლუციონური ფსევდონიმი), ბო-

ლოს დაიჭირეს ერთი რევოლუციონერი, რომელზედაც ექვი შეიტანეს, ზდანოვიჩი არისო. მაგრამ ის ვარემოება აფიქრებდათ ჟანდარმებს, რომ დაჭერილი სრულიად ბრუნეტი იყო და არა ქერა. გიორგის ციხეში საღებავზე წამალი აღარ ჰქონდა, თმამ თანდათან ბუნებრივი ფერი მიიღო. ერთხელ კამერაში შემოვიდა ჟანდარმის ოფიცერი და მიესალმა: გაუმარჯოს ბატონ „რაქისაო“. გიორგი იძულებული გახდა ვინაობა გამოემქლავებინაო.

როცა რუს-ოსმალთა ომი დაიწყო, ვერნერი გადასახლებული ყოფილა და სამხედრო მინისტრისათვის უტხოვნია: მომქმედ ჯარში გამაგზავნეთო. სამხედრო მინისტრი დასთანხმებია და ვერნერი, კავკასიის სამხედრო ველზე გაუგზავნია ყარსის რაიონში.

— იქ ჩამრიცხენ, განაგრძნო ვერნერმა, ქართველ თავად ჯანდერის პოლკში. საოცარი იყო ამ ჯანდერის გულადობა, სიმამაცე. ბევრჯერ საშინელ გაჭირვებულ მდგომარეობაში მინახავს და ერთხელაც არ დაუკარგავს სულის სიმშვიდე: დინჯად, აუჩქარებლად იქცეოდა, თითქო თავის კაბინეტში ზისო. ეს რაღაც სხვანაირი მამაცობა იყო, აღმოსავლურ ფატალიზმის შედეგი უნდა იყოს ასეთი მამაცობა. ერთხელ მთის ძირში ვიდექით. მთის გადაღმა ოსმალთა ძლიერი ბანაკი იყო. ჯანდერმა გამოიწვია მსურველები მტრის ბანაკის დასაზვერავად; მაგრამ იმათი ცნობებით არ დაკმაყოფილდა, შეჯდა ცხენზე და ორიოდ ყაზახის თანხლებით პირდაპირ მთის აღმართს შეუდგა. მთის წვერს რომ მიუახლოვდა, ყაზახები დასტოვა და მარტო ავიდა. ოსმალებმა დაინახეს და საშინელ სროლა ასტებეს. ჯანდერი დამშვიდებით იდგა და ღურბინდით ათვალდებოდა მტრის ბანაკს. რამდენიმე წუთის შემდეგ აუჩქარებლად მობრუნდა და ჩვენსკენ დაეშვა.

მახსოვს კიდევ სასაცილო შემთხვევა: ერთ საღამოს ჩვენი პოლკი, პოზიციის გამოცვლის დროს მოულოდნელად შეეხება თავისზე ბევრად უფრო დიდრიცხოვანს ოსმალთა რაზმს. მცირე შებრძოლების შემდეგ ჩვენი ჯარი დაიქსაქსა და უკუგდებულ იქნა. ზოგ ოფიცრების დაბნევისა და სიმბდალის გამო ჩვენი პოლკის უკანდახევა დიდის არევ-დარევით და უწყსოებით მოხდა. მეორე დღეს ჯანდერმა ყველა ოფიცრები დაიბარა და თავის კარავთან დაამწყვრივა. ერთხელ აუარა ამ ფრონტს, შემდეგ შუა ალაგას გაჩერდა და დაიღრიალა „გრცხვენოდესთ, გრცხვენოდესთო“. შემდეგ ენერგიულად გადააფურთხა და ხმის ამოუღებლივ თავის კარავში შევიდა. ოფიცრობა მეტად გააჯავრა ასეთ ფორმით გამოთქულმა საყვედურმა, მაგრამ ხმის ამოღება ვერ გაბედეს და დაიშალნენ.

1893 წლის გაზაფხულში ბევრ ამხანაგს ვადა გაუთავდა და რუსეთში წავიდა. დავრჩით ოთხნი, რომელთაგან ორი კიდევ წავიდოდა შემოდგომაზე. ასე რომ მთელი წელიწადი მარტო ორნი უნდა დავრჩენილიყავით უსტკაშენოგორსკში. ცალკე მოსალოდნელმა მარტობამ, ცალკე იმან, რომ მეტად მომბეზრდა ამ ქალაქში ცხოვრება; შაფიქებიანს სხვაგან სადმე გადასვლა; ამ ხანაში წარმოუდგენელად მწყუროდა სამშობლოში დაბრუნება. ვინც იძულებით არ მოჰმორებია სამშობლოს, იმან არ იცის, რა არის ეს ფიქრი სამშობლოზე, ეს მწარე სევდა. ქართულად ვინმესთან დალაპარაკება იმ დროს ჩემთვის საოცნებო რამ იყო. ქართულ წიგნებსა და „ივერიას“, რომელიც მომდიოდა მაშინ, ისეთის გულმოდგინეობით და სიყვარულით ვკითხულობდი, როგორც არასდროს მქონია წინაღ; გაზეთში განცხადებასაც კი არ ვტოვებდი წაუკითხავად.

ერთხელ შემთხვევით გავიგე, რომ უსტკაშენოგორსკის ცენტრალურ საკატორლო ციხეში ორი ქართველი ტუსალი ყოფილა. წავიყვანე ნაცნობი ყაზახის ოფიცერი და მივედი კატორლის უფროსთან. ბევრი ვეზვეწე მოეცა ჩემთვის ნება იმათი ნახვისა, მაგრამ არაფერი გამივიდა:

—რომ გამიგონ პოლიტიკური გადმოსახლებული ციხეში შევუშვი, სამსახურიდან გამაგდებნო.

მეორედ ერთმა ამხანაგმა შემოირბინა ჩემთან და მითხრა: დღეს დილით ქალაქში ერთი ახალი პირი გაჩნდა, ჩერქესკაშია გამოწყობილი და ნაბადი ხურავს, თქვენი „ხემლიაკი“ უნდა იყოსო; მაშინვე გავექანე იმის საძებნად. მივედი; გავეცანი; აღმოჩნდა სამსახურისაგან გადაშდგარი თერგის ოლქის ყაზახი ოფიცერი. ასეთ სანტიმენტალურ გუნებაზედაც კი მომიყვანა მაშინდელმა გადასახლებამ. ბოლოს განვიზრახე მეხუთე წელიწადი სხვაგან გამეტარებინა და გავგზავნე შინ. საქმეთა სამინისტროში თხოვნა აკმოლინსკის ოლქის ქალაქ პეტროპავლოვსკში გადაყვანის შესახებ. პასუხი მხოლოდ შემოდგომაზე მომივიდა; ნება მომცეს და მიუხედავად იმისა, რომ ვადის დასრულებამდე 7—8 თვე მაკლდა, მაინც ვარჩიე წასვლა. გადავეცი სამეტერეოლოგიო სადგური ერთ ადგილობრივ მცხოვრებს და ჩრდილოეთისაკენ გავწიე; პეტროპავლოვსკში პოლიტიკური სამი-ოთხი დამხვდა. ახალ ალავს და ახალ ამხანაგებში ცოტა არ იყოს გავერთე და 3 თვემ შეუმჩნელოდ გაირბინა. ბოლოს დადგა სანატრელი, საოცნებოდღე 1894 წლის 14 ივნისი. სწორედ იმავე დღეს გამოვეთხოვე პეტროპავლოვსკს და მომავლის იმედებით სავსე სამშობლოში გამოვეგზავრე.

XIV

ტფილისში ჩამოსვლა და დაბინავება.—ხანმოკლე „სახელმწიფო“ სამსახური.—პირველი ვიზიტი ილია ქავჭავაძესთან და „ივერიის“ რედაქციაში მუშაობის დაწყება.

ივლისის პირველ რიცხვებში ჩამოვედი ტფილისს და გადავწყვიტე აქ დარჩენა საცხოვრებლად, რადგან ჩემი უიქველი განზრახვა იყო ქართულ პრესაში მიმეღო მონაწილეობა. იმთავითვე ამ განზრახვას სისრულეში მოყვანა ვერ გავბედე: მინდოდა ჯერ ქართველ საზოგადოებას, მწერლებს და მღვაწეებს გავცნობოდი, მინდოდა ადგილობრივი ცხოვრება, ჩვენი უამთა სიავე, ჩვენი საზოგადოებრივი ინტერესები და საქმეები უკეთ გამეცნო. მინდოდა აგრეთვე ვ. კ. საზოგადოების ბიბლიოთეკის შემქნეობით შემეცნო ის საკმაოდ დიდი ნაკლი, რომელსაც ვგრძნობდი ქართულ ისტორიისა და ლიტერატურის ცოდნაში ამიტომ დავაპირე რაიმე ადგილის მოძებნა, რომელიც არ დამიშლიდა არც მეცადინეობას, არც შემდეგში მწერლობაში მონაწილეობის მიღებას და თან საჭირო საღსარს მომცემდა ცხოვრებისათვის, მით უფრო, რომ უკვე ოჯახის პატრონი ვიყავი.

ადგილი მალე მოვიძებნე რკინის გზის სამმართველოს სამეურნეო განყოფილებაში. ჩემი სამსახური ჭანგრძლივი არ ყოფილა. დუხჭირმა ძალამ, რომელმაც ჯერ უნივერსიტეტს დამაშორა და მერე ცხრა შთას იქით გადამისროლა, კიდევ ჩამკრა წიხლი (ვაი, რომ ახლაც არა უკანასკნელად). ერთ დილას მე დამიბარა თვით რკინის გზის უფროსმა (თუ არა ვცდები პუშჩინკოვმა). ჩემს განყოფილებაში ყველას გაუკვირდა, რადგან მართლა გაუგებარი იყო, რა საქმე ჰქონდა შედარებით პატარა მოხელესთან რკინის გზების უფროსს. მივედი და მისაღებ ოთახში კოტე მესხი დამხვდა, რომელმაც აგრეთვე რკინის გზის სამმართველში, საკომერციო განყოფილებაში იშოვა ადგილი. როცა გავიგე, ისიც დაბარებულია, გულმამიგრძნობ, რომ აქ რალაც „პოლიტიკური მიზეზი“ უნდა იყოს მეთქი. პატარა ხნის შემდეგ უფროსმა მიგვიწვია თავის კაბინეტში და კონფიდენციალურად გაზოგვიცხადა: პეტერბურგიდან გზათა სამინისტროს განკარგულება მივიღეთ, რომ თქვენ გამორიცხულნი ხართ სამსახურიდანაო. რატომ, რა დავაშავეთ? შევეკითხეთ ჩვენ, მაგრამ უფროსმა გვითხრა, არაფერი ვიცო და გადაკვრით გაგაგებინა, რომ აქ რკინის გზა არაფერ შუაშია: სხვა უწყების საქმე იქნებაო.

ცხადი იყო, რომელი უწყება გვისწორდებოდა, მაგრამ გასინჯეთ, დააფაეთ იმ გაბოროტებულ „უწყების“ სიმკაცრე, რომელსაც არ ეყო არც უნივერსიტეტიდან ჩვენი გაძიება, არც ციხეში დიდი ხნით დამწყვდევა, არც ციმბირში ხუთი წლით გადაკარგვა და ეს წიხლიც კიდევ მოგვაცოლა. ასეთ დამარცხების შემდეგ მე თავი დავანებე ახალ ცდას სამსახურის ძებნისათვის და საბოლოოდ გადაწყვიტე „სამწერლო ასპარეზისათვის“ მინემართნა იმ ვადამდე, რომელიც წინად დავიბდე.

ნიკო ნიკოლაძის ოჯახში გაცნობილი მყავდა დავით გურამიშვილი და იმასა ვთხოვე ილია ჭავჭავაძესთან წავეყვანე. 1895 წლის იანვრის შუა რიცხვებში, კვირა დღეს წავედი ილიასთან, რომელიც მაშინ იდგა თავის დიდ სახლში, ავჯალის ქუჩის ბოლოს; იქვე იყო „ივერიის“ რედაქცია, სადაც ვაპირებდი ნუშაობის დაწყებას. გულის ფანჯრალით მივსდევდი კიბეზე დავით გურამიშვილს. ფიქრი, რომ რამდენიმე წუთის შემდეგ პირისპირ უნდა მენახა ის, ვისაც ცხოვრების რიყრაყზე შორიდან თაყვანს ვსცემდი, მახარებდა და მალეღვებდა საშინლად. მაღამ სიუფარო მოგვითხრობს თავის შემუარებში, როგორის გრძნობით მივიდა ფერნიში ვოლტერის სანახავად. „წმ. ტერეზას ღვთისმშობლისადმი გიჟურს აღფრთოვანებას გადააქარბა ჩემმა გრძნობამ და აღელვებამ, როცა დიდებულ ვოლტერის კაბინეტში შევედიო“. გიჟურ აღფრთოვანების რა მოგახსენოთ; აქამდე არ მივსულვარ, და ვერც მოვიდოდი, რადგან ილიას, როგორც პუბლიცისტს, მაშინაც კრიტიკულად ვუცქერდი, მაგრამ დიდად აღელვებული რომ ვიყავი, ეს ცხადია.

პატარა ოთახში, რომელშიაც ჩვენ შევედით, წიგნების მეტი ვერაფერი დავინახე: წიგნები შკაფზე, წიგნები დიდ თაროზე, დიდი მაგიდა; წიგნებით დატვირთული. ილია ხალათში, გამოწყობილი, მაგიდას უჯდა და რალაცას სწერდა. წამოდგა და მეტად სიმპატიურის ღიმილით მოგვესალმა. დ. ა. გურამიშვილმა წარმადგინა; გადასცა ჩემი განზრახვა და თხოვნა... ილიამ რალაცები მითხრა, მაგრამ მე იმდენად დავიბენი, რომ არაფერი მესმოდა და გაჩუმებული ვიჯექი. პატარა ხნის შემდეგ ილია მომიბრუნდა და მითხრა:

— ვიცი თქვენი თავგადასავალი და ახლანდელი განზრახვაც: გუშინ უკვე გადმომცა დათიკომ (დავით გურამიშვილს გულისხმობდა. მაგრამ წარმოდგენილი გაქვთ რა ეკლის გზაზე დგებით, ქართული მწერლობა ვერაფერს მოგიტანთ, ტანჯვის მეტს.

მე ვუპასუხე, რომ აქამდე თუ სხვისთვის ვიტანჯებოდი, ამიერიდან უფრო დიდი საქმის გამო მაინც შემხვდება ტანჯვა, რაც რულებით არ მაშინებს-მეთქი.

— კარგი, განაგრძო ილიაშ, დაიწყეთ მუშაობა რედაქციაში. სასყიდელს ამთავითვე დიდს ვერ მოგცემთ. მერე ვნახოთ! ამ დროს კაბინეტში სხვები შემოვიდნენ და ამით გათავდა ჩემი პირველი, იმხანად მოკლე აუდიენცია ილიასთან. მეორე დღეს მე უკვე „ივერის“ რედაქციაში ვიყავი და მუშაობას შევუდექი.

90-იანი წლების რეაქცია.—Бессмысленные мечтания.—ორი ბანაკი: „კვალი“ და დასელები, „ივერია“ და ძველი თაობა.—უპარტიო დემოკრატები ამ ბანაკებს გარეშე.—ჩემი პოზიცია.—პოზიციის გაურკვეველობის მიზეზები: საცენზურო პირობები და სხვა.—რაფიელ ერისთავი. ეროვნული და აკრარული პრობლემები.—ურთიერთობა დასელებთან.—კ. ჩხეიძე, ფ. მახარაძე, მიხა ჩოდრიშვილი და სხვები.

ამგვარად, ჩემი გამოსვლა ქართულ სალიბერალურ და საზოგადოებრივ ასპარეზზე მოხდა ოთხმოცდაათიან წლებში.

შავბნელი დრო იყო ის დრო რუსეთში და, მაშასადამე, ჩვენ-შიაც. ის იყო რუსეთის ტახტზე ავიდა ახალი თვითმპყრობელი ნიკოლოზ მეორე. როცა ეს უკანასკნელი წარმომადგენელი რომანოვების სამეფო გვარისა მემკვიდრედ იყო, რუსთა ლიბერალურ საზოგადოებაში დაჟინებით იმეორებდნენ, არავინ იცის რაზე დამყარებულ ლეგენდას, „ცესარევიჩი ნიკოლოზი“ ლიბერალი არისო [და პაპაძისის ალექსანდრე მეორის ლიბერალურ რეგორმების განგრძობის შიშ-ხრკაო.

ტახტზე ასვლისთანავე ახალმა თვითმპყრობელმა უმოწყალოდ დაამსხვრია ეს ლეგენდა. 1895 წელს მას წარუდგინნ ერობისა და ქალაქების წარმომადგენლები. ცნობილ მოღვაწის ს. ტრუბეცკოის მეთაურობით, მიულოცეს ტახტზე ასვლა და გადაკვრით მოახსენეს ის იმედი, რომელიც ლიბერალურ საზოგადოებაში ღვიოდა. ნიკოლოზმა ამის საპასუხოდ წაიკითხა წინაღვე დამზადებული მოკლე სიტყვა, რომელშიაც გარკვევით იყო აღნიშნული, რომ ის განაგრძობს მამის, ალექსანდრე მესამის პოლიტიკას და „ყოველგვარი უაზრო ოცნება“ უკუგდებულ უნდა იქნასო. მაშინ დაჟინებით ამბობდნენ: პობედონოსცევის მიერ შედგენილ სიტყვაში ეწერა „беспочвенные мечтания“ (უნიადავო ოცნება), ნიკოლოზმა-კი პობედონოსცევის რეაქციონერობასაც გადააჭარბა და ერის წარმომადგენლებს „бессмысленные мечтания“ (უაზრო ოცნება) შიახალაო.

მართლაც ახალი მეფობა გამოდგა უფრო დაბალი ხარისხისა და დამახინჯებული კობიო ძველის რეაქციონური პოლიტიკისა. ნიკოლოზ მეორე ისე, როგორც მამამისი, ცდილობდა ფეოდალურ

პოლიტიკურ რეჟიმის გამაგრებას, სასტიკად სდევნიდა და ანადგურებდა ლიბერალიზმის ყოველგვარ ნასახს. რუსეთის ლიბერალური საზოგადოება სასოწარკვეთილებას მიეჯი და გაჩუმდა. ის ვერ ამჩნევდა, ვერ ხედავდა, რომ ყოველივე ეს ზედაპირი იყო მხოლოდ და რომ იქ, ცხოვრების სიღრმეში, შეუმჩნევლად და მედგრად ვითარდებოდა ახალი ხანა, ცხოვრების ახალი საფუძვლები; ვერ ხედავდა ნათლად, რომ ბატონყმობის გადაფარდნის შედეგად რუსეთი გავროპიზაციის გზას დაადგა, რომ ფეოდალურ-პოლიციური წესწყობილება თანდათან ირღვევა და მის ნაცვლად ფეხს იკიდებს კაპიტალისტური წყობილება და ბურჟუაზიული ხანა. ამ ახალი ვითარების შეჩერება და ისტორიის ბორბლების უკუღმა დატრიალება არ შეეძლო არც ალექსანდრე მესამის და არც ნიკოლოზ მეორის ცდასა, რეპრესიებსა და ჯალათობას. თუ ამას ვერ ხედავდა რუსთა ლიბერალური საზოგადოება და სასოწარკვეთილი გაჩუმდა. სამაგიეროდ ამას კარგად ხედავდნენ რუსეთის რევოლუციონური ძალები და ამათ გააცხოველეს თავისი მღშობა. მათთვის ცხადი იყო, რომ ძველი რეჟიმის აღსასრული მოახლოვებულია და იმ დღიდან ნიკოლოზ მეორე სარევოლიუციო პრესაში მონათლულია „ნიკოლოზ მეორედ და უკანასკნელად“. ამის მთავარი თავდები ის იყო, რომ ინტელიგენციის ნაკვლად პოლიტიკურ ბრძოლის ასპარეზზე იმ ხანებში თვით ხალხმა დაიწყო გამოსვლა.

რა თქმა უნდა, როცა რუსეთში გაძლიერდა რეაქცია, ჩვენს ქვეყანას უარესი დღე დაადგა. მართლაც დაახლოებით იმ დროიდან დაიწყო საერთოდ განაპირა ქვეყნებში და კერძოდ საქართველოში გაშმაგებული რეაქცია. თუ რუსეთში ამ რეაქციამ მიზანში ინტელიგენცია და მშრომელი ხალხი ამოიღო, ჩვენში დევნა და განადგურება მთელს ერს არგუნეს, მეფის მრადგილეების—დონდუკოვ-კორსაკოვის, შერემეტიევის, გოლიცინის და სხვათა მიზანი გახდა ძირიან-ფესვიანად აღმოფხვრათ ეროვნული კულტურა და გაეძლიერებინათ გამარუსებელი პოლატიკა. სწორედ ამ ხანას ეკუთვნის შიდა-რუსეთიდან ჩვენში გადმოსახლების პოლიტიკის გაძლიერება, ტირიფონის ველისა და მის გარშემო სოფლების გაუქმებისა და იქ სამხედრო პლაცდარმის გაშენების პროექტი, ჩვენი ჯარისკაცების გადაყვანა ჩრდილოეთში, ჩვენი ახალგაზრდობისათვის სახელმწიფო-სამსახურის კარების დაკეტვა საქართველოში, ქართული პირველ-დაწყებითი სკოლის გაუქმბაც-კი, ყველა იმ რეფორმების გადადება შორი დროისთვის, რომელიც დღის წესრიგში მაინც იყო წინად

(ერობა, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლო, უმაღლესი სასწავლებლის დაარსება) და სხვა.

აი ამ შეზღუდულ დროში მოხდა ჩემი გამოსვლა ქართულ სალიტერატურო და საზოგადოებრივ სარბიელზე. სალიტერატურო ასპარეზზე ჩემ თვალწინ იდგა ორი ბანაკი. ერთის მხრით ძველი, ეროვნული, უმთავრესად თავად-აზნაურული ინტელიგენცია, მეორის მხრით, ახალი დემოკრატიული ნაკადული—ეგრეთწოდებული „მესამე დასი“. პირველი ბანაკის ორგანო იყო ილია ჭავჭავაძის „ივერია“, ხოლო მეორე გიორგი წერეთლის „კვალი“. ამ ორ ბანაკს შუა იდგა განცალკევებული პატარა ჯგუფი ქართველ ინტელიგენციისა, რომელიც სავსებით ვერ მიემხრებოდა ვერც პირველს და ვერც მეორე ბანაკს. აქ იყვნენ: გიორგი ზდანოვიჩი (მაიაშვილი), ალექსანდრე ნანეიშვილი (ა. ნ.—ლი, ნალი), სტეფანე ჭრელაშვილი (სანო), რომანოზ ფანცხავა (ხომლედი), იაკობ ფანცხავა (ფხა), დიმ. მაჩხანელი და სხვანი; შემდეგ ამავე ჯგუფს მიემატნენ ვასილ წერეთელი (ვ. წ.), კიტა აბაშიძე, ილია ნაკაშიძე და სხვანი. ამ ჯგუფიდან ზოგი შეეხიზნა „ივერია-მოამბეს“ (მაიაშვილი, ნანეიშვილი, ვასილ წერეთელი, კიტა აბაშიძე), ზოგი „კვალს“ (რომანოზ და იაკობ ფანცხავეები). როგორც ზემოთ აღვნიშნე, მე „ივერია“ ავირჩიე და დროებით იქ შევაფარე თავი.

როგორც ზემოთა ვთქვი, მე სტუდენტობის დროს „ნაროდოვოლეცი“ ვიყავი. ჩემი მსოფლმხედველობის საფუძველმდებელნი იყვნენ ლავროვი, ტკაჩოვ-ტიხომიროვთან ერთად დამიხაილოვსკი. შემდეგში, განსაკუთრებით ციმბირში ყოფნის დროს, ეს მსოფლმხედველობა, ჩემი სოციალისტური აზროვნება შეარყია იმ დავამ, რომელიც ატყდა რუსეთში ნაროდნიკებსა და მარქსისტებს შორის. ერთის მხრით მარქსის შესწავლამ და მეორე მხრით სტრუფეს და განსაკუთრებით პლენხანოვის ნაწერებმა, ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე და მომაშორეს ის წმინდა წყლის რუსული უტოპია, ვითომ თემი და არტელი იხსნიან რუსეთს კაპიტალიზმისგან და შესაძლებლად გახდიან მისთვის პირდაპირ სოციალიზმის დამყარებას. ჩემთვის ცხადი შეიქმნა, რომ რუსეთი სრულ გავეროპიელების გზაზეა, რომ მან აუცილებლად უნდა განვლოს კაპიტალისტური ხანა. რათქმა უნდა, რუსეთთან ერთად საქართველოც ამ ევოლუციის კანონებს უნდა დამორჩილებოდა, მით უმეტეს, რომ ჩვენმა სათემო მიწამთმფლობელობის ხსენებაც არ იყო იმ ხანად.

ამის მიხედვით რომ ვიანგარიშოთ, ჩემი სიმპატიები უფრო „კვალისკენ“ უნდა ყოფილიყო მიმართული, ვიდრე „ივერიისკენ“.

ნაგრამ იყო ერთი გარემოება, რომელმაც სამუდამოდ დამაშორა ქართველ მარქსისტებს და, ბოლოს, საკუთარ ნავთსაყუდელში მიმიყუანა, სოციალიზმ-ფედერალიზმის ნავთსაყუდელში. ეს იყო ეროვნული საკითხი. ჩემთვის ეს საკითხი ყოველთვის იყო განსაკუთრებულის ღირებულებისა, ამავე დროს საკუთარი თვითკმარი ღირსებულებისა, რომელსაც ვერ დაფარავდა და ვერც დაჩრდილავდა ვერც ერთი სოციალისტური მსოფლხედველობა. ჩემი ღრმა რწმენა იყო, რომ თანამედროვე სოციალურ წესწყობილებაშივე უნდა მოხდეს და შეიქმნება მოხდეს დამონაგებული ერის განთავისუფლება, ამა თუ იმ სახით. ეროვნულ პრობლემას, ამგვარად, უპირველეს მნიშვნელობას ვაძლევდი და ამიტომ პოლიტიკურ ბრძოლას პირველ ადგილს ვაკუთვნებდი.

პირველ ჩემ წერილებში, განსაკუთრებით ხაზს ვუსვამდი, პოლიტიკურ ბრძოლას და თვითმპყრობელობის დამხობასთან ერთად, ვგულისხმობდი ეროვნულ საკითხის რეალურად დაყენებას.

ამიტომ ადვილად წარმოსადგენია, რა შთაბეჭდილებას მოახდენდ აჩემზე ის პოზიცია, რომელზედაც იდგა ამ საკითხში მესამე დასი. მათთვის ეროვნული საკითხი სრულებით არ არსებობდა, მუშას სამშობლო არ აქვსო, ერი განთავისუფლდება, როცა სოციალიზმი განხორციელდებაო, მანამდის კი ყოველი ამგვარი ცდა მესამე დასელებმა მონათლეს ფეოდალურ, ან წვრილ-ბურჟუაზიულ მისწრაფებად, თავის კლასიურ ან წოდებრივ ბატონობის გამაგრებისათვის...

რა თქმა უნდა, მე ვერასგზით ვერ შევურიგდებოდი ასეთ თვალსაზრისს.

ახლა რომ გადავათვალიერე ჩემი იმ დროის ნაწერები ამ საგანზე, შესამე დასელების პოლემიკა, გამაკვირვა ამ პოლემიკის და წერილებს სიმკრთაღემ. კარგად მახსოვს, როგორ ვიყავი გატაცებული ეროვნულის იდეით ერთის მხრით და სოციალისტურის მისწრაფებით მეორე მხრით. მაგრამ ჩემს წერილებს არაფერი აცხია ამ გატაცების, კიდევ მეტი—საკითხები არც კი არის საკმაოდ გაშუქებული. ეს გარემოება ერთის მხრით, რასაკვირველია, აიხსნება ჩემი სამწერლო ნიჭისა და ტალანტის სისუსტით, მეორე მხრით, რაც უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენი საზოგადოებრივობის ისტორიისათვის, იმ პირობებით, რომელშიაც მომიხდა მუშაობა. ვგულისხმობ მაშინდელ საცენზურო პირობებს. მაშინ შეუძლებელი იყო ეროვნული საკითხის დაყენება, მისი რეალურ შინაარსის გარკვევა. ვერ იქნა და ვერ მოვახერხებთელი წლის განმავლობაში, სიტყვა „ადგილობრივი ეროვნული თვითმართველობა“ ვერსად გავაპარე. 1895 წელს გარდაიცვალა

ციმბირის ცნობილი პატრიოტი ი ა დ რ ი ნ ც ე ვ ი. განვიზრახე ამ გარემოებით მესარგებლა და, რადგან იადრინცევი გადამეტებული ავტონომისტი, თითქმის სეპარატისტი იყო, აღმძრა საკითხი დეცენტრალიზაციის, ფართო ადგილობრვ თვითმართველობის შესახებ. დავწერე ვეებერთელა წერილი, სამი ფელეტონი გამოვიდა. მაგრამ, ცენზორი მიმიხვდა ეშმაკობას, შემიმოკლა და შემიტრუსა წერილი იმხანად, რომ ძლივს ერთი მკრთალი ფელეტონი დაიბეჭდა („ივერია“ 1895). იმ დროში „მესამე დასელებს“ უფრო თავისუფლად შეეჭლოთ წერა, ვიდრე ჩვენ. რუსეთში, რუსულ პრესაში იმხანად უკვე დამკვიდრდა ლეგალური მარქსიზმი, რომელიც ცოტად თუ ბევრად თავისუფლად მსჯელობდა ბევრ საჭირობოროტო და სახიფათო პოლიტიკურ და ეკონომიურ საკითხზე. მარქსისტების მიერ რუსულ ლიტერატურაში დაპყრობილ პოზიციებზე ჩვენს მესამე დასელებსაც გაუადვილდათ დაყრდნობა. ჩვენც მათის წყალობით ვსწერდით კაპიტალიზმზე, კოლექტივიზმზე, „ზედნაშენის“ მოსპობაზე. მაგრამ ეროვნულ საკითხზე, ცოტა თუ ბევრად ფართოდ და რეალურად ლაპარაკი შეუძლებელი იყო.

ჩვენს ცენზორად იმხანად იყო ქართველთა, საყვარელი მგოსანი რაფიელ ერისთავი. რასაკვირველია ის ჯალათი არ იყო ჩვენი ლიტერატურისა, პირიქით ჩვენზე უფრო პატრიოტი და მოსურნე ქართულ ლიტერატურის განვითარებისა. მაგრამ, საერთო პირობები და სისტემა ისეთი იყო, რომ რაფიელი ყოველ მხრით შეზღუდული იყო.

საცენზურო საქმეებს ასრულებდა კომიტეტი, რომლის თავმჯდომარედ იყო გაკკელი, მის უფროს თანაშემწედ ქიშმიშევი, რუსულენის ცენზორად-ნოფალი, სომხურისა, თუ არა ვცდები, კარახანოვი. ქართველ სომეხ და რუს ცენზორებს ყოველივე პრინციპიალური და მნიშვნელოვან წერილი უნდა მოეხსენებიათ კომიტეტისათვის, რომელიც ამგვარად ასრულებდა მთავარ ზედამხედველსა და ჯალათის როლს. ქართველ ცენზორებად შემდეგშიაც იყვნენ ჩვენი ლიტერატურისათვის ბევრად თუ ცოტად თავგამოდებულნი და კეთილის მსურველი ადამიანები: ცნობილი საზოგადო მოღვაწე გიორგი ჟურული, ცნობილი ჟურნალისტი და მოღვაწე პართენ გოთუა და ბოლოს აგრეთვე ცნობილი მთარგმნელი ივ. პოლუმორდვინოვი. ყველას ამათ იმ ხანებში ჩვენ ვერიდებოდით და ვლანძღავდით, მაგრამ სიმართლისათვის უნდა ითქვას, რომ არც ერთი მათგანი ჯალათი არ ყოფილა. მხოლოდ იმგვარ პირობებში იყვნენ ჩაყენებული, რომ ან უნდა დასულიყვნენ სამსახურიდან, ან უნდა დამორჩილებოდნენ სას-

ტყე წესდებას. კიდევაც იმიტომ იყო, რომ დიდხანს არც ერთს არ შერჩა ეს უსიამოვნო თანაძღვობა.

მე პირადად ბევრჯერ მქონია უსიამოვნო შეტაკება ცენზორებთან, მაგრამ ბოლოს დავეწყნარდი და დავემორჩილე სასტიკ რეჟიმს იმდენად, რომ თვით შვიკენი ჩემთვის და სხვა თანამშრომლებისათვის „მრისხანე“ ცენზორი. სხვადასხვა პრინციპიანი წერილების გამო შეტაკებაზე აღარაფერს ვიტყვი, აღენიშნავ მხოლოდ რამდენსამე დამახასიათებელ წვირლმან კურობებს.

ერთხელ ერთ წერილში მქონდა სახარებიდან ამოღებული ციტატა იმის შესახებ, რომ ხშირად ადამიანი სხვის თვალში ხედავს ბევრს, მაშინ როდესაც თავის თვალში დვარეს ვერ ამჩნევს. ეს ადგილი რაფიელმა სრულიად ამოიღო. ამ გარემოებამ იმდენად გამაჟივრა, რომ არ დაჭიზარე და გავწიე მგოსანთან სალაპარაკოდ. რაფიელმა ჩვეულებრივის თავაზიანობით მიმიღო და ღიმილით მითხრა:

— კაცო, დაანებე თავი სახარებას, მღვდლებს, ჩვენს სასულიერო წოდებას. სახიფათო ხალხია. ვინ იცის, რა შარი მოგდო, მაშინ ამგვარმა ახირებულმა განზარტებამ არ დამაკმაყოფილა, მაგრამ შემდეგში, როცა „იერია“ დახურა მთავრობამ, დავაფასე რაფიელის სიტყვა და გაფრთხილება.

მეორე ცენზორს სახელდობრ ნოვალს—ძალიან არ უყვარდა სიტყვა „რესპუბლიკა“. საფრანგეთის რესპუბლიკას აუცილებლად გადააკეთებდა საფრანგეთად, მესამე რესპუბლიკის მთავრობას, საფრანგეთის მთავრობად. როცა შევკითხე ასეთი უცნაურ საქციელზე და მივუთითე, რომ სიტყვა რესპუბლიკა ოფიციალურად იხმარება რუსეთში. დაღრეჭით მიპასუხა:

— А знаете, лучше избегать таких опасных слов. Я вас прошу.

ყველაზე უდიდესი კურობი და თანაც სავალალო კურობის იყო, რომ ჩვენ ცენზორებს იმ ხანებში მეტად ეშინოდათ სიტყვა „საქართველოსი“. იშვიათად თუ გაუშვებდნენ ამ სიტყვას, თორემ უშეტეს შემთხვევაში წაშლიდნენ და ზედ წააწერდნენ „ჩვენი ქვეყანა“.

აი ამ პირობებს ჩვენი მაშინდელი ჟურნალისტიკისას ხშირად ივიწყებენ ჩვენი წარსულის მკვლევარნი. ჩემს წინ დევს სიმონ ხუნდაძის ახლად გამოცემული წიგნი „სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში“ ტომი II. სხვათა შორის მკვლევარი სწერს:... პოლიტიკურ პროგრამასთან ჭიდროდ არის შეწონილი წერილებურყუაზიული ინტელიგენციის ეროვნული პროგრამაც. რა მოგვცა ამ მხრივ

ახალი 90-ანი წლების ინტელიგენციამ? თათქის არაფერი. ისინი მტკიცედ იდგნენ სამოციანი წლების მოღვაწეთა ეროვნულ პროგრამის ნადავზე: ქართული ენის დაცვა“.. და სხვ. (გვ. 189).

ეს არის ისტორიულ პერსპექტივის სრული მივიწყება. როგორ შეიძლებოდა ახალ პოლიტიკურ ეროვნულ პრობლემების წამოყენება იქ, სადაც სიტყვა საქართველოც-კი აკრძალული იყო. თითქმის ორი წელიწადი „ივერიაში“ და სამი წელიწადი „ცნობის ფურცელში“ მე და ჩემი უახლოესი მაშინდელი თანამშრომლები უნაყოფოდ ვკდილობდით ეროვნულ საკითხის გამუქებას. და სწორედ ამ გარემოებამ გვაფიქრებინა ბრძოლის გადატანა საზღვარგარეთ, მაგრამ ამაზე შეძლგ.

მეორე გარემოება, რომელმაც დამაშორა მესაქე დასელებს, იყო საკითხი გლების, სოფლის შესახებ. მესაქე დასელების რწმენით ჩვენში ამ დროს სწრაფად იზრდებოდა კაპიტალიზმი, რომელიც მალე გააპროლეტარებდა სოფელს და გამზარბავდა გლებს ფაბრიკის ქეაში.

გლები წკრილ ბურჟუად ჰყავდათ აღიარებული და სათვალავში არ აგდებდენ ნას. როგორც ელემენტს ახალ ცხოვრების აშენებისათვის. მე ასეთ თვალსაზრისს ვერ ვიზიარებდი. მე არ მწამდა კაპიტალიზმის სწრაფი განვითარების შესაძლებლობა თანამედროვე პრობლემებში და აბიტომ ვუიქრობდი, რომ საქიროა გლებთა ცხოვრების გაუმჯობესება ხხვა და სხვა რეფორმებით: მისი მიწათფლობელობის გაფართოება, დახმარება იაფ-ფასიან წვრილის კრედიტით, კოოპერატივების მოწყობა და სხვა. მოკლედ რომ ვთქვათ და შეძგეგი დროის ტერმინოლოგია ვიხმაროთ, მე საქიროდ ნიმაჩადა აგრარული პროგრამა, მესამე დასელებმა კი ამ პროგრამაზე ძალიან დაგვიანებით დასწყეს ლაპარაკი.

ჩემმა პირველმა წერილებმა ამ საგნის შესახებ „ივერიაში“ ცოტა გაუგებრობა გამოიწვია. როგორც ახლა ვხედავ, ამ გაუგებრობის მიზეზი უმთავრესად მე თვითონ ვიყავი: საქმე ის არის, რომ პოლემიკამ განიტაცა და აქა—იქ უკიდურეობაში გადამაგდო, წინააღმდეგ ჩემი მაშინდელი რწმენისა. მე სრულიადაც არ უარყოფდი კაპიტალიზმის ხანის დაწყებასა და საქიროებას. ამ მხრით მე არ ვეთანხმებოდი არც ნალს (ალ. ნანეიშვილს), არც ვ. წ. (ვ. წერეთელს), რომელნიც თითქმის უბედურებად სთვლიდენ ჩვენის ქეენისათვის კაპიტალიზმს (ვ. წ.), ან უარყოფდენ ამ ხანის დაწყებას საქართველოში (ა. ნა-ლი). მაგრამ მიუხედავად ჩემის რწმენისა, ზოგიერთი ადგილი ჩემი ნაწერებიდან, ვიმეორებ, საბუთს აძლევდა მკითხველს ეფიქრა,

თითქო მეც ვიზიარებდე ზემოხსენებულ მწერალთა აზრს. მაგალითი-სათვის დავასახელებ „კვალის“ მაშინდელს მთავარ თანამშრომელს სილ. ჯიბლაძეს, რომელიც სწერდა: „ლალის წერილებმა ბურჟუაზიაში გამახვია: ვერ გავგივია, უარყოფს თუ არა იგი ნაროდნიკობასაო“. შემდეგ მიხ. საღარაძე თავის წიგნში „ახალი თაობა“ პირდაპირ მიკითხნებს წინააღმდეგობაში ჩავარდნას. ჩემ მიერ უკვე დასახელებულ სიმონ ხუნდაძის ახლად გამოსულ წიგნში ავტორი მახვევს თავს ვ. წ.-ის აზრს კაპიტალიზმის მავნებლობის შესახებ.

საგაზეთო პოლემიკის გარდა, მესამე დასვლებთან ჩემმა მაშინდელმა პირადმა დამოკიდებულებამ, შეხვედრამ, ურთიერთობამ დამარწმუნეს, რომ ჩვენს შორის ღრმა უფსკრული იყო გათხრილი.

თითქმის პირველ წერილების დაბეჭდვისთანავე ჩემთან მოვიდნენ აწ განსვენებული კარლო ჩხეიძე და პეტრე გელეიშვილი. დავიწყეთ საუბარი „მწვავე საკითხებზე“. კარლოსა და პეტრეს უფრო აინტერესებდათ ჩემი აზრი-შეხედულება იმ პოლემიკაზე, რომელიც მაშინ იყო მარქსისტებსა და ნაროდნიკებს შორის: უნდოდათ გამოერკვიათ, საბოლოოდ დავშორდი თუ არა ნაროდნიკებსა და ნაროდოვოლებს. მე-კი უფრო მაინტერესებდა მათი აზრი ეროვნულ საკითხის შესახებ, მინდოდა გამოემერკვია—მართლა ისეთი ნიჰილისტები არიან ამ საკითხში, როგორც სწერენ, თუ არა. საუბარმა ვერც ერთი მხარე ვერ დაგვაკმაყოფილა და ერთმანეთს ცივად დავშორდით. ამის შემდეგ პ. გელეიშვილი და ერთი რუსი მარქსისტი—ლუზინი ხშირად დადიოდნენ ჩემთან და გვქონდა გაცხარებული დავა კაპიტალიზმზე-ეროვნულ იდეალზე, სოციალიზმზე. ბოლოს, ჩვენი კარგი განწყობილება ურთიერთობა დაირღვა: შოვინისტად მომნათლეს და დამშორდნენ.

იმავე ხანებში გავიცანი „კვალის“ მთავარი თანამშრომელი ახალგაზრდა მესამე დასელი ფილიპე მახარაძე. „წერა-კითხვის საზოგადოების“ სასარგებლოდ გამართულ სეირნობაზე შევხვდით ერთმანეთს და გავვაცნეს. არ მახსოვს—ვინ და რატომ ჩამოაგდო ლაპარაკი შამილზე. მალე საუბარში ფილიპე ჩაერია და სრულიად საწინააღმდეგო აზრი გამოთქვა. რის ეროვნული გმირი, რას ლაპარაკობთ: შამილი თავის ბატონობას იცავდაო, ეშინოდა რუსებს არ შეერყიათ მთიელთა პატრიარქალური ბატონყმური ურთიერთობაო. მე ყმაწვილობიდანვე თაყვანს ვსცემდი შამილს, როგორც გმირს და თავის სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლს, ამიტომ ძალიან მეუცხოვა ფილიპე მახარაძის სიტყვები და შეგები. კამათმა დამარწმუნა, რომ

ფილიპეც ისეთისავე უარყოფით ეკიდება ეროვნულ საკითხს, როგორც მისი თანამოქალაქი „კვალში“.

შემდეგ გავიცანი სილ. ჯიბლაძე, უფრო გვიან ნოე ჟორდანიანი და მათთან ურთიერთობაში თანდათან ვრწმუნდებოდი, რომ ჩვენ შორის დიდი უფსკრული იყო: მე რომანტიკოსი-იდეალისტი ვიყავი; ისინი შეუდრეკელი მატერიალისტები; კლასთა ბრძოლის თვალსაზრისზე მტკიცედ მდგარნი. მაგრამ მაშინ კიდევ არ ვფიქრობდი, რომ მალე ჩვენს შორის დიდი ხელჩართული ბრძოლა გაჩაღდებოდა ეროვნულ საკითხის გარშემო.

ბოლოს უნდა გავიხსენო ისიც, რომ მესამე დასელთა ბანაკშიაც იყვნენ ისეთები, რომელთაც აგრეთვე აღფრთოვანებდა ეროვნული იდეალი და ჯერ არ შეეტოვებთ ნიჰილიზმის მარევეში ამ საკითხის მხრივ. აღვნიშნავ რამოდენიმე მაგალითს. მახსოვს, ჩემთან მოვიდა ორი ახალგაზრდა; დიდი თანაგრძნობა გამოიჩინა. საუბრის დროს დავრწმუნდი, რომ ისინაც ჩემსავით ფიქრობდნენ ეროვნულისა და სოციალიზმის იდეალების შეთანხმება-შეკავშირებას. ერთი მათგანი—მომკაშალიძე იმისა შვილი მალე კიდევ დაუახლოვდა ჩვენ ჯგუფს და გვეხრებოდა, როცა ვაზეთის გამოცემა განვიზრახვით სხილვარგარეთ და როცა შეეუდრეკით სოც.-ფედერალისტთა პარტიის შექმნის საქმეს. შემდეგში, როცა მიწის სოციალიზაცია გადმოვიღეთ სოც.-რევოლუციონერების პროგრამიდან, მიშა კლიმიაშვილმა თავი დაგვიკრა და მოგვშორდა: ჩვენს გლებებში მიწის სოციალიზაციას მე ვერ ვიქცადავებო.

მახსოვს აგრეთვე პეტრე სურგულაძე. მარქსისტი იყო, მესამე დასელებთან იყო სულით და გულით, მაგრამ ეროვნულ საკითხში ჩვენ თანაგვიგრძნობდა. დიდხანს კარგ განწყობილებაში იყო ჩვენთან. შემდეგში ის სულ ჩამოშორდა მესამე დასელებს, მაგრამ სამუშაოდ ჩვენთანაც არ მოსულა.

მახსოვს ერთხელ რედაქციაში, ის იყო ჩვენმა „ცნობის ფურცელმა“ იწყო გამოსვლა,—მოვიდა, ახალგაზრდა—ალ, რომ თათიძე და ადგილი გვთხოვა. მივიღეთ თანამშრომლად და ერთი წლის განმავლობაში მუშაობდა: თარგმნიდა, კორექტურას ასწორებდა და სხვა. მალე გამოირკვა, რომ ახალგაზრდა სტუდენტი მესამე დასელებაში, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იყო ეროვნულ ნიჰილიზმით შეპყრობილი და ბევრ რამეში თანაგვიგრძნობდა.

ციმბირიდან ახალი ჩამოსული ვიყავი, ჩემთან მოვიდა მიხა ჩოდრიშვილი. ძალიან მესიამოვნა მუშა ხალხის ნამდვილი წარმომადგენლის გაცნობა, დაუახლოვდი და ცოტა ხანს კარგ განწყობილება-

ში ვიყავით. იმ დროს იგი გატაცებული იყო ხელოსანთა არტელის თუ საზოგადოების დაარსების იდეით. წესდება შევადგინეთ და მე წერილებიც მოვათავსე ამ საქმის შესახებ „ივერიაში“. მიხამ მიტხრა, მოდი ერთი ილია ჭავჭავაძეს გავაცნოთ წესდება და ეს საქმეო. ზაფხულის თვეები იყო და ილია იმჟამად საგურამოში ცხოვრობდა. წავედით და იქ ვესტუმრეთ; წავაკიანეთ ილიას წესდება და გავაკანით მთელი საქმე. ილია თანაგრძნობით მიეგება ხელოსანთა საზოგადოების დაარსების იდეას, მიუბრუნდა და უთხრა მიხას:

— მშვენიერი აზრია. დროა, კაცო, მოაშორეთ ჩარჩები მუშახელოსანს და მოჰხმარებელსაც. მხოლოდ ერთი რამ არ მომწონს თქვენ წესდებაში: აქ სულ ხელოსანთა უფლებაზეა ლაპარაკი, მოვალეობაზე კი არაფერია. სადაც უფლებაა, იქ მოვალეობაც უნდა იყოსო. სათანადო შესწორება იქვე შევიტანეთ წესდებაში და, რამდენიმე საათის შემდეგ, ნასიამოვნები ილიას კარგი მიღებითა და საინტერესო ბაასით, ტფილისში დავბრუნდით. ჩოდრიშვილმა ბოლოს საზოგადოება დაარსა, მაგრამ მერე რა ბედი ეწია მას, მე აღარ ვიცი. ჩვენ მალე დავშორდით ერთმანეთს: შინა ჩაება მუშაობა მოძრაობაში, მე საგაზეთო და საზოგადოებრივ მოღვაწეობაში. მხოლოდ ათი წლის შემდეგ შევხვდით ერთმანეთს ნაძალადევის ფარულ კრებებზე და შევხვდით როგორც მოწინააღმდეგენი: მიხას. ს.-დემოკრატის პროგრამით ხელში, მე ს.-ფედ. დროშით.

„ივერიის“ რედაქციანი. — დავით მიქელაძე და თანამშრომლები. — იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე და ნიკო ხიზანაშვილი. — ჩემი პირველი ნაბიჯები „ივერიაში“. — ილია ჭავჭავაძე, ზანკოვიადა ივ. მაჩაბელი. — რაფიელ ერისთავის იუბილე და კრწანისის ბრძოლის მოგონება.

მაგრამ დავუბრუნდეთ ისევ „ივერიას“.

როგორც ვთქვი, ილიასთან მოლაპარაკების შემდეგ, მეორე დღისვე შევიდი რედაქციაში და შევედი გაგის კაბით. ანთებულ ბუხრის წინ იჯდა მაღალ-მაღალი გამხარარი მოსტუცი, კრიალოსნით ხელში. დიდის თავა იატობით მომეგება და მითხრ :

— ილიამ უკვე გადმომცა ყველფე... მო რძანდით, გაგვიცანით, გაიცანით. ჩვენი მუშაობა და იმეოთ.

ეს იყო დაკითხვა ექსანდრეს ძე მიქელაძე, გაზეთ „ივერიის“ მაშინდელი გამგე, ცნობილი ჩვენს ჟურნალი ტიკაში „მეველის“ ფსევდონიმით.

ილია ჭავჭავაძემ მე-90 წლებში სრულიად დაანება თავი საგაზეთო მოღვაწეობას. თუმცა რედაქტორი იყო, მაგრამ სარედაქტორო საქმეებში არ ერეოდა და ძალიან იშვიათად სწერდა. ჩემს იქ ყოფნის დროს წელიწად-ნახევრის განმავლობაში — ორი-სამი მეთაური თუ მოგვაწოდა მხოლოდ. გაზეთი ჩაბეჭდილი ჰქონდა გაგეებს და ესენი აწარმოებდნენ საქმეს. ამგვარ გამგეებს იყვნენ: ჯოხიძე (ბიუტი) და ალექსანდრე (ფრონელი). შემდეგ დავით მიქელაძე და, ბოლოს ცოტა ხნით (გაზეთის დახურვამდე) მე. ილია მხოლოდ გაზეთის გამომცემლობის საქმეს აწარმოებდა სამეურნეო ნაწილის გამგის დახმარებით. ამ წილის გაგდებში ხაზებში ჰყავდა სტამბის პატრონი ძაქსიმე შარაძე. კაცი მეტად სინდისიერი და გამომცემლის ინტერესებს მტკიცედ დამკვირვებული. გაზეთი, რასაკვირველია, არავითარ მოგებას არ ძლევდა პატრონს. ტირაჟი იყო ერთობ მცირე — ოთხას და ექვსას ეკუთვნოდა. დღე, განცხადებებზე ძალიან ცოტა. ერთადერთი თვალსაჩინო ემოსავლი იყო სათავად ახნაურობა. კის განცხადებები დავალაჩნებულ მამულების გაყიდვის შესახებ. ამ განცხადებათა შემოავალი ფარავდა გაზეთის ხაზებს და შეძლებას აძლევდა გამოცემულ წილი ადგილზე უდევდა, ან მტკიცედ დეფიციტით დაესრულებინა.

იმავე დღეს დავით მიქელაძემ გამაცნო რედაქციის მუდმივი თანამშრომელნი. ესენი ერთობ მცირე ჯამაგირს იღებდენ—თვეში სამ-ოთხ თუმანს და ამიტომ მათი შემადგენლობა ხშირად იცვლებოდა. ჩემ იქ ყოფნის დროს—წელიწადნახევრის განმავლობაში „ივერიის“ რედაქციაში სხვა და სხვა დროს მუშაობდენ: ივანე ახალშენი შვილი, ილია ალლაძე, იაკობ ცინცაძე, დომინიკა ერისთავის ასული მდივნისა, არტემ ახნაზაროვი, გრიგოლ აბაშიძე და სხვანი. იმ დროს ყველა ესენი გაზეთის ტექნიკურ მუშაობას აწარმოებდენ: სთარგმნიდენ დეპეშებსა და ახალ ამბებს, ადგენდენ რუსეთისა და უცხოეთის ქრონიკას, ასწორებდენ კორექტურას და სხვა. გაზეთის პოლიტიკა-მიმართულებას ეს ახალგაზრდები არ ქმნიდენ, მაგრამ შემდეგში ყველანი ცნობილ მოღვაწეებად გახდნენ ქართველთა საზოგადოებრივ ასპარეზზე: ივ. ახალშენი შვილი შემდეგში ცნობილი მთარგმნელი იყო, განსაკუთრებით რუსულ სიტყვა-კაზმულის ნაწარმოებებისა. ილია ალლაძე ცნობილი ქართველი ჟურნალისტი გახდა, იაკობ ცინცაძე—ბელეტრისტი (ია ეკალაძე, თომანთ კობა), დომინიკა ერისთავი-მდივნისა—მგოსანი (განდევგილი), გრიშა აბაშიძე—აგრეთვე მგოსანი, არტემ ახნაზაროვი—ფელეტონისტი და პოეტი. მაგრამ უნდა აღვნიშნო, რომ ზოგი ამხანაგი მაშინაც, ყოველდღიურ საგაზეთო მუშაობის გარდა, ათავსებდა გაზეთში საკუთარ ნაწარმოებსაც. განსაკუთრებით უნდა ვთქვა ეს გრიგოლ აბაშიძისა და განდევგილის შესახებ, რომელთა ლექსები ხშირად იბეჭდებოდა და არტემ ახნაზაროვის შესახებ, რომელიც დროგამოშვებით აწვდიდა რედაქციას თავის სხარტულ ფელეტონებს ჩიორას ფსევდონიმით.

შემდეგ წელს (1896) კიდევ მოგვემატა ორი თანამშრომელი კიტა აბაშიძე და გიორგი ჟურული. გარდა სატექნიკო ყოველდღიურ მუშაობისა პირველი ამათვანი იშვიათად მეთაურებს სწერდა, უფრო ხშირად-კი კრიტიკულ ფელეტონებს, მეორე აგრეთვე მეთაურებს ჭვიწვრდა (გ.-ლის ფსევდონიმით). მალე გავიცანი აგრეთვე გაზეთის ეგროტწოდებული გარედან მომუშავეები (გარეშე თანამშრომლები). ესენი იყვნენ ძველი თაობის ცნობილი მოღვაწეები და ილიას ახლობელნი: იაკობ გოგებაშვილი, ნიკო ხიზანაშვილი და ანტონ ფურცელაძე.

უცნაური იყო შეხვედრა იაკობ გოგებაშვილთან. პირველ ხანებშივე დაიბეჭდა „ივერიაში“ ჩემი საპოლემიკო წერილი გ. წერეთლის წინააღმდეგ. გ. წერეთელი შეეცადა დასების კლასიფიკაციას. პირველი დასი,—სწერდა ის,—ძველი თაობა არის, რომელიც

წინ აყენებს თავად აზნაურობის ინტერესებსაო; მეორე დასმა, ამათ საწინააღმდეგოდ; წინ წამოაყენა გლეხობის ინტერესებია („ტეტიათა მოტრფიალენი“, ჩვენი ნაროდნიკები), ხოლო მესამე დასი ის ახალი დემოკრატია არის, რომელმაც მთელი ერის საკეთილდღეოდ დაიწყო მუშაობაო. მე ამაზე შევნიშნე, რომ გ. წერეთელი დაივიწყა მე-60 წლების ახალი თაობა, რომელიც დემოკრატიულ ნიადაგზე იდგა და სწორედ მთელი ერის ინტერესების მცველად გამოვიდა. ეს დაივიწყება, ვწერდი მე, მით უფრო არის საკვირველი, რომ თვით გ. წერეთელი იყო ერთ-ერთი მებაირახტრე იმ თაობისა:

დაიბეჭდა თუ არა ეს ჩემი ფელეტონი, იმავე დღეს რედაქტორის კაბინეტში შეძოვიდა ჩემთან შუახნის კაცი, რომელსაც პირველად ვხედავდი, და გამეცნო იაკობ გოგებაშვილი ვარო. აღვილად წარმოიდგინთ, როგორ მესიამოვნებოდა „დედა-ენის“ ავტორის ნახვა. ჩემი თაობის ახალგაზრდებისთვის დედა-ენა უძვირფასესი წიგნი იყო. ზეპირად ვიცოდით და შორიდან თაყვანსა ვსცემდით ავტორს. დავუწყე ლაპარაკი, მოუარე აქედან-იქიდან, მაგრამ ეს კაცი როგორღაც გაბუტული ზის, „არა“ „დიახის“ მეტს არათერს მეუბნება. ბოლოს გავჩუხდი მეც. იაკობი უეცრად წამოდგა, აჩქარებით დაიწყო ოთახში სიარული და აღელვებით მომმართა:

— თქვენ, ყმაწვილო, ჯერ არ იცნობთ ჩვენს მწერლებს, არ იცით ძველი მწერლობის ისტორია და ამიტომ სიფრხისილე გმართებთ.

— რაშია, ბატონო საქმე? გაკვირებით შევეკითხე აშკარად გულმოსულს იაკობს.

— აი თქვენ დღევანდელს ფელეტონში დაგიწერიათ, გ. წერეთელი 60 იანი თაობის მებაირახტრე იყო, ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის და ნიკო ნიკოლაძის სახელებთან ერთად ისენიებთ იმის სახელსაც: თქვენ არ იცით, რა ადამიანი იყო და რა არის ახლაც გ. წერეთელი და მოჰყვა და მოჰყვა. რა ცოდვები არ მოახვია კისერზე საბრალო გიორგის. მე ძალიან გამაკვირვა თავდაუქერელმა ლანძღე ამ. გ. წერეთლის მნიშვნელობა და ამაგი ვიცოდი, პირადადაც კარგად ვიცნობდი, ვცადე მეპასუხნა, მაგრამ იაკობმა ლაპარაკი არ მაცალა. შემდეგში გავიგე, რომ მათ შორის წინათ რაღაც უსიამოვნო ისტორიას ჰქონდა ადგილი. ამაზე იმიტომ შევჩერდი, რომ შინდა აღვნიშნო ეს საკვირველი თვისება ჩვენი ძველი მოღვაწეობისა: ერთმანეთის ლანძღვით დამცირება, ყოველივე დამსახურების და მნიშვნელობის უარყოფა თითქმის საერთო, სენი იყო, რომელსაც არა ურთხელ ვამჩნევდი შემდეგშიაც. ილია ჭავჭავაძის სახელს ვერ გააგონებდი, მაგა-

ლითად, აკაკი წერეთელისა და ვანო მაჩაბელს; ნიკო ნიკოლაძის ქება ტყვისასვით მოხედებოდა ანტონ ფურცალაძეს და სხვ.

„ივერიაში“ იაკობ გოგებაშვილი ხშირად სწერდა უმთავრესად საპედაგოგიო საკითხებზე; სასტიკად ებრძოდა სამოსწავლო მმართველობას და იკავდა მათგან ქართულ ენის სწავლების საქმეს. დაუნდობლად ებრძოდა „დედა-ენის“ მტრებს. მეტად პატიოსანი, გულკეთილი და პირად ცხოვრებაში ფრიად ზომიერი ადამიანი იყო.

მეორე ჩვენი გარეშე თანამშრომელი—ნიკო ხიზნაშვილი, განათლებულ, ნიჭიერი და სასიამოვნო მესაუბრე ადამიანი იყო. ახალგაზრდობისას ის მიემხრო „ტეტიათა მოტრფიალეთ“. სწერდა „იმედში“, მაგრამ იმ ხანში, რომელზედაც მე ვწერ, იგი უკვე შორს იყო „ნაროდნიკობისგან“, უბრალო ლიბერალი იყო და ზომიერი ლიბერალიც სწერდა „ივერიაში“ სხარტულ ფელეტონებს, თანამედროვე ჟამთა სიავის საკითხებზე, და Plebs-ის ფსევდონიმით. ჰქონდა აგრეთვე ჰამეცნიერო გამოკვლევები. მისი შრომები აღბუღას და გიორგი ბრწყინვალის კანონებზე, ვგონებ, ერთად-ერთი იურიდიული გამოკვლევები იყო იმ დროს ქართულ ენაზე. აქვე უნდა მოვიხსენიო ამ მოღვაწის უდროო და ტრალიკული სიკვდილი. 1905-ს თუ ექვს წელში იგი ქუჩაში მოჰკლეს ვილატებმა დილით, როცა სამსახურში მიდიოდა (მომრავებელ მოსამართლედ იყო). ამ მკვლელობის გამო მაშინ სხვა და სხვა მითქმა-მოთქმა იყო, რაღაც გადაკრული სიტყვები — ტერორისტული მკვლელობის შესახებ. ჩვენ იმდენად გაგვაკვირვა ამ უაზრო მკვლელობამ და უფრო უაზრო მითქმა-მოთქმამ, რომ გაზეთისა და პარტიულის აპარატის საშუალებით მოვიწადინეთ საქმის გამორკვევა. ვერაფერი გამოიარკვეით, მაგრამ ის მაინც ცხადი იყო, რომ პოლიტიკური ამ მკვლელობაში არაფერი იყო. ხშირად სწერდა „ივერიაში“ კიდევ ერთი ჩვენი გარეშე თანამშრომელი ანტონ ფურცელაძე.

საკვირველია ამ ადამიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ მას სწავლა-განათლება არ მიუღია. სადღაც რუსეთში კადეტთა კორპუსში სწავლობდა, ჯერ კიდევ უმცროს კლასში იყო, როცა უბედურება ეწვია: ფეხი მოიტეხა და სამუდამოდ კოჭლი დარჩა. სწავლას თავი დაანება. დაბრუნდა სამშობლოში და თვით განვითარებას შეუდგა. დაეწაფა მაშინდელ რუსულ აღორძინების ლიტერატურას—ჩერნიშევსკის, დობროლიუბოვს, პისარევს და სხვათ. ცოტა ხნის შემდეგ მას უკვე ვხედავთ მაშინდელ მოღვაწეთა მოწინავე ჯგუფში იმ დროიდან სიკვდილამდე (1913 წ.)

მას ხელიდან არ გაუვდია კალამი და საზოგადოებრივი ასპარეზისათვის თავი არ დაუნებებია. იგი პოეტიც იყო (პოემა „ბაგრატიონთ ქება“ და სხვა), ბელეტრისტიც („მაცი ხვითა“, „ვაი მართალთა“ და სხვა), დრამატურგიც („დიდი მოურაჭი“ „ავაზაკები“ და სხვ.), ისტორიკოსიც („ბრძოლა საქართველოს მოსპობაზე“) და პუბლიცისტიც. პუბლიცისტური წერილები მისი ბევრია გაფანტული „ცისკარში“, „მნათობში“, „ივერიაში“. შეუძლებელია ასეთი მრავალფეროვანი და ამდენი ტალანტის პატრონი იყოს ადამიანი და მართლაც, ანტონ ფურცელაძეს უფრო დილეტანტია, არც ერთ დარგში არ გამოუჩენია ნამდვილ შემოქმედების ძალა; მაგრამის უეჭველია, რომ ჩვენი ერის გათვითცნობიერების საქმეს მან დიდი სამსახური გაუწია. იმას რომ კარგი და სისტემატიური განათლება მიეღო, უეჭველად ღრმა კვალს დასტოვებდა ჩვენი ერის განვითარების ისტორიაში. იმ დროს, როცა მე გავიცანი, ანტონი უკვე ხანში შესული კაცი (56-57 წლისა) იყო, მაგრამ დაუშრეტელის ენერჯით მუშაობდა. ყმაწვილობიდან შესისხლხორცებული რადიკალიზმი მაშინაც აღფრთოვანებდა და ანტონი ყველა შეტაკებაში ძველ თაობასთან ნულად ჩვენს ახალგაზრდობის მხარეზე იყო.

პირველი ჩემი მეთაური წერილი დაიბეჭდა 1895 წლის 20 იანვარს და შეეხებოდა სწორედ იმ სიტყვებს ნიკოლოზ მეორისას, რომელითაც იგი გაუმასპინძლდა. ერის წარმომადგენლებს, რაზედაც უკვე მქონდა ზემოთ ლაპარაკი. უნდა გამოვტყდე აქ, რომ ორი ჩემი პირველი წერილი რუსულად დავწერე და შემდეგ გადავთარგმნე ქართულად. სამ წელიწადს რუსეთში მუშაობამ და ხუთი წელიწადი ციმბირში ყოფნამ ცოტა არ იყოს გადამაჩვიეს ქართულს და ვერ გავბედე, მაგრამ უკვე მესამე წერილი პირდაპირ ქართულად დავწერე და შემდეგში ხომ სულ გამიადვილდა წერა. მხოლოდ უნდა ვაღვიარო, რომ კარგი ქართული ენა ვერ შევითვისე, გრამატიკასთან მწყურალად ვიყავ და ლექსიკონიც არ მქონია მდიდარი მთელ ჩემს საჟურნალისტო მოღვაწეობაში. ამის ბრალი რუსულ სკოლას ედება და იმ მწელიწადს, რომელიც მე სამშობლოს დაშორებული ვიყავი. პირველ ხანში ჩემი ნაწერების ენას ასწორებდენ, „შალაშინს გადაჰკრავდენ“, როგორც მაშინ ამბობდენ რელაქციაში, — განდევნილი და არტემ ახნაზაროვი. შემდეგში აღარავინ მისწორებდა, მაგრამ, სამაგიეროდ გარედან მოდიოდა შენიშვნები. მახსოვს, ერთხელ მომივიდა ჩვენი მოღვაწის და მგოსნის გრიგოლ ფოლსკისაგან პათომიდან წერილი და „ივერიის“ ნომერი, რომელშიაც ჩემი ფელეტონი ხულ წითელი მელნით იყო აკრელებული. გრ. ფოლსკი მწერდა: სასიამოვნოა შენი

გამოსვლა სალიტერატურო ასპარეზზე, „ივერია“ გაცხოველდა, მაგრამ შენი ქართული ენა ღმერთმა შეინახოსო. მირჩევდა, ბევრი იკითხე ქართული წიგნები, უმთავრესად ძველი ქართულიო. ამასვე მირჩევდა გიგო ყიფშიძე, რომელმაც აგრეთვე გამომიგზავნა ორჯერ „ივერიის ნომრები, სადაც ჩემი წერბლები აჭრელებული იყო შესწორებულით. სამწუხაროდ, გოლსკისა და ყიფშიძის რჩევა ვერ ავასრულე: ძველი ქართული წიგნების კითხვისათვის ვერც დრო ვიშოვე და ვერც შევიძელი: ჩემი ავადმყოფი თვალები იმის საშუალებას ძლივს მაძლევდნენ, რომ ჩეულებრივი საქმე მეკეთებინა. პირველ ჩემ წერილს მოვაწერე ჩემი გვარის თავი და ბოლო ასოები ამნაირად: ლა-ლი. დავით მიქელაძემ მირჩია: რა საჭიროა შუაში ხაზი, ხაზი ამოიღეთ და დაჩრება მშვენიერი სიტყვა ლალი. მეც ასე მოვიჭეცი და დარჩა ჩემი ფსევდონიმი ლალი ივერიაში; „Новое Обозрение“-ში და „მომამეში“. შემდეგში, როცა „ცნობის ფურცელში“ მოვეწყვე, ჩვენმა ჯგუფმა გადაწყვიტა მეთაურები ხელმოუწერელი უნდა იყოსო. ამნაირად ხელმოუწერელი მრავალი ჩემი წერილია მოთავსებული „ცნობის ფურცელში“, „მრომაში“, „ამირანში“, „ისარში“, „სახალხო გაზეთში“, ერთი სიტყვით „ცნ. ფრ.“. შემკვიდრე გაზეთებში. მხოლოდ პატარა ფელეტონებს „შინ და გარეთ“-ის სათაურით და ზოგ სხვა წერილს, არა მეთაურებს ვწერდი მეორე ჩემი ფსევდონიმით ლასი, ხან კიდევ ესიკელა ჭვაჭანტირაძე.

„ივერია“ იმ ხანად, უნდა ითქვას, სუსტი გაზეთი იყო. ის რაც შეადგენს გაზეთის ერთ-ერთ მთავარ ძარღვს, ინფორმაცია, სრულებით გაზეთს არ ჰქონია. დეპეშები და ახალი ამბები რუსულ გაზეთებიდან ითარგმნებოდა, ასე რომ „ივერიის“ მკვითხველი ტფილისში მიღებულ დეპეშებს მხოლოდ სამი დღის შემდეგ წაიკითხავდა.

ამის მიზეზი ის იყო, რომ ასოთამწყობები საღამოს ხუთ საათზე ათავებდნენ გაზეთის აწყობას და კორექტურის გასწორების შემდეგ სტამბიდან მიდიოდნენ; დეპეშები კი ღამის ათ-თერთმეტ საათზე მოდიოდა რუსულ ენაზე.

პირველი ივრიში ამ ანორმალურ გარემოების წინააღმდეგ მე მივიტანე. დავიყოლიე დავით მიქელაძე და ერთ საღამოს ილია რედაქციაში მოვიწვიეთ სათათბიროდ. დავითმა მიმართა ილიას მთელი სიტყვით:

— ყოვლად უხერხულია დეპეშების ასე დაგვიანებით ბეჭდვა; ამიტომაც, რომ ასე ცოტა მკითხველი გვყავს: ვერც ახალ ამბებს ვაწვდით დროზე, ვერც დეპეშებს; სხვა რომ არა იყოს რა, სირცხვილია, ილია, გაზეთს შენი სახელი აწერია და ძველ-ძველი დეპეშე-

ბით და ამბებით უმასპინძლები მკითხველსაო... ეს საქმე ადვილი გამოსასწორებელია. პატარა ხარჯი გავიღოთ, კარგი ქრონიკორი ავიყვანოთ, ახალ ამბებისათვის; დეპეშებისათვის კი დაგვჭირდება ერთი ასოთამწყობი ღამითაო.

ილიამ ცივი უარი განაცხადა. ეს თვეში ათ თუმანს მოითხოვს სულ უკანასკნელს, წელიწადში 1200 მან. და თქვენ ხომ იცით, რომ გაზეთი ისედაც დეფიციტს იძლევაო...

დავით მიქელაძეს ახლა მე მივეშველე და დაუწყე ილიას რწმუნება, რომ გაუმჯობესებული გაზეთი ტირაჟს ასწევს და დეფიციტი აღარ იქნება, ილიამ დაიბარა თავისი სამეურნეო ნაწილის გამგე მაქსიმე შარაძე და დაუწყო გამოკითხვა, რა დაგვიჯდება ღამის 12 საათამდე ასოთამწყობის მორიგედ დატოვებო. მაქსიმემ დაიწყო ანგარიში და მორიგე ასოთ-ამწყობის და აგრეთვე, ქრონიკორის დაქირავება წელიწადში ას თუმანზე მეტად იანგარიშა, ილიამ გადაჭრით უარი სთქვა: ისედაც ჩემ ჯიბიდან ვაძლევ ფულს და მეტი აღარ შემიძლიაო.

— კარგი, ილია, მიუბრუნდა დავით მიქელაძე, არ ღირს კაპეიკების ანგარიში, სირცხვილია სხვა რომ არა იყოს რა.

— თუ არ ღირს და, შენ მდიდარი ყოფილხარ, შენ მიეცი შენი ჯიბიდან, მოუტრა ილიამ და გაბრუნდა.

დავით მიქელაძე ძალიან გააჯავრა ამ ინციდენტმა.

გადავწყვიტე, რომ ჩემმა პირველმა ცდამ უნაყოფოდ ჩაიარა. მაგრამ მეორე დღეს მაქსიმე შარაძემ გამოგვიცხადა: ამ დღლით ადრე ილიამ დაიბარა და მიბრძანა, ღამით დეპეშების ბეჭდვის საქმე მოაგვარეო.

პატარა ხნის შემდეგ ილია ქრონიკორების მოწვევაზედაც დათანხმდა. მივუხშირეთ სახელმძღვანელო წერილებს და მეთაურების წერას. ამაში გამოვიყენეთ ნიჭიერი ახალგაზრდა მგოსანი გრიშა აბაშიძე, რომელსაც თემებს ვაძლევდით მე და დავით მიქელაძე და ამ თემებზე გამოგვიცხოვდა კარგის ეჭით და სხარტულად დაწერილ წერილებს „შროშანას“ ფსევდონიმით. მალე ვას. წერეთელიც მოგვეხმარა თავის საპოლემიკო წერილებით. შემდეგ კიდევ კიტა აბაშიძე კრიტიკულ წერილებით და ამრიგად ცოტა არ იყოს გაზეთი გამოვაცოცხლეთ.

* * *

ილიას ჩვეულება ჰქონდა წელიწადში რამდენჯერმე თავის მეგობრების მოწვევა, ახალი წლის შეხვედრა, მეუღლის, ოლღას

(გურამიშვილის ასული) დაბადების დღეს, აღდგომის კვირას ერთ-ერთ დღეს გამართავდა ხოლმე ასეთ წვეულებას და ჩვენც, რედაქციაში მომუშავეთ მიგვიწვევდა. ადრე შევიკრიბებოდით და ვახშობამდე გაიმართებოდა ან კამათი, ან და ილია თავის მოგონებებს გვიამბობდა. ილია კარგ გუნებაზე როდესაც იყო, მეტად სასიამოვნო და საინტერესო საუბარი იცოდა.

პირველსავე ასეთ წვეულებაზე, მახსოვს, ილიასთან ცხარე კამათი მოგვიხდა. სიტყვა ჩამოვარდა ახალ მეფის ნიკოლოზ II-ზე. იმ დროს ბევრი მითქმა-მოთქმა იყო იმის შესახებ, როგორ მოტყუვდა რუსის საზოგადოება, როგორ გაუცრუვდათ იმედი რეჟიმის შეცვლისა და საკონსტიტუციო ხანის დაწყებისა. აგრეთვე რუსეთის სარევოლუციო მოძრაობაზედაც დაიწყეს ლაპარაკი. მე, კიტა აბაშიძემ, ილია ნაკაშიძემ გული ვიჯერეთ ახალი თვითმპყრობელის გინებით და იმ აზრს ვიცავდით, რომ მალე სარევოლუციო მოძრაობა გაძლიერდება და რომანოვების ბატონობას ბოლო მოეღება. უეცრად ლაპარაკში ილია ჩაერია და ჩვენთვის სრულიად მოულოდნელი და პარადოქსალური სიტყვა წარმოსთქვა.

ჯერ მან განაცხადა, რომ მაინცა და მაინც არაფერი სწამს რუსეთის რევოლუციისა. რუსეთი გლეხობის ქვეყანაა ჯერ-ჯერობით და დიდხანს დარჩება ასეთ ქვეყნად ჩამორჩენილ სასოფლო-მეურნეობით, სიღარიბით, უვიცობით. გლეხობა, ნამეტურ რუსის გლეხობა, თავიანთ სცემს და აღმერთებს მეფეს; თავის მტრად მეფე-კი არ შიანია, არამედ ჩინოვნიკობა და ამასთან ერთად ინტელიგენციაც. რუსეთის გლეხობა რევოლუციას არ მოაზღდენს, ხოლო ქალაქის შუშა ერთობ ცივილიზაციისა და სუსტი ელემენტია. ყოველ შემთხვევაში რუსეთის რევოლუცია ძალიან პრობლემატური და შორეული ამბავია.

შემდეგ ილია შეუღდა იმის მტკიცებას, რომ თვითმპყრობელობის მოსპობა და საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება ჩვენთვის, ქართველებისათვის, სახირო სრულიადაც არ იქნებაო. თქვენ რომ ოცნებობთ, იმისთანა თანასწორობას, ერთობის და ძმობის, უმაღლეს სამართლიანობის სამეფო ჯერ ძლიერ შორს არის, არა თუ რუსეთისთვის, არამედ განათლებულ და განვითარებულ ინგლისისა და საფრანგეთისთვისაც. ხოლო დასავლეთ ევროპის საკონსტიტუციო რეჟიმის დამყარება რუსეთში, ჩვენ, ქართველებს დიდ საშიშროებას გვიქადის. რუსის საზოგადოებაში და ხალხში დიდი პოტენციალური ძალაა, რომელსაც დღეს სძინავს. რუსის ხალხი ილია მუ-

რომეცია, ხელოვნებობრივი სძინავს და ამიტომ ჩვენ, ჩარა რუსებს შესაძლებლობა გვაქვს ვიარსებოთ და ვისუნთქოთ ახლა რუსეთი ვერ გვისწრებს წინ, ჩვენც ვახერხებთ და მივდევთ უკან. იმდენი პოლიტიკური და ეკონომიური ძალა არ შესწევს, რომ საგრძნობლად გაგვისწროს და მერე, როგორც ჩამორჩენილი, ველური ხალხი, გადაგველაპოს. ხოლო თუ ბორკილს მოიშორებს და თავისუფლებას მოიპოვებს, იგი ძლიერის სიჩქარით წაგა წინ, ჯერ ეკონომიურად დაგვიპყრობს და მერე ან გაგვარუსებს, ან ალგვის დედამიწის პირისაგანაო. აი, პოლონელებს და ფინლანდიელთ ვერას უჭამს. ისინი ძლიერი არიან როგორც ეკონომიურად, ისე ეროვნულის შეგნებით. აი ამათთვის საკონსტიტუციო რეჟიმი სასარგებლო იქნება, რადგან შესძლებენ და დიდ შეტოქეობას გაუწევენ რუსებს. ჩვენ-კი იმდენად სუსტნი ვართ ეკონომიურადაც და ნაციონალურის თვითშეგნებითაც, რომ თავისუფალი რეჟიმით წათამამებული და წახალისებული რუსეთი თავის ქერქში ველარ დაეტევა, სამხრეთ მდიდარ ქვეყანას გადმოხეთქავს და ჩვენ ადვილად წაგვლეკავსო.

ჩვენთვის ილიას ასეთი მსჯელობა მიუღებელი იყო და ვუმტკიცებდით, რომ საკონსტიტუციო რეჟიმი ქართველ ხალხსაც მიჰცემს ხელში მძლავრ იარაღს ზრდისა და განვითარებისათვის. მაგრამ ილია მტკიცედ იდგა თავის პოზიციაზე და გვეუბნებოდა:

ყმაწვილებო, სტყუვდებით, თანამედროვე საკონსტიტუციო რეჟიმი ძლიერებს ამაგრებს, ხოლო სუსტებს მონებად აქცევსო.

რამდენი სიმართლეა ილიას ამ სიტყვებში, რა ღრმა გაგებაა თანამედროვე ბურჟუაზიულ პარლამენტარული თავისუფლებისა! მაგრამ ჩვენი უბედურება ის იყო, რომ ილიას ვერ დავუმტკიცეთ, რომ ეს რეჟიმი მხოლოდ ეტაპია, საფეხურია, რომლის საშუალებით განთავისუფლებული კაცობრიობა უფრო მაღალსა და სამართლიანს სამეფოს დაამყარებს. ილია ნაღვლიანის ღიმილით გვიპასუხებდა ხოლმე:

— ჯერ-ჯერობით, ეგ ნამდვილი ოქნება და ზღაპარია. ყოველ შემთხვევაში, ისეთი შორეული ამბავია, რომ სანამ პავლე მოვა, პეტრეს ტყავს გააძრობენო.

ილიას გარდა ხანდახან იმის მეგობრებთანაც ვიკრიბებოდით, უფრო ხშირად ანტონ ფურცელაძესთან. ანტონს უყვარდა თავის ნაწარმოებების ჩვენს წრეში წაკითხვა. ანტონი წაგვიკითხავდა თავის ახალ შრომას, დაიწყებოდა კამათი, საუბარი, ილიას იდანიკობი ხანი შვილის ოხუნჯობა, მერე ამას მოჰყვებოდა ვახშაპი.

მაგონდება სასაცილო ამბავი. ნიკო ხიზანიშვილი დიდი გურმანი იყო, უყვარდა კარგი ჭამა. ანტონთან რომ მივიდოდა, თავდაპირველად უკანა ოთახებსა და სამზარეულოში გავიდოდა დასაზვერავად—მზადდება თუ არა ვახშამიო. როცა გაიგებდა, კარგი ვახშამიაო, მშვენიერ გუნებაზე დადგებოდა და ლმობიერი კრიტიკოსიც იყო. თუ არა და გესლიანის კრიტიკით დაეტაკებოდა მასპინძელს. ერთხელ ანტონმა მიგვიწვია, რალაც დავსწერე და წავიკითხოთო. ნიკო ცოტა გვიან მოვიდა. ჩვეულებისამებრ, მაინც ჯერ დასაზვერავად წავიდა. ანტონს უკვე ნახევარი წაკითხული ჰქონდა, ეს იყო წერალი შექსპირის შესახებ. ანტონ ფურცელადეს არ უყვარდა შექსპირი, არ სწამდა მისი არა თუ გენიოსობა, უბრალო მხატვრულ ნიქსაც ართმევდა. ცხადია, პისარევის გავლენით ჰქონდა შემუშავებული ეს უცნაური შეხედულება. სხვათა შორის სასაცილო ის იყო, რომ ანტონი შექსპირს ცრუმორწმუნეობას სწამებდა და უსაყვედურებდა, „ჰამლეტში“ აჩრდილის გამოყვანას. ბეკონის საუკუნეში შექსპირს სული სწამდა და სცენაზე გამოჰყავდა მკვდრების აჩრდილებიო. დაასრულა თუ არა ანტონმა კითხვა, ნიკო წამოდგა და დაიწყო უღპობელი კრიტიკა, ქვა-ქვაზედ არ დასტოვა წერილიდან და უმოწყალოდ სამასხროდ აიგდო მოხსენების ავტორი. ჩვენ მივხვდით, რაშიც იყო საქმე და თვით ანტონიც ღიმილით უსმენდა. როცა ნიკომ დაასრულა თავისი გესლიანი სიტყვა, ანტონი მოგვიბრუნდა და გვითხრა:

— სჩანს, მარია მოისევენას (ანტონის მეუღლე იყო) ვახშამი არ დაუმზადებიაო.

ზატყულობით, სახელდობრ ილიას დღეს, 20 ივლისს, ილიას საგურამოში ვესტუმრებოდით. ამ დღეს იქ თავს იყრიდა დიდძალი საზოგადოება. ილიას მეგობრები და ამხანაგები, მისი პატივისმცემელი ტფილისიდან, ქუთაისიდან, სოფლებიდან, ქალი, კაცი, მოხუცი და ახალგაზრდობა. სუფრა ადრე გაიშლებოდა. რამოდენიმე სუფრა მეორე სართულში და რამოდენიმე ეზოში, საგურამოს გლეხებისათვის. სადილი ადრე იწყებოდა და საღამომდე დიდი ქეიფი იყო. საღამოს ბევრი წავიდოდა, მაგრამ ბევრი მეორე დღემდე რჩებოდა, მისი ახლობელნი-კი რამდენსამე დღეს რჩებოდენ ილიასთან. ილიამ ღვინის სმა კარგი იცოდა, როგორც კახელმა, მაგრამ ზომიერად სვამდა. ძალიან უყვარდა სიმღერის მოსმენა, მაგრამ თვითონ არც ხმა ჰქონდა, არც სმენა. ძალიან უყვარდა სიმღერა „მუმლი მუხასა“ და ეს იყო, მეოწი, ერთად-ერთი სიმღერა, რომლის ასრულებაში თვითონაც იღებდა მონაწილეობას.

„მუშლი მუხასა
გარს ეხვეოდა“

დაიწყებდა ილია და ბოლოს მალალის ხმით, მაგიდაზე მუშტის დაკვრით, გაათავებდა:

„მუშლი დაიხრჩო,
მუხა გადარჩაო“

ისეთი ახალგაზრდულის გატაცებითა და გრძობით შეჰყვირებდა, თითქო თვალწინ ხედავდა, როგორ იხრჩობოდნენ საქართველოს მტერნი (მუშლი) და როგორ გადარჩა მუხა (საქართველო). ძალიან უყვარდა ილიას სუფრაზე ლექსების მოსმენაც. ხშირად ათქმევინებდა ხოლმე ლექსებს მგოსნებს გაჟაფრეულასა და გრ. აბაშიძეს, აგრეთვე კოლა ერისთავს, რომელმაც ბევრი ლექსი ჩვენი პოეტებისა იცოდა ზეპირად და დიდის ექსპრესიით კითხულობდა: უნდა შევნიშნო აქ, რომ ილია დიდის პატივისმცემელი იყო ვაჟასი და მის პოეტურ ნიქს ძალიან მალოა აყენებდა.

სადილის დასრულებამდე ილია ჩავიდოდა გზოში გლეხებთან, იქ დალევდა მათთან და ამღერებდა ხალხურ ლექსებს. ნასადილევს გაამართვინებდა ჭიდაობას, რომელშიაც ჩამოსული ს. ემბოზიცი იღებდნენ მონაწილეობას.

* * *

1895 წელს გაზაფხულში მე პირველად ვიხილე საადგილმამულო ბანკის კრება და გავხდი მოწმე იმ უმაგალითო ბრძოლისა და აურ-ზაურისა, რომელსაც მაშინ „ბანკოვიადას ეძახოდნენ.

ქართული თეატრი გაჭედილი იყო ხალხით. პარტერი, ლოჟები, ქანდარა სავსე იყო კაცებითა და ქალებით, ბანკის წევრებითა და გარეშეებით. თეატრი მშვენივრად გაჩაღებულია ელექტრონით. გეგონებოდათ, ახლავე ფარდა აიხდება და დაიწყება რაიმე საინტერესო წარმოდგენაო. ნამდვილად კი სცენაზე გამოვიდა ბანკის გამგეობა, ზედამხედველი კომიტეტი, მდივნები, კორესპონდენტები ადგალობრივ გაზეთებისა მოუსხდნენ გრძელ მაგიდებს და დაიწყო ბანკის კრება. პოზიცია, ოპოზიცია ილია ჭავჭავაძე და ივანე მაჩაბელი, როგორც ლიდერები; ორატორები მებრძოლ ფრაქციებისა: პოზიციის მხრით თვით ჭავჭავაძე, ზედამხ. კომიტეტის თავჯდომარე თავ. პეტრე გრუზინსკი, ალ. ჩოლოყაშვილი, დავით ავალიშვილი, (მამა თანამედროვე ქართველ მეცნიერის და მწერლის ზურაბ ავალიშვილისა), ვლად. მიქელაძე და სხვები:

ობოხტიის მხრით—თვით ვანო მაჩაბელი, ნიკოლოზ ვახტანგის ძე ორბელიანი, მიხ. ვახტანგის ძე მაჩაბელი, ექიმი გაბაშვილი და სხვანი. შეიქნებოდა სიტყვებით შეჯიბრება, გამწვავებული კამათი. კამათი გადავიდოდა პრესაში, ქუჩაში, ოჯახებში. ქართველი საზოგადოება გაყოფილი იყო ორ ბანაკად და რამდენისამე წლის განმავლობაში გაჩაღებული იყო მწარე, დაუნდობელი ბრძოლა. ატმოსფერა გახურებული და მოწამლული ინტრიგებით, მითქმა-მოთქმით, მუქართა და ლაძღვა-გინებით, სხვა ყველა საზოგადოებრივი საქმე მივიწყებული იყო და მარტოოდენ „ბანკოვადით“ იკვებებოდა საზოგადოება.

რაში იყო საქმე? რამ გაამწვავა ასე ეს ხალხი? დაეტაკა ერთმანეთს ორი მიმართულება, ორი სხვა და სხვა პრინციპი, ორი სისტემა თუ პიროვნებათა შეჯიბრება იყო უბრალო? ეხლა, როგორც სჩანს, ზოგი მკვლევარი ჩვენის წარსულისა, ცდილობს პრინციპიალურა სარჩული გამოუძებნოს ამ დავასა და ბრძოლას. მაგრამ მე ვფიქრობ, ეს ამაო ცდა არის, რაც არ ყოფილა, იმას ვერ იპოვი. მე პირადად ვიცნობდი ორივე მებრძოლ მხარეს, როგორც ლიდერებს, ისე მთავარ წარმომადგენლებს. ორი წლის განმავლობაში ყურადღებით ვუსმენდა მებრძოლ მხარეთა ორატორებს, კვითხულობდი მათ მოხსენებებს, ვებააძებოდი ლიდერებს, მაგრამ ვერ გამოვარკვიე, სახელდობრ რამ გამოიწვია ეს ბრძოლა და რაში იყო საქმე. თვით ვანო მაჩაბელს ხშირად ვხვდებოდი, მასთანაც ვყოფილვარ ოჯახში (გამაცნო გრ. დიასამიძემ) გამომიკითხავს მისთვის, მაგრამ უბრალო წვრილმანების გარდა არაფერი მსმენია.

მთავარი ბრალდება ილიას წინააღმდეგ იყო შემდეგი: ილიამ დააგვიანა 6 % ან გირავნობის ფურცლების კონვერსია, დააგვიანა 4 % ან ქალაქების გაცემა—მამულები ხშირად ფასდება სინამდვილეზე გაცილებით მეტად. საქმის წარმოება ვერ მიდის წესიერად და სხვა ამგვარი. ყველა ეს ბრალდება, იმ ხანებში გამოსულ ანონიმურ ბროშურაში „ილია ქავეჭავაძე და მის მოღვაწეობა“-ში იყო დაწვრილებით ჩამოთვლილი. ამ ბროშურის ავტორად ასახელებდენ თვით ვანო მაჩაბელს. ყველა ეს ბრალდება მართალიც რომ ყოფილიყო, არ ღირდა ასეთ ბრძოლად. ყველა ამ შეცდომის გასწორება და თავიდან აცილება ადვილად შეიძლებოდა ბანკის ნორმალურ მოღვაწეობის პროცესში, საქმიანის ოპოზიციით. თუ რისთვის იყო საჭირო ილიას გაძევება ბანკიდან, სრულიად გაუგებარია.

ეს ბრძოლა მით იყო კიდევ სამწუხარო, რომ თვით ვანო მაჩაბელი მეტად სასარგებლო მოღვაწე იყო განათლებული, პატიო-

სანი, ნიჭერი და ბევრი რანის გაკეთება შეეძლო, მაგრამ ამ საშინელ ბრძოლას მოანდომა მთელი თავისი ენერჯია. ბრძოლა იმდენად გამწვავდა, რომ 1896 წელს ფინანსთა სამინისტრომ პეტერბურგიდან გამოგზავნა საგანგებო რწმუნებული—ეუკოვსკი, რომელმაც ბანკის სასტიკი რევიზია მოახდინა. რევიზიის აქტი ვეიბერთელა ტომს უღარიდა, რომელიც წაკითხული იყო ბანკის კრებაზე. მახსოვს, ილია ჩვეულებრივად გულმოდგინედ ჩაიჯდა ამ აქტს, ორი დღე და ღამე თავაულებლივ იმუშავა. გამოვიდა სცენაზე და ხუთი საათი განუწყვეტლივ ილაპარაკა. ყველა დამსწრე, მომხრენიც და ოპოზციონერებიც—სულგანაბული უსმენდენ ილიას მშვენიერსა და მჭერმეტყველ სიტყვას.

ილიამ ქვა-ქვაზე არ დასტოვა სარევიზიო მოხსენება. ეს მოხსენება თვალსაჩინოს არაფერს შეიცავდა, გარდა იმავე წერილმანებისა. ბანკის საქმეები ნორმალურად მიმდინარეობდა, რაც იქიდანაც სჩანს, რომ რევიზიას არ მოჰყოლია არაფერთარი რეპრესია, იმის მსგავსი, რაც ქუთაისის ბანკს მოუვიდა, სადაც რევიზიის შემდეგ სისხების გამოცემაკ იყო შეზღუდული და ბანკის თავჯდომაზე იყო დანიშნული მთავრობის მიერ—„მოხელე“ მელნიკოვი. ჩანს იქიდანაც, რომ ბანკის მოგება წლიდან წლამდე მატულ ბა და ბოლოს 300—400 ათას მანეთამდე ავიდა, რაც ხმაზედბოთა საზოგადო ბივ საქმეებს: ქართულ გიმნაზიის შენ ხვას, წერა-კატხვას და არაპატიულ საზოგადოებათა დახმარებას, წინა ძღვრიანთკაზის საპეტრონო სკოლას, სტიპენდიებს და სხვ.

ბანკს და ილიას ბანკში მოღვაწეობას ქართველ საზოგადოებაში და უკეთაერესად თავადაზნაურობაში ბევრი მტერი ჰყავდა. ბანკი გვლუბავსო, იძახოდენ, მიწა-წყალი ხელიდან გვიცოვობათ და სხვ, მაგრამ ამგვარ საყვედურს არაფითარი აზრი არ ჰქონდა. ბანკი ჩვეულებრივი პებოთეკური დაწესებულება იყო, რომელიც ხე-სუყობდა, რასაკვირველია, მიწის მობილიზაციის, მაგრამ თვთეს მობილიზაცია შედეგი იყო საერთო ეკონომიურ მიზნებისა და არა ბანკის მუშაობისა. ვინც უნდა ყოფილიყო ბანკის სათავეში, ის ვერ შეაჩერებდა მიწის მობილიზაციას და ვერ გადაარჩენდა თავადაზნაურობას.

1896 წელს ბანკოვიადა დასრულდა იიანი მაჩაბლის დამარცხებით. ეს ბანკიდან წავიდა და სათავეში ჩაუდგა გორის მამულეთა სასოფლო-სამეურნეო სინდიკატს. თავსუფალი დოოც იმონ და ლიტერატურასაკ დაუბრუნდა: დაიწყო „სოპბეში“ უშაობა, თარგმნა და სხვ, მაგრამ სამწუხაროდ მალე დაავადეოდე და ბოლოს

ტრალიკულად დასრულდა მისი სიცოცხლე: 1898 წ. იგი უგზო-უკვლოდ დაიკარგა.

დღემდის საიდუმლოებით არის მოცული ამ ადამიანის ასეთი უცნაური დაღუპვა. პირველად ხმა გავრცელდა, რომ ვანო შუალამისას გავიდა თავის სახლიდან და სადღაც წავიდაო. იმასაც კი ამბობდენ—დუხობორებს ვაჰყვა ამერიკაშიო. შემდეგში უფრო იმ აზრს დაადგინენ, რომ ვანო მოკლეს და მისი გვამი სადღაც გადაშალესო. გაიმოძიებას და ენერგიულ ძებნას, რომელსაც აწარმოებდენ მისი ძმა ვასილ მაჩაბელი და მეგობრები ივანე სპირიდონის ძე ჯაბადარი, არავითარი შედეგი არ მოჰყოლია. ასე უგზო-უკვლოდ, ტრალიკულად გაჰქრა ეს სიმპატიური ადამიანი და სასარგებლო მოღვაწე.

* * *

ჩემი სამწერლო ასპარეზზე გამოსვლის პირველ წელსავე (1895), შემოდგომაზე, ჩვენს ცხოვრებაში ადგილი ჰქონდა ორ დიდ ამბავს, რომელთაც უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინეს ჩემზე (და წარუხიციელი ხსოვნა დასტოვეს მთელი ერის გულში.

ეს იყო—კრწანისის ბრძოლის მოგონება და მგოსნის რაფიელ ერისთავის იუბილე.

სწორედ ამ წელს შესრულდა ასო წელიწადი იმ საშინელ დროდან, როცა სპარსეთის ბრძანებელმა ალა-მაჰმადხანმა ააოხრა და მიწასთან გაასწორა საქართველო. განრისხებული იმ ურთიერთობით, რომელიც მაშინ დამყარდა რუსეთსა და საქართველოს შორის, ალა-მაჰმადხანი დიდძალი ჯარით შემოესია ამიერ-კავკასიას, სწრაფად გადმოლახა სომხეთის პროვინციები და მოადგა ტფილისს. ერეკლე მეფე მუდგრად დაუხვდა მტერს და კრწანისის ველზე გაიმართა სასტიკი ბრძოლა, რომელშიაც ერთმუჟა ქართველმა ლაშქარმა, ერეკლე მეფის წინამძღოლობით, თავი ისახელა სამშობლოს თავისუფლები-სათვის თავგანწირულობით: ერეკლე დამარცხდა, იძულებული შეიქნა ტფილისი დაეტოვებინა და მთაში გახიზნულიყო.

ხორცილთა და სულით მახინჯი ალა-მაჰმადხანი შეიქრა ტფილისს და ქვა-ქვაზედ არ დასტოვა.

აი, ეს საშინელი დრო მოიგონა ქართველობამ 1895 წელს.. თუ რა ვცდები, ამის თაოსნობა ეკუთვნის ქართლ-კახეთის თავადაზნაურობის მაშინდელ წინამძღოლს თავ. კონსტანტინე მუხრანსკის. ყოველ შემთხვევაში, მთავრობისაგან ნებართვა ამან გამოიტანა, არავითარი წინასწარი მზადება არ ყოფილა; მხოლოდ გაზეთებში დაი-

ბექვა რამდენიმე წერილი და შენიშვნა, რომელიც ასი წლის წინათ მომხდარ საშინელებას აგონებდა ქართველ ერს. დადგა 11 სექტემბერი—იმ დღის მოგონებებისათვის დანიშნული ვადა. ადრე დილიდანვე რფილის დეტყო რალაც არაჩვეულებრივი გამოცოცხლება, მოძრაობა. 10—11 საათიდან იწყო ხალხმა დენა. პატარა ხნის შემდეგ, ვორონცოვის ქუჩით, დიდძალი ხალხი ამოძრავდა. მოხუცი და ახალგაზრდა, ქალი და კაცი, მუშა თუ ხელოსანი, ვაჭარი და მოქალაქე, ინტელიგენტი, თავად-აზნაური, ერთის სიტყვით, თითქო მთელი ტფილისი ამოძრავდა განუჩველად წოდებისა, მდგომარეობისა და ეროვნებისაც კი (დიდძალი სომხობაც დაიძრა). ვორონცოვის ქუჩა და შემდეგი გზა კრწანისის დიდ მინდვრამდე, ავსილი იყო მიმავალ ხალხით. როცა მე და რედაქციის სხვა თანამშრომლებმა მივაწიეთ დანიშნულ ალიგას, გადაგვეშალა თვალწარმტაცი სურათი. დიდ მანძილზე თავი მოეყარა ზღვა ხალხს. გარდა ტფილისელებისა, აქ იყვნენ ახლო-მახლო სოფლებიდან ჩამოსულნი გლეხებიც. აქა-იქ მოსჩანდა ამქრების გაშლილი ბაირალები. აქეთ-იქიდან ისმოდა ზურნის სევდიანი ხმა. ძნელია ამოდენა ხალხის რაოდენობის გამორკვევა. მახსოვს ამაზე დავაც ჩამოვარდა: ზოგი იძახოდა, ასი ათასამდე ხალხი იქნებაო, ზოგი ათი-ათასობით, ზოგაც ათასობით ანგარიშობდა. ყოველ შემთხვევაში, იმ ხანებში არავის უნახავს ამდენი თავმოყრილი ხალხი და ყველაზედ უფრო საგულისხმიერო ისაა, რომ ეს ამოდენა ხალხი თავის ნებით იყო მოსული: არავის არ უზრუნვია წინასწარ მისი შეკრებისათვის. ხალხი მოვიდა ალტყინებული საზარელის მოგონებით, რათა პატივი ეცა თავდადებულ გმირთათვის.

შუადღის შემდეგ დაიწყო პანაშვიდი. ალექსანდრე ეპისკოპოსმა „საუკუნო ხსენება“ წარმოსთქვა მეფე ერეკლესი და იმ გმირთა, რომელთაც თავი დასდეს კრწანისის ველზე-სამშობლოს დასაცავად. ხალხის აღელვებამ უმაღლეს წერტილამდე მიადწია. ბევრმა დაიჩოქა, გაისმოდა სამგლოვიარო მარში, მუსიკისა და ზურნის სევდიანი ჰანგი.

ამ ამბავმა დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა ყველა დამსწრეზე, ხოლო ქართველმა საზოგადოებამ და განსაკუთრებით ჩვენ, ახალგაზრდებმა, დიდი ეროვნული ალტყინება განვიცადეთ.

როცა უფრო გვიან, ოქტომბერში, მოხდა მეორე ეროვნული დღესასწაული: რაფიელ ერისთავის იუბილე. ამის თაოსნობა ეკუთვნის აკაკი წერეთელს. ზაფხულის თვეებში მან ჟურნალ „კვალში“ დაბეჭდა წერილი, რომლითაც გაახსენა საზოგადოებას რაფიელის მოღვაწეობის 50 წლის შესრულება და მოუწოდა ამ საგულისხმიერო

ამბის აღნიშვნისათვის. დაარსდა კომიტეტი, რომელიც შეუდგა იუბილეს მზადებას. დაინიშნა დღესასწაულის დღეც: 22 ოქტომბერი.

შემდეგში და ჩვენს დროშიაც იუბილეები ისე გახშირდა და ისე შაბლონურად იმართება, რომ აღარაფრე შთაბეჭდილებას აღარ ახდენს. რაფიელის იუბილე—კი პირველი ამგვარი დღესასწაული იყო ჩვენში და ძლიერ ღრმა კვალი დასტოვა ჩვენს ცხოვრებაში და უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა მთელ ერზე: ოცდაათ წელიწადზე მეტია მას შემდეგ, მაგრამ ახლაც, როცა მავონდება ის ბრწყინვალე დღესასწაული, გული სიამოვნებით მიტოკავს.

მშვენიერი მზიანი და თბილი შემოდგომის დღე იყო. 11 საათისათვის იწყო დენა ხალხმა ქართულ თეატრისაკენ (სათავად-აზნაურო ქარვასლაში, ყოფილ სასახლის ქუჩაზე). თეატრის შესავალი და თვით თეატრი მორთული იყო ყვავილებით, გირლანდებით და გვირგვინებით. პატარა ხანში თეატრი სრულიად აივსო ხალხით, სადღესასწაულოდ მორთულ მანდილოსნებითა და მამაკაცებით. ტევა აღარ იყო და მრავალი ხალხი თეატრის დერეფანში და ეზოში დარჩა.

თხადა ფარდა და შეკრებილთა თვალწინ გადაიშალა ჯერ უნახავი სურათი: მშვენივრად მორთულ და მძლავრად განათებულ სცენაზე მარჯვნივ და მარცხნივ იდგნენ საქართველოს ყველა კუთხიდან ჩამოსული დეპუტატები გვირგვინებოთ, საჩუქრებით და ადრესებით ხელში. ნაირ-ნაირი ტანსამოსით სადღესასწაულოდ გამოწყობილი ქალები და კაცები: გურიიდან და ქობულეთიდან გურულ ტანსამოსში, ფშავ-ხევსურნი ჯავშანში, იმერნი თეთრ-ჩოხა-ახალუხში, ქართლ-კახელნი ძველებურ ყურთმაჯგებში და ტფილისელ დაწესებულებათა წარმომადგენლნი და სტუმრები ევროპულ სადღესასწაულო ტანსაცმელში საუცხოვოდ ირეოდენ ერთმანეთში. შუა ადგილას იდგა იუბილარისთვის გამზადებული სავარძელი, რომლის მშვენიერ მორთულობას აბრწყინვალებდა სცენაზე გამართული ელექტრონის მზე.

მოისმა გარედან „ვაშას“ ძლიერი ხმა, გაისმა მუსიკა: ილიამ და აკაკიმ თეთრ ცხენებშებმული ლანდოთი მოიყვანეს რაფიელი. გამოჩნდა თუ არა იუბილარი სცენარზე, მთელი საზოგადოება ფეხზე წამოდგა და გაისმა ძლიერი ხანგრძლივი ტაშისცემა და „ვაშას“ ძახილი. აღტაცებული საზოგადოება არ ცხრებოდა და აღარ ისმოდა რეტილის გუნდის და გურულ მომღერალთა ჰიმღერა. ბოლოს საზოგადოება დაწყნარდა და იუბილარმა თავისი ადგილი დაიჭირა: მარჯვნივ და მარცხნივ მოუსხდნენ აკაკი და ილია და დაიწყო მილოცვები. არ ყოფილა არც ერთი კუთხე საქართველოში, არც ერთი საზოგადოებრი-

მამულების ჩამორთმევის დროს აქა-იქ მოხდა შეიარაღებული შეტაკებები პოლიციასთან, იმართებოდა მიტინგები და დემონსტრაციები, გამოდიოდა პროკლამაციები და სხვა და სხვა. ერთი დემონსტრაცია ტფილისშიაც კი მოახდინეს. სადღაც, სომხეთში, ერთ შეტაკების დროს პოლიციამ სროლა აუტეხა ხალხს და რამდენიმე კაცი მოკლულ-დაჭრილი იქმნა. მოკლულთა მოსახსენიებლად სამღვდელოებამ გადაიხადა ტფილისის ვანქის ტაძარში პანაშვიდი, რომელსაც დიდძალი ხალხი დაესწრო. პანაშვიდის შემდეგ უკლისიის ფართო ეზოში გაიმართა მიტინგი. ამავე წუთს ვანქის ტაძარს ალყა შემოარტყა პოლიციამ და ყაზახებმა. პოლიციამ შეამტვრია დაკეტილი ალაყათის კარები და წინადადება მისცა ხალხს—დაშლილიყო. ორატორი განავრძობდა სიტყვას და ხალხს ადგილიდან არ ფძროდა. მაშინ ყაზახებმა გასაფრთხილებლად გაისროლეს თოფები და შეცვინდენ ეკლესიის ეზოში. დაერივნენ ხალხს მათრახებითა და ხმლებით და დემონსტრაცია გაფანტეს. დაშნაკელების ბრძოლა დამთავრდა მთავარმართებლის გოლიციინის მოკვლის განზრახვით. ტერორისტები თავს დაეცნენ მას, როცა ეტლით გაისეირნა კოჯორის გზატკეცილზე და მძიმედ დასჭრეს.

ამის შემდეგ მალე გოლიციინი უმაღლესმა მთავრობამ მოხსნა ადგილიდან და სომხების წინააღმდეგ ბრძოლა შესუსტდა. ხოლო როცა კავკასიის ნაქესტნიკად თავ. ვორონცოვ-დაშკოვი დაინიშნა, სომხის ეკლესიას ჩამორთმეული მამულები დაუბრუნეს და ეხლა სომხებს დაუწყეს მოფერება.

როგორც ზევით ვთქვით, 90-იანი წლების დასაწყისში ტფილისში გაჩნდა რუსების პოეტი და მწერალი ვას. ველიჩკო. აი, ეს მწერალი გახდა, ასე ვთქვათ, იდეოლოგად სომხობის მაშინდელ დევნისა. კავკასიის მთავრობამ გადაიყენა ოფიციალურ ვაზეთ „კავკაზ-ის“ მაშინდელი რედაქტორი, ქართველი მოღვაწე ვასილ ჩერქეზიშვილი და ვაზეთი ველიჩკოს ჩააბარა. იმ დღიდან დაწყებული „კავკაზ-ში“ დაიწყო სასტიკი ომი სომხების წინააღმდეგ. სომხის ერთი გამოცხადებულ აქნა ანტისახელმწიფოებრივ ელემენტად და აღსავსე ყოველგვარ ბოროტებით. ვაზეთის ყველა ნაწილები—მეთაური, ფელეტონი, „პრესა“ მხოლოდ და მხოლოდ სომხების წინააღმდეგ იყო მიმართული. თვით ველიჩკომ დაიწყო პამფლეტი-მოთხრობა „ნორ-ქალაკ“, რომელიც მგონი ერთ წელიწადს იბეჭდებოდა და შეიცავდა ათასგვარ ცილისწამებას სომხობის წინააღმდეგ. ველიჩკო თავის პოლიტიკური მსოფლმხედველობით იყო ნამდვილი რუსი ფეოდალი, რეაქციონერი. მას როგორც ფეოდალს ეზიზღებოდა სომხის ბურჟუაზია, რადგან, სა-

ერთოდ, ბურჟუაზია მიაჩნდა ძველი წყობილების გამანადგურებელ კლასად; როგორც რეაქციონერს, მას სძულდა სომხის ერის ყოველივე პოლიტიკურ-ეროვნული მისწრაფება. ამავე დროს ის იყო ტიპური მოსარჩლე რუსეთის იმპერიალიზმისა და ნამდვილი „ველიკოდერჟავნიკი“. ყოველ მის სტრიქონში ამკარად მოსჩანდა სიძულვილი არარუს პატარა ერებისადმი და თუმცა მარტო სომხებზე სწერდა, მაგრამ ყველა დაკვირვებულ მკითხელისთვის ამკარა იყო, რომ მარტო სომხები აქ არაფერ შუაში იყვნენ. მახსოვს ერთხელ რაღაცის გამოგული მოუვიდა ველიჩკოს ვ. გუნიანზე.

—რას ჩააცივდა გუნიან ქართულ ენას: ტფილისში მენახშირეებიც კი არა კადრულობენ ქართულად ლაპარაკს და სულ „УГЛИ, УГЛИ“-ს ყვარიანო. ეს ხუმრობით იყო ნათქვამი, მაგრამ ამ უადგილო ხუმრობაშიაც გამოსჭვიოდა მისი სულიერი მიდრეკილება, როგორც რუსი იმპერიალისტისა.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმ ხანებში, ტფილისში გამწვავებული იყო ქართველთა და სომეხთა ურთიერთობა საქალაქო არჩევნების ნიადაგზე. რასაკვირველია, ამ ბრძოლაში ველიჩკო სომხების წინააღმდეგ იყო და ამით გული მოიგო ქართველი საზოგადოების ერთი ნაწილისა, განსაკუთრებით ჩვენი ძველი თაობისა. ამათგან ბევრი მეგობარი გახდა ველიჩკოსი და მისი დამცველი. მაგრამ ჩვენ, მაშინდელი ახალგაზრდობა, აღშფოთებული ვიყავით ველიჩკოს აღვირ-აშვებული იერიშით და კარგად ვხედავდით მის სულიერ მიდრეკილებას, საერთოდ პატარა ერების წინააღმდეგ. ამიტომ „ნოვოეობოზრენიედან“ ჩვენი მხრივ გამოვუცხადეთ ომი ოფიციალურ რუსულ გაზეთის რედაქტორს. დაიბეჭდა წერილები ივ. ზურაბიშვილისა, ილიანაკაშიძის, ვასილ ჩერქეზიშვილის და ჩემი. შემდეგ პოლემიკა არ შეწყვეტილა წელიწადზე მეტი ხნის განმავლობაში. პოლემიკაში ჩაერივნენ გიორგი თუმანიშვილი, ივანოვიჩი და სხვები. ვასილ ჩერქეზიშვილმა „ნორ. ქალაკ“-ის წინააღმდეგ დაიწყო თავისი პამფლეტი „ნარ-დარდაქ“ (ახალი სულელი)..

ჩვენმა ამგვარმა გამოლაშქრებამ, ველიჩკოს წინააღმდეგ, ცოტა არ იყოს უკმყოფილებაც კი გამოიწვია ქართველ საზოგადოების იმ ნაწილში, რომელიც ველიჩკოს თანაუგრძნობდა. ამით ისარგებლა ველიჩკომ და ჩვენ წინააღმდეგაც გამოილაშქრა ინსინუაციებითა და ცილისწამებით. სხვათაშორის ერთ-ერთ წერილში ჩემ წინააღმდეგ აგვარი ექსპრომტი მიძღვნა:

„Полу-парун, полу-батано Лали!

Кого учить вы пожелали?“

ამის საპასუხოდ გაჯავრებულმა შემდეგ წერილში მეც ვუძღვენი ერთი ტლანქი ექსპრომტი:

„Полу-поэт, полу-жандарм.

Как только встречу, в зубы дам“.

რასაკვირველია ამ ლექსმა დღის სინათლე ვერ იხილა: რედაქტორმა გიორგი თუმანიშვილმა უხერხულად დაინახა მისი დაბეჭდვა. მე ფოსტით გავუგზავნე ველიჩკოს საპასუხო ლექსი. ეს წერილი დავით სარაჯიშვილისთვის ეჩვენებინა და დავითმა საყვედური მითხრა. უნდა გამოვტყდე. მე თვითონ ვნანობდი ამ ტლანქი ექსპრომტის გაგზავნას, მაგრამ დავით სარაჯიშვილს ვუთხარი: „Полу-поэт, полу-жандарм“ ზედ გამოჭრილია ველიჩკოზე; ხოლო ეს „в зубы дам“ რითმამზოიტანა მეთქი.

საკვირველი იყო დავით სარაჯიშვილის მეგობრობა ველიჩკოსთან. დავით სარაჯიშვილი განათლებული და მოწინავე აზროვნების ადამიანი იყო; თითქმის მესამე დასელებსაც კი თანაუგრძნობდა; ნოე ჟორდანიას დიდი პატივისმცემელი იყო. როგორ ახერხებდა ამავე დროს ველიჩკოსთან მეგობრულ კავშირის დაქერას, ეს ჩემთვის გაუგებარი დარჩა. ისიც უნდა ვთქვა, რომ მე მქონია ველიჩკოს შესახებ ლაპარაკი ძველი თაობის ზოგიერთ წარმომადგენლებთან და, როგორც გამოვარკვეე, ისანი უფრო დიპლომატობდნენ: ვიცით, კარგად გვესმის, რა ქეშმარიტ რუსულის სულისკვეთებით არის გაქლენილი ეგ ადამიანიო. მაგრამ გარემოება ხელს ვვიწყობს და უნდა გამოვიყენოთო.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ შემდეგში, როცა ქართველებსა და სომხებს შორის ურთიერთობა მეტად გამწვავდა, ველიჩკოს პოლემიკამაც მეტად უსიაპოვნო ხასიათი მიიღო და ბოლოს ჩვენ თავი დავანებეთ ამ დაუსრულებელ კამათს, ხოლო როცა ვორონცოვ-დაშკოვი დაინიშნა, ველიჩკო გადაყენებულ იქნა რედაქტორობიდან და რუსეთში დაბრუნდა.

სხვათა შორის, რუსეთშიაც განაგრძო თავისი პუბლიცისტური მოღვაწეობა და ჩვენ არ გვივიწყებდა. მახსოვს წერილები, რომელთაც ძალიან ააღელვეს მისი მეგობრებიც-ვი. ეს წერილები დაიბეჭდა „ნოვ. ვრემიაში“.

ველიჩკო ჯერ ლანძღავდა სომხებს: ანგარების ხალხია, ებრაელების მსგავსი, არ დასანდობი, ფლიდი, გარყვნილი და სხვა. მერე ჩვენზე სწერდა: ქართველები რაინდი ხალხია, ერთგული რუსეთისა, პატიოსანი, მაგრამ ჩვენ, რუსებმა, ვერ გავიგეთ ამ ხალხის სულიერი

თვისებები და მიღრეკილება და დავლუბეთ; ეს ხალხი მეომარი ხალხია, ომის დროს ის მალღდება, ხოლო მშვიდობიანობის დროს სულთ ეცემა; ევროპიული კულტურა და ცივილიზაცია მავნებელია ამ ერისათვის; იმისთვის საჭიროა სამხედრო სკოლა, სამხედრო სამსახური, იმგვარი სამხედრო ცხოვრება, როგორც კახაკებს აქვთ; გიმნაზია და უნივერსიტეტი ამ ხალხისთვის გამოსადეგი არ არის და სხვა ამისთანები.

აჰის შემდეგ იმაზე აღარაფერი გამიგია, მხოლოდ 1904 წლის დაწყებისას წავიკითხე გაზეთებში იმის გარდაცვალების ამბავი და თან მისი უკანასკნელი „ანდერძი“, რომელშიაც მწარედ მოსთქვამდა სამეფო ტახტის ბედზე და აფრთხილებდა რუსის ერს—ჩვენ სათაყვანებელ რომანოვებს საშიშროება მოელისო.

* * *

იმავე 1897 წელს მე პირველად გავხდი მოწმე ტფილისის საქალაქო არჩევნებისა. ეს ამბავი იმდენად საყურადღებო და საინტერესო იყო, რომ ცოტა დაწვრილებით უნდა მოვყვეთ, მით უმეტეს, რომ იმ ხანში ტფილისის ყველა საქალაქო არჩევნები თავის მიმდინარეობით და შედეგებით, ერთმანეთს ძალიან წააგავდა.

უნდა გავახსენოთ, რომ მაშინ მოქმედებდა მეფის ალექსანდრე მესამის მიერ შეცვლილი და დამახინჯებული ახალი საქალაქო დებულება, რომელიც 1870 წლის დებულებასთან შედარებით, კიდევ უფრო ავიწროებდა მოქალაქეთა საარჩევნო უფლებას და კიდევ უფრო ზღუდავდა თვითმართველობის სამოქალაქო ასპარეზს. საარჩევნო უფლება მინიჭებული ჰქონდა მხოლოდ მსხვილ სახლის პატრონთ და მსხვილ ვაჭართ.

დადგა თუ არა 1897 წელი, როცა უნდა მომხდარიყო საბჭოს განახლება, „ივერიამ“ მაშინვე დაიწყო კამპანია: მხურვალე მონაწილეობით მიჰმართა ქართველ სახლის პატრონთ, ვაჭრებს და ყველა იმათ, ვისაც საარჩევნო უფლება ჰქონდა,—დალყოვნებლივ შეიტანეთ საქალაქო გადასახადებო,—ვინაიდან, ვისაც გადასახადები არ ექნებოდა სრულად შეტანილი, ისინი საარჩევნო სიებიდან გამოირიცხებოდნენ. ეს მოწოდება, რასაკვირველია ჰაერში დარჩა, რადგან ქართველ ამომრჩევლებს ნცირე რამ ორგანიზაციაც არ ჰქონდათ მოწყობილი, რომელსაც სიებით ხელში უნდა ჩამოეფლო ქართველი საარჩევნო უფლებიანი ხალხი და აქედნებია ისინი—გადასახადები დროზე შეეტანათ. აპრილში გამოცხადდა სიები და მართლაც აღმო-

დარიგის დასაჭერად. კარებში შემეფეთა მოხუცი დარაჯი „სახალხო კითხვათა კომისიისა“:

— თქვენი წარმოდგენა დღეს აღარ იქნება.

— როგორ არ იქნება, რატომ?

— შებრძანდით თეატრში და თქვენ თითონ დარწმუნდებით... შევედი და ასეთი სურათი გადამეშალა: ყველა სკამი ატანილი იყო სცენაზე, მთელი იატაკი თეატრის შენობაში აყრილი იყო და რამოდენიმე მუშა გულმოდგინედ თხრიდა მიწას. ჩემ შეკითხვაზე დარაჯმა მიპასუხა:

— რუსულმა სექციამ გადასწყვიტა თეატრის გაფართოება მომავალ სეზონისათვის და განკარგულება გასცა დღეს დილიდანვე დაგვეწყო მუშაობა...

წინ ზატყლის სამი თვე გვედო. მიუხედავად ამისა, რუსულ სექციის შავრაზმელებმა კვირა დილით, ზედმეტი ფასი მისცეს მუშებს და დაიწყეს რემონტი, რათა ჩვენი წარმოდგენა არ გამართულიყო...

აი, ასეთ უცნაურ და მძიმე პირობებში იდგამდა ფეხს ქართული სახალხო თეატრი. ერთის მხრივ მაშინდელი მთავრობის გაზვიადებული ეჭვიანობა და თავდაუდებელი რეგლამენტაცია, მეორე მხრივ ეროვნული დამცირება და დევნა. და ბოლოს, საზოგადოების გულგრილობა, სრული ინდეფერენტიზმი. ყველაფერი ეს მეტის მეტად აძნელებდა იმ მცირერიცხოვან წრის მუშაობას, რომელმაც თავს იდგა ამ დიდი საქმის დაწყება. მართალია თვით ცხოვრების დაყინებითი მოთხოვნა იყო სახალხო თეატრის არსებობა და აღარ იქნებოდა თუ გვიან, ეს საქმე გაძლიერდებოდა და განვითარდებოდა, მაგრამ თუ მაშინ იგი არ მოკვდა და გასაკვირველის ენერგიით იბრძოდა მრავალ ფრონტზე, ეს აიხსნება იმ უზომო სიყვარულით, რომლითაც გამსჭვალული იყო სახალხო თეატრისადმი მცირე რიცხვი სცენის მოყვარეთა, როგორც იყვნენ მაგალითად ნიკო გოცირიძე, გ. ჯაბაური და სხვები, აიხსნება საოცარი ენერგიით და მუშაობით იმ ორიოდ ინტელიგენტ მუშაკთა, რომელნიც იმთავითვე სათავეში ამოუდგნენ სახალხო თეატრს და თითქმის თავი შესწირეს მის გაძლიერებისა და განვითარების საქმეს. განსვენებული საზოგადო მოღვაწის მარიამ დემურიასი, და სხვათა სიყვარულმა, სახალხო სცენისადმი და დაუღალავმა მუშაობამ, ქართული თეატრი ფეხზე დააყენა, ასე რომ უკვე ორი სამი წლის შემდეგ სახალხო წარმოდგენები იმართებოდა არა მარტო „ავჭალის აუდიტორიში“, არამედ რამოდენიმე სხვა ალაგს...

აქვე მოვიგონებ ჩემ დებიუტს. როგორც სცენის მოყვარემ, მეც მოვიწოდებ ჩემი სცენიური ნიჭის გამოცდას. მომცეს გიორგი ლაშას როლი კ. მესხის „თამარ ბატონიშვილი“. უნდა აღვნიშნო იმათთვის, ვინც ჩემი თვალების ამბავი არ იცის, რომ მე ერთობ ბეცი ვარ და ორ ნაბიჯზე ვერაფერს ვხედავ. ამ გარემოებამ დიდ უხერხულობაში ჩამაგდო და თან სამუდამოდ მომიკლა არტიზტობის ჟინი.

თუ არ ვცდები, მეორე მოქმედებაში გიორგი ლაშა და დედოფალი ნარდს თამაშობენ. დედოფლის როლს ასრულებდა მარიამ დემურიასი. პირველსავე გაგორებაზე კამათლები იატაკზე გადმომოცვივდა. გადავხედე ჩემს ამაღას, არავინ ადგილიდან არ იძვრის, ამაღა შესდგებოდა შემთხვევით თეატრის დარბაზიდან მოყვანილ ახალგაზრდა ხელოსნებისაგან, რომელთაც სასტიკად ნაბრძანები ჰქონდათ, უძრავად მდგარიყვნენ მეფის სიახლოვეს. დაბალი ხმით მივმართე კიდევ — „კამათელი მომიძებნეთ“ მეტქი, მაგრამ ისინი იღვნენ გაშეშებულნი. სხვა გზა არ იყო, დავტოვე სავარძელი და დავიწყე იატაკზე ფორთხვა. ცოტა ხნის შემდეგ დედოფალიც გამოწყვა და ასე კარგა ხანს დაეფორთხავდით. ამაღა კი თავზე დაგვიჩერებოდა...

მესამე მოქმედებაში გიორგი ლაშა ცალთვალ ამოთხრილი გაზოდის სცენაზე. რეჟისორის თანაშემწე ცალ თვალს მიხვევს. ვებეწვები, მარცხენა თვალს ნუ მიხვევთ, რადგან მარტო ამ თვალით ვხედავ ცოტაოდნავ მეტქი, მაგრამ ჩემმა ხვეწნამ არ გასკრა: რეჟისორმა ბრძანა, მარცხენა თვალი აუხვიეთო. გამოვედი სცენაზე, სადაც შეკრებილია სასახლეს დიდებულები, სარდლები და სალაშქროდ გამზადებული ჯარი. მივედი ჯართან, ამოვიღე ქარქაშიდან ხმალი და დავიწყე ჯარის გამამხნეველი სიტყვა. ამ დროს მომესმა ხმაურობა, რაღაც აურ-ზაური, ოდნავ ვხედავ კიდევ, რომ ჯარიც, სარდლებიც, დიდებულებიც, ჩემი ამაღაც, სცენიდან გარბიან. მაყურებელში სიცილი და ყიჟინი ასტყდა. მე მარტო ვარ სცენაზე და განვაგრძობ ჯარისადმი ჩემ მისალმებას... სანამ ხმალი არ ჩავაგე ქარქაშში, სცენაზე არავინ არ გამოვიდა. მერე მითხრეს, რომ ნამეტანი ახლოს მივსულვარ ჯართან და ყველას შევშინებია — თავებს წავვაქრის ეს ბრუციანიო...

ეს იყო და ეს. ამის შემდეგ აქტიურობა აღარ გამიბედია და სახალხო თეატრს ვემსახურებოდი, როგორც ადმინისტრატორი — სექციის წევრი,

1960 წლებიდან სახალხო თეატრი უკვე მაგრდება და შესამჩნევი გაუმჯობესება ეტყობა. მცირერიცხოვან წრეს ახალ სცენის

მოყვარენი ემატებიან. ქალებს ემატებიან სოფიო რომანი შვილი, მ. თუშმელაშვილი, გ. ანანაშვილი, ილიკო აღლაძე, რომელიც რეჟისორის როლს ასრულებს და სხვანი. მოხედეს სახალხო თეატრს პროფესიონალმა არტისტებმაც—ნატა გაბუნიაშვილი, ელო ჩერქეზი შვილისამ, მარიამ საფაროვ-აბაშიძისამ, სვ. გოგოლაშვილმა (სვიმონიძემ) და სხვებმა.

სახალხო თეატრის გამაგრებასა და გაუმჯობესების საქმეშიაც, როგორც მის დაარსების საქმეში, უდიდესი ღვაწლი, ვიმეორებ, მიუძღვის მარიამ დემურიასას. მას სწამდა სახალხო თეატრის იდეა და დიდი მნიშვნელობა იმ დროისათვის, უზომო სიყვარულით იყო გატაცებული საქმისადმი და მთელი თავისი ენერგია, რომლით უხვად იყო დაჯილდოებული ბუნებისაგან, ამ საქმეს მოანდომა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სახალხო თეატრის ფეხის ადგმისას და შემდეგ ხუთი წლის განმავლობაში, მარტო მარიამ დემურიასას ეჭირა ხელში თეატრის ასამოძრავებელი ჩარხი; ის შოულობდა საჭირო თანხას, ის ზრუნავდა სცენისათვის საჭირო მოწყობილობის მოსაპოვებლად, მას მოჰყავდა სცენის მოყვარენი, არტისტები, რეჟისორები, ის ჰმართავდა რეპეტიციებს, ის იბრძოდა „სახალხო კითხვათა კონსილიაში“... რამდენი ენერგია, რამდენი ტანჯვა და დამცირება. ჭეშმარიტად, უზომო სიყვარულმა საქმისადმი შეაძლებინა ამ ადამიანს ყველა ამის გადატანა.

შემდეგში, ცხრაასიან წლებში, მარიამ დემურიასამ მეორე დიდი საქმე გამოიწყო. ეს იყო საბავშვო ჟურნალის „ნაკადულის“ დაარსება. ამ საქმესაც უზომო გატაცებით მიეცა. იშოვა გამომცემელი, შეაგროვა და მუშაობაში ჩააბა ბევრი ძველი და ახალგაზრდა მწერლები; მთელი ღრეები მოუსვენრად დარბოდა მასალების შესაგროვებლად, მერე სტამბაში, ცინკოგრაფიაში, მხატვრებთან და სხვა. ჟურნალი დაარსებულ იყო ცნობილი სახალხო მოღვაწის პავლე იოსების ძის თუმანიშვილისა და ცნობილ ქართველ ქველმოქმედთა ძმათა ზუბალაშვილების ხარჯით. რამდენიმე წლის შემდეგ თუმანიშვილიცა და ზუბალაშვილებიც საზღვარ-გარეთ გადასახლდნენ, მათ საქმეებს აწარმოებდა ტფილისში რწმუნებული ვინმე მეტალიცკი, რომელმაც ჯერ შეამცირა ჟურნალის ბიუჯეტი, შემდეგ თითქმის სრულიად მოსპო დახმარება. დიდი ენერგია და დიდი ტანჯვა გამოიარა მარიამ დემურიასამ, მაგრამ ჟურნალის გამოცემა მაინც განაგრძო...

ასე იტანჯებოდა და მოუსვენრად მუშაობდა ეს ქალი. ტყუილად არ ჩაუარა ყველაფერმა ამან: მარიამ დემურიასას გულის ავადმყოფობა დასჩემდა და, ბოლოს, 1910 წელს, ჯერ კიდევ ახალგაზრდა ქალი, უეცრად გარდაიცვალა. მის დაკრძალვას დიდძალი ხალხი დაესწრო. კუბო შეჩერებული იქნა „ნაკადულის“ რედაქციისა და „ავქალის აუდიტორიის“ წინ,—იქ, სადაც დაუღალავად იღვწოდა განსვენებული, სადაც დაიწვა მისი სიცოცხლე...

ჟურნალ „მოამბეში“. წიგნების გამომცემელი ამხანაგობა და ალ. ჯაბადარი.—ფიქრი ყოველდღიურ გაზეთის გამოცემაზე—გუნისაგან „ცნობ. ფურცლის“ შედინა.—გაზეთის მიმართულება.—არჩილ ჯორჯაძის გაცნობა.. ახალი რედაქცია. ახალი გაზეთი.

ჯერ კიდევ „ნოვოე ობოზრენიეში“ ვმუშაობდი, როცა (1898 წ.) ჟურნალ „მოამბის“ რედაქციამ თავის კრებაზე მიმიწვია. კრებაზე დამხვდნენ „მოამბის“ გამომცემელი და რედაქტორი, უახლოესი თანამშრომელნი და რამოდენიმე გარეშე თანამშრომელთაგანი. მახსოვს იყვნენ: ალ. ჯაბადარი, ალ. ჭყონია, ივ. მაჭავარიანი, ექვთიმე თაყაიშვილი, კიტა აბაშიძე და სხვანი. მსჯელობა იყო ჟურნალის გაუმჯობესების საჭიროებაზე. მოხსენება გააკეთა ალ. ჯაბადარმა. სხვათა შორის, აღნიშნა დიდი ნაკლი, რომ ჟურნალში, წელიწადზე მეტია, აღარ იწერება წერილები შინაურ ცხოვრებაზე, უცხოეთის პოლიტიკაზე და, საერთოდ პუბლიცისტიკა სუსტიაო. აღარ მახსოვს, რა ღონისძიებანი გამოიმუშავეს ჟურნალის გასაუმჯობესებლად, მხოლოდ მე დამეკისრა შინაური და უცხოეთის ყოველთვიური მიმოხილვების მიწოდება. იმ წლიდან დავიწყე „მოამბეში“ მუშაობა და წელიწადზე მეტი ვწერდი შინაურ და უცხოეთის ყოველთვიურ მიმოხილვებს.

ჟურნალი „მოამბე“ დააარსა „ქართველთა წიგნების გამომცემელმა ამხანაგობამ“. ამ ამხანაგობამ დიდი როლი ითამაშა ჩვენს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში და საჭიროდ მიმაჩნია ამის შესახებ ზოგი ცნობა მივაწოდო თანამედროვე მკითხველს. მე-80 წლებში „ნაროდოვოლცების“ პარტიას ბლომად ჰყავდა თანამგრძობელი ქართველ ახალგაზრდობაში. ამათ პატარ-პატარა წრეები ჰქონდათ ტფილისში და, საჭიროებისა და შეძლებისამებრ, არალეგარულ მუშაობასაც კი აწარმოებდნენ. იყვნენ აქ: მიშა ყიფიანი, ალ. ნანეიშვილი, სტ. ჭრელაშვილი, ალ. ჯაბადარი, ვასილ ცხრილაძე და სხვანი.

სახელდობრ არ ვიცი ვის, მაგრამ აი ამ მიმართულების ახალგაზრდათა შორის დაიბადა განზრახვა ქართველ ხალხში წიგნების გავრცელების, საზოგადოთ ქართულ წიგნების გამოცემისა. ამ ჯგუფის მეთაური იყო პეტროვო-რაზუმოვოს სასოფლო-სამეურნეო აკადემიიდან გამორიცხული სტუდენტი ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბადარი. იმის მეცადინეობით 1887 წ. შესდგა „ქართველთა წიგნების

გამომცემელი ამხანაგობა“, რომელიც მხნედ შეუდგა საქმეს. პირველ წელსვე მან გააოსცა ბაჩანას ლეგენდა „დაბადება და აღზრდა ერეკლე ბატონიშვილისა“. ამ წიგნს მოჰყვა მთელი რიგი გამოცემები: დავითაშვილის ლექსები, ქართული ზღაპრები, „ბნეო“, შემდეგ კრებულები ყაზბეგის, ილია ქავჭავაძის, რაფიელ ერისთავის, აკაკი წერეთლის თხზულებათა და სხვა. ეს დიდი საქმე არ იქმარა ამხანაგობამ, და, როგორცა ვთქვი, 1894 წელს დაარსა ყოველთვიური ჟურნალი „მოამბე“, რომლის გამოცემა გაგრძელდა თითქმის 12 წელს. ჟურნალი თავიდანვე კარგად იყო დაუენებული, მოწვეულ იქმნენ თანამშრომლობისათვის ყველა ჩვენი ცნობილი მწერლები—ძვილიცა და ახალნიც: ილია ქავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, რაფიელ ერისთავი, შემდეგ ალექსანდრე ქვონია, ექითიმე თაყაიშვილი, თვით ჯაბადარი, ნიკო მთვარელიშვილი, ივანე მაჭავარიანი და სხვანი. პოლიტიკური განყოფილება ჩაჰბარდა ჩვენ საუკეთესო პუბლიცისტს ნიკო ნიკოლაძეს, რომელიც სწერდა ზინაურსა და უცხოეთის ყოველთვიურ მიზიხილებს.

ქართველი საზოგადოება დიდის თანაგრძნობით მიეგება ახალ ჟურნალს, პირველ წელიწადსვე ცხრაასამდე ხელისმომწერი გაუჩნდა. ასე რომ პირველი წიგნი მეორედ უნდა დაებეჭდათ, რათა დაეკმაყოფილებიათ ხელისმომწერთა მოულოდნელი რაოდენობა. ჟურნალთან ერთად ამხანაგობა^ს, ანუ უკეთ ვსთქვათ ალექსანდრე ჯაბადარს, რომელიც იყო სულის ჩანდგმელი და მთელი გამოცემლობის საქმის მმართველი, ფიქრად მოსვლია ყოველდღიურ გაზეთის გამოცემაც, მაცადინეობაც დაუწყია ამისათვის, მაგრამ გაზეთის გამოცემისთვის ნებართვა ვერ მიუღია... ჯაბადარის ამ სურვილს შეუერთდა ჩვენი—„მოამბეში“ ახლად მიწვეულ ახალგაზრდათა სურვილი და ფიქრი ყოველდღიურ გაზეთის დაარსების შესახებ. ერთმა გარემოებაჲმ შეგვიწყია ხელი და ეს სურვილი 1900 წელს განხორციელდანიმ ხანებში ვალიკო გუნიას სცემდა ყოველდღიურ გაზეთს „ცნობის ფურცელს“. ეს გაზეთი არ იყო სრულ-პროგრამიანი: გუნიას შეეძლო მხოლოდ ახალ ამბების (ქრონიკა) და განცხადებათა ბეჭდვა. 1900 წ. ვალიკომ დააპირა გაზეთის დაკეტვა და აი, ამ გარემოებით ვდსარგებლეთ ჩვენ და ალექსანდრე ჯაბადარმა „ცნობის ფურცელი“ იყიდა. რედაქტორად წარდგენილ იქნა „მოამბის“ რედაქტორი ალექსანდრე ქვონია, გამომცემლად ალ. ჯაბადარი. დავიწყეთ გაზეთის გამოცემა და თან ჯაბადარი შეუდგა მაცადინეობას პროგრამის გაფართოებისათვის. იმავე წლის დეკემბრისათვის მოვიდა ეს ნებარ-

თვაც და ამგვარად, როგორც იქნა, დაგვიგვინდა ჩვენი კარგა ხნის მ. ლოდინი და სურვილი საკუთარ გაზეთის დაარსების შესახებ.

გაზეთის წარმოების საქმე აღექსანდრე ჯაბადარმა მე ჩამაბარა. პირველ ხანში, რედაქციაში ვიყავით მხოლოდ მე და შაქრობილანიშვილი. პატარა ხნის შემდეგ მოვიმატეთ კიდევ ერთი თანამშრომელი ვლადიმერ ლორთქიფანიძე.

გათართობულ გაზეთის პირველსავე ნომერში მე მოვათავსე ახალი ორგანოს „მრწამსი“. Profession de foi, რომელიც უნდა აქვე ვსთქვა, ცენზურამ საკმაოდ დაამახინჯა. ამ წერილში მე აღვნიშნე ახალ ორგანოს მიმართულება, აღვნიშნე მიჯნები ახალ მიმართულებისა. მე ვწერდი, რომ ნო-ანი წლების თაობამ აღმართა ეროვნული დროშა. ჩვენ ამ დროშას ვიღებთ ხელში, მაგრამ გვინდა ეს ახალ ნიადაგზე გადავიტანოთ. ეს ნიადაგი არის ახალი სოციალისტური სტრუქტურა, რომელიც მოჰყვა გლეხთა განთავისუფლებას. ძველი ფეოდალური ურთიერთობა იშლება და ახალ წესწყობილებას უთმობს ადგილს; ქვიყანა გავეროპიელების გზას დაადგა და საისტორიო არენაზე გამოდის თვით ხალხი, მშრომელი ხალხი. ჩვენი ცდა იქნება ეროვნული იდეა შეუფარდოთ ამ ახალ სოციალურ ნიადაგს, ეროვნული დროშა გადავიტანოთ ახალ ელემენტში — ხალხში...

გაზეთი „ცნობის ფურცელი“ შეუდგა ამ ახალი გზის გარკვევას, ახალი მიმართულებისათვის სამსახურს. პირველ ხანებში ეს მეტად ძნელი საქმე იყო, მაშინდელი პოლიტიკური პირობების მიხედვით, მაგრამ პირველ რევოლუციის ხანაში, როცა პრესამ ცოტათი სული მოითქვა, გაზეთმა უფო ფართოდ და მკაფიოდ შესძლო არჩეული გზით სიარული. პირველად ყოვლისა ჩვენ გადავწყვიტეთ გაზეთი, ასე ვსთქვათ, ტექნიკურად კარგად დაგვეყენებინა. — გავადიდეთ ფორმატი თავიდანვე, შემდეგში ფორმატს კიდევ უფრო მოუმატეთ და ხშირად ზედმეტ ფურცელსაც ვუმატებდით; კარგი ქალაქი, კარგი ახალი შრიფტი. თავიდანვე შეუღეპით მეცადინეობას სურათებიანი დამატების გამოცემისათვის და უკვე რამოდენიმე თვის შემდეგ ჩვენ გაზეთთან ერთად მკითხველი დებულობდა ჯერ კვირაში ერთხელ, შემდეგ ორჯერ სურათებიან დამატებას. ჯაბადარმა თავის სტამბასთან გაიჩინა საკუთარი ცინკოგრაფია, სურათების კლიშეების დასამზადებლად. გაზეთის საინფორმაციო ნაწილი უნაკლოდ მოვაწყვეთ: გვყავდა ჯერ ორი და შემდეგ სამი მუდმივი ქრონიკიორი. რასაკვირველია ყველა დებეშები, რა დროსაც უნდა მიგველო, იმავე დღეს თუ ღამეს ითარგმნებოდა და იბეჭდებოდა... ენერგიულმა მეცადინეობამ, გაზეთის ტექნიკურ და შინაარსის მხრივ გაუმჯობესებისათვის,

„ცნობის ფურცელი“ იმდენად წასწია წინ, რომ ადგილობრივ რუსულ გაზეთებს არა თუ ჩამოუყვარდებოდა რამეთი, ბევრის მხრივ კიდევ გაუსწრო მათ. ამ გარემოებამ ერთი დიდი საქმე მოახდინა: ქართველი საზოგადოება ტფილისში და პროვინციაში, მანამდის რუსულ გაზეთების კითხვას მიჩვეული, ეხლა ქართულ გაზეთს დაუბრუნდა. გაზეთის ტირაჟი დღითი-დღე იზრდებოდა: 1902 და 1903 წელს ის ავიდა 8000—9000-მდე, იაპონიის ომის დროს კი „ცნობის ფურცელის“ ტირაჟი უკვე ცამეტი ათასი ეგზემპლიარი იყო. შვიდი წლის წინად „ივერიის“ ტირაჟი უდრიდა 600 ეგზემპლიარს. როგორც ხედავთ, პროგრესი უტყუარი იყო. მართალი ვიყავი, როცა მაშინ ილიას ვუმტკიცებდი, რომ გაზეთზე ფულის დახარჯვა, ფულის გადაყრა არ არის.

მაგრამ ისიც უნდა ვთქვა, რომ ილიას არ შეეძლო იმდენი თანხის დახარჯვა, რამდენსაც ჩვენ ვხარჯავდით „ცნობის ფურცლის“ შესაფერის სიმალლეზე დასაყენებლად. ეს შესაძლებელი გახდა ალ. ჯაბადარის შესანიშნავ ენერჯისა და მოხერხების წყალობით. სწორედ იმ ხანებში ალ. ჯაბადარმა მოახერხა ტფილისში უდიდეს და პირველ ელექტრო-სტამბის მოწყობა; ამის მეოხებით მან ხელში ჩაიგდო ამიერ-კავკასიის რკინის გზის მთელი სასტამბო საქმე, რაც დიდ შემოსავალს აძლევდა. ეს სტამბა კარგად იყო გამართული, ვანქის ქუჩაზე, მარტირუხოვის სახლში, რომელიც საგანგებოდ იყო გადიდებული სტამბის საჭიროებისათვის. მუშები, ასოთამწყობები, სარდაფიდან ამოყვანილ იქმნენ ზემოთ დიდ და ნათელ დარბაზებში, პირველად ტფილისში ამ სტამბაში იყო განხორციელებული რვა საათის სამუშაო დღე. როგორც ვთქვი, ჩვენი გაზეთის საონფორმაციო ნაწილი საუცხოვოდ იყო დაყენებული.

მაგონდება ერთი ამბავი. მაშინ არსებობდა მხოლოდ ერთი დეპეშათა სააგენტო — „რუსეთის დეპეშათა სააგენტო“, რომლით იკვებებოდა მთელი რუსეთის პრესა. რუსეთ-იაპონიის ომის დროს პეტერბურგში დაარსდა ახალი აქციონერული საზოგადოება „პეტერბურგის დეპეშათა სააგენტო“, რომლის დეპეშების დაკეთა ძვირად ჯდებოდა. ჩვენ მაშინვე გამოვიწერეთ ამ სააგენტოს დეპეშებიც და ამიტომ ჩვენ გაზეთში ყოველთვის უფრო მეტი ცნობები იყო, ვიდრე სხვა ადგილობრივ გაზეთებში. ერთ ღამეს გვიან მოგვივიდა ფრიად სენსაციური დეპეშა დიდ ჯავშნიან გემის „პეტროპავლოვსკის“ დაღუპვის შესახებ. გემი დაეჯახა იაპონელების ნალმს და ჩაიძირა მთელის ეკიპაჟით. დაიღუპა ამ გემზე მჯდომი ცნობილი ადმირალი მაკაროვი, რომელზედაც მაშინ რუსეთი დიდ იმედებს ამყარებდა. ჩვენ

გემის „პეტრეპავლოვსკის“ და აღმირალ მაკაროვის სურათები წინად გვექონდა დამატებაში მოთავსებული, ამიტომ გაზეთში დეპეშასთან ერთად, ხსენებული კლიშეებიც მოვითავსეთ. დილას მარტო ჩვენი გაზეთიდან გაიგო ტფილისმა ეს სენსაციური ამბავი, დილა-აღრიანად ჯაბადარი მთავარ-მართველის სასახლეში გაიწვიეს, იქ ყველანი თავზარდაცემული იყვნენ, მაკაროვის დაღუპვის ამბობ. დაუწყეს ჯაბადარს გამოკითხვა, საიდან და როდის მიიღეთ ეს ცნობა, იქნება მართალიც არ არისო. სწორედ იმავე წუთს სასახლეში მოიტანეს „რუსეთის დეპეშათა სააგენტოს“ დეპეშები, სადაც იგივე ამბავი იყო დაგვიანებით გადმოცემული.

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, პირველ წელში რედაქციაში მუდმივ თანამშრომლებად ვიყავით მხოლოდ ოთხი კაცი: მე, ვლადიმერ ლორთქიფანიძე, შაქრო ბილანიშვილი და ქრონიკორი ქაიხოსრო ქავთარაძე. მალე ახალი თანამშრომელიც მოგვემატა.

1901 წლის გაზაფხულში რედაქციაში ვისხედით მე და შაქრო ბილანიშვილი, როცა უეცრად კარი გაიღო და ოთახში შემოვიდა შესახედავად მეტად სიმპატიური ახალგაზრდა, რომელმაც მე მიკითხა. მივეგებე, გამეცნო: არჩილ ჯორჯაძე ვარო. მე იმას არ ვიცნობდი, თუმცა მისი ამხანაგებისგან ცოტა რამ გაგონილი მქონდა. არჩილმა გამოთქვა სურვილი ჩვენ გაზეთში მუშაობისა; დიდხანს ვისაუბრეთ საიმედოვო საკითხებზე და ბოლოს გადავწყვიტეთ, რომ კახეთიდან დაბრუნების შემდეგ არჩილი დაიწყებდა გაზეთში მუშაობას როგორც მუდმივი თანამშრომელი.

შემდეგ წელს მოგვემატა კიდევ სამი ახალი თანამშრომელი: „ივერიიდან“ ჩვენთან გადმოვიდნენ: სამსონ ფირცხალავა-გიგო რცხილაძე და ილ. აღლაძე. პირველ რევოლუციის დროს რედაქციაში შემოვიყვანეთ რუსეთიდან ახლად ჩამოსული ჩვენი თანამოაზრე ახალგაზრდა შიო ჩიტაძე—აი ეს უახლოესი თანამშრომელნი „ცნობის ფურცლისა“ შეადგენდნენ სარედაქციო კოლეგიას, გაზეთის დახურვამდე.

მუშაობა ამნაირად თავიდან გვექონდა განაწილებული: არჩილ ჯორჯაძე (საზღვარ-გარეთ გამგზავრებამდე), გიგო რცხილაძე და მე ვწერდით მეთაურებს, აგრეთვე ვაწარმოებდით განყოფილებებს „პრესა“ და „რუსეთის ქრონიკა“. შაქრო ბილანიშვილი აწარმოებდა უცხოეთის ქრონიკას (ჟურნალ-გაზეთებიდან); ვლადიმერ ლორთქიფანიძეს ჩაბარებული ჰქონდა ქალაქის საბჭო („მამათა დარბაზიდან“) და სხვა საზოგადო დაწესებულებათა კრებები; კიტა აბაშიძეს და ხანდახან გრიგოლ რცხილაძეს (ფსევდონიმი „ზანგი“) ევალებოდა

ლიტერატურული კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია. სამსონ ფირცხალავა იყო საკვირაო ფელეტონისტი, ხანდახან სწერდა სხვა პუბლიცისტურ წერილებსაც (ფსევდონიმები „კალამი“ და „სიტყვა“); ილიკო აღლასი იყო ჩვენი რედაქციის მდივანი. გარდა ამისა ჩვენს გაზეთს ბლომად ჰყავდა გარედან თანამშრომელი: ანდრია და გიორგი დეკანოზიშვილები, იოსებ გედევანიშვილი, ივ. ზურაბიშვილი, ოსიკო ცაგარელი, განდევილი, შიო ანაგვისპირელი და სხვა. აქვე აღვნიშნავ, რომ თანამშრომელთა ეს შემადგენლობა იყო 1910 წლამდე, სანამ მოხდებოდა რედაქციის თითქმის ყველა წევრთა დატუსაღება; ამის შემდეგ რედაქციაში ბევრი ახალი თანამშრომელი გაჩნდა, მაგრამ ამათზე ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი.

ზემოაღნიშნულ რედაქციის პირველ კოლეგიის წევრებს, როგორც მაგალითად, არჩილ ჯორჯაძეს, კიტა აბაშიძეს, სამსონ ფირცხალავას, გიგო ცხრილაძეს ქართველი მკითხველი საზოგადოება კარგად იცნობს და ამიტომ მე მათ მუშაობაზე არას ვიტყვი, მინდა მხოლოდ რამდენიმე სიტყვით მოვიხსენიო უჩინარი მუშაკი, რომელმაც დიდი სამსახური გაუწია გაზეთს დაწინაურების საქმეში. ეს იყო შაქრო ბილანიშვილი. იმ დროს მკითხველთ კარგად ახსოვთ რა მშვენიერად მიჰყავდა მას უცხოეთის ქრონიკა: კარგი ენა, ცოცხალი გადმოცემა და სრული, ფართო ინფორმაცია ყველა იმისა, რაც კი თვალსაჩინო ამბავი ხდებოდა საზღვარგარეთ, უმთავრესად დიდის ხალისით და ხელოვნებით ადგენდა ის რუსეთ-იაპონიის ომის ინფორმაციას და დიდძალი მკითხველი ჰყავდა...

სურათებიან დამატებას განაგებდა თვით რედაქტორ გამომცემელი ჩვენი გაზეთის ალ. ჯაბადარი. დიდის სიყვარულითა და გატაცებით მიეცა ის ამ საქმეს, ნამეტურ პირველ წლებში. გამოიწერა საუკეთესო უცხოელი და რუსული სურათებიანი ჟურნალები. საინდანაც არჩევდა სურათებს, უკვეთავდა სურათებს ჩვენს მხატვრებს, არჩევდა მასალას ტექსტისათვის, ხოლო დაბეჭდვის დროს თავზე ადგა მბეჭდავს და მემანქანეს და თვალ-ყურს ადევნებდა—სურათები კარგად, ლამაზად გამოსულიყო. ხშირად ღამის 2-3 საათამდე სტამბაში რჩებოდა, სანამ არ დარწმუნდებოდა, რომ სურათები კარგად გამოდის. ამ სურათებიან დამატებაში ჩვენ დიდი ახალი საქმეც შევქმენათ: პირველად ქართული კარიკატურა და მხატვრული იუმორი შემოვიღეთ. ამისთვის ჯაბადარმა მოიწვია თბილისში მაშინ ცნობილი მხატვარი ოსკარ შმერლინგი, რომელიც არაჩვეულებრივის ხალისითა და სიყვარულით მუშაობდა ჩვენთან რამდენიმე წლის განმავლობაში.

კარიკატურისთვის თემებს ჩვენ ვაძლევდით, განსაკუთრებით აღ-
 ჯაბადარი. შემდეგში შმერლინგი იმდენად გაეცნო ჩვენ საზოგადოე-
 ბრივ ცხოვრებას, რომ თვით ირჩევდა საკარიკატურო თემებსა და
 საკუთარი კორესპოდენტებიც გაუჩნდა გაზეთის მკითხველთაგან. ამ
 განყოფილებამ დიდი სენსაცია მოახდინა მაშინ ტფილისშიაც და
 პროვინციაშიაც. სურათებიან დაშატებას დიდძალი ხალხი ყიდულო-
 ბდა. ბევრი სომეხიცა და რუსიც. ხშირად პროვინციიდან გვთხოვდენ,
 ამ და ამ დღისათვის საინტერესო კრება იქნება, ბუმორისთვის მდი-
 დარი მასალაც მოსალოდნელია, გამოგზავნეთ შმერლინგიო და ჩვენც
 ვგზავნიდით მას თავის აპარატითა და მოწყობილ აბით. გავიხსენებ
 ერთ ამგვარ გამგზავრებას. ქუთათურმა მეგობრებმა გვთხოვეს, რამენაი-
 რად მოახერხეთ კირილე ლორთქიფანიძეს სურათის გადაღება
 და კარიკატურაში გამოქიშეთო. ცნობილი საზოგადო მოღვაწე კირილე
 ლორთქიფანიძე ერიდებოდა ფოტოგრაფიულ სურათის გადაღებას
 და მისი მეგობარ-ნაცნობები ბევრს ეცადენ ამოდ და კირილეს. სუ-
 რათი ვერ გადააღებინეს. გავგზავნეთ შმერლინგი თავისი აპარატით.
 კირილეს რაღაცნაირად წინდაწინ გაეგო ეს ამბავი და ზომები მიი-
 ლო. ბანკში, სადაც კირილე მსახურობდა შმერლინგმა ერთი წუთი-
 თაც ვერ ჩაიგდო ხელში კირილე და ქუჩაში დაუწყო ცდა. გამოვი-
 და სამსახურიდან კირილე და როგორც კი მოჰკრა თვალი შმერ-
 ლინგს, გაშალა ქოლგა და ამოეფარა. მაგრამ ნხატვარმა მაინც მოა-
 ხერხა, გვერდიდან მოუარა და ისე, ქოლგით ხელში, შეშინებული სა-
 ხით გადაიღო კირილე. შემდეგ კვირას კირილეზე კარიკატურა უკვე
 ამშვენებდა „ცნ. ფურ.“ დამატებას, რომელსაც ქუთაისში ხალხი
 პირდაპირ იტაცებდა.

ახალი პარტიის (ს.-ფ.) დაარსება და მისი პირველი
ნაბიჯები.—საკითხი არალეგარულ გაზეთის შესახებ.—
სამარცხვინო დღესასწაული. მუშათი პირველი გა-
მოხვლა ტფილისში.

ამგვარად 1901 წელს „ცნობის ფურცლის“ რედაქციაში და რედაქციის ირგვლივ თავი მოიყარა იმ ახალგაზრდობამ, რომელმაც შემდეგ ხანში დააარსა ახალი პარტია. პარტიის დაარსების საჭიროებაზე ლაპარაკი უკვე 90-იან წლების დასასრულში დაიწყო. პირადათ მე არა ერთხელ მქონია იმაზე ლაპარაკი ძველ რევოლუციონერებთან — გიორგი ზდანოვიჩთან, ალექსანდრე ნანეიშვილთან, სტეფანე კრელაშვილთან, და შემდეგში ახალგაზრდებთანაც — კიტა აბაშიძესთან, ვლადიმერ ლორთქიფანიძესთან და სხვებთან. სხვათა შორის, ჩვენს შორის ის აზრი ტრიალებდა, რომ უმჯობესია რუსეთის სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიასთან შეგვექმნა ქართული ავტონომიური ჯგუფი: მაგრამ ახალგაზრდები — კიტა აბიშიძე, ვლ. ლორთქიფანიძე სასტიკი წინააღმდეგნი იყვნენ რუსული პარტიის დროშის ქვეშ დადგომისა. განსაკუთრებით ამის გაგონება ეჯავრებოდა ვლ. ლორთქიფანიძეს. მაშინვე გაცხარდებოდა:

— რას ჰგავს ეს! რუსეთისაგან გინდათ თავი გაინთავისუფლოთ და რუსულ პარტიას კი ემორჩილებით. რომელი რუსული პარტია იქნება გულწრფელი მომხრე საქართველოს განთავისუფლებისა?

ახალ პარტიაზე ლაპარაკი გაცხოველდა, როცა ჩვენ წრეში არჩილ ჯორჯაძე შემოვიდა. არჩილი მხურვალე მომხრე გახდა იმ ახალგაზრდათა ჯგუფისა, რომელსაც საჭიროდ მიაჩნდა სრულიად ახალ და დამოუკიდებელ ქართულ პარტიის შექმნა. ჩვენს სინამდვილეში, როგორც უკვე იცის მკითხველმა, მაშინ განსაკუთრებით ორი მიმდინარეობა ებრძოდა ერთმანეთს: ძველი თაობა — ეროვნული იდეის მატარებელი და ახალი მესამე დასელები — მარქსიზმის იდეოლოგიის მატარებელი. პირველი მიმდინარეობა არ წარმოადგენდა პარტიას და არაერთარ ორგანიზაციულ მუშაობას ამ მხრივ არ აწარმოებდა. ეს იყო მხოლოდ ლიტერატურული და საზოგადოებრივი მიმართულება. დასელებმა კი უკე ჩამოაყალიბეს პარტია, რომელიც უკვე მარჯვედ მუშაობდა მშრომელ მასაში. „ცნობის ფურცლი“-ს ირგვლივ მდგომი ელემენტები იმთავითვე გაიმიჯნენ ორთავე აღნიშნულ

ბანაკისაგან და შექმნეს სრულიად ახალი მიმდინარეობა, რომელიც პირველს უახლოვდებოდა ეროვნულის იდეალით, ხოლო მეორეს სოციალურის მისწრაფებით. ძნელი იყო ამ ახალ მიმდინარეობისათვის მაშინდელ პირობებში გზის გაკაფვა და ვინაობის სრული გამოაშკარავება. თანამგრძობი ხალხი ბევრი გვეყავდა, მაგრამ მათი პარტიად გადაქცევა დიდად ძნელი იყო, სანამ ახალ მიმართულების საფუძველნი აშკარად, მკაფიოდ, და სავსებით არ იქნებოდა გააშუქებული პრესაში. ამიტომ ჩვენ არ ვაჩქარებდით პარტიის ჩამოყალიბებას და მხოლოდ ვალრმაფებით ზეპირ და მწერლობითს პროპაგანდას.

იმ ხანებში ჩვენ ვიკრიბებოდით ვალიკო გუნიას სახლში (მატინოვის ქ.) და ნიკო ქართველიშვილის სახლში (მიხეილის პროსპექტი). ამ კრებებზე იმ პირველ ხანებში უმთავრესად მონაწილეობას იღებდენ შემდეგნი პირნი: გიორგი და ანდრია დეკანოზიშვილები, სამსონ ფირცხალავა, არჩილ ჯორჯაძე, ვლადიმერ ლორთქიფანიძე, ალ. ჯაბადარი, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, გრ. რცხილაძე, კიტა აბაშიძე, ილიკო აღლაძე, ილ. ნაკაშიძე, ევტიხი მამინაიშვილი, ნიკო ქართველიშვილი, ვალიკო გუნია, სიმონ ვახვახიშვილი და ორიოდ სხვა. უკვე იმ თავითვე ისახებოდა ორი მიმდინარეობა: ერთი უფრო იხრებოდა ძველ თაობისაკენ ერ ონულ იდეალისაკენ — მეორე უფრო მიიწევდა სოციალიზმისაკენ. არჩილ და მე ვცდილობდით ამ ორი მიმართულების შერეგება-შეთანხმებას. მახსოვს სიამოვნებით მივეგებეთ საზღვარ-გარეთიდან ახლად ჩამოსულს ფილიპე გოგიჩაიშვილს და დაჟინებით მოვითხოვდით მისგან ცნობებს ავსტრიის სოციალ-დემოკრ. პარტიის შესახებ, რომლის შემადგენელი ნაწილები — გერმანელები, ჩეხები, პუნგრები და სხვანი მუშაობდენ ეროვნულ პრობლემის გარშემო და ცდილობდენ პარტიის ორგანიზაციის ეროვნულ პრინციპზე აგებას. ამ ამბავმა ყრუდ მოაღწია ჩვენამდე და ანტომ ფილიპეს მოვთხოვეთ შესაფერი მოხსენების წარმოდგენა. უკვე ამ კრებაზე გამოისახა და ჩამოყალიბდა მთავარი საფუძვლები მომავალ პარტიისა: საქართველოს ავტონომია, კავკასიის ერთა და შემდეგ მთელი რუსეთის ფედერაცია, სოციალიზმის მინიმუმი და მაქსიმუმი პროგრამები.

ერთ-ერთ კრებაზე არჩილ ჯორჯაძემ წამოაყენა საკითხი არალეგალურ ორგანოს შესახებ. საქმე ის არის, რომ „ცნობის ფურცელში“, მაშინდელ პოლიტიკურ პირობების მიხედვით მეტად გაჭირდა ეროვნულ პროგრამაზე და პრობლემებზე ლაპარაკი. რედაქციის წევრნი კარგად ვგრძნობდით და ვხედავდით, რომ ჩვენი მიმდინარეობის ფართო გამოკვლევა ლეგალურ პრესაში შეუძლებელი იყო. ამიტომ კრებაზე არჩილის აზრი ერთხმად იქნა გაზიარებული: დავა გამოიწვია. მხო-

ლოდ საკითხმა, თუ სად იქნეს დაარსებული თავისუფალი ორგანო. არჩილ ჯორჯაძე გატაცებით იცავდა იმ იზრს, რომ მიზანშეწონილი იქნება ამგვარ ორგანოს დაარსება მხოლოდ საზღვარ-გარეთ. არალეგალურ ორგანოს დაარსებისათვის საქართველოში, სამართლიანად ამბობდა არჩილი, ბევრი ძალებია საჭირო, უშთაფრესად ამ ორგანოს ხანგრძლივად შენარჩუნებისათვის. ბოლოს გადავწყვიტეთ თავისუფალ ორგანოს შექმნა საზღვარ-გარეთ და ეს საქმე უახლოეს ამოცანად აღვიარეთ. უკვე 1901 წლის შემოდგომაზე ჩვენი წრე შეუდგა საქმისთვის საჭირო თანხის შეგროვებას. ავირჩიეთ სამი კაცი არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, ევტიხი შამინაიშვილი, რომელთაც დაევალოთ ფულის შეკრების ორგანიზაცია და გაძლოლა.

აქ უნდა გამოვტყდე, რომ კრებამ ამგვარი დირექტივა მისცა ფულის შემკრებ ორგანიზაციას: ფართო საზოგადოებაში ლაპარაკი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ თავისუფალ ეროვნულ ორგანოს დარსების განზრახვაზე; უმრავლესობას ეშინოდა: სოციალისტურ ჰანგების აღნიშვნა ფართო საზოგადოებას დააფრთხობს და თანხის შეგროვების საქმეს დააბრკოლებსო.

ფულის შეგროვების საქმე შედარებით მარჯვედ წავიდა. განსაკუთრებით დიდის ენერგიით მუშაობდა გიორგი დეკანოზიშვილი, რომელმაც საქართველოს ყველა კუთხეში, მარჯვე აგენტები გაიჩინა. აგრეთვე ენერგიულად აგროვებდა ფულს თანამგრძნობ ქალთა წრეც, რომელშიც მახსოვს, იყვნენ მარიამ დემურია, ოლა ბეჟანიშვილი (შემდეგში ილ. ალაძის მეუღლე), ნინო ნაკაშიძე და სხვანი. ტფილისშიაც და პროვინციაშიც ქართველი საზოგადოება თანამგრძნობით მიეგება ჩვენს განზრახვას და უკვე 1902 წლის დასაწყისში, 6—7 ათას მანეთამდე გვეკონდა შეკრეფილი. წრემ საკნარისად მიიჩნია პირველ ხანებისათვის ეს თანხა და დაადგინა განზრახვის სისრულეში მოყვანა.

1901-სავე წლის შემოდგომაზე გადაწყვეტილ იქნა მომავალ თავისუფალ ორგანოს და საერთოდ, მომავალ პარტიის წინასწარ საქმიანობის გასაძლიერად არჩეულიყო კომიტეტი. ეს არჩევნები დიდის საიდუმლოებით მოხდა ერთ-ერთ კრებაზე ვალიკო გუნიას სახლში. კრების თავმჯდომარედ ვიყავი მე, მდივნად ვლ. ლორთქიფანიძე; კრებამ პრეზიდენტის მესამე წევრიც მოგვიმატა ვალ გუნია. თითოეულ დამსწრეს ბარათზე უნდა დაეწერა ხუთი კანდიდატის გვარი. მდივნებმა დაურიგეს ყველას ბარათები და შევსების შემდეგ შეაგროვეს და მე ჩამაბარეს; კრება დაიხურა და ყველანი წავიდნენ. დავრჩით მხოლოდ ჩვენ სამნი მე, ვლ. ლორთქიფანიძე და ვალ. გუნია. ჩვენ უნდა გაგვეტანჯა ბარათები, გაგვეგო ხმის უმეტესობით, ვინ იყო არჩეული და

არჩეულებისთვის სათითაოდ გვეთქვა მათი არჩევის ამბავი. საერთო რეზულტატი არ უნდა ყოფილიყო გამოქვეყნებული კრებაზედ. არჩეული გამოდგა შემდეგი ხუთი კაცი: არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, ვლ. ლორთქიფანიძე, ანდრია დეკანოზიშვილი და მე. ყოველ შემთხვევისთვის ორი კანდიდატიც მიუმატეთ იმათგან, ვისაც მეტი ხმა ამოუვიდა. აღარ მახსოვს, სახელდობრ ვის წახვდა კანდიდატობა. ამნაირად გაჩნდა ჩვენი პირველი კომიტეტი ჯერ ჩამოუყალიბებელ პარტიისა, პირველი შტაბი შეუკრებელ ჯარისა.

უკვე ვთქვი ზემოთ, რომ ჩვენ არ ვუიქრობდით პარტიის დაარსების დაჩქარებას. წმინდა სტრატეგიული მოსაზრება იყო: ჯერ „არტილერიის საშუალებით დამზადება ბრძოლის ველისა“. არტილერიის მაგიერობა უნდა გაეწია საგაზეთო პროპაგანდას და პოლემიკას. მაგრამ, ეს არტილერია იმ დროის პირობებში უვარგისი გამოდგა. გარდაამისა, 1901 წელს ჩვენს ცხოვრებაში ორ დიდ აშბავს ჰქონდა ადგილი, რომელთაც გვაიძულეს თავისუფალ გაზეთის დაარსებისა და პარტიულ მუშაობის დაწყების დაჩქარება..

ერთი დიდი ამბავი იყო მეტად სასიამოვნო, ბრწყინვალე და გკუთვნოდა ახალ ქვეყანას, მომავალს. მეორე კი სამწუხარო, შავბნეული, ეკუთვნოდა ძველ ქვეყანას, წარმავალს.

პირველი ამბავი მოხდა იმ წლის 22 აპრილს. იმ დღეს, დილით, ტფილისის ქუჩებზე პირველად ჰქონდა ადგილი მუშათა გამოსვლას, მუშათა დემონსტრაციას. თერთმეტ საათზე, ალექსანდრეს ბაღთან შეგროვდა რამოდენიმე ასი მუშა, აღმართეს წითელი დროშა და სარევოლუციო სიმღერით გაემართნენ რუსთაველის პროსპექტისაკენ. რამდენიმე წუთის შემდეგ მუშებს წინ გადაეღობნენ პოლიციელები, მალე იქვე მოიჭრა ცხენოსანთა რაზმით მაშინდელი პოლიციემესტერი კოვალიოვი. მოხდა შეტაკება, რომლის დროს რამდენიმე კაცი დაიჭრა ორთავე მხარეზე. შეიარაღებულმა პოლიციამ და ჯარმა, რასაკვირველია, მალე სცლიეს უიარაღო მუშებს და მალე „წესიერება აღდგენილ იქნა“.. ასე მოხდა პირველი ორგანიზაციული გამოსვლა მუშებისა ტფილისის ქუჩებზე, ასე დაიღვარა ტფილისში, მუშის პირველი სისხლი პროლეტარიატის დიადი საქმისათვის... ამბავი მსწრაფლ მოეფინა ქალაქს და უდიდესი შთაბეჭდილება მოახდინა..

კვირა დღე იყო, რედაქციაში მაინც ბევრი ვიყავით. მსწრაფლ გავეშურეთ ალექსანდრეს ბაღისკენ, მაგრამ იქ უკვე „აღდგენილი იყო წესიერება“ და ჩვენი თვალთ ველარ ვიხილეთ ის ბრწყინვალე სანახაობა...

ამ ამბავმა ღრმა შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე და განყიზრა-
ხე მისი რამენაირად გაზეთში აღნიშვნა. რასაკვირველა, წერილის
დაბეჭდვა არ შეიძლებოდა და ამნაირად მოვიქეცი: მესამე დღეს
შიგვივიდა პოლიციური ცნობა ამ ამბის შესახებ. მოვალენი ვიყავით
ეს ცნობა ჩვეულებრივ დაგვებეჭდა წერილის ასოებით უბრალო შე-
მთხვევების განყოფილებაში. მე გადავთარგმნე ცნობა, გავუკეთე სა-
თაური „მუშათა არეულობა ტფილისში“, განკარგულება
მივეცი სტამბას აეწყოთ ამბავი არაპეტიტით, არამედ ჩვეულებრივის
„ვენის“ შრიფტით და მოვათავსე მეთაური წერილის ადგილას... წარ-
მოიდგინეთ ამ ჩემმა უბრალო, უმნიშვნელო გამოგონებამაც კი ერთგ-
ვარი სენსაცია გამოიწვია. ყველამ მიაქცია ყურადღება, რომ სხვა
გაზეთებში ეს დიდი ამბავი წერილის ასოებით, „შემთხვევებში“ იყო
მოქცეული, ჩვენს გაზეთში კი მეთაურად იყო გამოქიმილი... ისეთ
უმსგავსო პოლიტიკურ პირობებში ვცხოვრობდით მაშინ, რომ ასეთი
პატარა რამეც კი, ასეთი უმნიშვნელო ხრიკი, ცენზურის წინააღმდეგ
მიმართული, გვახარებდა. ჩვენი რედაქტორ-გამომცემელი შეშინებუ-
ლი იყო, გაზეთი არ დაგვიხურონო, მაგრამ, საბედნიეროდ, საქმე
უბრალოდ გათავდა; შენიშვნა მოგვცეს საცენზურო კომიტეტიდან
და გაფრთხილება—მეორედ ამგვარი რამ არ ჩაიდინოთო...

რა თქმა უნდა 1901 წლის 22 აპრილი დიდმნიშვნელოვანი დღეა
საქართველოს მუშათა მოძრაობის ისტორიაში: დიადი მომავლის
ბორბალი ატრიალდა და მისი შეჩერება აღარაფერს და აღარავის
შეეძლო... იმავე წლის მეორე ამბავი, როგორიცა ვთქვი, წარსულს,
წარმავალ ქვეყანას ეკუთნოდა.

ეს იყო საქართველოს რუსეთთან შეერთების 100 წლის თა-
ვის აღსანიშნავად გამართული საიუბილეო დღესასწაული. ეს უცნაუ-
რი დღესასწაული გამართა საქართველოს თავადაზნაურობამ. ამ საქ-
მის სულისჩამდგმელი და ასე ვსთქვათ, იდეოლოგი იყო ტფილისის
გუბერნიის თავად-აზნაურთა მაშინდელი წინამძღოლი დავით ზაქა-
რიასძემელი ქიშვილი. ის საკმაოდ განათლებული და განვითარე-
ბული კაცი იყო, დიდის ტემპერამენტის და ენერჯის პატრონი, აგრეთვე
გამოჩენილი მჭერმეტყველი. პოლიტიკური რწმენით ის იყო გულრ-
წრეელი მონარქისტი. მისი წარმოდგენით თვითმყოფელი მეფე კე-
თილის განზრახვებით იყო აღჭურვილი. თუ რუსეთში ცუდი პოლი-
ტიკური პირობებია, თუ რუსეთი ძლიერ ჩამორჩა კულტურულ
ქვეყნებს, ეს სულ თვითმყოფელ „ჩინოვნიკების“ ბრალია. ამათ აღ-
მართეს კედელი მეფესა და ერს შორის. ხალხის ხმა მეფემდე ვერ მი-
დის, მეფეც ვერ ხედავს ხალხის გაჭირვებას. ეს „Средостение“

ოდესმე დაირღიევა და რუსეთი(კნორმალურ განვითარების პირობებში ჩადგებაო. შეიძლება ამ „სრედოსტენიეს“ დასანგრევად რევოლუციაც იქნეს აუცილებელიო, მაგრამ ეს რევოლუცია მას არ სწამდა და არც უნდოდა..

ახლაც, იუბილეს გამართვისათვის მთავარი მოტივი მისთვის ის იყო—მეფეს უნდა გავაგებინოთ ქართველ ერის უბედურება და მრავალგვარი გაჭივრებაო, იუბილეს მზადებას 1900 წლიდან შეუდგა. იწვევდა თავის სახლში ჯერ თავად-აზნაურების წრეებს, შემდეგ ინტელიგენციას და მხურვალედ უმტკიცებდა დღესასწაულის მოწყობის საჭიროებას. ერთხელ ქართულ პრესის წარმომადგენლებიც მიგვიწვია. ვიყავით, მახსოვს. არჩილ ჯორჯაძე, ალექ. ჯაბადარი და მე „ცნობის ფურცლისაგან“, ნოე ჟორდანიას „კვალისაგან“ და კიდევ რამდენიმე კაცი. მელიქიშვილმა დიდის სიტყვით მოგვმართა, დაახლოვებით შემდეგი შინაარსისა:

თქვენ ხედავთ, რა ამბებშია რუსეთის პრესა და მოხელობა; ისინი დაჟინებით ლაპარაკობენ ჩვენს სეპარატიზმზე, გვაბეზღებენ მეფესთან და რუსის ერთან. აზიტომია საჭირო ხმა ამოვიღოთ და გავახსენოთ, რომ საქართველო თავის ნებით შეუერთდა რუსეთს; მოვაგონოთ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთისათვის ამ შეერთებას: საქართველომ დარიალის კარები გაუღო რუსეთს და ამრიგად საშუალება მისცა მას—ახლო აღმოსავლეთში ფეხი მოეკიდნა. ამასთანავე უნდა ვუთხრაოთ რუსის მეფესა და ერს, რომ საქართველოს სამაგიეროდ არაფერი მიუღია, იმედი გაუცრუვდა და დღეს გადაგვარების გზას ადგია. თქვენ დამეთანხმებით, რომ ყველა ამის თქმას დიდი პოლიტიკური და მორალური მნიშვნელობა ექნება. ხოლო ყველაფრის თქმა შესაძლებელი იქნება, როცა ჩვენ აგრეთვე ჩვენის ნებით ვიდღესასწაულებთ შეერთების ასის წლისთავს. გარდა ამისა, თქვენ იცით, რომ ამჟამად თავად-აზნაურობასა და ქალაქს აღძრული აქვთ სხვადასხვა მნიშვნელოვანი შუამდგომლობა ერობაზე, ნაფიც მსაჯულთა სასამართლოზე და ტფილისში უნივერსიტეტის დაარსებაზე. იმედი მაქვს თუ ყველა არა, ზოგი შუამდგომლობა მაინც დაკმაყოფილებული აქნება, თვით ამ დღესასწაულის დროსო.

ჩვენ ყველამ, პრესისა და სხვადასხვა მიმდინარეობის წარმომადგენლებმა, რა თქმა უნდა გადაჭრით უარი ვუთხარით მელიქიშვილს დღესასწაულში მონაწილეობის მიღებაზე და საერთოდ დახმარებაზე. ჩვენი პასუხი მოკლე იყო:

— ქართველ ერის მონობის აღსანიშნავ დღესასწაულში ჩვენ ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთ-თქო.

— მე ამას მოველოდი, გვითხრა მელიქიშვილმა, იმას მაინც გთხოვთ წინააღმდეგობას ნუ გაგვიწევთო. ამაზე არჩილ ჯორჯაძემ უპასუხა:

— სამწუხაროდ, ჩვენ ხელთ ძალა არ არის ლეგალურ პრესაში წინააღმდეგობა გაგიწიოთ, ხოლო თუ ვინმე არალეგალურად თავის აზრს გამოატავს, ამას თქვენთვის რა მნიშვნელობა ექნებაო.

ამ „აუდენციის“ შემდეგაც მელიქიშვილი მიგვიწვევდა ხოლმე ხანდახან: ხან თავის მომავალ სიტყვების პროექტს გადმოგვცემდა, ხან საგაზეთო წერილებს წაგვიკითხავდა და სხვა. საზოგადოდ ძალიან უყვარდა ჩვენთან ლაპარაკი, კამათი და აზრთა გაცვლა-გამოცვლა.

ძალიან სასიამოვნო მობაასე იყო და პირადათ მე ხშირად მქონია მასთან ხანგრძლივი კამათი სხვადასხვა საზოგადოებრივ საკითხზე.

მახსოვს, ერთი მისი მიწვევა. ჩვეულებრივ, რედაქციაში გამოგვიგზავნიდა ეტლი და პატარა ბარათი—გთხოვთ დაუყოვნებლივ მოხვიდეთო. რედაქციაში იმ დროს კიტა აბაშიძე იყო და ვთხოვე ერთად წავსულიყავით. მელიქიშვილი დერეფანში მოგვეგება და მოგვმართა: სტუდენტები მყავს მოწვეული და გცდილობ დავაჯერო, რომ არ ღირს რუსეთის. სარევიოლუციო მოძრაობაში მონაწილეობის მიღება, რომ ქართველმა ახალგაზრდობამ თავი უნდა შეინახოს სამშობლოში მუშაობისათვის.

მე და კიტამ კატეგორიულად გამოვუცხადეთ, რომ ამ საქმეში დახმარებას ვერ გავუწევთ.

— კარგი, კარგი... მოდით ყური დაუგდეთ ჩვენს კამათს. ყურადღება მიაქციეთ ერთ სტუდენტს, შესანიშნავი მქერმეტყველი და მეტად მახვილი მოკამეთეა...

შევედით დარბაზში, რომელშიაც მრავალ ახალგაზრდობას მოეყარა თავი. კამათი გაგრძელდა. მელიქიშვილმა ლამაზი სიტყვა წარმოსთქვა, მაგრამ სტუდენტები მაგრად დაუხვდნენ. სტუდენტი, რომელზედაც, მან გვითხრა აღმოჩნდა კაკი (ირაკლი) წერეთელი.

იუბილეს დღედ არჩეული იყო იმ წლის 25 სექტემბერი. ამ დღისთვის ტუილისში ჩამოვიდა კავკასიაში მეფის ნაცვლად ნამყოფი დიდი მთავარი მიხეილი ნიკოლოზის ძე. მას თან ჩამოჰყვნენ საბერძნეთის დედოფალი და კიდევ, აღარ მახსოვს, რომელიღაც ახალგაზრდა დიდი მთავრები. ამავე დღისთვის ჩამოვიდნენ დღესასწაულებზე დასასწრებლად რუსეთის თავად-აზნაურების სხვადასხვა წინამძღოლნი: მოსკოვისა—თავ. ტრუბეცკოი, კიევის—რეპნინი, ვილნოს-პლატერი, პეტერბურგის—ზინოვიევი და სხვები.

დილით სამეფო გვარეულობა, რუსეთიდან ჩამოსული სტუმრები, ქართველი თავად-აზნაურობა და ქალაქის წარმომადგენელნი სიონის ტაძრისაკენ გაემართნენ. ქალაქის საგანგებოდ მორთულ ქუჩებზე დადძალ ხალხს მოიყარა თავი, მაგრამ ცხადად ემჩნეოდა მას სრული გულგრილობა და აშუარა იყო, სანახაობის საყურებლად გამოსულიყო. სიონის ტაძარში პარაკლისის გადახდის შემდეგ ყველამ თავი მოიყარა მთავარ-მართებლის სასახლეში. გამოვიდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე, მიულოცა დამსწრეთ დღესასწაული და წაიკითხა „უმალღესი რესკრიპტი“. რესკრიპტში აღნიშნული იყო მეფის შემდეგი „წყალობანი“:

1) ქალაქ კავკავში დაარსებულ იქნება კადეტთა კორპუსი, ქართველ თავად-აზნაურობის შვილების აღსაზრდელად; 2) ყოველწლიურად ხაზინიდან ქართველ თავად-აზნაურობას მიეცემა 40 ათასი მანეთი (ოკ-ოც ათასი ტფილისისა და ქუთაისის თავად-აზნაურობას) მონხარდ თაობის აღსაზრდელად; 3) თავად-აზნაურობა სამი წლით განთავისუფლებულია საადგილ-მამულო გადასახადებისაგანო.

როგორც ხედავთ, მეფის რესკრიპტშიაც ხაზგასმით იყო აღნიშნული, რომ ეს დღესასწაული თავად-აზნაურობის დღესასწაულია და მხოლოდ მას „ებოძა“ სხვადასხვა საჩუქარი.

ნაშუადღევს სამ საათზე მე გავეშურე მელიქიშვილის სახლისკენ ამბების გასაგებად; იქ უკვე თავი მოეყარა ინტელიგენციის რამდენსამე წარმომადგენელს, რომელნიც ჩემსავით ცნობისმოყვარეობამ მოიყვანა აქ. პატარა ხნის შემდეგ შემოვიდა თვით მელიქიშვილიც, რომეც საც დიდი აღელვება ეტყობოდა. თან მოსდევდა ტრუბეცკოი, რომელიც ცდილობდა მის დაშვიდებას, გადაეხვია კიდევ:

— Успокойся, голубчик Давид! Все исправится, надо нам немного потерпеть...

მელიქიშვილი გაჯავრებული იყო რესკრიპტით: მოელოდა ერობას, ან უნივერსიტეტს, კიდევ რასმე ქართველ ერისთვის, ნამდვილად კი რესკრიპტით თავად-აზნაურობას ებოძა კადეტთა კორპუსი და რაღაც გროშები. დამახასიათებელია, რომ მელიქიშვილს ეხლაც მტკიცედ სწამდა, მეფე აქ არაფერ შუაშია, ყველაფერში დამნაშავეა „კედელი“ განსაკუთრებით კი კავკასიის მთავარმმართველი თავადი გოლიცინიო. იმის ჩაგონებით არის დაწერილი ეს რესკრიპტიო, გაიძახოდა განრისხებული მელიქიშვილი.

ასე უფერულად გათავდა ეს უკნაური დღესასწაული, რომელსაც არავითარი შთაბეჭდილება არ ძოუხდენია ქართველ ერზე და მხოლოდ წარსულის მწარე მოგონებანი აღუძრა.

ჩვენმა წრემ, რამდენადაც შეეძლო, პროტესტით აღნიშნა ეს დღესასწაული.

მახსოვს, დიდი ლაპარაკი იყო იმის შესახებ, თუ როგორ ფორმაში ჩამოგვეყალიბებინა ეს ჩვენი პროტესტი. ერთხელ დიდი კრებაც მოვიწვიეთ მარიამ დემურიას ბინაზე. ზოგი ამბობდა, ქუჩაში დემონსტრაცია გავმართოთ, ზოგი კიდევ სხვა საშუალებას მიგვითითებდა. სხვათა შორის, დიდი სიცილი გამოიწვია კრებაზე ჩვენი ახალგაზრდა წევრის იოსებ ქუთათელაძის წინადადებად. უეჭველია, სთქვა მან, ამ დღესასწაულზე სოფლის მამასახლისებს დაიბარებენო; წინდაწინ მოლაპარაკება გავმართოთ მათთან; ჩავაგონოთ, როცა მთავრობას წარუდგებიან, გამოუცხადონ გლეხების სახელით, რომ ქართველი ხალხი წინააღმდეგია ამ იუბილესო; მამასახლისები დაგვიჯერებენო, არწმუნებდა გამზარტულბულ კრებას იოსები. ამის შემდეგ მას დიდხანს ეძახდნენ „იოსებ მამასახლისს“.

ბოლოს გადავწყვიტეთ დავკმაყოვილებულიყავით პროკლამაციით. არჩილმა დასწერა მხურვალე პროკლამაცია, ვლ. ლორთქიფანიძემ საღლაც დაბეჭდა და ქალაქს მოვფინეთ. გარდა ამისა, ილიკო ნაკაშიძის შემოწმებით დიდი წერილი გაუგზავნეთ ლევ. ტოლსტოის, ავუწერეთ საქართველოს მდგომარეობა და ის დამცირება, რომელიც ქართველმა ხალხმა განიცადა ასი წლის მონობის იუბილეს გადახდის გამო. ვთხოვეთ, ხმა აღემაღლებინა და რუსეთის მოწინავე საზოგადოებისათვის ეცნობინა, რომ ქართველი ერი და ხალხი არ მონაწილეობდა ამ დღესასწაულში... ტოლსტოისაგან იმავე ნაკაშიძის შემწეობით პასუხი მივიღეთ:

— დიდად თანაგიგრძნობთო, მაგრამ აჩუამად თქვენს თხოვნას ვერ ავასრულებ, იქნება შემდეგში მოვახერხო ესაო.

* *

აი. სხვათა შორის ამ ორმა ამბავმაც დაგვაჩქარა ჩვენი განზრახვების ასრულებისთვის ხელი მოგვეკიდა დაუყოვნებლივ. ჩვენ დავინახეთ, რომ ქართველი ს.-დემოკრატები მარჯვედ მუშაობენ ხალხში. წინადაც ვიცოდით, მუშაობა სწარმოებდა, მაგრამ 22 აპრილის გამოსვლამ დაგვარწმუნა, რომ ეს მუშაობა დიდია და რომ საჭიროა ახლავ მივიღეთ მშრომელ ხალხთან ჩვენი ეროვნულისა და სოციალურის პროგრამითაც... მეორე მხრით, უცნაურმა იუბილემ გვაგრძნობინა — რამდენად საჭირო და დრო იყო ძველ თაობისათვის თავში ჩაგვეკრა...

„ჩვენი კომიტეტი“. — პირველი ოპოზიცია. — ნიკო ცხვე-
დაძე. — უთანხმოება „ცნობის ფურცლის“ რედაქცია-
ში. — ისევ საქალაქო არჩევნები. — ჩვენებური ოპოზი-
ციონერობა. — მარგანეცის მრეწველობის საბჭო.

ჩვენი „პირველი კომიტეტი“ საკმაოდ მხნედ შეუდგა საქმეს. პირველყოვლისა საჭირო იყო გამოგვერკვია, ვინ იქნებოდა ახალი პარტიის წევრი, რამდენი კაცი მოიყრიდა თავს ახლად აღმართულ დროშის ქვეშ. შევუდგეთ წინასწარ რეგისტრაციას. გამოირკვა, რომ ზოგი იმათგანაც არ შემოდის პარტიაში, ვინც ჩვენ წინასწარ კრებებს ესწრებოდა, მაგალითად — ილია ნაკაშიძე, ფილიპე გოგიჩაიშვილი, და კიდევ ორიოდე კაცი, არ მახსოვს ვინ. გადავწყვიტეთ თავდაპირველად, ასე ვთქვათ, სარეგისტრაციო კონფერენციის მოწვევა. იმ ხალხის შემწეობით, რომელიც მომავალ გაზეთისათვის ფულს აგროვებდა, მოვიწვიეთ თანამგრძნობი ხალხის ხელდასხვა ადგილიდან. საზოგადოდ კი სასტიკ კონსპირაციას ვიცავდით, რადგან ვშიშობდით — საზღვარგარეთულ ორგანოს დაარსებისათვის ხელი არათერს შეეშალა. ამიტომ ჯგუფ-ჯგუფად დავყავით ჩაქოსულები და ტუილისელები და ისე ვებანებოდით: არჩილ ჯორჯაძე ტუილისელებს, ვლ. ლორთქიფანიძე — სტუდენტებს და მოსწავლე ახალგაზრდობას, მე — პროვინციელებს. მალე გამოირკვა, რომ პარტიაში ჩარიცხვის მსურველი საკმაოდ ბევრი იყო. მაგრამ აქვე უნდა ვსთქვა, რომ მომავალი ჩვენი პროგრამის მიხედვით, ეს ხალხი ნაირ-ნაირი იყო: ზოგს მარტო ეროვნული პროგრამა აინტერესებდა და ჩვენი სოციალიზმი ნაკლებ სწამდა, ზოგი „ნაროდნიკობდა“, ზოგი ანარქიზმ-სინდიკალიზმისკენ მიიწევდა და სხვა. ამის შესახებ ჩვენმა კომიტეტმა გადასწყვიტა, ჯერ-ჯერობით არ მიექცია სასტიკი ყურადღება წევრების გარჩევაზე. ჩვენ იმ აზრის ვიყავით, რომ ახლო მომავალში როცა პარტიული პროგრამა შემუშავდებოდა, პარტიული რიგები, თავისთავად გაიწმინდებოდა. პროგრამის საბოლოო შემუშავება გადაიდო ერთის ან ორის წლის ვადით, სანამ ჩვენი მომავალი საზღვარგარეთული ორგანო გამოარკვევდა მთავარ საფუძვლებს და მთავარ მუხლებს ჩვენის მსოფლმხედველობისას. მანამდე კი საკმარისად დავინახეთ მოკლე, საზოგადო ხაზებით აღნიშნულ პროგრამით გვესარგებლა. ამ მოკლე პროგრამის შემუშავება მოგვანდეს: არჩილ ჯორჯაძეს, ანდრია დეკა-

ნოზიშვილს და მე. ჩვენ მიერ შემუშავებული ამგვარი პროგრამა, შესაფერი ინსტრუქციები და დირექტაჟები მივეციტ ზემოაღნიშნულ კრებაზე დამსწრე ხალხს და დავავალეთ მათ ახალ პარტიისათვის პროპაგანდა, დროებითი კომიტეტის არჩევა ადგილობრივ და ამგვარად გავისტუმრეთ.

იმ ხანებში ჩვენ ჯგუფს უკვე მოუხდა სხვადასხვა საზოგადოებრივ დაწესებულებაში გამოსვლა.

ამ საზოგადოებიდან მთავარი ადგილი, რა თქმა უნდა, ეჭირა „ქართველთ შორის წ.-კ. გამავრცელებელ საზოგადოებას“. წესდებით მას საკმაოდ დიდი უფლება ჰქონდა მანიჭებული: სახალხო სკოლების გახსნა, ბიბლიოთეკა-სამკვთველოების დაარსება, საკვირაო სკოლების მოწყობა, წიგნების გამოცემა, მუზეუმების დაარსება და სხვა. საზოგადოების მნიშვნელობა იმითა იყო საყურადღებო, რომ მას შეეძლო ყველაფერი ეს ეროვნულ ნიადაგზე მოეწყო, რათა, ასეთუ ისე, შესწორებას შეიტანდა ოფიციალურ სამოსწავლო უწყებებს გაპარუსებელ სამოსწავლო მოღვაწეობაში. საუბედუროდ ეს საზოგადოება იმთავითვე ვერ იყო ჩაყენებული რიგიან პირობებში და მისი მოქმედება ერთობ მკრთალი იყო. იმ დროისთვის, რომელზედაც მე ვლაპარაკობ. „საზოგადოებას“ ჰქონდა მხოლოდ ოთხი სკოლა, — 8 ბიბლიოთეკა საშკითხველო, არც ერთი საკვირაო სკოლა არ იყო და მხოლოდ 12—15 წიგნი იყო გამოცემულა. რასაკვირველია, ასეთი მცირე საქმე ღრდ კონკურენციას ვერ გაუწევდა იანოვსკის განაღდგურებელ პოლიტიკას. თავიდათავე მიზეზი ამისა მატერიალურ საშუალებათა მხრივ იყო „საზოგადოების“ უღაჯობა. იმ ხანებში მისი წლიური ბიუჯეტი ძლივს შეადგენდა 9000 მანეთს. ამისი ბრალი, უეჭველია „საზოგადოების“ მართველ ორგანოსაც ედებოდა, მაგრამ ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ქართველი ერიც არ ეპყრობოდა ყურადღებით თავის „მატიცას“...

აი, ამ „საზოგადოების“ გადახალისებისათვის გაილაშქრა ჩვენში მაშინ ახლად აღორძინებულმა დემოკრატიულმა საზოგადოებრიობამ. ჯერ კიდევ 1898 წელს მიიტანეს იერიში მესამე დასვლებმა და აგრეთვე „ივერია“-„მოამბეში“ შეხიზნულმა ჩვენმა ამხანაგებმა. მაგრამ მთავარი იერიში მიიტანილ იქმნა სამი-ოთხი წლის შემდეგ, როცა თითქმის მთელი ძველი გამგეობა გამოცვლილი იქმნა. ამ კრებაზე უკვე ამკარად მოსჩანდა საში მიმდინარეობა: პოლიციაში იღვა ჩვენი ძველი თაობა, ხოლო ოპოზიციაში, ჩვენი ჯგუფი და „კვალელები“. ძველი გამგეობიდან დარჩნენ მხოლოდ ნიკო ცხევედაძე, დავით კარიკაშვილი, და ექვთიმე თაყაიშვილი, ახლებიდან არჩეული ვიყავით ნიკო

ელიავა, ივანე გომართელი, არჩილ ჯორჯაძე, გიორგი დეკანოზიშვილი, მე და სხვანი.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენი ოპოზიცია მაინც და მაინც ძლიერი ვერ იყო — უფრო ზოგადი ფრაზებით ვკმაყოფილდებოდით.

სკოლები და ბიბლიოთეკები ცოტაა, რაც არის, იმასაც მეთვალყურეობა აკლია, საღსრების გადიდებაზე გამგეობა არ ფიქრობს და სხვა მთავარი აზრი ჩვენი ოპოზიციისა მაინც სრულიად მართალი იყო. ჩვენ ვამტკიცებდით, რომ საჭიროა „საზოგადოება“ დაუახლოვდეს მასას, დაინტერესოს იგი თავის მოღვაწეობით და ეს გზა გააძლიერებს თვით საზოგადოებასაც. ამისთვის ჩვენ უპირველესყოვლისა შევამკირეთ საწევრო გადასახადი, რ მანეთიდან ერთ მანეთამდე, რაცაც მართლა ასობით ახალი წევრი შესძინა საზოგადოებას. „კვალელები“ მოითხოვდნენ საწევრო გადასახადის შემცირებას (ექვს შაურამდე), მაგრამ ჩვენ არ გავყევით მათ ამ მოთხოვნაში და მაშინ საზოგადო კრებამაც არ შეიწყინარა ეს წინადადება. შემდეგ ჩვენ მივაქციეთ ყურადღება ახალ ბიბლიოთეკების დაარსებას, სახალხო კითხვებს, საკვირაო სკოლებს, ერთი სიტყვით იმას, რაც საზოგადოების მოღვაწეობას უახლოვებდა ხალხს. მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნო, რომ ჩვენმა გადასვლამ ოპოზიციაში მაინცადამაინც ბევრი არაფერი შესძინა საზოგადოებას. ისევ ის უსახსრობა გველობებოდა წინ და არ გვაძლევდა შეძლებას იმ სიმაღლეზე დაგვეყენებინა ჩვენი „მატიცა“, როგორც ამაზე ვოცნებობდით, როცა ჩეხების „მატიცის“ ამბავს ვკითხულობდით...

ძველ გამგეობიდან ჩვენ შეგნებით დავტოვეთ ზემოაღნიშნული პირები, რომელნიც მართლა დიდ სამსახურს უწევდნენ წერა-კითხვის საზოგადოებას.

ჩვენ შორის დიდი კამათი გამოიწვია საკითხმა ილია ჭავჭავაძის შესახებ. თუმცა ილია იმჟამად სრულიად არ მუშაობდა საზოგადოებაში, მაგრამ ჩვენ ჯვუფს არ უნდოდა მისი გადაყენება როგორც ძვირფას მგონისა და დიდ საზოგადო მოღვაწისა, აგრეთვე იმ მოსაზრებით, რომ ილიას სახელი ასე თუ ისე იფარავდა საზოგადოებას თვითმპყრობელ ბიუროკრატიის თავდასხმისაგან; ილიას ანგარიშს უწევდნენ მაღალ წრეებში. „კვალელებს“ უნდოდათ იმისი გაშეგება. მაგრამ ჩვენი კამათიც ზედმეტი გახდა, რადგან ილიამ თავი დაანება „საზოგადოებას“. ძველი გამგეობის ძეგრე წევრი ნიკო ცხვედაძე შეუდარებელი ენერჯის ადამიანი იყო. მგონი არასოდეს არ დაჰკლებია გამგეობის სხდომებს; ზეპირად იცოდა ყველა მისი საქმეები. და თუ „საზოგადოებამ“ რამე გააკეთა და ერთგვარი სიმპატია დაიმსა-

ხურა ქართველ ერში, ამაში უდიდესი ღვაწლი სწორედ ნიკო ცხვედაძეს მიუძღოდა.

იმ ხანებიდან ნიკომ ცოტა არ იყოს თავისი ყურადღება მოაკლო საზოგადოებას, მაგრამ ეს იმიტომ, რომ ეხლა დიდი ახალი საქმე წამოიწყო. მე ვლავარაკობ ქართულ გიმნაზიისთვის საკუთარ შენობის აგების შესახებ. სწორედ იმ დროში დაიწყო ცხვედაძემ ამ საქმეზე ზრუნვა: შეაწირვინა თავად კონსტ. მუხრანსკის საკმაოდ დიდი თანხა, შეაგროვა სხვებისაგანაც ფული, იყიდა ვაკის დასაწყისში დიდი ადგილი და 1900 წელს შეუდგა კიდევ შენობის აგებას. კარგად მახსოვს ის დღე, როცა ცხვედაძემ ქართველი საზოგადოება მიიწვია საძირკველის ჩაყრაზე და კურთხევაზე. სხვათა შორის ვიყავით რედაქციის წარმომადგენელნიც. იმ დღას გახეთქების ნიშნები მოვათავსეთ ბოთლებში და ეს ბოთლები ჩვეულებით საძირკველისათვის ღრმად ამოთხრილ მიწაში... ნიკო ცხვედაძე ნაძღვილ ახალგაზრდულ ენტუზიაზმით იყო გატაცებული, მაგრამ ბევრი დამსწრე სკეპტიკურად აქნევდა თავს და ჩუმად დასცინოდა კიდევ ინიციატორს... სხვათა შორის, ცერემონიის გათავების შემდეგ ნიკო მოგვიბრუნდა ახალგაზრდებს და გვითხრა:

— ყმაწვილებო, გირჩევთ შეიძინოთ აქ სამოსახლო ადგილები, ეხლა ახლო-მახლო მიწა აქ ღირს საყენი რამდენსამე კაპეიკად, რამდენიმე წლის შემდეგ კი ათ თუმნადაც არავინ მოგცემთო.

ვაკე მაშინ წარმოადგენდა ოღრო-ჩოღრო უდაბნოს და ჩვენც ზურგს უკან დაეცინეთ მოხუც ენტუზიასტს: რას ამბობს ეს ადამიანი, ვის გაუგონია აქ დასახლება...

ცხვედაძე საკვირველის ენერგიით შეუდგა საქმეს და თავის ხუროთმოძღვართან — სიმონ კლდიაშვილთან ერთად, დღე დაღამეს ათენებდა შენობაზე. ყოველ წელიწადს გევმას აფართოებდა, არ ეშინოდა ხარჯების ზრდისა, შოულობდა ფულს, ყურს არ უგდებდა სკეპტიკოსებს და ბოლოს მართლაც სძლია ყოველგვარი დაბრკოლება: უდაბნო ადგილას აიშართა ლამაზი, ვეებერთელა შენობა და იქვე ახლო-მახლო მთელი ახალი ქალაქი გაჩნდა.

— აქ ოდესმე ჩვენი უნივერსიტეტი მოთავსდებაო, წინასწარმეტყველებდა ნიკო. მისი წინასწარმეტყველება გამართლდა, მაგრამ საუბედუროდ თვითონ ვეღარ მოესწრო ამ დღეს.

წ.კ. საზოგადოებაში ცხვედაძეს უახლოესი თანაშემწე იყო ამას წინად გარდაცვალებული დავით კარიჭაშვილი. ესეც დიდის გულმოფხვრებით მუშაობდა გამგეობაში და როცა ცხვედაძემ მუშაობას დაანება თავი, მის მაგივრობას კარიჭაშვილი ღირსეულად ასრულებდა.

ექვთიმე თაყაიშვილი აგრეთვე თვალსაჩინო მოამაგე იყო საზოგადოებისა: მისი მეოხებით გამდიდრდა „საზოგადოების“ შესანიშნავი ბიბლიოთეკა და მუზეუმი, მან ჩაუყარა საძირკველი ამ ბიბლიოთეკისა და მუზეუმის სამეცნიერო კატალოგიზაციას და სისტემატიზაციას.

შემდეგში მე კიდევ დაუბრუნდები წ.-კ. საზოგადოების მოღვაწეობას. ეხლა ვიტყვი მხოლოდ, რომ ცხრაასიან წლებიდან წ.-კ. საზოგადოებას, ცოტაოდენი გაცხოველება დაეტყო, დემოკრატია დაინტერესდა მისი საქმიანობით, მის კრებებს დიდძალი ხალხი ესწრებოდა.

ჩვენი ჯგუფის განკერძოებულმა გამოსვლამ წ.-კ. საზ.-ბის კრებაზე აურ-ზაური გამოიწვია ჩვენს მოწინააღმდეგეთა ბანაკში: თავს დაგვესხენ მარცხნიდანაც, მარჯვნიდანაც. „კვალი“ ვეკიჟინებდა ორჭოფობას: თქვენი ოპოზიცია იზდენად სუსტა და უძლური იყო, რომ უფრო „პოზიციის“ დაცვას ჰგავდა ვიდრე ოპოზიციონურს გამოსვლასაო. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან თქვენც გეშინიათ დემოკრატია, მოსვლისა საზოგადოებრივ დაწესებულებებშიო... „კვალის“ ასეთი ბრალდება მართალია უსამართლო იყო, მაგრამ, იდეურა აზრი ჰქონდა.

სულ სხვაგვარი იყო „ივერიის“ გაწიწმატება-გაბოროტება. „ივერიას“ ის ვერ მოენელებინა, როგორ გაჰბედეს „ცნობის ფურცლებმა“ განკერძოებით გამოსვლაო. ამ დღიდან დაწყებული „ივერია“ გადაგვეკიდა, უმოწყალოდ და მუდამ ჩვენ ლანძღვა-გინებაში იყო. ჩვენ გაკვირვებული ვიყავით: როგორ კისრულობს დარბაისელი ალ. სარაჯიშვილი, „ივერიის“ მაშინდელი გამგე, ასეთ ურიგო პოლემიკას-თქო. გავაფრთხილეთ რამდენჯერმე, მაგრამ არ მოგვეშენენ. მეტისმეტად აშფოთებდა პოლემიკის ასეთი მიმართულება და წესი არ ჩილ ჯორჯაძეს; მეთაურიც-კი დასწერა ამის გამო; მოითხოვდა ნეიტრალ დაპატივცემულ პირების მიგზავნას და სხვა.

იპე წელს მოხდა საქალაქო არჩევნები ტფილისში; ამის გამო „ივერია“ კიდევ უფრო გამწვავებით დაგვიწყო ლანძღვა და, ბოლოს, იძულებული გავხდით, —სრულიად შეგვეწყვიტა გაზეთთან ყოველგვარი ურთიერობა: იმ დღიდან დაწყებული ჩვენ გაზეთში „ივერია“ აღარ იხსენებოდა. ბოიკოტი განვაგრძეთ იმ დრომდე, სანამ „ივერია“ არ დაიღალა და არ მოგვეშვა.

წ.-კ. საზოგადოებაში ჩვენს გამოსვლას კიდევ მოჰყვა ჩვენთვის ერთი უსიამოვნო ამბავი: გაგვირისხდა ჩვენივე რედაქტორი ალ.

ქყონია. ისიც იყო წ.-კ. საზოგადოების გამგეობის წევრი და სხვადასხვა ძველ წევრებთან ისიც იძულებული გახდა გამგეობიდან წასულიყო.

ერთ დღეს მოგვივიდა ილია ჭავჭავაძის აგან ბარათი: „ცნ. ფურცლის“ რედაქტორის ალ. ქყონიას განცხადების მოსასმენად ვთხოვ რედაქციის წარმომადგენლებს მობრძანდნენ დღეს საღამოს ბანკის დარბაზშიო. წავედით ალ. ჯაბადარი, არჩილი და მე. იქ დაგვხდნენ ილია, ალ. სარაჯიშვილი, ნიკო ცხვედაძე, ალ. ქყონია და კიდევ ორი-სამი კაცი, კარგად არ მახსოვს ვინ. ილიამ განაცხადა:

— შევიკრიბებით ალ. ქყონიას თხოვნით. უჩივის „ცნ. ფ.-ის“ თანამშრომელთაო.

სიტყვა აიღო ალ. ქყონიამ და საბრალმდებლო სკამზე დაგვსვა: რედაქტორი ვარ და გაზეთში ბევრი იმისთანა იბეჭდება, რასაც მე არ თანაუფერძნობო; რედაქტორი ვარ და ჩემმა თანამშრომლებმა იძულებული გამხადეს წ.-კ. ს-ის გამგეობიდან წავსულიყავიო, წინდაწინ არც კი გამაფრთხილეს ოპოზიციის იერიშის შესახებო და სხვა. ამის პასუხად არ ჩილმა განაცხადა:

— „ცნ. ფურცელი“ თავიდანვე გარკვეულ მიმართულებას დაადგა. თითქმის ორი წელიწადია ამ მიმართულებით და გზით მიდის, რაც ბ. ქყონიასათვის საიდუმლოებას არ შეადგენდა. პირველად გვესმის აქ მისგან, რომ ჩვენ ზნეობრივი უფლება არ გვქონია იმ მიმართულებით გაზეთის წაყვანისა, რომელიც მას არ მოსწონს თურმე. რაც შეეხება წ.-კ. საზოგადოების ოპოზიციას, ეს პირადად ალ. ქყონიას წინააღმდეგ არ ყოფილა მიმართული და, საერთოდ ოპოზიცია პირადად არავის შეეხება; ხოლო ჩვენ რომ გამგეობის წინააღმდეგნი ვიყავით, ამას წელიწადზე მეტია ვწერთ გაზეთში და რალა გაფრთხილება უნდოდა კიდევ ჩვენს რედაქტორს.

ალ. ქყონიას და არჩილის ამ სიტყვების შემდეგ ილიამ განაცხადა:

— ჩვენ აქ მოსამართლეები არა ვართ; გვეთხოვეს განცხადების მოსმენა, მოვისმინეთ განცხადებაც და პასუხიც და ამით თავდება ჩვენი მისიამო.

მაშინ ალ. ქყონიამ განაცხადა:

— თავს ვანებებ „ცნ. ფ.“-ის რედაქტორობას და ვთხოვ ალ. ჯაბადარს დაუყოვნებლივ შემცვალოსო. ეს მისი თხოვნა რამდენსამე დღეში იქნა შესრულებული და „ცნ. ფ.“ რედაქტორად დაინიშნა გაზეთის გამომცემელი ალ. ჯაბადარი. მეტად გვეწყინა პატიოსან და დარბაისელ მოღვაწის ასეთი გაჯავრება, „კრების“

დასასრულს ბოდიშებით მიემართეთ მაგრამ, სამწუხაროდ, ალექსანდრე იმდენად განზრახული იყო, რომ სრულიად შესწყვიტა ჩვენთან ყოველგვარი დამოკიდებულება და კავშირი.

ამ ინციდენტზე იმიტომ შევჩერდი, რომ აღმენიშნა ერთი დამახასიათებელი თვისება ჩვენის ძველის მოღვაწეებისა: სახოგადო საქმით გამოწვეულს პოლემიკასა და კრიტიკას ისინი მეტწილად შეურაცყოფად სთვლიდნენ და სამუდამოდ მოსისხლე მტრები ხდებოდნენ. მე მგონია, ამ მხრით ერთადერთ გამონაკლისს შეადგენდნენ ორი ძველი დიდი მოღვაწე—ილია ჭავჭავაძე და ნიკო ნიკოლაძე, დანარჩენების მოღვაწეობის ან მოქმედების კრიტიკულად შეხება სწორედ უბედურება იყო და დიდ გამბედაობას მოითხოვდა.

* * *

როგორც ზემოთ ვთქვი, იმავე წელს ტფილისში მოხდა საქალაქო არჩევნები. ეს მეორე არჩევნები იყო ჩემს მახსოვრობაში მას შემდეგ, რაც ტფილისში დავსახლდი. უნდა გაგახსენოთ, რომ პარველ, 1897 წლის არჩევნებს დიდი განგაში მოჰყვა. ველიჩკოს გაზეთი და ქართული პრესა გაშთავებით ებრძოდნენ სომხების შოვინიზმს. სხვადასხვა პროექტებიც დაიბადა მათ საარჩევნო უფლების შეზღუდვის შესახებ. მახსოვს ერთი ამგვარი პროექტი ნიკო ნიკოლაძემაც გამოაქვეყნა. ის საჭიროდ სთვლიდა ეროვნებათა მიხედვით პროპორციონალურ არჩევნების შემოღებას. მაგრამ ალბად საარჩევნო დებულების შეცვლა პეტერბურგში არ ინდომეს, თუმცა კავკასიის ადმინისტრაცია მოითხოვდა ამას; დაკმაყოფილდნენ მხოლოდ ერთი ადმინისტრატიული ღონისძიებით: უბრძანეს საბჭოს ქალაქი დაეყოთ სამ საარჩევნო უბნად და თვითეულში ცალკე მოეხდინა არჩევნები; ამ გზით შესაძლებლად მიაჩნდათ სომხების უმრავლესობის შესუსტება, რადგან ქალაქის ზოგიერთ უბანში მეტი ქართველობა და რუსობა ცხოვრობდა. ამ არჩევნებზედაც წინანდელი ძალთა განწყობილება სუფევდა: სომეხ ამომრჩეველთა რიცხვი ორი ათას კაცამდე აღიოდა (თითქმის 60 %); ქართველთ ჰყავდათ მხოლოდ 524 ამომრჩეველი (15%), რუსებს 670—(17%) და სხვა. როგორც წინა არჩევნებში, ახლაც სომხობა არ გამოდიოდა ერთი ფრონტით. ცალკე იყო პლუტოკრატია და ცალკე ახალგაზრდათა პარტია. ჩვენი გაზეთი ისევ ურჩევდა ქართველ ამომრჩეველებს ამ ახალგაზრდებთან შეერთებას; ურჩევდა არა ეროვნულ, არამედ საქალაქო ინტერესების პლატფორმით გამოსვლას. ქართველები კვლავ რუსის ხუ-

ლიგანებს შეუთანხმდნენ და ისევ დამარცხდნენ. რასაკვირველია წინანდებური გულგრილობა გამოიჩინეს: არავითარი მზადება არ ყოფილა და 524 ამომრჩევიდან კრებაზე მოვიდა მხოლოდ 113 კაცი. აირჩიეს 52 სომეხი ხმოსანი, 13 ქართველი და 9 რუსი. ამნაირად კვლავ გაიმარჯვა სომხის პლუტოკრატიამ. მახსოვს, აშგვარ შედეგის გამო სომხების „მშაკი“ სრულიად სამართლიანად სწერდა: თუ არჩევნები ეროვნულ ნიადაგზე იყო გადატანილი, რატომ ქართველებმა და რუსებმა მეტი ხალხი არ გამოიყვანეს ბრძოლის ველზე. სომხებიდან კრებებს დაესწრო მხოლოდ 500-მდე კაცი, ქართველებს და რუ ეს კი ამომრჩევლები ჰყავდათ 1200-მდეო. ნახევარიც, რომ მოეყვანათ საარჩევნო ყუთებთან, ერთ სომეხსაც არ გაუშვებდნო.

პირადად მე მაშინაც ვფიქრობდი, რომ სომხები არ გამოიჩენდნენ გადამეტებულ შოვინიზმს იმ განგაშის შემდეგ, რომელიც პირველმა არჩევნებმა გამოიწვია. მაგრამ სომხებმა ახლაც გააშავეს სასარგებლო, ძველი და ახალი ქართველი მოღვაწეები: გრ. გაბაშვილი, ნათიცი ვექილები: ი. ბარათაშვილი და გრ. დიასამიძე. ნიკო ქართველიშვილი და სხვანი.

ამ არჩევნებსაც მოჰყვა დაუსრულებელი განგაში, პოლემიკა და მითქმა-მოთქმა. კვლავ გამწვავდა სომეხ-ქართველთა ურთიერთობა. გაბრაზებულმა ქართველებმა მალე იყარეს ჯავრი სომხებზე. რამდენიმე თვის შემდეგ გაიხსნა ახალი დაწესებულება „კვკასიელ სტუდენტთა დამხმარე საზოგადოება“. პირველ კრებებზედვე დიდძალი ქართველი ინტელიგენცია მოვიდა და გამგეობაში მხოლოდ ქართველები და რუსები აირჩიეს, არც ერთი სომეხი; გააშავეს თვით გიორგი თუშანიშვილი, რომელიც აქტიურად და მხურვალედ მუშაობდა ამ საზოგადოების დაარსებისათვის; საკმაო რიცხვი გამგეობის წევრთა არ იყო არჩეული პირველ კრებაზე, ამიტომ დაინიშნა დამატებითი კრება და მხოლოდ მაშინ დიდის გაჭირვებით მივალდებინეთ ამ ერთადერთ სომხის კანდიტატურა.

* * *

ჟენაური ოპოზიციონერობა ვიცოდით იმ ხანებში. არც ერთი ჩვენი საზოგადო დაწესებულება არ ვადარჩენია იმ თავისებურ ოპოზიციას, რომელიც ბოლოს, დაღუპვას უქადიდა თვით დაწესებულებას.

გიმნაზიის უფროს კლასებში რომ ვიყავი, მახსოვს დიდი აურზაური, დიდი ბრძოლა იყო ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკის გარშემო. ბანკის სათავეში მაშინ იდგა ნიკო ლოლობერიძე, უმაღ-

ლეს სწავლადამთავრებული (იურისტი), ფრიად გონიერი, ფრთხილი და პატიოსანი მოღვაწე. ერთი სიტყვით, რაც საჭირო იყო იმისთანა საქმისათვის, როგორც იყო საპროკურო ბანკი, ამ ადამიანს ყველაფერი ჰქონდა და რიგიანდაც მიჰყავდა საქმე. მე არ ვიცი, რამ გამოიწვია მაშინდელი ინტელიგენციის ოპოზიცია ლოდობერძის წინააღმდეგ; უეჭველია, რაჟე შეცდომები იქნებოდა, მაგრამ ის მაინც ცხადია, რომ იმისთანა არაფერი ყოფილა ქუთაისის ბანკში, გამართლება რომ შეიძლებოდეს იმ მკაცრი ოპოზიციისა, იმ დაუნდობელი ბრძოლისა, იმ გადაჭარბებული დევნისა, რომელთა მსხვერპლი გახდა დარბაისელი, მუყაითი და პიტიოსანი მოღვაწე. ქუთათურმა ინტელიგენციამ მის წინააღმდეგ წამოაყენა დიმიტრი დადიანის კანდიდატურა. ესეც ღირსეული და დარბაისელი მუშაკი იყო, მაგრამ არავითარი ისეთი უპირატესობა არ ჰქონია ლოდობერიძესთან შედარებით, რომ აუცილებლად საჭირო ყოფილიყო ერთის მგორით შეცვლა. ბრძოლა, ეს გაშმაგებული და გაუგებარი ბრძოლა რამდენსაჟე წელიწადს ვაგრძელდა და, ბოლოს, ლოდობერიძე გააძევეს. მაინცადამიინც არაფერი ბანკს აშით არ შეჰმატებია, მაგრამ უაზრო ბრძოლამ მეტად ცუდი ნაყოფი გამოიღო. რაკი ბრძოლას იდეური ხისიათი არა ჰქონდა და მხოლოდ პირადული მომენტი სჭარბობდა, ამ გარემოებამ სხვებსაც გაუღვიძა მადა. კალისტრატე ჩიკვაიძემ სამართლიანად დაასკვნა:

— მე რითი ჩამოვუარდები დიმიტრი დადიანსო; თუ საქმე მარტო პირადობაა, მეც შემძლია ღირსეული კანდიდატი ვიყოვოდა ასტეხა ბრძოლა. თითქმის მთელი ქუთაისის ინტელიგენცია გადაუდგა წინ კალისტრატეს, მაგრამ ამან ბრძოლის ყოველი მისაღები და მიუღებელი საშუალება აამოძრავა და მიზანს მიადწია. აკაკიმ ამის შესახებ იოხუნჯა:

— „Коль истратил—пройдет“—ო და მართლაც, არა თუ გავიდა ბანკის გამგედ, არამედ ისე მაგრადაც ჩაჯდა თავმჯდომარის სავარძელში, რომ ვერაფრით მისი გადმოგდება დასაველეთ საქართველოს ინტელიგენციამ ვეღარ მოახერხა. მთელი წლების განმავლობაში იყო კიდილი ორ მხარეს შორის; ამ კიდილში ბანკი ყველამ დაივიწყა და მისი საქმეები დღითი დღე უარესდებოდა. ბოლოს მთავრობაც ჩაერია და თავისებურად დაავგირგვინა საქმე: ბანკის თავმჯდომარედ მოხელე დანიშნა, ხოლო ბანკის მოქმედება შეზღუდა განსაზღვრულის თანხის სესხად გაცემის უფლებით. აი, ასე დაავგირგვინდა ჩვენებური უაზრო და თავდაუქერელი ოპოზიცია.

ამის მსგავსი ამავე კინალამ ტფილისის ბანკსაც დაემართა. ბევრით არაფრით განსხვავდებოდა ამისაგან სხვა ჩვენებურ საზოგადო დაწესებულებებში გაშმაგებით აღმართული ოპოზიცია. მაგალითისთვის გაეხსენოთ თუნდაც კიათურის მარგანეცის მრეწველთა თვითმართველობაში გაჩაღებული საოპოზიციო ბრძოლა, რომელიც სწორედ იმ წელს გაძლიერდა, რომელზედაც შეჩერებული ვარ ეხლა (1902—1903).

მარგანეცის მრეწველთა საბჭოს თავმჯდომარედ ამ საბჭოს დარსებიდანვე იყო გიორგი ზდანოვიჩი. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ გიორგი ზდანოვიჩის ენერგიისა, გამჭრიახობისა და ნიჭის წყალობით დადგა ფეხზე და გაიზარდა ეს ჩვენი ქვეყნისთვის დიდმნიშვნელოვანი სამრეწველო საქმე. ჩემი განზრახვა არ არის მარგანეცის მრეწველობის ისტორიას მოყვე აქ, არც ადგილია აქ ამისთვის. მაგრამ ვინც დაინტერესდება ამ ისტორიით, ვინც პირუთვნელად განსჯის საქმეს, არ შეიძლება არ დარწმუნდეს, რამდენ სწორედ გიორგი ზდანოვიჩის ნიჭისა და დაუმრეტელის ენერგიით ამაღლდა ეს მრეწველობა და მსოფლიო მასშტაბის საქმედ ჩამოყალიბდა. რასაკვირველია, მის სამრეწველო პოლიტიკაში უსწორ-მასწორო გზებიც იყო, რაც აუცილებელია ამგვარ დიდსა და ახალ საქმეში. გიორგი თავიდანვე დარწმუნდა, რომ აქ წვრილი მეურნეობა ვერაფერს გააწყობს: ვერც ტექნიკას გააუმჯობესებს, ვერც მუშათა მდგომარეობას უშველის, ვერც მეტოქეობას გაუწევს უცხოეთის ბაზარზე სხვა ქვეყნების მარგანეცს. საჭირო იყო მსხვილი კაპიტალისტური მრეწველობის შექმნა. ამიტომ თავდაპირველად უცხო კაპიტალისტებს შეუწყო ხელი. შემდეგში, როცა დაინახა, რომ უცხო კაპიტალისტები მხოლოდ თავის გამდიდრებაზე ფიქრობდენ, ამისათვის უწესრიგო ექსპლოატაციას ეწეოდენ, და მრეწველობის ნორმალურ განვითარებისთვის თავს არ იწუხებდენ, თავი დაანება მათ და შეუდგა ადგილობრივ წვრილ მრეწველთა შეერთების საქმეს. დიდის ენერგიითა და მეცადინეობით მოახერხა ჩვენებურ მრეწველთა სინდიკატის დაარსება და საქმე მარჯვედ წავიდა წინ. მაგრამ, სწორედ ამ დროს ამ საქმეშიაც გაჩნდა ჩვენებური ოპოზიცია, გაჩაღდა ბრძოლა, ბრძოლა უპოწყალო და დაუნდობელი.

საქმიანი ოპოზიცია, უეჭველია, საჭირო და სასარგებლო იქნებოდა, მაგრამ საქმიანობის ნაცვლად ბრძოლა პირადობის წინააღმდეგ აღიმართა: „გ. ზდანოვიჩი უნდა გადავაგდოთ, რითაც კი შეიძლება“, — აი-ლოზუნგი და დევიზი ამ გაშმაგებულ ბრძოლისა. როგორც ყოველთვის ხდება ხოლმე, ოპოზიცია დაიწყეს პირადად დაინ-

ტარესებულმა ელემენტებმა უცხო ექსპორტიორებმა, რომელთაც იწყინეს გიორგის გადადგომა და რომელნიც მეაშინა მისმა ახალმა პოლიტიკამ. ამათი ოპოზიცია არ იყო საშიში და მალეც იქნებოდა ძლეული, მაგრამ, სამწუხაროდ, მათ გვერდში ამოუდგნენ სრულიად სხვა ელემენტები, რომელთაც კეთილი განზრახვები ჰქონდათ და თვით მრეწველობის სვე-ბედით იყვნენ დაინტერესებული. ესენი იყვნენ მაშინდელი ახალთაობა, უმთავრესად მესამე დასელები და ზოგი ჩვენი ამხანაგიც, როგორც, მაგალითად, სამსონ ფირცხალავა და ორიოდ სხვანი.

ახალგაზრდა ოპოზიციამ დაიწყო ნუშების ინტერესების დაცვა და მრეწველთა თვითმართველობის საქმიანობის გაუმჯობესებისთვის მეცადინეობა. ეს იდეური და საქმიანი წინააღმდეგობა იყო, მაგრამ მალე ამ ოპოზიციამაც იცვალა ფერა და სრულიად სხვა გზას დაადაგა. ბრძოლა ახლა აღიმართა გიორგი ზდანოვიჩის პირადობის წინააღმდეგ. ოღონდ ზდანოვიჩი გადავაგდოთ და არავითარ საშუალებას არ დავერიდებითო, გაისმა ჩვეულებრივი ლოზუნგი. მართლაც, დაიწყო გაშმაგებული და დაუნდობელი ბრძოლა. სამწუხარო ის იყო, რომ ახალმა ოპოზიციამ ვერ დაინახა, თუ როგორ კომპანიში აპოყო თავი. ვერ დაინახა, — როგორ ამოძრავდნენ ბნელი ძალები, რომელთაც გადასწყვიტეს ოპოზიციის საშუალებით თავისი ქვენა გრძნობები და განზრახვები დაეკმაყოფილებინათ. ამოძრავდნენ ექსპორტიორები ემერიკის მეთაურობით, ამოძრავდნენ ქართველ ერის მუდმივი მტერნი — რუსის რეაქციონერები, ბათომის ხულიგანთა გაზეთის „ჩერნომორსკი ვესტნიკის“ რედაქტორის პალმის მეთაურობით, ამოძრავდა ტფალისის მაღალი ბიუროკრატია. ყველას გაეღვიძა მადა, ყველამ გაიფიქრა ხელების მოთბობა ჭიათურაში ანთებულ კოცონზე... ამ მავნე ელემენტებმა უცბად აუღეს ადლო სიტუაციას: საჭიროა ოპოზიციის დავეხმაროთ გიორგი ზდანოვიჩის გადაგდების საქმეში, მერე კი ვნახოთ, რა იქნებაო. ოპოზიციამ მიიღო ეს დახმარება. რაკი ოპოზიცია გადატანილ იქნა პიროვნების შეცვლის ნიადაგზე, მავნე ელემენტებმა მიაჩიქეს ოპოზიციას ახალი კანდიდატება. პირველად წამოაყენეს ვინმე კალატოზიშვილი, ჩვენი საზოგადოებრიობისათვის სრულიად უცნობი ინჟინერი. მარგანეცის მრეწველობის მან არაფერი იცოდა. ნიჭითა და ენერგიით, საქმისადმი სიყვარულით და გამჭრიახობით ის, რა თქმა უნდა, გიორგი ზდანოვიჩს ვერ შეედრებოდა... როცა კალატოზიშვილის კანდიდატურამ ვერ გასჭრა, წამოაყენეს ძველი მოღვაწის ანდრია ერისთავის კანდიდატურა: არც ამას

გაფეგბოდა რამე მარგანეცის მრეწველობისა. თავის მიმართულ-
ბით კი ის სრული ანტიპოდი იყო ზდანოვიჩისა. თავად-აზნაურულ
იდეოლოგიით გაჟღენთილი და რეაქციონერთა მომხრე სახელმწიფოს
საბჭოში, რომლის წევრად ის შემდეგში არჩეულ იქნა ქუთაისის
თავად-აზნაურების მიერ. ამ ორ კანდიდატს რომ რაღე უპირატე-
სობა ჰქონოდა გიორგი ზდანოვიჩთან შედარებით, ოპოზიციის
ბრძოლას კიდევ ექნებოდა რაიმე აზრი. სრულიად გაუგებარია ამი-
ტომ, როგორ დაბრმავდა მაშინდელი ახალი თაობა და ამ ელემენ-
ტების უბრალო იარაღად გადაიქცა. ოპოზიციას ქიათურაში მეთაუ-
რობდა პარმენ კიჭინაძე, ხოლო გაზეთში იდეოლოგიურ და-
ხმარების საქმეს აწარმოებდა „კვალის“ ახალგაზრდა თანამშრომელი
დიომიდე თოფურიძე. ამ ბრძოლის გამო დიდად გამწვავდა
ურთიერთობა „კვალსა“ და „ცნობის ფურცელს“ შორის. ბოლოს,
ეს ბრძოლაც დაგვირგვინდა იპით, რითაც ხშირად გვირგვინდე-
ბოდა ჩვენებური ახირებული ოპოზიცია: 1903 წელს ბიუროკრატია
ჩაერია საქმეში და ჩვეულებრივად შეზღუდა თვითმართველობა. იმ
დროიდან ხარჯთ-აღრიცხვა წინასწარ დამტკიცებული უნდა ყოფი-
ლიყო ადმინისტრაციის მიერ, კრებების თავმჯდომარედ უნდა ყო-
ფილიყო მთავრობის მიერ დანიშნული უმაღლესი პირი და სხვა...

საზღვარგარეთ „საქართველოს“ გამოცემა. ჟენევის კონფერენცია.—მეორე ინტერნაციონალში შეხვლა.—ურთიერთობა ესერებთან და დაშნაკებთან.—მინორი და ნატანხონი.

1902 წლის გაზაფხულზე ჩვენმა პირველმა კომიტეტმა გადასწყვიტა საზღვარგარეთულ თავისუფალ ორგანოს გამოცევის დაჩქარება. აირჩია კომიტეტის ორი საუკეთესო წევრი, ერთი როგორც თეორეტიკოსი და ორგანოს იდეურ მხარის ხელმძღვანელი, მეორე როგორც ენერგიული ორგანიზატორი და დახელოვნებული პრაქტიკული მოღვაწე. ესენი იყვნენ არჩილ ჯორჯაძე და გიორგი დეკანოზი შვილი. მათ მესამე ამხანაგად მივეციტ ჩვენ პარტიასში პირველ მერცხალთაგანი მუშა—ასოთამწყობი მიხეილ კიკნაძე. გაზაფხულზე სამივენი ვავისტუმრეთ საზღვარგარეთ შეკრებილის ფულითა და დირექტივით, რომ გაზეთი დაუყოვნებლივ დაარსებულიყო. გაზეთს ბევრის ყოყმანის შემდეგ სახელად ვუწოდეთ „საქართველო“, თუმცა არჩილს ნება მივეციტ, თუ საჭიროდ დაინახავდა, ეს სახელი შეეცვალა.

ჩვენი ამხანაგები პარიზში ჩასვლისთანავე მხნედ შეუდგნენ მუშაობას: შეუკვეთეს და მოამზადეს მშვენიერი ახალი ქართული შრიფტი, იყიდეს ქალაქი და სხვა. მაგრამ, დიდძალი დაბრკოლება გადაეღობა წინ. უმთავრესი დაბრკოლება ის იყო, რომ ვერ იშოვეს ვერსად სტამბაში შესაფერისი კუთხე. საკუთარ სტამბის შექმნა შეუძლებელი იყო, ხოლო გაზეთები არ უშვებდნენ მათ. დატრიალდა გიორგი დეკანოზი შვილი და მალე გავლენიანი ნაცნობები გაიჩინა. დიდის სიმპატიით მიეგება ჩვენს განზრახვას, სხვათაშორის, „ახალგაზრდა ოსმალთა პარტიის“ პარიზელ ორგანოს „მეშვერუდის“ რედაქტორი ახმედ-რიზა. ამის მეშვეობით გიორგი დეკანოზი შვილმა გაიცნო გამოჩენილი ფრანგი მოღვაწენი: სებასტიან ფორი, ჟერო რიშარი, პრესანსე, ჟორჟი და სხვანი. ყველა ესენი ინახულეს არჩილმა და გიორგიმ, გააცნეს საქართველოს მდგომარეობა, ახალი პარტიის ამბები და თავის განზრახვა თავისუფალი ორგანოს შექმნის შესახებ. თან არჩილმა ისიც დასძინა: განზრახვა გვაქვს ქართულ გაზეთთან პარალელურად რამდენიმე წომერი მაინც გამოვცეთ ფრანგული გაზეთიც „Georgie“-ო, რისთვისაც დახმარებას გთხოვთო. ახალ ნაცნობების მეშვეობით

ჩვენმა ამხანაგებმა სტამბაც იშოვეს: ანარქო-სინდიკალისტების გაზეთ „Action“-ის რედაქციამ დაუთმო მათ თავისი სტამბის კუთხე. მონმარტრის ბულვარზე დაიქირავეს თავისთვის და რედაქციისათვის ბინა და იქ დაიწყო წინასწარი სარედაქციო თათბირები. გარდა ჩვენ მიერ გაგზავნილებისა პარიზში იმ დროს იყვნენ ჩვენი თანამემამულენი: თედო სახოკია, ექიმი ალ. დიასამიძე, ზურაბ ავალიშვილი, ნოე ჟორდანიას დასხვები. ამ პირებიდან ჩვენს პარტიაში შემოვიდნენ თედო სახოკია და ალექსანდრე დიასამიძე; ნოე ჟორდანიას ახალი ჩასული ემიგრანტი იყო—სოციალ-დემოკრატი, ზურაბ ავალიშვილი იქ თავის განათლებას ამთავრებდა. ყველა ესენი ამა თუ იმ დახმარებას უწევდნენ ჩვენ ამხანაგებს, ხოლო თედო სახოკია მკვიდრად ჩაება საგაზეოო მუშაობაში და „საქართველოს“ დახურვამდე (1905 წ.) მისი თანამშრომელი იყო. ზურაბ ავალიშვილმაც პირველ ხანებში მიიღო მონაწილეობა გაზეთში, ჟორდანიამაც-კი მოათავსა ერთი თუ ორი წერილი კავკასიაში მუშათა მოძრაობის შესახებ.

გაზეთი გამოვიდა თუ მეხსიერება არ მალატობს, იმავე 1903 წლის მაისში. იმ დღიდან დაწყებული გაზეთი დროგამოშვებით გამოდიოდა და მხნედ არკვევდა საპროგრამო საკითხებს, ეკონომიურ და პოლიტიკურ ხასიათისას. ჰატარა ხნის შემდეგ გამოვიდა ფრანგული „Georgie“-ც, რომელიც აგრეთვე რამ ოდენიმე წელს გამოდიოდა მოზრდილი ინტერვალებით, რასაკვირველია. ამ ფრანგულ გამოცემაში იბეჭდებოდა „საქართველოდან“ გადმოთარგმნილი ზოგი წერილი, ზოგიც ფრანგ სოციალისტებისა და საკუთარი.

ჩვენი გაზეთის გამოსვლა შეუმჩნეველი არ დარჩა პარიზში: სოციალისტური გაზეთები და „ახალგაზრდა ოსმალთა“ ზემოაღნიშნული „მეშვერუდი“ დიდის თანაგრძნობით მიეგებნენ. ამასვე ვერ ვიტყვი რომეხთა მაშინდელ პარიზელ ორგანოს „Pro Armenia“-ს შესახებ: ეს გაზეთი როგორღაც უსიამოვნო ღრეჭით დაუხვდა „საქართველოს“. განსაკუთრებით არ მოეწონა წერილი კავკასიის მუშათა მოძრაობის შესახებ: სომეხებზე არაფერია შიგ ნათქვამი,—და დაუწყო ჩვენს გაზეთს ლანძღვა. „Pro Armenia“-ს რედაქტორი იყო ცნობილი სომეხი მოღვაწე ექიმი ლორის-მელიქოვი.

დიდის გაჭირვებითა და მეცადინეობით მოახერხეს გიორგი დეკანოზიშვილმა და თედო სახოკიამ, „საქართველოს“ პირველი ნომრის ჩვენში გამოგზავნა. საზოგადოდ არაღეგალურ გაზეთების ექსპლდციის საქმე ერთობ ძნელი იყო, ჩვენი გაზეთისთვის კი, ეს პირდაპირ უბედურება იყო პირველ ხანებში.

მკითხველი ადვილად მიხვდება, როგორი ალტაცება გამოიწვია ჩვენს ჯგუფში, ახალი, თავისუფალ გაზეთის პირველ ნომრის მიღებაში... მაგრამ მის საზღვარგარეთიდან ექსპედიციასზე არა წაკლებ გაჰქირდა ჩვენში გაზეთის გავრცელება. ინტელიგენციაში, რასაკვირველია, გაზეთი მალე მოვეფინეთ, ხოლო მუშებში, რაც ჩვენთვის უფრო საინტერესო იყო, გაზეთის გატანა გაგვიძნელდა. ჩვენს პროპაგანდისტებს და იმ რამდენიმე მუშას, რომელნიც მაშინ ჩვენ პარტიაში იყვნენ, გაზეთის ნომრები უკან მოჰქონდათ:

— მუშებს არ სურთ ჩვენი გაზეთის კითხვაო. შემდეგშიაც დიდი მეცადინეობა დაგვიკირდა, რომ „საქართველო“ მშრომელ ხალხსათვის მიგვეწოდებინა: მაგარი კედელი შემოავლეს მას ჩვენმა იდეურმა მოწინააღმდეგეებმა.

მიუხედავად მრავალ დაბრკოლებისა, ჩვენმა გაზეთმა მანც გაიკაფა გზა ახალგაზრდობაში და მშრომელ ხალხშიაც და თავის ენერგიული ბრძოლით თვალსაჩინოდ შეუწყო ხელი ერთის მხრით ამ ალწმენტების გათვითცნობიერებას, მეორე მხრით ჩვენი პარტიას ზრდისა და განვითარების საქმეს, რაც ნათლად გამოჩნდა მოახლოვებულ პირველ რევოლუციის დროს.

* * *

„ცნობის ფურცლის“ სამი წლისა და „საქართველოს“ ერთი წლის მუშაობამ საკმარის ფართოდ დააყენეს ეროვნული და სოციალური საკითხები ჩვენი პარტიის თვალსაზრისით და სავსებით გამოარკვია ის საფუძველი, რომელზედაც უნდა აშენებულყო პარტიის პროგრამა და პარტიის მუშაობა. ამიტომ ჩვენმა ამხანაგებმა საზღვარგარეთ საჭიროდ დაინახეს აზრთა გაცვლა-გამოცვლა მოეხდინათ საქართველოს სხვადასხვა სარევოლუციო პარტიათა და ჯგუფთა შორის იმის გამოსარკვევად, არის თუ არა ნიადაგი შეთანხმებულ მოქმედებისათვის. რადგან ასეთი სურვილი საზღვარგარეთელ ზოგიერთ ჯგუფშიაც იყო, კონფერენციის მოწვევა გადაწყდა და იგი კიდევაც შესდგა 1904 წლის დასაწყისში ქ. ჟენევაში. ამ კონფერენციას დიდი ძნიღნელობა ჰქონდა არა მარტო ჩვენი პარტიისათვის, არამედ საერთოდ ჩვენი კაცობრიობის განვითარებისათვისაც. რადგან ამ კონფერენციის შესახებ ჩვენში ძლიერ ცოტა რამ იციან თვით პოლიტიკურმა პარტიებმაც, საჭიროდ მიმაჩნია დაწვრილებით შევჩერდე ამ ამბავზე და გადავსცე მკითხველთ ცოტა რამ ზოგი ოქვებიდან, ზოგიც იქიდან, რაც გამიგონია ჩემ საზღვარგარეთელ ამხანაგებისაგან, რომელნიც კონფერენციას დაესწრნენ.

კონფერენცია გაიხსნა ჟენევაში 1904 წ. პირველ აპრილს. დაესწო სულ 21 კაცი. აქ იყვნენ: სოციალისტ-ფედერალისტები, მათი თანამგობრბუნნი, ანარქისტები და ს.-დემოკრატები. მიღებულ იქნა შემდეგი დღის წესრიგი: 1) მოხსენება ტედრელისა¹⁾ სეპარატიზმის შესახებ; 2) მოხსენება ვერმიცანიძისა — „ნაციონალური კითხვა საზოგადოდ და მისი გადაწყვეტა საქართველოში“; 3) საბუღალის მოხსენება — „საქართველოს“ რედაქციის „ეკონომიური და პოლიტიკური პროგრამები“; 4) „სინდიკალიზმი“ — მოხსენება კ. ორგეიანისა; 5) „აგრარული კითხვა“ — მოხსენება მანაველასა, 6) „სარევოლუციო ტაქტიკა სოციალისტურ მოძრაობაში“ — მოხსენება თერგელისა.

უკვე პირველ სხდომაზე დამსწრეთა შორის უთანხმოება ჩამოვარდა.

გამწვავება გამოიწვია საკითხმა რეზოლუციების გამოტანის შესახებ. ს.-დემოკრატებმა წინააღმდეგობა გამოაცხადეს: ვერავითარ რეზოლუციის გამოტანაში ვერავითარ მონაწილეობას ვერ მივიღებთო. დანარჩენი ჯგუფები საჭიროდ სთვლიდნენ რეზოლუციებს იმ განმარტებით, რომელიც არ ჩილ ჯორჯაძემ წამოაყენა: რეზოლუციებს მხოლოდ მორალური ძალა ექნება და არც ერთ პარტიისათვის სავალდებულო არ გახდებაო. გამწვავებულ კამათის შემდეგ კრებამ 17 ხმის წინააღმდეგ 4 სოც.-დემოკრატისა, დაადგინა რეზოლუციების გამოტანა. ამის შემდეგ ს.-დემოკრატებმა კრება დასტოვეს და კონფერენციას დასაბუთებული განცხადება წარუდგინეს: ჩვენ მოვედით აქ მხოლოდ აზრთა გაცვლა-გამოცვლისათვის და ორგანო „საქართველოს“ მიმდევართა ვიწრო ნაციონალიზმის მხილები-სათვის; ხოლო რადგან კრებამ საერთო რეზოლუციების გამოტანა მოისურვა, ჩვენ ასეთ კონფერენციაში მონაწილეობას ვერ მივიღებთო და სხვა.

პირველად კონფერენციამ მოისმინა ორი მოხსენება, რომელიც შეეხებოდა ეროვნულ საკითხს საზოგადოდ და ამ საკითხის თანამედროვე მდგომარეობას საქართველოსთვის: ერთი ეკუთვნოდა — ტედრელს, მეორე — ვერმიცანიძეს (ალ. გაბუნია); პირველი იცავდა სეპარატიზმს, მეორე ავტონომიას და ფედერაციას. ორი

¹⁾ სამწუხაროდ, მე არ მახსოვს — რომელი ფსევდონიმი რომელ დელეგატს ეკუთვნის. ვიცი მხოლოდ, რომ საბუღალის — არჩილ ჯორჯაძეა, დევიანი — ჟორდანიანი; ვერმიცანიძე — სანდრო გაბუნია, მანაველი — ვარლამ ჩერქეზიშვილი და ორგეიანი — კომანდო გოგელია. ს.-დემოკრატებს ეკუთვნის — ეფრემიძე და მორბელაძე.

დღის კამათის შემდეგ კრებაში ამ საკითხებზე გამოიტანა სათანადო რეზოლუცია.

კონფერენციამ უარყო სეპარატიზმი და წამოაყენა მოთხოვნა საქართველოს ავტონომიისა. ავტონომიური საქართველო სხვა ერებთან ფედერატიულად უნდა ყოფილიყო შეკავშირებული.

შემდეგ კონფერენციამ მიიღო მიწის სოციალიზაციის მოთხოვნა (არჩ. ჯორჯაძის მითითებით) და რეზოლუციები მუშათა საკითხზე, ტექტიკაზე, პრაქტიკულ საკითხებზე და სხვა.

კონფერენციის ყველა რეზოლუცია და დადგენილებანი ჩვენ მალე მივიღეთ ტფილისში. მოვიწვიეთ ადგილობრივ კომიტეტების წარმომადგენელნი და ზოგიერთის ცვლილებებით ეს რეზოლუციები დავამტკიცეთ. სხვათა შორის ცვლილება შევიტანეთ პარტიის სახელწოდებაში: ნაცვლად „ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიისა“ პარტიას სახელად ვუწოდეთ: „საქართველოს სოც.-ფედერალისტთა სარევოლუციო პარტია“. შემდეგში ეს რეზოლუციები საფუძვლად დაედო პარტიის პროგრამას, რომლის დასაბუთება და დამუშავება 1905 წელს მიენდო გ. რ. რ. ცხილაძეს. მაგრამ ამაზე შემდეგ.

* * *

იმ ხანებში პეტერბურგიდან ჩამოვიდა სოც.-რევოლუციონერების ცენტრ. კ-ის წევრი ცნობილი რევოლუციონერი მინორი. მისი ჩამოსვლის მიზანი იყო—ტფილისში და, საზოგადოდ ამიერკავკასიაში ს.-რ. ადგილობრივ ორგანიზაციებისა და კომიტეტების დაარსება. ტფილისში მან ინახულა ძველი ნაროდოვოლცები და ახალგაზრდა რევოლუციონერები. ძველებიდან მე ყველას ვიცნობდი. აქ იყვნენ ალ. კალიუჟნი, ბეკი, მაიკოვი, კერსსენინი და სხვები. თითქმის ყველანი მსახურებდნენ ან რკინის გზაზე, ან ქალაქის თვითმართველობაში. იმხანად არავინ მათგანი არაფერს რევოლუციისათვის არ აკეთებდა. არ ვიცი, გამოადგნენ თუ არა ეს ყოფილი რევოლუციონერები მინორს თუ ახალგაზრდები ირჩია, მაგრამ ის კი ვიცი, რომ იმ დროიდან ტფილისში უკვე დაიწყო ამ პარტიის ორგანიზაციის ნორმალური მოქმედება.

როცა ეს საქმე მოათავა მინორმა, მე მნახა და გადმომცა: დავალება მაქვს—თქვენს მთავარ კომიტეტს მოველაპარაკო ფრიად საყურადღებო საქმეზეო. კომიტეტის სხდომაზე მინორმა გვაცნობა ს.-რ. ც. კ.-ს წინადადება მად პარტიასთან შეერთების შესახებ. თქვენი პარტია იქნებაო, სთქვა მან, ავტონომიური ჯგუფი, რომე-

ლიც საქართველოში დამოუკიდებლად აწარმოებს საქმეს, მხოლოდ ც. კ.-ს კონტროლის ქვეშო. გარდა იმ უპირატესობისა, რომელსაც საერთოდ იძლევა დიდი გაერთიანებული პარტია, თქვენთვის ის მნიშვნელობაც ექნება ამ შეერთებას, რომ ინტერნაციონალის კარები გაგეხსნებათო და სხვა. სხვათა შორის ისიც გადმოგვცა, რომ ამგვარისავე წინადადებით მიემართა „დაშნაკთა“ პარტიისათვის, მაგრამ იმათ პატივსადები მიზეზით უარი სუქვესო, სახელდობრ იმ მიზეზით, რომ „დაშნაკუტუნი“ უმთავრესად საზღვარგარეთ, ოსმალეთში მუშაობს და რუსეთის ს.-რევ. პარტია იქ როგორ გასწვდებაო...

ჩვენც გადაჭრით უარი უთხარით შეერთებაზე. გადავეცი, რომ ეს საკითხი ჩვენი პარტიის დაარსების პირველ ხანებში უკვე იდგა ს.-ფედ. წინაშე და მაშინაც უარყოფილი იქმნა. ეხლა-კი ამაზე ლაპარაკიც მეტია. მაშინ მინორმა აღძრა საკითხი მუდმივ კონტაქტისა და კავშირის შესახებ პარტიათა შორის და ეს, რასაკვირველია, მიღებულ იქმნა და მალე განხორციელდა კიდევ. მინორმა მოკვებოვა მიგვეწოდებინა ცნობები ჩვენი პარტიის რაოდენობისა და ორგანიზაციების შესახებ: ეს ცნობები დაგვირდებდა, როცა საკითხს დავსვამთ ინტერნაციონალში მიღების შესახებო. ცნობები, რამდენიც შეიძლებოდა, მივაწოდეთ. ჩვენ პარტიას მაშინ უკვე ჰყავდა წესიერად მომუშავე კომიტეტები ქუთაისში, ბათომში, ფოთში, სამტრედიისში, რაჭა-ლეჩხუმში, გორსა და თელავში; გარდა ამისა, იმერეთის, სამეგრელოს და ქართლ-კახეთის ზოგიერთ სოფელშიაც.

აქ მოვიხსენიებ, რომ ს.-რევ. მაცადინეობით 1907 წ. ჩვენი პარტია მიღებულ იქმნა მეორე ინტერნაციონალში, მაგრამ როგორც ს.-რ. პარტიის განყოფილება, ჩვენისავე სახელით, რასაკვირველია: ამგვარივე წესით იქმნა მიღებული „დაშნაკუტუნიც“. იმავე მინორის რჩევით, ჩვენ კონტაქტი დავიჭირეთ „დაშნაკუტუნთანაც“.

ამ პარტიის ზოგიერთ წევრებს მე მანამდისაც ვიცნობდი: ჯერ კიდევ „ნოვ. ობოზრენიეში“ მუშაობის დროს ვიცნობდი ცნობილ რევოლუციონერებს და ამ პარტიის გააოჩენილ მოღვაწეთ ქრისტე-ფორე მიქაელ იანცს, კაჩაზუნს, საროვს და სხვებს.

მიქაელიანცი დიდი ენერჯისა და ენტუზიაზმის კაცი იყო. ღრმად სწამდა რევოლუციის გამარჯვება და ერების განთავისუფლება; ღრმად სწამდა, რომ აზიერ-კავკასია ახლო მომავალში ძლიერსა და მდიდარს ფედერაციას დააარსებდა... შემდეგში პარტიამ ის გაგზავნა ევროპაში სამუშაოდ. ცოტა ხნის შემდეგ მოვიდა ამბავი მის ტრადიკულ დაღუპვის შესახებ: იმ ხანებში დიდი რევოლუციონერი:

მუშაობა იყო ბალკანეთის ნახევარ კუნძულზე; მიქაელიანცი მაკედონელთა კომიტეტს ეხმარებოდა და ქალაქ სოფიაში მათ ლაბორატორიაში ეუმბარებს უმზადებდა, შემთხვევით ყუმბარა აფეთქდა და ქრ. მიქაელიანცი ლუკმა-ლუკმად დაგლიჯა.

მინორის მიერ მოწყობილი კონტაქტს ჩვენი პარტიისა, ს.-რ. და „დაშნაკუტუნის“ ადგილობრივ კომიტეტებთან მაინცაღამაინც მჭიდრო არასოდეს არ ყოფილა. პირველ რევოლუციის დროს ჩვენ უსიამოვნო განხეთქილება მოგვიხდა დაშნაკელებთან სოჭეს-თათართა შეტაკების დროს; შემდეგშიაც სხვა მიზეზებით მოგვსლია მათთან შეჯახება. რაც შეეხება ადგილობრივ ს.-რევოლუციონერებს, მათთან ურთიერთობა მეტად ძნელი იყო. საქმე ისაა, რომ ადგილობრივი ესერები ძალიან ცდილობდნენ—ყველაფერში ს.-დემოკრატებისათვის მიებაძნათ. რაკი ს.-დემოკრატებს ჩვენი პარტია ათვალისწინებული ჰყავდათ და შოვინისტების სახელით ვყავდით მონათლულნი, ს.-რევოლუციონერები აბა, როგორ ჩამორჩებოდნენ მათ. დროგამოშვებით დაგვიწყებდნენ ლანძღვა-გინებას, შეწყვეტდნენ ჩვენთან კავშირს და მხოლოდ როცა რუსეთიდან ჩამოვიდოდა რომელიმე მათი უფროსი—მინორი ან ნატანსონი—კვლავ იწყებდნენ ჩვენთან ლაპარაკს.

შემდეგში, როცა 1906 წლიდან დაწყებულ ახალ პერიოდს რუსეთის ცხოვრებისას შევეხები, მე დაწვრილებით მექნება ლაპარაკი დაშნაკელებისა და ადგილობრივ ესერების შესახებ, ახლა კი აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ რამდენად ძლიერი და გავლენიანი იყო „დაშნაკუტუნი“, იმდენად სუსტი და უმნიშვნელო იყო იმ ხანებში ადგილობრივი ესერების ორგანიზაცია; ჩვენის პარტიისთვის პირველთან ურთიერთობას რეალური ინტერესი და საფუძველი ჰქონდა, ხოლო მეორესთან კავშირს თითქმის არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონია. ჩვენ გვანტერესებდა ს.-რ. ცენტრთან თანხმობა, ეს თანხმობა კი მუდამ წესიერი და გულწრფელი იყო.

რუსეთი იაპონიის ოპი. — პლევეს მოკლა. — რეაქციის
გაძლიერება. — სარევოლუციო მუშაობის გაძლიერება

დადგა 1904 წელი. ჩემი საგახეთო მუშაობის დაწყებიდან ათ-
მა წელმა განვლო. ეს ათი წელიწადი დიდმნიშვნელოვანი ხანა იყო
რუსეთის ცხოვრებაში. რასაკვირველია, ათი წელიწადი ერის ცხოვ-
რებაში, მაინცადამაინც დიდი დრო როდია, მის განმავლობაში ის-
ტორიული მსვლელობა ვერ შეიცვლება რადიკალურად, მაგრამ ეს
ხანგრძლივი დროა იმ მოტივებისა და ელემენტების გაძლიერებისა-
თვის, რომელნიც ახალ ხანის დაწყებას მოასწავებენ.

იმ ათი წლის განმავლობაში ამ მხრით, რუსეთის ცხოვრება
შესამჩნევად გამოიცვალა. კაპიტალისტური მრეწველობა განვითარ-
და. ციმბირის დიდი რკინის გზის გაყვანამ ურალსა და სამხრეთ-
რუსეთში, უცხო კონცესიების უხვად გაცემამ, რუსეთის ცენტრსა და
პოლონეთში სამანუფაქტურო მრეწველობის თვალსაჩინო ზრდამ,
ამიერ-კავკასიაში ნავთისა და მარგანეცის მრეწველობის გადიდება,
— ყველაფერმა ამან ცხადჰყო, რომ რუსეთი გამოვიდა კაპიტალიზ-
მის ფართო გზაზე და მის გაეგროვებების შეჩერებას ვეღარ შეს-
ძლებდნენ ფეოდალურ დროის ნაშთები — თავად-აზნაურთა და თვით-
მპყრობელი ბიუროკრატია. დავა ნაროდნიკებს და მარქსისტებს შო-
რის სრულიად შეწყდა, ვინაიდან აღარავის ეჭვი არა ჰქონდა, რომ
რუსეთიც ბეჯითად დაემიარჩილა ევროპის სოციალურ განვითარე-
ბის კანონებს. ხოლო ამ ცვლილებას მოჰყვა ეკონომიურ ძალების
ურთიერთ-შორის ახალი განაწილება; განმტკიცდა კლასთა დიფერენ-
ციაცია. ძველმა წოდებამ დაჰკარგა თავისი მნიშვნელობა და ადგი-
ლი დაუთმო ახალ ელემენტებს. ქალაქები გაიზარდნენ. სოფელი შეი-
რყა, აუარებელმა მუშა ხალხმა ქალაქებში იწყო თავმოყრა და ი,
რაც იშვიათი იყო რუსეთისთვის წინად, მუშათა გაფიცვები და დე-
მონსტრაციები, ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. დიდი გაფიცვები
და მუშათა არეულობა ხდება ხარკოვში, როსტოვში, ლოდში, ბაქო-
სა და ბათომში; ხოლო ტფილისში 1903 წელს, აპრილში, ხელმეო-
რედ ხდება მუშათა დიდი დემონსტრაცია რუსთველის (გოლოვინის)
პროსპექტზე. ამ ხნის განმავლობაში ძლიერდება რევოლუციონერ
პარტიების მუშაობაც. ს.-დემოკრატები დიდ ენერგიას იჩენენ ქალა-

ქის მუშების ორგანიზაციების მოწყობაში, ს.-რევოლუციონერები შედიან სოფლებში, და, მაგალითად ვოლგის მხრის გუბერნიებში გლეხთა დიდ ორგანიზაციებს აწყობენ; ზოგჯერ გლეხთა არეულობა-ნიც იწყება... ამჟებ დროს ძლიერდება ტერორისტული მოძრაობაც. მოჰკლეს განათლების მინისტრი ბოგოლუბოვი, შინაგან საქმეთა მინისტრი სიპიაგინი. თვითმპყრობელი მეფე და მისი ბიუროკრატია ატყობენ, რომ ფეხქვეშ ნიადაგი ერყვით და ცდილობენ მიხვეულ-მოახეულს პოლიტიკით თავი გადაიზინონ: ხან აძლიერებენ რეპრესიებს, ხან საზოგადოებასთან არშიყობას იწყებენ. ძლიერამოსილი მინისტრი ვიტტე აარსებს „სასოფლო-სამეურნეო საჭიროებათა საბჭოებს“ იმის გამოსარკვევად, თუ რა უშველებია ხალხის შერყეულ ეკონომიურ მდგომარეობას. მაგრამ როცა ეს საბჭოები, ნაკვლად წვრილმან ლონისძიებათა აღნიშვნისა იწყებენ ლაპარაკს „იურიდიულ-უფლებრივ მდგომარეობის“ შეცვლის საჭიროებაზე, თვითმპყრობელი ბიუროკრატია სპობს საბჭოებს და აძლიერებს რეპრესიებს. გადის დრო და ახალი მინისტრი ფონ-პლევეც იწყებს ლაპარაკს საზოგადოებრივობის შესახებ. მაგრამ ცოტა ხნის შემდეგ იგივე ფონ-პლევე მაგარ მუხრუქს უჭერს „მეტად გათავამებულს საზოგადოებრივ ელემენტებს“, ქალაქსა და ერობას.

ტერორის საგუბერნიო ერობას რევიზია და დაზბევა, აგრეთვე შევიწროება პოლტავისა და სხვა ერობათა, დევნა საქალაქო თვითმართველობის და სხვა ამგვარი რამ-ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა...

რა თქმა უნდა, რეაქციონური ტალღა ჩვენამდისაც აღწევს. ძლიერდება რუსეთის შიდა გუბერნიიდან გადმოსახლების საქმე, ძლიერდება ეროვნული ჩაგვრა, მზადდება სომეხ-თათართა ელეთის ამბავი. ქალაქის თვითმართველობა აბუჩად იქმნა აგდებული და მცხოვრებთა საარჩევნო უფლება მეტისმეტად შევიწროებული მთელ რივ ქალაქებში ადმინისტრაცია არც ამტკიცებს არჩეულ პირებს: ტფილისში არ დაამტკიცეს ქალაქის მოურავად არჩეული ალექსანდრე არლუთინსკი-დოლგოროუკოვი და გამგეობის წევრად არჩეული ვასილ ჩერქეზიშვილი. ბათომში ორჯერ არ დაამტკიცეს გრიგოლ ვოლსკი; სოხუმში ასეთივე ბედი ეწია ქალაქის თავად არჩეულ ვ. აბულაძეს, გამგეობის წევრად არჩეულს თედო სახოკიას და სხვა. იხურება და მრავალგვარად იდევნება ჟურნალ-გაზეთები... ჩვენში იკეტება ჟურნალი „კვალნი“, რომელიც მედგრად ემსახურებოდა მუშათა თვითცნობიერების გაძლიერების

საქმეს. მაგრამ რამდენად ძლიერდება რეაქცია, იმდენადვე მატულობს საზოგადოებრიობის გამოფხიზლება, იერიში, და აგრეთვე რევოლუციონური მოძრაობა, მაშინ თვითმპყრობელი ბიუროკრატია მიმართავს ნაცად გზას, გარეშე პოლიტიკის გაცხოველებითა და ავანტიურების შექმნით ფიქრობს საზოგადოების თვალყური ააშოროს შინაურ საქმებს. იწყება ის დიდი ავანტიურა შორეულ აღმოსავლეთში, რომელიც ბოლოს ომით თავდება, — რუსეთისათვის — იმ სამარცხვინო ომით, რომელიც წინამორბედი გახდა დიდის ცვლილებებისა და თან ძველი რუსეთისათვის დიდის კატასტროფისა.

* * *

1904 წლის 28 დანვარია. მივედი თუ არა იმ დღეს რედაქციაში, ვიღაცამ ტელეფონით გამომიძახა. აღმოჩნდა, რომ ჩვენი გაზეთის ერთ-ერთი ქრონიკორი გუბერნატორის კანცელარიიდან შეძახოდა:

— რა ამბავია?

— ეს არის დეპეშა მოვიდა, ომი დაიწყო.

— რა ომი, რას ამბობ?

— გუბერნატორს დეპეშა მოსვლია: წუხელის იაპონელები თავს დასხმიან რუსეთის ფლოტს პორტ-არტურში. ეხლავე გავიგებ დაწერილებით და მოვალ რედაქციაში...

ამ ამბავმა დიდი აღელვება გამოიწვია რედაქციაში. თუმცა რუსეთ-იაპონიის დიპლომატიური მოლაპარაკება მეტად გამწვავებული იყო უკანასკნელ ხანებში, მაგრამ ომს მაინც არავინ მოელოდა... ჩვენი გაზეთის საზღვარ-გარეთის განყოფილების გამგე შაქრობილანი შვილი ყველაზე მეტად ღელავდა. ის ომს წინასწარმეტყველობდა, მაგრამ, როგორც სჩანს, არც მას სჯეროდა კატასტროფის აუცილებლობა. მაშინვე ვაფრინეთ კაცა დეპეშათა სააგენტოში და ნახევარი საათის შემდეგ მართლაც მოგვიტანეს პირველი სენსაციური დეპეშა შორეულ აღმოსავლეთიდან. შორეულ აღმოსავლეთის ნამესტნიკი აღმირალი ალექსანდროვი თავის მეფეს აუწყებდა: „უქვეშევრდომილესად მოვახსენებ თქვენს უდიდებულებას, რომ 26 იანვარს შუალამისას იაპონელებს ნაღმოსანთა ესკადრამ მოულოდნელად იერიში მიიტანა პორტ-არტურის ნავთსადგურში მდგომ ჩვენს ესკადრაზე. ჯავშნიან გემებს, „რეტვიზანსა“ და „ცესარევიჩს“ და კრეისერს „პოლტავას“ გვერდი შეუნგრია და ძლიერ დააზიანა“.

ამნაირად, მოთმინებიდან გამოსულმა იაპონიამ ომი დაიწყო. რუსეთ-იაპონიის დავა შორეულ აღმოსავლეთში კარგა ხნის ამბავი

იყო. როცა იაპონიამ ჩინეთი დაამარცხა და მონღოლთა თავის გამარჯვებით ესარგებლა კორეაში, ან სამხრეთ მანჯურიაში ტერიტორია შეეძინა, რუსეთი დიდი წინააღმდეგი გახდა და გადაელობა იაპონიის გევმებს, მაგრამ შემდეგში თვითონ წაიწია და არა თუ მანჯურიაში, კორეაშიც შესდგა ფეხი. ესლა, რასაკვირველია, იაპონიამაც აიმაღლა ხმა და გაიმეორა რუსეთისავე მოთხოვნა, ჩინეთის ტერიტორია და სუვერენიტეტი ხელუხლებელი უნდა იყოსო. დაიწყო დიპლომატიური შეჯიბრება. უნდა ითქვას, რომ იაპონიამ ბევრი დასთმო. ცხადი იყო, ოღი არ სურდა. თვითმპყრობელები კი ცარიელ დაპირებით აჭიანურებდა საქმეს. დეკემბერში იაპონიამ უკანასკნელი ნოტა გაუგზავნა რუსეთის მთავრობას და მოსთხოვა გარანტიები, რომ რუსეთი დაუყოვნებლივ დასტოვებდა კორეის საზღვრებს, ხოლო სემხრეთ-მანჯურიის შესახებ განსაზღვრულ ხელშეკრულებას შეჰკრავდა იაპონიასთან, ამ ნოტაზე მთავრობამ პასუხი დააგვიანა. თითქმის ერთ თვემდე უცადა იაპონიამ და მხოლოდ იანვრის ოც რიცხვებში მიიღო რუსეთის მთავრობისაგან ორჰოფული პასუხი: ცხადი იყო, რუსეთი სერიოზულ ავანტიურას ამზადებდა... მიუხედავად ყველაფერ ამისა, რუსეთის თვითმპყრობელი ბიუროკრატია, როგორც მალე გამოიჩინა, სრულებით არ ფიქრობდა ოქისთვის მზადებას, თუმცა დიპლომატიური მოლაპარაკება შეწყდა და თავდასხმა მოსალოდნელი იყო, თვით პორტ-არტურში რუსეთის ესკადრა უძრავად იდგა. იმ დამეს ესკადრაზე ბალი იყო გამართული და უფროსები განცხრომით ქეიფს ეწეოდნენ. იმ დღიდან დაწყებული ომის გათავებამდე რუსის მხედრობას ერთი გამარჯვებაც არ უნახავს. ომის დაწყებისთანავე აღვირაღმა ტოგომ, რომელმაც მალე დაიმსახურა იაპონიის ნელსონის სახელი, სრულიად გაანადგურა რუსეთის ფლოტი წყნარ ოკეანეზე: რუსეთის მმართველი წრეები ინუგეშებდნენ თავს: ხმელეთზე იაპონიას მუსრს გავავლებთო. პატრიოტული გაზეთები სავსე აყო იაპონელების დაცინვით: იაპონელ ჯუჯა ჯარისკაცებს „მაკაებს“, კუდით ქვას ვასროლინებთო და სხვა. მაგრამ ტრაბახი და მოლოდინი ტყუილი გამოდგა. პირველად რუსეთის და იაპონიის ხმელეთის ჯარები ტურენჩენის მაღლობზე შეხვდნენ ერთმანეთს. ბრძოლის შედეგი საზარელი იყო: იაპონიის ჯარმა ხელოვნურის ტაქტიკით და გეგმით საშინლად დაამარცხა რუსეთის მხედრობა და უკუაქცია იგი. რუსეთის იმპერატორმა მაშინ კვლავ გამოსცა რესკრიპტი, რომელშიაც აღნიშნა: ჩვენი მტერი ეშმაკი, მოხერხებული და ძლიერი ყოფილაო. მთავარსარდლად დანიშნა საუკეთესო თავისი გენერალი კუროპატკინი და დიდძალი

ჯარი მიაშველა შორეულ აღმოსავლეთის მხედრობას. ტურენჩენს მოჰყვა ვაფანგოუ, შემდეგ ლიაოიანი, მუკდენი და სხვა.

ყველა ამ დიდ ბრძოლაში რუსეთის მხედრობა საშინლად დამარცხდა. კუროპატკინმა ნელ-ნელა იწია უკან და ბოლოს იძულებული გახდა თითქმის სრულიად დაეტოვებინა მანჯურია... ამავე დროს რუსის მთავრობა დიდის ამბითა და რიხით ამზადებდა ახალ ფლოტს. დიდძალი საომარი გემებიდან შემდგარი ესკადრა ადმირალ რაჟდენს ტვენსკის ძეთაურობით დაიძრა ბალტიის ზღვიდან და რამდენიმე თვის მოგზაურობის შედეგ მიაღწია დიდ ოკეანეს. სულგანაბული მოილოდა რუსეთი ამ ესკადრის შეხვედრას ტოგოს ესკადრასთან. ეს შეხვედრა მოხდა მალე და გაიმართა ცუსიპის უდიდესი საზღვაო ბრძოლა. საღამოს ჟამს იაპონიის ფლოტმა სრულიად გაანადგურა რაჟდენსტვენსკის ესკადრა. თვით რაჟდენსტვენსკი დაჭრილი და დატყვევებული იქნა.

ასე სამარცხვინოდ შემდინარეობდა რუსეთ-იაპონიის ომი. ყველასათვის ცხადი იყო, რომ თვითმპყრობელობის უმსგავსმა რეჟიმმა უკიდურესობამდე დასცა რუსის ხალხის ძლიერება და პატარა იაპონია ომიდან ბრწყინვალედ გამარჯვებული გამოვა... ღირსშესანიშნავია ის დიდი გულგრილობა, რომელთა კ რუსის ერი ამ ომს მიეგება და თვალყურს ადევნებდა მის მიმდინარეობას. გულგრილობაზე მეტიც იყო: საზოგადოება აშკარად თანაუგრძობდა იაპონელებს. დაჟინებით ამბობდნენ მაშინ, რომ მუკდენის ბრძოლის შემდეგ მოსკოვის სტუდენტობამ მისალოცი დეპეშები ვაუგზავნა მიკადოსო. არ იცი, რამდენად მართალია ეს ამბავი, მაგრამ მართალს რომ ჰგავდა, ეს აშკარა იყო ყველასათვის, ვინც თვალყურს ადევნებდა მაშინდელ რუსეთის საზოგადოებრივ ცხოვრებას. ქუჩებში, მართალია, იმართებოდა მანიფესტაციები, მაგრამ ეს იყო ნაჰღვილი „კაზიონური“ პატრიოტიზმი. მანიფესტაციებს მართავდა პოლიცია და მონაწილეობას იღებდნენ ნაჰღვილი ხულიგნური ელემენტები. არარეაქციონური პრესა და ცინგის კილოთი სწერდა რუს მხედრობის მოქმედებაზე. ან ღრმა მწუხარებით და სასოწარკვეთილებით აღსავსე წერილებს ათავსებდა იმ რეჟიმზე, რომელმაც ასეთ დამცირებამდე მიიყვანა რუსეთი... როცა პორტ-არტური აიღეს იაპონელებმა, მე პეტერბურგში ვიყავი. დილით სასტუმროს მოსამსახურემ მითხრა:

—სტესელმაც შეგვარცხვინა, პორტ-არტური იაპონელებს დანებდა...

მაშინვე გავედი ქუჩაში. ხალხი ყაზანის თუ კსაკის ტაძრისაკენ მიდიოდა. დავინახე ერთერთ ამ ტაძართან. ხალხი შეგროვილიყო

და პოლიტიკელების რაზმი იდგა. აღმოჩნდა რომ პანაშვიდი უნდა გადაეხადნათ პორტ-არტურში დახოცილთა მოსახსენებლად. ხალხის სულიერმა გაწმყობილებამ გამაყვირვა. მიდიოდა ეტლები, კარეტები: ბობოლა გენერლები და „სანოვნიკები“ პანაშვიდზე დასასწრებლად მიიჩქაროდნენ ტაძარში. ხალხი დაცინვითა და ხარხარით ეგებებოდა „სანოვნიკებს“. ყურადღება მივაქციე ერთ გახუნებულ პალტოში გამოწყობილ კაკარდიან მოქალაქეს, რომელიც ხმამაღლა ილანძლებოდა და დასკინოდა გენერლებს. მისელისთანავე მომიბრუნდა და მეუბნება: „Ишь, мерзавцы, как-будто в самом деле скорпят“ და ერთიც ხმამაღლა რუსულად შეუკურთხა. ჩემს შენიშვნაზე, რომ რუსეთისათვის მართლა სამარცხვინო და სამგლოვიარო საქმეები ხდება, მან მიპასუხა:

— რუსეთი აქ არათერ შუაშია, — აი „ისინი“ ომობენ და მთელი სირცხვილი „იმათ“ თავზეაო.

„ჩვენ“ და „ისინი“ — აი როგორ ჰყოფდა რუსის ხალხი მშინდელ რუსეთს. ერთ მხარეზე იდგა ხალხი, მეორეზე მმართველი წრეები, ეს იყო ორი მტრული ბანაკი. რასაკვირველია აშკარა მდგომარეობაში მოქცეული სახელმწიფო ომს ვერ მოიგებდა და საგარეო კრიზისს შეურცხვინლად თავს ვერ დააღწევდა.

რუსეთის თვითმპყრობელ ბიუროკრატის მოლოდინი არ გაუმართლდა. ის ფიქრობდა, რომ გარეშე მტრის დამარცხებით და ბრწყინვალე გამარჯვებით, საზოგადოების თვალყურს ააშორებდა შინაურ საქმეებზე და ხალხის ნდობას დაიმსახურებდა. ნამდვილად კი ომშიაც დამარცხება იგემა და ამით შინაური საქმეები უფროაწეწდაწეწა. წლის ბოლოს უკვე ცხადი ნიშნები იყო, რომ რუსის ხალხი და მისი განათლებული საზოგადოებაც, მოთმინებას ჰკარგავენ, და თავის საუკუნო მტრის წინააღმდეგ ბრძოლას იწყებენ.

თუ რუსეთსა და რუსის საზოგადოებაში ასეთი სულიერი განწყობილება სუფივდა, რაოა თქმა უნდა, განაპირა ადგილებსა და არარუსთა შორის მდგომარეობა უარესი იყო. იქ იპოვნელთა ყოველი გამარჯვება და რუსების დამარცხება აშკარა სიხარულს იწვევდა... ჩვენში ომის ამბებს სულგანაბული უცდიდა ხალხი. გაზეთებს დიდი გასავეალი დაუდგა. ჩვენი გაზეთის ტირაჟი 15 ათასამდე ავიდა. ჩვენს გაზეთში ომის განყოფილებას დიდი ყურადღება ჰქონდა მიქცეული: ომის ქრონიკას ვრცლად, ფართოდ და მკვირცხლად ამუშავებდა შაქრო ბილანი შვილი, ხოლო სტრატეგიულ მიმოხილვებს სწერდა გენერალურ შტაბის ნიჭიერი ოფიცერი იოსებ გედევანი-შვილი, რომელიც იმხანად შემოვიდა კიდევ ჩვენს პარტიაში. ომის

ამბებს დიდის ყურადღებით და გულმოდგინედ კითხულობდა ყველა დიდიცა და პატარაც, მუშაც და ინტელიგენტიც, ქალაქიც და სოფელიც. იაპონელთა სარდლების — ნოგის, ტოგოს, კუროკის და ოიამას სახელი ყველამ იცოდა და ყველა თანაგრძნობით იმეორებდა მათ. აკაკის ლექსი „ოი, ამას ვენაცვალე“ ყველამ ზეპირად იცოდა.

მთავრობა აშკარად დაბნეული იყო და არ იცოდა, რა ექნა. დიდის სიამოვნებით ჩამოაგდებდა ზავს, მაგრამ იმის შიშში იყო — სამარცხვინო ზავმა ხალხში აღელვება არ გამოიწვიოსო. მისთვის საშიში სიმპტომები უკვე იყო: ლიბერალური პრესა და საზოგადოება მეტის სითამამით ლაპარაკობდენ დამარცხებულ მთავრობის წინააღმდეგ. მოზარდი თაობა უნივერსიტეტებში ღელავდა. მუშათა შორის გაუიცივები გაძლიერდა და გახშირდა, აქა-იქ ეკონომიურ მოთხოვნებთან ერთად, პოლიტიკური ჰანგიც გაიშა.

გაზაფხულის დასაწყისს მთელმა შეკნებულმა რუსეთმა თავისუფლად და სიამით ამოისუნთქა: პეტერბურგში ყუმბარა ესროლეს შინაგან საქმეთა მინისტრს პლევეს და მოჰკლეს. მოჰკლეს ჯალათი, სულთამხუთავი ჟანდარმი, რომელიც მეფემა და მმართველმა წრეებმა თითქმის დიქტატორად გახადეს და რომელსაც დაავალეს თვითმპყრობელობის გასაჭირისაგან გამოყვანა. ეშმაკურად შეუდგა ეს ჯალათი თავის დავალების ასრულებას. შეიქნა თუ არა მინისტრი, მაშინვე თავის სამინისტროს მალულ მოხელეთა და თანამშრომელთა მიღების დროს სიტყვა წარმოსთქვა საზოგადოებრივობის მოსატყუებლად და მისაძინებლად. დრონი იკვალჩენო, სთქვა მან. ჩვენი სახელმწიფოებრივი ფორმა, ჩვენი იურიდიულ-უფლებრივი ნორმები აღარ შეესაბამებიან ახალ ცხოვრების მოთხოვნილებებს და საჭიროა შესაფერისი რეფორმებიო. ეს იყო, რასაკვირველია, მხოლოდ თქმა, საქმით კი მან მალე დაამტკიცა, თუ რას აპირებდა და რა გეგმა ჰქონდა. ნელ-ნელა დაიწყო დევნა და შევიწროება ყველაფრისა, რასაც რუსეთის ცხოვრებაში მცხოველმყოფელი ძალა ჰქონდა და პროგრესიულ განვითარების უნარი შერჩენოდა. ხანმოკლე იყო მისი პარპაში, მაგრამ იმ ცოტა ხანშიაც მთელმა რუსეთმა იგრძნო მისი მძიმე ხელი. ამ ხელმა აამოძრავა ყველა შავბნელი ელემენტი, შეაიარაღა მთელი შავრაზმელობა და ხულიგნობა, რათა მოხერხებულ დროს თავს დასხმოდა ამოძრავებულ საზოგადოებრივობას და სარევიოლუციოდ გამზადებულს ხალხს. საზონოვის ყუმბარამ შეაჩერა ამ ჯალათის შავბნელი მუშაობა, მაგრამ მის მიერ ამოძრავებულმა ძველ საუკუნეთა შავრაზმულმა ძალამ თავი მაინც იჩინა ცოტახნის შემდეგ, როცა რუსეთი პირველ რევოლუციის ცეცხლში გაეხვია...

პლევეს მოკვლამ თავზარი დასცა თვითმპყრობელ ბიუროკრატისას. მეფე და მისი ახლობელი დაიბნენ. გარეთ სამარცხვინო ოწი, შინ რევოლუციის საშინელი აჩრდილი—არსასიამოვნო პრესპექტივები გადაიშალა რუსეთის მმართველ წრეების წინაშე. დიდის ყოყმანისა და მოლოდინის შემდეგ თვითმპყრობელობის ბიუროკრატიაშე გადასწყვიტა ახალის გზით, ახალი საშუალებით ეცადნა გამოღვიძებული საზოგადოებისა და ხალხის მოტყუება და შეჩერება: მინისტრობა და შინაურ პოლიტიკის წარმოების საქმე ჩააბარეს ძველ ლიბერალსა და პროგრესიულ სახელმწიფო მოღვაწის სახელის მატატარებელს თავად სვიატოპოლკ-მირსკის...

რევოლუციონურ პარტიათა კონგრესი პარიზში. ჩემი გამგზავრება უცხოეთში.—შეხვედრა აზეფთან.—ქართველები პარიზში: გიორგი დეკანოზიშვილი, თედო ხასოკია, ალ. გაბუნია, ი. ნიკოლაძე, ნიკო ლოლობერიძე და სხვები. „საქართველოს რედაქცია და სტამბა.“—მინაკიკნაძე.—პარლამენტში.—შვეიცარიაში არჩილ ჯორჯაძის ნახვა

მაისსა თუ ივნისს, კარგად არ მახსოვს, პეტერბურგიდან სოც.-რევოლუციონერების ცენტრ. კ-სგან მოგვივიდა ცნობა: სექტემბრის შუა რიცხვებში პარიზში მოწვეულია რუსეთის ყველა რევოლუციონურ და ოპოზიციონურ პარტიების კონგრესი; თქვენ პარტიასაც ევალება ორი წარმომადგენელი გაგზავნოსო. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა, რომლის წევრებად მაშინ ვიყავით—გიორგი ზღაპროვიჩი, კიტა აბაშიძე, სამსონ ფირცხალავა, ვლ. ლორთქიფანიძე, პეტრე ყიფთანი და მე, მსჯელობა იქონია ამ წინადადებაზე და გადასწყვიტა შესაფერისი მანდატები გაეგზავნა პარიზში მყოფ ამხანაგებისათვის არჩილ ჯორჯაძისა და ალ. გაბუნია-სათვის, დაევალებინა მათთვის კონგრესში მონაწილეობის მიღება. მაგრამ მალე პარიზიდან, გიორგი დეკანოზიშვილისგან ფრიად სამწუხარო ამბავი მოგვივიდა: არჩილი ძლიერ ავად გაგვიხდა, ძველმა სენმა, კლექმა ისევ იფეთქაო და ექიმების რჩევით შვეიცარიაში გავგზავნეთო. ალ. გაბუნია ოჯახურ საქმეების გამო შემოდგომაზე საქართველოში მიემგზავრებაო; მეც, უმატებდა გიორგი, ავად ვარ და ამ ზაფხულს სამხრეთ საფრანგეთში უნდა წავიდე დასასვენებლადო და ამგვარად რედაქციაში მარტოდ-მარტო თედო ხასოკია რჩებაო. აუცილებლად საჭიროა კომიტეტის ერთერთი წევრი მოგვაშველეთო. ამ წერილის გამო მთავარმა კომიტეტმა კვლავ განიხილა ს.-რევოლუციონერების ც. კ.-ს წინადადება და გიორგი დეკანოზიშვილის მოთხოვნა და გადასწყვიტა პარიზში კაცის გზავვნა. წინადადება მომცეს მე წავსულიყავი საზღვარგარეთ კონგრესზე დასასწრებლადაც და გაზეთ „საქართველოს“ ხელმძღვანელობისათვისაც.

—თანხმა ვარ კომიტეტის დავალება ავასრულო, მხოლოდ ერთის პირობით: მე არც მსურს და არც შემიძლია პარიზში ემიგრანტად დაფრჩე. ამიტომ წავალ მხოლოდ რამდენიმე თვით და ამ ხნის

ვანმავლობაში გამოირკვევა გაზეთის საკითხი და მდგომარეობა. ჩემი წასვლა საზღვარგარეთ არაფერს არ უნდა გაიგოს, ნამეტურ ჩემი წასვლის მიზანი-მეთქი.

კომიტეტმა ჩემი პირობა მიიღო. გადავწყვიტეთ „ცნობის ფურცლის“ რედაქციის და პარტიის წევრებისთვის გამოგვეცხადებინა, რომ მე ხარკოვში მივდივარ თვალების საექიმოდ. აგვისტოს დაჰლევს კიდევ გავემგზავრე.

ხარკოვში მართლაც მივედი გამოჩენილ თვალის ექიმთან; პროფესორ გირშმანთან, რომელმაც ექიმობა დამიწყო და თითქმის ორ კვირას გამაჩერა ხარკოვში. ენობა დაეთავრებული არ იყო, მაგრამ რადგან კონგრესზე მაგვიანდებოდა, ავიღე საზღვარგარეთის პასპორტი და ვარშავისა და ალექსანდროვის მარშრუტით საზღვარგარეთ გავემგზავრე. მოსაზღვრე სადგურ ალექსანდროვზე პირველად შევედი უცხოეთის მატარებელში, რომელმაც ბერლინისაკენ გამაქანა. როდესაც მატარებელი დაიძრა, უეცრად ხმაურობა მომესმა და ვაგონში ერთბაშად შემოვარდა ათიოდე ახალგაზრდა. სადგურს რომ გავშორდით, მაშინ გავიგე, რომ ესენი იყვნენ ახალგაზრდა ებრაელები, რომელნიც საზღვარგარეთ მიიპარებოდნენ, რათა თავი დაეძვრინათ სამხედრო ჰეგარის და ომში გავზავნისაგან. ერთი მათგანი კარგად გავიცანი. იყო ვარშავის თუ იუროიევის უნივერსიტეტის ყოფილი სტუდენტი, რწმენით სოც.-დემოკრატი. იმან მიაშბო, რომ თითქმის ყოველ მატარებლით ასე გარბის რუსეთიდან ებრაელი ახალგაზრდობა, რომელსაც სრულებით არ სურს შორეულ მანჯურიის საშინელ საომარ ველზე სატანჯველად წაყვანა. ეს წამოსვლა ძვირად გვიჯდება, მაგრამ ღრმად ვართ დარწმუნებული, რომ მალე დავბრუნდებითო. მას სწამდა, რომ ახლო მომავალში რუსეთში რევოლუცია იფეთქებდა და ყველა ემინგრანტი სამშობლოში დაბრუნდებოდა.

—პოლონეთის და სამხრეთ რუსეთის ქალაქებში მთელი ებრაელი მუშა-ხალხი სარევოლუციო პარტიებშია ჩაბმული, სთქვა მან, მაგრამ ჩვენი ხალხი პირველად ვერ გამოვა საბრძოლველად, რადგან მაშინვე პოლიციასა და ხულიგნებს მიუსვვენ ებრაელ ხალხს და ელეტას დაუწყებენო.

მეორე დღეს დილაადრიანად უკვე ბერლინში ვიყავით. გადავწყვიტე ერთი დღით იქ დარჩენა, გერმანიის სატახტო ქალაქის დათვალიერება. მთელ დღეს მე და ჩემი ახალი ნაცნობი ებრაელი სტუდენტი ქალაქში დავბოდით: ვნახეთ რეისტაგი, ზოოლოგიური ბაღი, რამდენიმე მუზეუმი და სხვა. ჩემზე დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა პირველად ნახულმა ევროპულმა ქალაქმა თავის სილამაზით,

გასაოცარი სისუფთავით. ერთერთ პროსპექტზე დავინახეთ საგაზეთო კიოსკი და გამოფენილი რუსული რევოლუციონური გაზეთები: „ისკრა“, „რევ. როსია“, სტრუვეს „ოსვობოჟდენიე“. სიამოვნებით შევიძინეთ ეს გაზეთები, ჩამოვჯექით იქვე პროსპექტზე გამართულ სკამზე და თავისუფლად დავეწყეთ კითხვა ამ ჩვენში აკრძალულ გაზეთებისა. მახსოვს, რაღაც უცნაურმა გრძნობამ გამიტაცა—სიხარულმა და თან მწარე ფიქრებმაც. რატომ იქ, იმ უბედურ ქვეყანაში, არ შეიძლება ადამიანმა თავისუფლად იკითხოს, ილაპარაკოს, ისუნთქოს-მეთქი.

სალამოს ებრაელმა სტუდენტმა სადგურზე გამაცილა და მე პარიზისაკენ გავემგზავრე. დღენახევრის შემდეგ უკვე პარიზში ვიყავი. ვიქირავე ეტლი და ვუთხარი პანთეონისაკენ წასულიყო და სასტუმრო „Hôtel de grand hommes“-ში მივეყვანე. რად ერქვა ამ სასტუმროს დიდი ადამიანების სასტუმრო, მე არ ვიცი; ალბად იმიტომ მხოლოდ, რომ პანთეონის ახლო იყო,—იმ პანთეონისა, სადაც საფრანგეთის დიდებული ადამიანები განისვენებენ. ნამდვილად კი სასტუმრო პარიზის დემოკრატიულ ნაწილში მდებარე-სადგომი იყო ღარიბ და უჩინარ ხალხისა—უცხოელ მოსწავლე ახალგაზრდობისა: მუშებისა, ნოქრებისა და სხვა. დავბინავდი თუ არა სადღაც მეხუთე სართულში, მაშინვე გავეშურე თედო სახოკიას საძებნელად; ტფილისიდან წამოღებულ მისამართით ძლივს მივაგენი, თუმცა იქვე ახლო იდგა თურმე. სამწუხაროდ, სახლში არ დამხვდა, დაეუტოვე ბარათი და ისევ ჩემ სასტუმროში დავბრუნდი: სალამომდე ვუცდიდი თედოს, თედოს, როგორც კი გაეგო ჩემი ჩამოსვლა, გიორგი დეკანოზიშვილისთვის ჩაპოველო და ორივენი სალამოს ჩემ სასტუმროში მოვიდნენ. გიორგიმ ახალი ამბები გადმომცა; კონგრესზე დაიგვიანეო, ხვალ უკანასკნელი სხდომა არისო; მე და სანდრო გაბუნია დავესწარიტო, მაგრამ ხვალ შენ მაინც წადიო. არჩილი ცუდად არის, ჟენევის ახლო სოფელ კლარანსშია, დღესვე გავუგზავნი წერილს და შენ ჩამოსვლას შევატყობინებო.

მეორე დღეს დილაადრიაანად მოვიდა თედო, გამასტუმრებინა სასტუმროს პატრონი და მეორე ბინაზე გადაიყვანა: უარეს სასტუმროში დე მიყრუებულ სენ-ჟაკის ქუჩაზე.

— უფრო იათად დაგიჯდებო, ამიხსნა მან.

მართლაც ერთი პატარა ოთახი, პაწაწინა დერეფნით თვეში 28 ფრანკად (მაშინდელი კურსით 10 მანეთად) ვიქირავე. ოთახში იდგა ვიებერთელა კრაოტი, პირსაბანი, პატარა მაგიდა და ორი სკამი, მეტი არაფერი აღარ დაიდგმოდა. ძნელი იყო ამისთანა ოთახში.

ცხოვრება მაგრამ, რადგან აქ მხოლოდ დასაძინებლად მოვდიოდი, სიამოვნებით დავჩი, ვინაიდან ბინა, დილას ყავა, მოსამსახურე — თვეში მხოლოდ 15 მანეთამდე მილირდა.

შუადღისას სანდრო გაბუნია მ გამომიარა და კონგრესის სხდომაზე წავედი. იქ დაგვხდა მხოლოდ რამდენიმე კაცი, ამ უნანასკნელ სხდომაზედაც დამავიანდა, რეზოლუციები უკვე წაეკითხათ, ოქმებზე ხელი მოეწერათ და მხოლოდ რამდენიმე კაცი დარჩენილიყო კერძო სათათბიროდ. სანდრომ გააცნო ჩემი თავი დამსწრეთ:

— გუშინ სალამოს ჩამოვიდა კავკასიიდან ჩემი ამხანაგი გაბისონია (ჩემი ფსევდონიმი საზღვარგარეთ).

იქ იყვნენ რუსის სოც.-რევოლუციონერები, ორი პოლონელი პეპეისელი, ორი ბელორუსთა „გრომადისა“ და სხვანი. კონგრესის თავმჯდომარემ ვ. ჩერნოვმა გადმოცა შემდეგი ცნობები: კონგრესი მოწვეული იყო რუსეთში რევოლუციის დაწყების შესაძლებლობის გამოსარკვევად. ყველა პარტიებმა შესაძლებლად და საჭიროდ დაინახეს აქტიური გამოსვლა და სხვადასხვა ღონისძიება შეიმუშავეს, რომლებსაც თქვენ ოქმებიდან გაიგებთო. ამას ჩერნოვმა დასძინა: სამუშაო უკანასკნელ დღეს კონგრესის დაწყებამდე პლენარნოვმა შემოგვითვალა, სოც.-დემოკრატები ვერ დაესწრებიანო, მგონი ანის მიზეზი ის იყო, რომ კონგრესზე „ოსვობოქდენიეს“ ჯგუფიც იყო მიწვეული.

გავათავე თუ არა ჩერნოვთან საუბარი, მომიახლოვდა ერთი დამსწრეთაგანი, გამეცნო, აზეთი ვარო და მეორე ოთახში გამიწვია. დამიწყო გამოკითხვა ჩვენი ქვეყნის ამბისა და განსაკუთრებით გურიის გლეხთა მოძრაობის შესახებ. მე უამბე, რაც ვიცოდი ამ მოძრაობის შესახებ, მაგრამ მისი ცნობისმოყვარეობა ვერ დავაკმაყოფილე, რადგანაც მას აინტერესებდა პრაქტიკული საკითხები: ვინ არის მოძრაობის სათავეში, ვინ ხელმძღვანელობს მას, რამდენი და როგორი ორგანიზაციებია და სხვა ამგვარი კითხვები. არ ვიცი, იყო თუ არა მაშინ აზეთი „ოხრანის“ თანამშრომლად, მაგრამ ბედნიერად ვრაცხ ჩემს თავს, რომ მის მიერ დასმულ კითხვებზე პასუხისაგან თავი შევიკავე.

გამოთხოვებისას აზეთმა მითხრა, როცა სამშობლოში დაბრუნებას დააპირებთ, ეწევაში გამოშვართ და მნახეთო.

აქედან მე და სანდრო გაბუნია მ მონმარტრის ბულოვარზე გავიარეთ და „საქართველოს“ რედაქციაში მივედი. პირველ დღეებში მე და თედო სახოკია ჯულმოდგინედ შევეუღეით „საქართველოს“ მორიგ ნომრის მზადებას. დავბეჭდეთ იგი და საქარ-

თველოში გასაგზავნად დავამზადეთ. იმ დროს პარიზში თავის შვილის სანახავად საქართველოდან ჩამოსულიყო გორელ ვეჭილისნატრო შვილის მეუღლე, რომელიც სწორედ იმ დღეებში აპირებდა უკან დაბრუნებას. თედომ გადასწყვიტა ამ შემთხვევით ესარგებლა გაზეთის გასაგზავნად. ამ მანდილოსნისაგან თანხმობა მიიღო და შეუდგა მზადებას: ჩემოდნების ძირში ჩაალაგა გაზეთები და ზედ წვრილი ფიცარითა და გადაკრულ მატერიით მუორე ძირი გაუკეთა, ასე რომ, ორგანყოფილებიანი ჩემოდნები მიიღო. ნატროშვილის ქალიწავიდა და ჩვენ ვთხოვეთ, როგორც კი გადასცილდებოდა რუსეთის საზღვარს, მაშინვე დეპეშა გამოეგზავნა, რომ კარგად არის. ეს იმის ნიშანი იქნებოდა, რომ საზღვარზე მშვიდობიანად გადავიდა და ჩვენი ლიტერატურა ხიფათს გადაარჩა. დეპეშა სამი-ოთხი დღის შემდეგ უნდა მოგვსლოდა, მაგრამ გავიდა ერთი კვირა, ორი კვირა, ერთი თვეც და ჩვენ არაფერი მიგვიღია. წარმოიდგინეთ, რა უსიამო გრძნობებს და მწარე ფიქრებს მივეცი თ ჩვენი თავი: გვეგონა პატიოსანი დედაკაცი დავლუპეთ. მხოლოდ ერთი თვის შემდეგ იმის შვილს მოუვიდა წერილი, გორიდან და იქიდან გავიგეთ ნატროშვილის ქალის სამშობლოში მშვიდობიანად დაბრუნება. პარიზიდან პეტერბურგში გაველო და მხოლოდ ამის შემდეგ ჩაებარებინა ტფილისში ჩემოდნები ჩვენ მიერ მიცემული მისამართით.

თედო სახოკიამ, რასაკვირველია, „ჩვენი სტამბა“ მაჩვენა. ეს, როგორც უკვე ვთქვით, იყო გაზეთ „Action-ის“ სტამბა, სადაც ჩვენს ასოთამწყობს მიშა კიკნაძეს ერთი კუთხე ეჭირა. მიშა კიკნაძე ფრიად ერთგული მუშაკი იყო, რომელმაც იდეის გულისათვის ბევრი რამ დასთმო და ბევრი გადაიტანა. ჩვენდა საუბედუროდ, „საქართველოს“ რედაქციასა და საზღვარგარეთელ ახანავთ საკმაო ფულს ვერ ვაწვდიდით. სამი წლის განმავლობაში არაერთხელ დაგვიგვიანდა ფულის გაგზავნა და ჩვენი ამხანაგები გაჭირვებაში ყოფილან. ითმებდნენ გაჭირვებას იდეისთვის, საყვარელ საქმისთვის და მათთან ერთად მიშა კიკნაძეც. ეს ახალგაზრდა მუშა სიმპატიური და საკმაოდ განვითარებული ადამიანი იყო. ფრანგ მუშებს თავიდანვე მოეწონათ და სიყვარულით ეპყრობოდნენ. მიშამ კოტა ფრანგულიც ისწავლა. ეს მით უფრო გასაკვირველი იყო, რომ უბედურს ძალიან აკლდა ყურს. ფრანგი მუშები მზიარული ხალხი იყო და ლყვარდათ ხუმრობა. ხშირად ემასხარებოდნენ ჩვენს მიშას. სადმე ჟურნალში, ან გაზეთში, როგორც კი ნახავდნენ ნიკოლოზის სურათს, ამოჭრიდნენ და წინ ჩამოუკიდებდნენ. მიშა გაჯავრდებოდა, ისინი ხარხარებდნენ. მიშამაც სამაგიერო გადაუხადა. მუშებს ძალიან სძულ-

დათ სასულიერო პირები. განსაკუთრებით პაპი და კარდინალები. მიშა ამოუჭრიდა ეურნალ-გაზეთებიდან პაპის სურათს და თვალსაჩინო ალაგას ჩამოჰკრდებდა სტამბაში. ფრანგი მუშები ჯავრობდნენ. მიშა დასცინოდა.

— ერთხელ, მიაშობო თედოშ, მივედიტ სტამბაში, მე და არჩილი: ფრანგი მუშები მოგვეგებენ სიცილ-ხარხარით და იძახიან „greve générale“ „greve générale“, თქვენს სტამბაში საყოველთაო გაფიცვა არისო. აღმოჩნდა, რომ მიშას მუშაობა მიეტოვებინა და სტამბიდან წასულიყო. თურმე ჯამაგირის მიცემა დაეგვიანებინათ უფულობის გამო და მიშა გაჯავრებულყო. საბრალოს ძალიან სწყუროდა სამშობლოში დაბრუნება. პირველ რევოლუციის დროს დაბრუნდა კიდეც, მაგრამ დიდხანს არ უცოცხლია, სუსტი გული ჰქონდა, დასწულდა და მალე გარდაიცვალა კიდეც ტფილისში.

პირველ დღეებშივე გავიცანი პარიზში შუოფი თითქმის ყველა ქართველი. ესენი იყვნენ: ამჟამად ჩვენი ცნობილი მოქანდაკე იაკობ ნიკოლაძე, მიხეილ დიასამიძე, რომელიც, მგონი, აგრონომიას სწავლობდა, მარიამ სანაძე, ამჟამად ექიმი ტფილისში, კრისტეფორე დვინიაშვილი, ამჟამად მასწავლებელი და სხვები, უმთავრესად მისწავლე ახალგაზრდობა.

იაკობ ნიკოლაძეს პატარა საკუთარი ატელიეც კი ჰქონდა პარიზში, რომელიც დავათალიერე. მახსოვს ახლადდაწყებული ქანდაკებანი—ბარათაშვილის მერანი, ნიკოლოზბერიძის ბიუსტი და სხვა. იაკობი განაგრძობდა მაშინ როდენის სახელოსნოში მუშაობას.

ბოლოს ვნახე ჩვენი მემამულე ნიკოლოზბერიძე. ქუთაისის ბანკის ყოფ. გამგე და შემდეგ მარგანეცის მრეწველი. მან უკვე რამდენიმე წელიწადია გაყიდა თავისი საქმე კიათურაში, დასტოვა საქართველო და სამუდამოდ დასახლდა პარიზში, განათლებული კაცი იყო, ბერს კითხულობდა, ბერს მოგზაურობდა და თითქმის ყოველ წელიწადს საქართველოშიაც ჩამოდიოდა. იყო ქველპომქმედი, თავისი სტიპენდიანტებიც ჰყავდა. მე პირადად მან დიდი საქმე გამიკეთა პარიზში: ის რომ არ ყოფილიყო, ვერათერსაც ვერ ვნახავდი. დავყავდი მუზეუმებში, გამოთენებზე, თეატრებში, რაც რამ საყურადღებო იყო პარიზში, ყველაფერი მაჩვენა დიდი ხალისითა და დაუხარებლად. მოვიდოდა ხოლმე ჩემთან და მეტყვოდა:

—წავიდეთ გიორგი. ვილაპარაკოთ ჩვენ ბედკრულ სამშობლოზე.

ეს ნიშნავდა, რომ მთელ დღეს ნიკოსთან გავატარებდი, მშვენიერად ვისადილობდი და საინტერესო რასმე ვნახავდი.

სხვათა შორის, პარლამენტშიაც წამიყვანა. გულის თანცქალით შევედი იმ დაწესებულებაში, რომელსაც ბევრი დიდებული ისტორიული დღეები ახსოვს... იმ დღის წესრიგში აფრიკის საქმეები იყო. უეცრად შესვლისთანავე მომესმა, რომ სიტყვა ჟორჟეს ეკუთვნის. ტრიბუნაზე გამოვიდა ეს შესანიშნავი ორატორი. სამწუხაროდ სიტყვის გამო მე მისი სახე ვერ დავინახე, ჩქარი ლაპარაკიდან ნახევარიც ვერ გავიგე, მაგრამ მისმა ხმამ და დიდმა ტემპერამენტმა მოხიბლა, ავლელდი, ტანში ჟრუანტელი მივლიდა. იქვე სხდომაზე პალატაში დიდი კანდალი მოხდა. ერთმა დეპუტატმა (გვარი არ მახსოვს), მონარქისტმა, სილა გაარტყა სამხედრო მინისტრს ანდრეს. ამ ამბავმა თავის დროზე დიდი სენსაცია გამოიწვია მთელ ევროპაში. გაჩაკვირვა შედეგმა გარემოებამ: სხდომა რომ გათავდა და ქუჩაში გამოვედით, გახეთის დამტარებლები არა თუ ჰყიდდენ ამ ახალ ამბავს, უკვე ცალკე ფურცლებად დაბეჭდილს, არამედ მეტად ხელოვნურად გაკეთებულ სათამაშოსაც, — მუყაოდან გაკეთებულ ორ ფიგურას, ჩამოსწვედი თუ არა ძაფს, ერთი მათგანი სილას უთავაზებდა მეორეს.

პარიზის ქუჩებში დიდიდან საღამომდე ჰყიდდენ ახალახალ გაზეთებს: იქ გაზეთები გამოდის დილას, შუადღისას და საღამოსაც. უნდა აღვნიშნო, რომ ფრანგები უფრო დიდ ინტერესს იჩენდენ რუსეთ-იაპონიის ომის ნიშნით, ვიდრე რუსები. როცა ბავშვები ყვიროდენ „offensive russe“ — რუსების შეტევაო, ხალხი გაცხარებით იტაცებდა დეპეშებს. მე არ ვყიდულობდო, რადგან რამდენჯერმე მოვტყუვდი. არავითარი „შეტევა“ არ ყოფილა დეპეშებში, მხოლოდ მოწინავე რაზმების შეტაკება იყო. მოუთმენლად და ამაოდ ელოდენ ფრანგები რუსების გამარჯვებას..

მოვამზადეთ თუ არა მე და თედო სახოკი ამ მეორე მორიგი ნომერი „საქართველოსი“, მე რამდენიმე დღით ბრიუსელს გავემგზავრე. გამოაცა ამ პატარა, მჭიდროდ დასახლებულმა, მდიდარმა და ლამაზმა ქვეყანამ. საფრანგეთის საზღვრიდან ბრიუსელამდე თითქო ერთი გადაბმული ქალაქიაო. დიდი მოძრაობა, ხმაურობა, მუშაობა. ბრიუსელში ვინახულე ქართველი ემიგრანტი პალიკოცი ფიანნი, ახალგაზრდა სწავლული ქალი ბარბარე ყიფიანისა და სხვანი. ბრიუსელში გავიგე, ან უკეთ ვსთქვათ, წავიკითხე ახალი რუსული გაზეთები, რუსეთში „ლიბერალურ“ ხანის დაწყებაზე. მეტად გაჩაკვირვა და მასიამოვნა „რუსკა ვედრომოსტის“ მეთაურმა წერილმა, რომელიც ხალხის წარმოშადგენელთა მოწვევას მოითხოვდა. ამ მჯეროდა და ეს ადგილი ორჯერ გადავიკითხე. ეს იყო

ს ვ ი ა ტ ო პ ო ლ ს კ - მ ი რ ს კ ი ს ხ ა ნ ა , როცა პლევეს მოკვლის შემდეგ რუსეთის თვითპყრობელობამ სცადა საზოგადეობასთან შერიგება, უფრო კი ხალხის მოტყუება... საერთოდ იმ დროის რუსული გაზეთები—ეს იყო 1904 წლის შემოდგომა, სავსე იყო ამადლელებელი ცნობებით, პოლონეთიდან, შიღარუსეთიდან, უკრაინიდან, ამიერ-კავკასიიდან. მოდიოდა ამბები მუშების გაფიცვების, სტუდენტობის მოძრაობისა. გაზეთების კილოც სხვანაირი იყო. გაბედულად იწუნებდენ მთავრობის პოლიტიკას და პირდაპირ ლაპარაკობდენ დიდი რეფორმის საჭიროების შესახებ.

დავბრუნდი თუ არა პარიზში, „საქართველოს“ მეორე ნომერიც გამოვეცი და მღ გადავწყვიტე საქართველოში დაბრუნება. აშკარა იყო, რუსეთში მალე დიდი ამბები დაიწყებოდა. მეორე მხრით „საქართველოს“ შესახებაც გადაჭრილი აზრი შევადგინე, რომელიც მთავარ კომიტეტისთვის უნდა გამეზიარებინა. ამ გაზეთმა, ჩემის აზრით, უკვე შეასრულა თავისი როლი და მისი გამოცემის განგრძობა მეტად ძნელ პირობებში, საჭირო აღარ იყო, მიუ უმეტეს, რომ ნისი სულისჩამტგმელი და მთავარი ხელმძღვანელი ა რ ჩ ი ლ ჯ ო რ - ჯ ა ძ ე , როგორც გამოირკვა, დიდი ხნით უნდა ჩამოშორებოდა საგაზეთო მუშაობას.

ნოემბრის შუა რიცხვებში პარიზში ორი თვის ყოფნის შემდეგ გამოვეთხოვე ჩემს პარიზელ მეგობრებს და ნაცნობთ და ენეწვაში გავემგზავრე. იქ ჩემი მასპინძელი და ჩიჩერონე იყო ჩვენი ცნობილი მწერალი მოღვაწე მიხეილ (მიხაკო) წერეთელი. მეორე დღესვე წავედი სოც.-რევოლუციონერების გაზეთის რედაქციაში, სადაც ვინახულე: ჩერნოვი, კულჯიაკოვ, შიშკო და კიდევ რამდენიმე ახალგაზრდა ესერი. ჩერნოვმა მითხრა: რუსეთში დაბრუნებისთანავე უნდა გაემგზავროთ პეტერბურგს, ინახულოთ ის ვინმე ლევინი და იმის შემწეობით საჭიროა უშუალო კავშირი შექრათ თქვენს პარტიასა და ჩვენს ცეკას შორისო. მომცა შესაფერისი მანდატი (ЯВКА) და მისამართი; თან დასძინა: ჩვენი კომიტეტის წევრს აზეფს თქვენთან საქმე ჰქონდა, მაგრამ ეს ორი დღეა იტალიაში წასულა. მალე უნდა ჩამოვიდეს და გთხოვთ რაქდენიმე დღის შემდეგ კიდევ შემოიაროთო.

მესამე დღეს კვლავ მიველი ესერების გაზეთების რედაქციაში, მაგრამ, ჩემდა საბედბნიროდ აზეფი კვლავ არ დამხვდა და ამნაირად გადაერჩი მის დავალებების რუსეთში წაღება-ასრულებას. ენეწვაში გავიცანი სხვათა შორის, ძმები შალვა და კომანდო გოგელიები, რომლებიც მანამდე არ მენახა. პეტრესტრუვი,

ქველი ჩემი მეგობარი სოც.-დემოკრატი, კოგანი და სხვანი. ენევის ემიგრანტთა კოლონიაში მაშინ აღელვება სუფიედა რუსეთის ამბებუის გამო. ყველანი იმედით შეჰყურებდნენ მოპავალს და თანაგრძნობით ეგებებოდნენ პარიზის გადაწყვეტილებას შეიარაღებულ აჯანყების მოწყობის შესახებ.

ენევიდან გავემგზავრე სოფელ კლარანსში არჩილის სანახავად. რკინის გზით გარს შემოეუარე მეტად მშვენიერ სანახავ ენევის დიდ ტბას და შემდეგ შევიცარიის ლამაზ მთებში შევიჭერი. პატარა სადგურიდან ავედი მაღლობზე გადაჭიმულ საკურორტო სოფელ კლარანსში. კარგა ხნის ძებნის შემდეგ მივაღეკი პატარა კოტეჯს, რომელშიაც არჩილი ცხოვრობდა. შესავალ კარებთან მოსამსახურე ქალი შეჩხვდა. ჩემს კითხვაზე:

—სად შემოძლიან არჩილ ჯორჯაძის ნახვა მეთქი, ქალმა ნაღვლიანის ხმით მიპასუხა:

—il est malade, monsieur, tres malade! ავად არის, ძალიან ავად არისო. და წინ გამიძღვა.

შევედი ოთახში, სადაც არჩილი იწვა. თუკა მიმელოდა, მაინც ძალიან აღელდა და ხველება აუტყდა. იმავე წუთს ოთახში გაჩნდა ხნიერი ქალი, პანსიონის დიასახლისი და მიხოვა, ცოტა ხნით მეორე ოთახში მიიციადეთ, სანამ ავადმყოფი დამშვიდდებაო. ერთი დღე და ღამე დავყავი არჩილთან. ხარბად დავწათა საქართველოს ამბებს, ჩვენი პარტიის საქმეებს, რუსეთის მდგომარეობა და სხვა. საღამოს იმდენად კარგად შეიქმნა, რომ ლოგინიდან ადგა და, მიუხედავად დიასახლისის პროტესტისა, გარეთაც გამოვიდა გასასეირნებლად. საუცხოვო სანახაობა გადამეშალა თვალ-წინ: ირგვლივ მაღალი მთები, უკვე სპეტაკი თოვლით გამშვენებული, მრავალის ელექტრონის ლამფით არის გაჩივალდნებული. თურმე მთების მწვერვლებზე სასტუმროებია გაშართული, რამდენსამე ალაგას ფუნიკულიორი მუშაობს.

არჩილი პირდაპირ ოცნებობდა სამშობლოში დაბრუნებაზე:

—მე აქ ვერ მოვრჩები, გიორგი, დავიღუპები .. რაც შეიძლება მალე უნდა დავბრუნდე და იქ, კახეთში უქველად ვსძლევ ამ ჩემს საშინელ სენსაო.

მე ვამშვიდებდი, ვეუბნებოდი, რომ რუსეთში მალე საკონსტიტუციო რეჟიმი იქნება და ყველა პოლიტიკურ გადახიზნულთ საშუალება მიეცემა დაბრუნებისა და თავისუფლად ცხოვრებისა-მეთქი, მაგრამ არჩილი ამას არ დამჯერდა და სიტყვა ჩამომართვა, რომ

ვეცდებოდით დაგვებრუნებინა და არალეგალურად გვეცხოვრებინა საქართველოში.

დიდის სიამოვნებით დავეყვი არჩილთან ეს დღეები: საუცხოვო მოსაუბრე იყო, მეტედ ნაზი და ნაშდელი კეთილშობილის გულის ადამიანი. თვალცრემლიანი გამოშეთხოვა და უკანასკნელად კიდევ შექებვეწა-არ დამტოვოთ აქ, უთუოდ მალე წამიყვანეთ სამშობლოშიო.

მატარებელმა ვენისაკენ გამაქანა. ვენიდან ერთი დღის შოგბა-ურობა და რუსეთის მოსაზღვრე სადგურ ვერებოლოგში მივედი და მაშინვე ძველი რუსეთის „სუნი“ მეცა: там русский дух, там Русью пахнет“ ტყუილად კი არ ამბობდა პუშკინი. როგორც კი გაჩერდა მატარებელი, ვაგონი ჩაგვიკეტეს. შემოვიდა კანდარმის ოფიცერი ჯარისკაცით. ჩამოგვართვა ყველას პასპორტები და გვითხრა: ცოტა ხანს აქ უნდა მოითმინოთ, სანამ თქვენს პასპორტებს გავსინჯავთო. წავიდა და კარები ისევ ჩაგვიკეტეს. პატარა ხანს იქით გაგვიწვიეს დიდ დარბაზში და იქ ჩვენი ჩემოდნების სინჯვას შეუდგნენ. ვერც სვატოპოლ-მირსკის „ლიბერალურ რეჟიმს“ უშველნია ამ ქვეყნის-სთვის-მეთქი, გავიფიქრე და გამახსენდა სიტყვები, რომელიც დანტეს სიტყვით ჯოჯოხეთის კარს აწერია: დასტოვე ყოველივე იმედი, ვინც აქ შემოდინხარო:..

ტფილისში დაბრუნება. — ჩემი გაგზავნა პეტერბურგს.
— 9 იანვარი 1905 წლისა. — რუსეთის პირველი რე-
ვოლუციის დაწყება. — 17 ოქტომბრის მანიფესტი.

მატარებელი დაიძრა და ნელ-ნელა გაემართა წინ რუსეთის თვალუწვდენელ ტერიტორიაზე. კიევი, პოლტავა, ხარკოვი, როსტოვი, ზოგან თოვლმა გაგვაჩერა. ზოგან კიდეც, ვინ იცის რატომ, საათობით დაგვასვენეს. ერთ-ერთ სადგურზე შემხვდა სტუდენტი გ.რ. (გოგლა) ყაზახაშვილი, პეტერბურგს მიემგზავრებოდა.

— ძალიან დაბნეულია მთავრობა ომის ასე უბედურად მიმდინარეობის გამოც, — მიუხრია მან, როცა ახალს აშბებზე შევეკითხე. — თან შინაურობაშიაც არაა მოსვენება. არაჩვეულებრივი აშბებიც ხდება. ამას წინაშე პეტერბურგის ერთ ციხეში პოლიტიკურმა ტუსაღმა თავი მოიკლა. ახალგაზრდობა აღელდა და გადასწყვიტეს დემონსტრაციის მოწყობა. დანიშნულ დღეს! აუარებელმა სტუდენტობამ თავი მოიყარა ყაზანის ტაძრის მოედანზე. იმ წამსვე გაჩნდნ პოლიციელების და ყანდარმების დიდძალი რაზმები, შეტაკება აუცილებელი იყო, მაგრამ ამ დროს მოედანზე გაჩნდა გრადონაჩალნიკი, რომელმაც განვარგულება მრახდინა და პოლიციამ და ყაზახებმა მოედანი დასცალეს. დარჩნენ მარტო სტუდენტები და გრადონაჩალნიკი. გაათავა თუ არა ერთმა ორატორმა სიტყვა, გრადონაჩალნიკი მიუბრუნდა სტუდენტებს და უთხრა:

— ხომ ხედავთ, მე გავაგდე პოლიცია და ჯარი. იმედი მაქვს, გონიერად მოიქცევით და დაიშლებითო.

ახალგაზრდობა მართლაც დაიშალა... გაზეთებიც თავისუფლად სწერენ. მაგრამ იმასაც ამბობენ, მალე სამხედრო დიქტატურა გამოცხადდება და დიქტატორად ტრეპოვი დაინიშნებაო...

როგორც იქნა, მეექვსე დღეს ტფილისში ჩავაწიე. მეორე დღესვე მოხდა მთავარ კომიტეტის სხდომა, რომელზედაც მე მოვახსენე ყველა საზღვარგარეთული ამბები და არჩელ ჯოჯაძის თხოვნა. კომიტეტმა გადასწყვიტა „საქართველოს“ დაკეტვა, ხოლო არჩილის ჩამოყვანის საკითხი ზაფხულამდე გადასდო. გადასწყვიტა აგრეთვე პეტერბურგში ჩემი გაგზავნა სარევოლუციო მზადების ბიუროსთან კავშირის შესაკვრელად, თანახმად კონგრესის დადგენილებასა. პეტერბურგში უნდა მენახა ჩენი პარტიის წევრი გოგნიაშვილი და ის უნდა წარმედგინა ბიუროსათვის, დეკემ-

ბრის შუა რიცხვებში პეტერბურგს გავემგზავრე. იქ არ დამხედენ ს.-რევ. ის ცეკას ჩემი ნაცნობი წევრები, არც მინორი, არც ნატანსონი, იყვნენ მხოლოდ ახალგაზრდები: მაჩვენეს ლევიჩნი (მისი ნამდვილი გვარი არ ვიცი); გადავეცე ჩემი „იაგა“ და ჩერნოვის დაბარება. გამომკითხა კონგრესის ამბები და შემდეგ მკითხა:

— გყავთ პეტერბურგში საიმიდო კაცი, რომელიც ჩვენს შორის მუდმივ კავშირს დაიქერდეს?

გადავეცე გოგნი აშვილის მისამართი და გამოვეთხოვე რაზოდენი მე დღეს დავყავი პეტერბურგში. ვნახე პარტიების წარმომადგენლები, ერთხელ კიდევ მიველ „სარევოლუციო პარტიათა შორისო ბიუროში“. ბევრს ლაპარაკობდენ რევოლუციისთვის მზადებაზე, მაგრამ გასაკვირველი ის არის, რომ არც ერთს არ უთქვამს არაფერი იმ საშინელების შესახებ, რომელიც პეტერბურგში დატრიალდა ორი კვირის შემდეგ. მე ვგულისხმობ 9 იანვარს მომხდარ ამბებს. ვფიქრობ, სარევოლუციო წრეებში პეტერბურგს, მაშინ არც არაფერი იცოდენ გაპონის მომავალ გავსვლის შესახებ.

დაბრუნებისას მოსკოვში დავჩი ერთ დღეს. აქ მოეძებნე ჩემთან ერთად ციმბირში ნაწყობი ძველი ნაროდოვოლცო მაშინ, ნათიცი ვეჭილი კულრძავცევი. იმან გამაცნო ორიოდ იქაური ესერი, რომელთაც ცოტა არ იყოს, ცივი წყალი გადამასხეს. როცა ვუამბე საზღვარგარეთული ამბები და იქაური პოლიტიკური წრეების მოლოდინი, რომ რუსეთში მალე რევოლუცია აფეთქებს. შათსასოწარკვეთილებით მიპასუხეს:—ახლო მომავალში არაფერი იქმნებაო. ქალაქის მუშები მართო ვერას გახდებიან, ხოლო გლეხობაში ჯერ მკვიდრი ნიადაგი ვერ მოვიპოვეთ. მართალია, აქა-იქ ჩვენი პარტიის გავლენის ქვეშ არის გლეხობა და იმედიც გვაქვს, ზოგჯერ აგრარულ მოძრაობას გამოვიწვევთ, მაგრამ, საეჭვოა, ამას რაიმე თვალსაჩინო პოლიტიკური შედეგი მოჰყვესო. ბოლოს დასძინეს, ჩვენ თქვენი იმედი გვაქვს, ჩვენი უფროსი ამხანაგები ამბობენ, კავკასიაში დიდი ორგანიზაციები ჰყავთ პარტიებს დარაზმული და რევოლუციისათვის დამზადებულიო, მუშებშიაც და გლეხობაშიაცაო, თუ თქვენს ქვიანაში დაიწყება რამე, იქნება აქაც გამოვებმაუროთო.

უნდა ვთქვა, რომ ეს უცნაური მსჯელობა პირველად არ მსმენია. წინადაც და შემდეგშიაც ბევრ რუსი მოღვაწისაგან გამიგონია ასეთი იმედები კავკასიაზე. ეს მით უფრო საკვირველი იყო ჩემთვის, რომ რუსეთში გაცალებით უფრო მეტი იყო შეგნებული და დარაზმული მუშა-ხალხი, გაცილებით მეტი იყო საერთო უკმაყოფილებაც,

გაცლებით მალე იღვა ინტელიგენტთა ძალაც, უფრო მეტადაც იყო განვითარებული საზოგადოებრივობა. ვფიქრობ, რუსის რევოლუციონერებმა თითონაც არ იცოდნენ, რაოდენი ძალა იყო მათ ხალხში, რაოდენად წინ იყო წასული მისი შეგნება და თანაპედროვე მდგომარეობით უკმაყოფილება.

ტფილისის დაებრუნდი იანვრის პირველ რიცხვში. არ გაუვლია ამის შემდეგ ერთ კვირასაც, როცა პეტერბურგიდან მოვიდა თავზარდამცემი დეპეშა ჯაპონის გამოსვლის შესახებ. რედაქციაში ვისხედით მე და რამდენიმე თანაშრომელი. დეპეშები გვიან ღამით მოვიდა. პირველი წაკითხვით თითქმის ვერაფერი გავიგეთ. დეპეშა ცუდად იყო შედგენილი, ზოგჯერ სიტყვები აკლდა, ზოგჯერ დამახინჯებული სიტყვები იყო, მაგრამ მაინც საზარელი ამბავი გადაიშალა ჩვენ თქალწინ, — ამბავი დაუჯერებელ ბარბაროსობისა.

9 იანვარს დილით პეტერბურგის ფაბრიკა-ქარხნებიდან აუარებელი მუშა-კაცი, ქალთა ბავშვებიც, რასაკვირველია უიარალო, დაძრულა და მეფის სასახლისაკენ გამართულა მწყობრი კოლონებით. წინ წიუძლოდა მღვდელი გიორგი გაპონი, თან მიჰქონდათ ხტები და მეფის სურათები. ამ დღის მძაბრობის მიზანი იყო მეფის ნახვა და მუშათა პეტეციის მისთვის გადაცემა. ასე მშვიდობიანად განწყობილ ხალხს წინ გადაელობა პოლიცია და დიდძალი ჯარი. ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ უიარალო მუშებს არ ესროდნენ და ბოლოს და ბოლოს მეფესთან მიუშვებდნენ. მისწოლია იგი პოლიციას, რათა მისი რიგები გაერღვია, მაგრამ ამ დროს პოლიციამ და ჯარმა ასტეხეს სროლა. ხალხი შედრკა და როცა გონს მოვიდა, გაიქცა. ჯარი განაგრძობდა საშინელ სროლას; ცხენოსანი რაზმები უკან დაედევნენ მუშებს. მოხდა ნამდვილი უმოწყალო ელეტა. დიდძალი ხალხი მოკლულ და დაჭრილი იქმნა ამ საშინელ დღეს.

ასე გაუმასპინძლდა ბარბაროსული მთავრობა მშვიდობიანი მიზნით მისულ ხალხს, რომელსაც სხვა არ უნდოდა რა იმუშად, რომ მეფე ენახა და იმისთვის თავისი მრავალგვარი გაჭირვება ეცნობებინა. ამ უპაგალითო სისხლას ღკრამ თავზარი დასცა მთელ რუსეთს. დაბრმავებული რუსის ლიბერალური საზოგადოებაც კი დარწმუნდა მაშინ, რომ მშვიდობიანს გზით თვითმყრობელობის წინააღმდეგ რუსის ერი ვერაფერს გააწყობდა, რომ დიდი შეტაკების თავიდან აცილებდა შეუძლებელი იყო.

ცხრა იანვარი პირველი გრგვინვა იყო უკვე მოახლოებული დიდი შეტაკებისა, დიდი ბრძოლისა, რომელიც 1905 წლის განმავლობაში დღითიდღე იზრდებოდა და შემოდგომაზე უმაღლ

ტილამდე ავიდა. ამ ეკრეაწოდებულ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, რომლას მთავარი ლოზუნგი იყო „ძირს თვითმპყრობელობა“, თითქმის მთელი ერი ჩაება: მუშათა მასების დიდებულნი გამოსვლა-დემონსტრაციები, გლახთა აგრარული მოძრაობა, ბურჟუაზიული დემოკრატიის საოპოზიციო კრებები, ბოლოს ოქტომბრის საყოველთაო, ისტორიაში უმაგალითო პოლიტიკური გაფიცვა. როცა მთელი რუსეთის ტერიტორიაზე რამდენიმე დღით სრულიად შეჩერდა ცხოვრება: შეჩერდა რკინის გზები, შეწყდა მუშაობა ყველა ფაბრიკასა და ქარხნებში, შეჩერდა ფოსტა და ტელეგრაფი, შეწყდა გაზეთების გამოსვლა, დაიკეტა დუქნები და მაღაზიები და სხვა. მთელი რუსეთის ასეთმა ერთსულლოვანმა და შედგარმა იერიშმა ბოლოსდაბოლოს შეარყია თვითმპყრობელობის პოზიციები და ბიუროკრატია იძულებული გახდა ქედი მოედრიკა რევოლუციის წინაშე.

17 ოქტომბერს გამოცხადდა მანიფესტი, რომლითაც აღთქმული იყო საკონსტიტუციო რეფორმები, მოქალაქობრივი თავისუფლებანი სიტყვისა, პრესისა, კრებებისა და სხვა. აგრეთვე გაფართოება საარჩევნო უფლებებისა, მომავალ სახელმწიფო სათათბიროში, ხალხის წარმომადგენელთა ასარჩევად.

თქმა არ უნდა, 17 ოქტომბერი მნიშვნელოვანი თარიღია რუსეთის ისტორიაში: ეს იყო პირველი გამარჯვება საისტორიო ასპარეზზე ახლადგამოსულის მშრომელი ხალხისა; თუმცა ეს პირველი რევოლუცია დამარცხდა და რეაქცია კვლავ გაეფუძა, მაგრამ მომდევნებული ძალის, ახალი ცხოვრების შეჩერება დიდი ხნით-შეუძლებელი გახდა და არ გაუვლია ათეულ წელიწადს, როცა მოხდა თებერვლისა და ოქტომბრის დიდი რევოლუციები, რომელთაც ძირიან ფესვიანად აღმოფხრეს ძველი ქვეყანა და საუღდაჲო გამარჯვება რუსეთის მშრომელ ხალხს არგუნეს.

ხარეოლუციო მოძრაობა ჩვენში.—გურ ის აზრები.—
სულთან-კრიმ-გირეის გაგზავნა გურიაში.—განმათავი-
სუფლებელი მოძრაობის მონაწილენი.—რუსეთის ჟურ-
ნალისტების ყრილობა და ჩვენი დელეგაცია.—ჩემი
გამოძვევა პეტერბურგიდან.—მინისტრების გაცნობა.—
კრებები და პეტრიცები. ჩაკითხი საქათველოს ავტო-
ნომიისა და ილია ჭავჭავაძე.—კრება სახოფლო-სამ. ხა-
ზოგადობაში.—ტფ. ქალაქის საბჭოში.—საბჭოს დარჩაზ-
ში ხალხის ამოყვება.—პოლონელთა და გერმანელთა
კრებები

ჩვენი ქვეყანა არა თუ არ ჩამორჩა შიდა-რუსეთს, ან განაპირა
ქვეყნებს განმანათავისუფლებელ მოძრაობაში, არამედ დიდი როლი
ითამაშა და საპატრო ადგილი დაიჭირა ამ პირველ რევოლუციონერ
მოძრაობაში...

მოწინავე, საავანგარდო რიგში, რასაკვირველია, მუშები იდგ-
ნენ. იანვრიდან დაწყებული წლის ბოლომდე მათ ფეხი არ მოუცვ-
ლიათ თავის პოზიციიდან და მედგარ ბრძოლას აწარმოებდნენ თვით-
მპყრობელობის ციხე-სიმაგრის დასამხობად. აღვნიშნოთ იანვრის და-
საწყისში რკინისგზელთა გამოსვლა, იმავე იანვარში ფაბრიკა-ქა-
რხნების მუშათა გაფიცვა, 23 იანვარს დიდი დემონსტრაცია, აგრე-
თვე დემონსტრაცია 30 იანვარს გარდაცვალებულ შებრძოლ ქალის
ჯოგიაშვილის დასაფლავების დროს. 23 იანვრის დემონსტრაციის
დროს, რუსთაველის (მაშინ გოლოვინის) პროსპექტზე, შეიარაღებუ-
ლი შეტაკებაც კი მოხდა მუშათა და პოლიციას შორის; რამდენიმე
კაცი დაჭრილი იყო და, თუ შეხსიერება არ მალაატობს, ერთი მუ-
შა—ინწკირველი მოკლულ იქნა. წლის დასაწყისშივე მუშათა გაფი-
ცვები და დემონსტრაციები ხდებოდა ადრევე საქართველოს სხვა
ქალაქებსა და რკინის გზის სადგურზე: ბათუმში, ფოთში, ქუთაისში
ხაშურსა და სხვაგან. მუშათა მოხრობას ხელმძღვანელობას უწევდა
ს.-დ. პარტია. სხვა პარტიათა გავლენა მუშებზე მცირე იყო მთელ
ამიერ-კავკასიაში.

მუშათა მოძრაობის შემდეგ თუ მეტ ყურადღებას არა, ნაკლებს
მანც არ იქცევდა მაშინ გურის ამბები. გურის გლახთა მოძრაობა უკვე
წინა წლებში დაიწყო და თავის გრანდიოზულის ხასიათით—მიმართუ-
ლებით მიიპყრო ყურადღება არა მარტო საქართველოსი, არამედ
მთელი რუსეთისა. მთელი რუსეთის პრესა ამ ამბებზე სწერდა, სახო-

გადოებრივი აზრი ამ მოძრაობაზე იყო მიპყრობილი. 1905 წელს მეორეჯერ მომიხდა პეტერბურგში წასვლა და ყველა, ვისთანაც საქმე მქონია, აუცილებლად გურიის ამბების გამოკითხვას დამიწყებდა. ასე იყო, მაგალითად, ჟურნალისტების კრებაზე. როგორც კი ვაგვიცნეს საქართველოდან ჩასული დელეგატები, სხვას არაფერს გვეკითხებოდნენ—გურიის გლეხთა მოძრაობის ამბები გვიამბეთო. ხოლო როცა შემთხვევით გაიგეს, რომ ერთი ჩვენთაგანი, სახელდობრ პეტრე სურგულაძე გურული იყო, კრებაზედაც გააკეთებინეს მოხსენება ამ საგანზე.

1905 წლის დასაწყისში მოძრაობა უკვე ძლიერ გართულდა და გამწვავდა. ბოიკოტი მემამულეთა და ადგილობრივ დაწესებულებათა წინააღმდეგ თითქმის მთელ გურიაში გამეფდა. აქა-იქ ტერორისტული აქტებიც მოხდა, ადმინისტრატრულ დაწესებულებათა გადაწვაც და სხვა ამგვარი. საქმეთა ასეთმა გამწვავებამ ძალიან შეაშფოთა კავკასიის მაშინდელი მთავარი მმართველობა. სფეროებში დაიწყეს ლაპარაკი, რომ დროა გურიის დასამშვიდებლად სასტრუქი ღონისძიებანი იქნას მიღებულიო. მართლაც თებერვლის პირველ რიცხვებში კავკასიის მაშინდელმა მთავარმმართველის მოვალეობის ამსრულებელმა გენ. მალამამ, ბრძანება გამოსცა ოზურგეთის მაზრისა და კინტრიშის საბოქაულოდან განსაკუთრებულ საგენერალ-გუბერნატორო ერთეულის შედგენის შესახებ; გენ. გუბერნატორად დაინიშნა გენ. ალიხანოვი. ამ განკარგულებამ მთელი შეგნებული საქართველო ფეხზე დააყენა. ყველა აღშფოთდა მომავალ შავბნელი პერსპექტივის წინაშე. გურიის აოხრება-აწიოკება მთელი საქართველოს ყელის გამოჭრა იქნებო, გაიძახოდა დიდი და პატარა. ალაპარაკდა პრესა, გაიმართა თათბირები, გაიგზავნა დეპეშები პეტერბურგს.

ბოლოს გადაწყდა გენ. მალამამთან დიდი დეპუტაციის გაგზავნა. ამგვარი დეპუტაცია რამდენსამე დღეში შესდგა და წარუდგა მას. დეპუტაციაში იყვნენ: დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობის წინამძღოლნი, ქუთაისის, ბათუმის და ტფილისის ქალაქის თვითმართველობის წარმომადგენელნი, გაზეთ „ცნობის ფურცლისა“ და ჟურნალ „მოგზაურის“ რედაქტორები, ქართულ ინტელიგენციის კერძო წარმომადგენლები—გრ. გველესიანი, ნიკოთაძე-დგირიძე, ივ. ანდრონიკაშვილი და სხვები, სულ 25 კაცამდე. დეპუტაციამ მთელი საქართველოს სახელით სთხოვა მალამამ გაეუქმებინა თავისი განკარგულება და უარი ეთქვა გურიის წინააღმდეგ რეპრესიებზე. გენ. მალამამ შეიწყნარა შუამდგომლობა.

—ერთხელ კიდევ ვცდი მშვიდობიანის გზით გურიის გლეხთა დამშვიდებას. ამ დღეებში საგანგებო წარმომადგენელს გაავგზავნი გლეხთა მოთხოვნების გასაცნობად და მათ დასამშვიდებლად.

ორი დღის შემდეგ მან, მართლაც გასცა განკარგულება, რომლის ძალით მთავარმართველის საბჭოს წევრი და ფინანსთა მინისტრის რწმუნებული კავკასიაში სულთან-კრიმ-გირეი იგზავნებოდა გურიაში საგანგებო მინდობილობით. სულთან-კრიმ-გირეი ეკუთვნოდა რუსეთის ბიუროკრატიის იმ მცირერიცხოვან ნაწილს, რომელიც მაშინ თანაუგრძნობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და მხარსაც უჭერდა კადეტების პარტიას. იგი იყო განათლებული, ლიბერალურ აზროვნების სახელმწიფო მოღვაწე და კეთილი გულის ადამიანი. ამგვარად, გურიაში გასავგზავნი დესპანი კარგად აირჩია მთავრობამ, მაგრამ თავიდანვე ცხადი იყო, რომ ამ ნაბიჯიდან არაფერი გამოვიდოდა.

თებერვლის ექვსს ჩვენს რედაქციაში მოვიდა მთავარმართებელს კანცელარიის ვილაცა მოხელე და გადმოგვცა:

—სულთან-კრიმ-გირეი სთხოვს თქვენ რედაქციას დღეს სალამოს რვა საათისთვის გამოავგზავნოს მასთან თავისი წარმომადგენელი გურიის საქმეებზე სათათბიროდ.

სალამოს წავედით მე და ილია ნაკაშიძე. სულთან-კრიმ-გირეი ცხოვრობდა ბარათაშვილების სახლში, რეუტოვის ქუჩაზე. ექუთვე დაგვბდენ სხვა ქართული ჟურნალ-გაზეთების წარმომადგენლები. გამოვიდა სულთან-კრიმ-გირეი, გაგვეცნო და ყველანი მივუჯექით მრგვალ მაგიდას.

სულთან-კრიმ-გირეიმ მოგვმართა სიტყვით:

—მოაკრობაჰ ძნელი საქმე დამაკისრა. უნდა გავიგო გურულ გლეხთა მოთხოვნები და შევეცადო მათ დამშვიდებას. ჩვენ არ გვინდა რეპრესიებს მივმართოთ. რაც ჩვენს კომპენტენციაში არის, იმას ავასრულებთ. რაც ჩვენ უფლებას აღემატება, იმ მოთხოვნებზე ზემოწიფე იმპერატორს მოვახსენებთ. გარდა ამისა, თქვენ იცით, რომ მოკლე ხანში ხალხის წარმომადგენლობა იქნება მოწვეული, რომელიც ცხადია, პირველ რიგში გლეხთა უფლებრივ მდგომარეობას და აგრარულ საკითხს განიხილავს. ამ პირობებში შეიძლება ცდა გლეხების დამშვიდებისათვის, მაგრამ მე მარტო ამას ვერ ავასრულებ, საჭიროა თქვენი დახმარება. ქართულ პრესას, ვიცი, დიდი გავლენა აქვს ხალხზე, გთხოვთ დამეხმაროთ. გამაყოლებთ თქვენი თანამშრომლები კონტაქტის დასაქერად. ძალიან მსურს, ჩემი მისია კეთილად დავაგვირგვინო, მაგრამ ეს შეუძლებელი იქნება, თუ პრესა არ დამეხმარება...

ჩვენ აღვუთქვით, რომ შეძლები(დაგვარად დავეხმარებით, მო-
ვუწონეთ რეპრესიებზე უარის თქმა და თან გავაფრთხილეთ:

— გურული გლეხები გონიერი, შედარებით განვითარებული, პირდაპირი და ამაყი ხალხია. თუ დარწმუნდენ, რომ მათ გულრწფელად ექცევიან და მართლა კეთილი სურთ მათთვის, ყველაფერს გულახდილად განმარტავენ და დამშვიდდებიან.

მეორე დღესვე სულთან-კრიმ-გირეი გურიაში გაემგზავრა. ჩვენი რედაქციიდან გაჰყვნენ სამსონ ფირცხალავა და ილიანაქაშიძე. პირველად სულთან კრიმ-გირეი ესტუმრა სოფელ შემოქმედს, იქიდან დაიარა გურიის ბევრი დაბა-სოფელი, ყველგან იმართებოდა ხალხის ყრილობა და დესპანის საუბარი ხალხთან. გლეხთა წარმომადგენლები მოსწრებული სიტყვა-პასუხით უმარტავდნენ სულთან-კრიმ-გირეის თავის გაჭირვებასა და მოთხოვნებს. მიწის სიძვირე, საიჯარო ფასის სიდიდე, გადასახადების სიმრავლე, ადგილობრივ მოხელეთა თვითნებობა და სხვა ამგვარი გასაჭირის სურათი სავსებით გადაუშალეს წინ საგანგებოდ გაგზავნილსა დიდ ბიუროკრატს. სულთან-კრიმ-გირეი გაკვირებული იყო გურულ გლეხთა მჭევრმეტყველებით, მოსწრებულის სიტყვა-პასუხით და მათ ამაყი თავდაჭერით. ამის გამო ტფილისის მაღალ სფეროებში დაცინვით ლაპარაკობდნენ, სულთან-კრიმ-გირეის პარტიული აგიტატორები ებასებთანო, იმას კი ჰგონია, რომ გლეხებთან აქვს საქმეო.

სულთან კრიმ-გირეის ბევრი მტერი ჰყავდა მოხულიგანო ბიუროკრატიაში, მაგრამ ეს მათი მითქმა-მოთქმა მართალი არ იყო. შეიძლება ამისთანა. შემთხვევებსაც ჰქონდა ადგილი ზოგჯერ, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ სულთან კრიმ-გირეის უმეტეს შემთხვევაში უბრალო გლეხები ებასებოდნენ. მან დიდძალი მასალა შეაგროვა ამ ორგზაურობის დროს და სრული წარმოდგენა შეიმუშავა გლეხთა მოძრაობის მიზეზებისა და მათ მოთხოვნებზე. ზოლოს და ბოლოს ამ მოთხოვნებს ორგვარი ხასიათი ჰქონდა: უფლებრივი და ეკონომიური. გლეხები მოითხოვდნენ ფართო ადგილობრივ საგლეხო თვითმართველობას და მოქალაქობრივ თავისუფლებას, ერთი მხრით და მეორე მხრით მიწების უსასყიდ ლოდ გადაცემას მშრომელი ხალხის განკარგულებაში.

როგორც მოსალოდნელი იყო, სულთან კრიმ-გირეის არ დააცალეს მინდობილობის დასრულება: რეაქციონურ წრეების ძალდატანებით იგი გამოწვეულ იქნა გურიიდან და მარტის დასაწყისში უკვე დაბრუნდა ტფილისს. ამგვარადვე უშედეგოდ დასრულდა მეორე წარჩინებულ ბიუროკრატის, ვეილენბაუმის გაგზავნა

ქართლში. სადაც აგრეთვე იმ ხანებში გამწვავდა გლეხთა მოძრაობა. კავკასიის უმაღლესმა მართველობამ მაშინ გადასწყვიტა კიდევ დამსჯელ რაზმებისა და ჯარების გაგზავნა გლეხთა დასამშვიდებლად. მაგრამ ამის ასრულება ცოტა შეეგვიანდა იმ ცვლილების გამო, რომელიც კავკასიის მართვა-გამგეობის საქმეს შეეხებოდა. უმაღლესის ბრძანებით აღდგენილ იქნა კავკასიის სამეფისნაცვლო და მეფის ნაცვლად დაინიშნა ცნობილი გენერალი ვორონცოვ-დაშკოვი. ახალი მეფის ნაცვლი აღჭურვილ იქნა დიდი უფლებებით და ბიუროკრატიული სფეროებს იმედი ჰქონდათ, რომ ეს ძველი გამოქნილი დიპლომატი მოახერხებდა კავკასიელ ერთა დაშვიდებას და წესიერების აღდგენას. ვორონცოვ-დაშკოვმა რიჩინანი მანიფესტით მიჰმართა კავკასიის ერებს, რომელშიაც ჰპირდებოდა თვალსაჩინო რეფორმებს და ჟრჩვედა დამშვიდებას. მაისის პირველ რიცხვებშიც კავკასიის ახალი მეფისნაცვლი დიდის ამბით ჩამოვიდა და დაუყოვნებლივ შეუდგა დაუსრულებელ თათბირებს ნაირ-ნაირ რეფორმების შესახებ, მაგრამ ლაპარაკის მეტი არაფერი სჩანდა. რეაქცია ისევ ისე მძვინვარებდა, როგორც ცენტრში, ისე განაპირა ადგილებში, ხოლო რევოლუციონური ტალღა უფრო და უფრო მაღლა იწევდა.

* * *

მუშათა და გლეხთა მოძრაობის შემდეგ მოსაგონებელია იმ დროის საზოგადოების და ინტელიგენციის მონაწილეობა განმანთავისუფლებელ მოძრაობაში. ის დრო იყო კრებების, თათბირების, რეზოლუციების და პეტეციების ხანა, როგორც ცენტრში—პეტერბურგსა და მოსკოვში, ისე პერიფერიებში. ერთ-ერთ ამგვარ კრებას ცენტრში მეც დავესწარი. ეს იყო სრულიად რუსეთის ჟურნალისტების ყრილობა, პეტერბურგს მარტში მოწვეული. ქართულ ჟურნალ-გაზეთებიდან დელეგატებად გაგზავნილნი ვიყავით გიგო რ ც ხ ი ლ ა ძ ე, პ ე ტ რ ე ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე და მ ე. ჩასვლისთანავე გავიგეთ, რომ მთავრობას ძალიან სურდა ყრილობის ჩაშლა, მაგრამ ვერ მოახერხა და კრება „Вольно-экономич. О-во“-ს სადგომში ვაიხსნა, გამოჩენილი მწერლის ვლ. კო რო ლ ე ნ კო ს-ს თავმჯდომარეობით ყრილობაზე იყო 150-ზე მეტი დელეგატი რუსეთიდან, პოლონეთიდან, კავკასიიდან და ბალტიის მხრიდან. იყვნენ ცნობილი მწერლები და მოდვაწენი: ს ტ რ უ ვ ე, მ ი ა კო ტ ი ნ ი, ვ ი ნ ა ვ ე რ ი, ნ ა ბო კო ვ ი, ვო დო ვო ხო ვ ი.

ბევრი ამათგანი შესანიშნავი ორატორი იყო, მაგრამ ყველაზე უფრო გავაკვირვებს თავჯდომარეებმა. რიგრიგად თავჯდომარეობ-

დენ ნაბოკოვი, ვინავერი და სხვანი, რომელნიც კრების დასრულებისას რეზუმეს უკეთებდენ კამათს და თითქმის სიტყვა-სიტყვით იმეორებდენ გრძელ სიტყვებსაც. კრება აღფრთოვანებული ტემპით მიმდინარეობდა, შეეხო თანამედროვე მომენტის ყველა მწვავე საკითხებს და სათანადო რეზოლუციები გამოიტანა: საჭიროა სრული დემოკრატიული კონსტიტუცია, დამფუძნებელი კრება, მოწვეული საყოველთაო, პირდაპირი, ფარული და თანასწორი კენჭის ყრით, საჭიროა მიწების უსასყიდლოდ გადაცემა მშრომელ ხალხისათვის და ავტონომიური თვითმართველობა განაპირა ქვეყნებისათვისო. ეროვნულ საკითხის კომისიაში (სხვა და სხვა საკითხების გამოსარკვევად რამდენიმე წინასწარი კომისია მუშაობდა) მე ვიყავი არჩეული. აქ იყვნენ თითო-თითო წარმომადგენელი რუსთა, უკრაინელთა, ლიტველთა, ქართველთა და სომეხთა ქურნალისტებისა. გამაკვირვა უკრაინის წარმომადგენელმა, რომელიც კერძო ლაპარაკის დროს დაჟინებით მოითხოვდა დახმარებას:

— ამხანაგო, ვუბნეოდი მე, ჩემი დახმარება რად გინდათ, ოცდაათმილიონიან ხალხის წარმომადგენელი ბრძანდებით, დახმარება თქვენ უნდა გამაწიოთ და არა მე.

— არა! ჩვენ, უკრაინელები განსაკუთრებულ მდგომარეობაში ვართ. რუსები ტუნგუზებს და იაკუტებს მისცემენ ავტონომიას, მაგრამ ჩვენთვის ერობასაც არ გამოიძეებენ. ჩვენი გარუსება სწავლიათ და თვით საუკეთესო წარმომადგენლები ჩვენი, როგორც არის, მაგალითად კოროლენკო, იმ აზრის არიან, რომ უკრაინის ხალხი განუყრელად უნდა იყოს ველიკოროსებთანო. კომისიაში ეს უკრაინელი ბევრს ეცადა, რომ ავტონომიის შესახებ რეზოლუციაში რუსეთის ყველა ერთი ყოფილიყო ჩამოთვლილი სათითაოდ, მაგრამ კომისიამ ერთი საყოველთაო რეზოლუცია მიიღო, რომელშიაც არც ერთი ეროვნება არ იყო დასახელებული.

ერთერთ სხდომაზე მოვიდა ცნობა დიდი მთავრის სერგეი ნიკოლოზის ძის მკვლელის კალიაევის სიკვდილით დასჯის შესახებ. თავჯდომარის წინადადებით მთელმა კრებამ ფეხზე ადგომით პატივი სცა კალიაევის ხსოვნას. ეს ფაქტი საკმაოდ დამახასიათებელია იმისა, თუ როგორი სულიერი განწყობილება და როგორი გამბედაობა სუფევდა მაშინ რუსეთის ოპოზიციონურ და ინტელიგენტთა მასაში. აღვნიშნავ კიდევ, რომ კრების მონაწილეთა შორის თავისუფლად გროყდებოდა შეწირულება „В. В“-სათვის. ამ ასოებით გულისხმობდნენ მომავალ „შეიარაღებულ აჯანყებას“ (Вооруженное восстание). ყრილობა არ იყო ჯერ კიდევ დასრულებული, როცა დი-

ლაადრიანად ჩემ სასტუმროში გამოცხადდა უბნის ზედამხედველი და ჩამიბარა „სპასკი“ ბოქაულის უწყება, რომლით მთხოვდა ხვალ, თერთმეტ საათისათვის მობრძანდით ჩემთან საბოქაულოში საჭირო საქმეზედაო.

ძალიან გამიკვირდა და ვერ გამეგო, რა უნდოდა ჩემგან პეტერბურგის პოლიციას. დანიშნულ საათზე მივედი. ბოქაული გამომეგება ძალიან თავაზიანად, მიმიწვია თავის კაბინეტში და დიდის ბოდიშის შემდეგ გამომიცხადა: გუშინ დამცველ განყოფილებიდან მოწერილობა მომივიდა, წინადადება მოგცეთ პეტერბურგიდან დაუყოვნებლივ წასვლის შესახებ, რადგან სენატის „ასობოე პრისუტს-ტივის“ 1889 წლის დადგენილებით, თქვენ აკრძალული გაქვთ სატახტო ქალაქებში ცხოვრებაო.

— მე აქ საცხოვრებლად არ ჩამოვსულვარ, საქმე მაქვს, გავათავებ და წავალ.

— ვიცი, ვიცი, მაგრამ პოლიციის დეპარტამენტისაგან ამისთანა განკარგულება ხშირად მოგვდის ხოლმე; თქვენ მიდით იქ, აუხსენით და ამოგშლიან „შავ სიიდანა“² თორემ სხვა დროსაც ასე გავიმასპინძლდებიან.

მე, რასაკვირველია, „ობრანკაში“ არ წავსულვარ. ორი დღის შემდეგ ყრილობაც დასრულა და პეტერბურგიდან წამოვედი. როგორც შემდეგ გავიგე, ამგვარი ბრძანება გიორგი ზდანოვიჩისა ც მისვლოდა იმ ხანებში. ის მივიდა პოლიციის დეპარტამენტში, იჩხუბა და მართლაც ამოაშლევინა თავისი გვარი სიიდან. აღსანიშნავია რომ გიორგი ზდანოვიჩი წინად თითქმის ყოველ წელიწადს მიდიოდა პეტერბურგს და არავის გაუხსენებია, რომ მას ნება არა ჰქონდა სატახტო ქალაქში ჩასვლისა. მხოლოდ „დოვერის“ (ნდობის) ეპოქაში და საკონსტიტუციო მზადების დროს ამოათრიეს ეს უცნაური „შავი“ სიები.

წინა დღეებში მინისტრების გაცნობის შემთხვევაც კი მომეცა. იმეამად პეტერბურგში იყო ტფილისის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელი დავით მელიქიშვილი. ერთ თავისუფალ შუადღეს წაველი მის სანახავად და მაღალ სტეროების ამბების გასაგებად. არ მახსოვს, რომელ სასტუმროში იდგა, მახსოვს მხოლოდ, რომ ძალიან გამაკვირვა მისმა ბინამ: ერთი დარბაზი და რამდენიმე ოთახი ეჭირა, მდიდრულად მართული. ძალიან უყვარდა მდიდრული ცხოვრება, ხარჯებს არ ერიდებოდა არც ტფილისში, არც პეტერბურგში; დიდი ვალები ჰქონდა და თავისი დიდი მამულები ბორჩალოს მაზრაში ამ ვალების გასტუმრებეს გადააყოლა.

როცა სადარბაზო ბარათი შეეუგზავენ, დ. ზ. მელიქიშვილი თითონ შემომეგება დერეფანში და წამიხურჩულა: მოდი, რა საინტერესო ადამიანებს გაგაცნობთ. შემიძღვა ოთახში და გამაცნო:

— ვიტტე, ობოლენსკი. ესენი ფეხზე წამოდგნენ და გადაქარბებულის თავაზიანობით მომეგებნენ... ორივენი მელიქიშვილის მეგობრები იყვნენ, ვიტტე შენობით ელაპარაკებოდა. ობოლენსკი (სინოდის ობერ-პროკურორი იყო იმ დროს) შემეკითხა, რა ამბებია კავკასიაშიო.

უცბად ვიტტე მომიბრუნდა და სიცილით მითხრა:

— Скоро вы там нас в Грузии взорвете?

პატარა ხნის შემდეგ დიდის მოწიწებით გამომეთხოვეს და წავიდნენ. მელიქიშვილმა ღიმილით მითხრა: შევაშინე მინისტრებიო; თქვენი სადარბაზო ბარათი რომ დაგინახე, იმათ წავჩურჩულეო, Вот вы имеете случай познакомиться с известным грузинским революционером—მეტქი. სფეროებში ძალიან ეშინიათ კავკასიის რევოლუციონერებისაო.

მწერლების გარდა იმ ხანაში ბევრ სხვასაც ჰქონდა ყრილობა: ადვოკატებს, საქალაქო და საეროზო მოღვაწეთ, თავად-აზნაურობას და სხვა დაწესებულებათა და პროფესიის ხალხს. ყველგან რადიკალურ რეზოლუციებსა და მაგარ-მაგარ პეტიციებს ადგენდნენ.

ამგვარი კრებები და ყრილობები ჩვენშიაც ბლომად იმართებოდა იმხანად. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა გადასწყვიტა ყველა ამგვარ კრებაზე გაეგზავნა ხოლმე თავისი წარმომადგენლები, რომელთა მიზანი უნდა ყოფილიყო,—ერთი მხრით, რამდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, გარადიკალეობა და გაღრმავება საერთო ხასიათის მოთხოვნათა და მეორე მხრით, ყოველმხრივი გაშუქება ეროვნულ საკითხისა და ავტონომიის მოთხოვნა. სხვათა შორის, ჩვენი ამხანაგები თავად-აზნაურობასაც შიფუსიეთ, იქ გავგზავნეთ ქართლ-კახელები: გიგო რცხილაძე, ალ. დიასამიძე, ვახტანგ მუსხელიშვილი და დავით ჯორჯაძე.

თავად-აზნაურობის ოფიციალურ კრებას წინ უძღოდა კერძო თათბირები, რომელზედაც წინასწარ უნდა შემუშავებულიყო მომავალ პეტიციის მუხლები. ამ თათბირებზე ჩვენ დელეგატებს თავად-აზნაურნი მედგარის წინააღმდეგობით დაუხვდნენ. არ უნდოდათ რადიკალური ხასიათის მოთხოვნათა წარდგენა. გიგო რცხილაძეს დიდი შეტაკები მოუხდა ილია ჭავჭავაძესთან. ილია გადაჭრით წინააღმდეგი იყო რადიკალური რეზოლუციებისა:

— თავად-აზნაურობას არ შეეფერებაო, ამბობდა ის, დამფუძნებელ კრებისა და სხვა ამგვარ მოთხოვნების წარდგენაო.

გ ი გ ო რ ც ხ ი ლ ა ძ ე აღნიშნავდა მომენტის სილიაღეს, რუსეთის საზოგადოებრივ მოძრაობას და ბოლოს, საინტერესო ამბავი მოხდა: მოულოდნელად ილიამ განაცხადა:

— თუ ასეა, თუ საჭიროა ქართველმა თავად-აზნაურობამაც ხმა ამოიღოს, მაშინ უმჯობესია და უფრო შეგვეფერება საქართველოს ავტონომიის საკითხი და მოთხოვნა წამოვაყენოთო.

ჩვენ დელეგატებს ჯერ არცკი დაეწყოთ ეროვნულ საკითხზე ლიბაოაკი, მხოლოდ ნიადაგს ამხადებდენ და ილიამ დაასწრო: სთქვა ის დიდი სიტყვა, რომლის გაგონებისაც კი ეშინოდა ჩვენს ბრწყინვალე წოდებას. ილია ქავჭავაძე კვლავ ძველებურად ამოღდა ჩვენი საზოგადოების თვალში, ხოლო რადგან მას დიდი გავლენა ჰქონდა თავად-აზნაურობაში, საქმე გაადვილდა და თავად-აზნაურების ოფიციალურმა კრებამ, თითქმის ერთხმად მიიღო საქართველოს ავტონომიის რეზოლუცია და შესაფერისი შუამდგომლობა გაგზავნა პეტერბურგს. ამგვარივე პეტიციები წავიდა პეტერბურგს დასავლეთ საქართველოს თავად-აზნაურობისაგან და კუთაისის საქალაქო თვითმართველობისაგან, სადაც აგრეთვე ჩვენი ამხანაგები ცდილობდენ (გიორგი ზდანოვიჩი, კიტაბაშიძე, გრ. გველესიანი და სხვები).

აპრილში კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებას მოუვიდა „Вольно-экономическое“ საზოგადოებისაგან ვოდოვოზოვის პროექტი იმის შესახებ, თუ რა წესითა და პრინციპით უნდა მომხდარიყო რუსეთში მომავალი საპარლამენტო არჩევნები. „საზოგადოება“ თხოულობდა ვოდოვოზოვის პროექტის განხილვასა და იმის შესახებ „სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების“ აზრის მიწოდებას. დაინიშნა კრება, რომელზედაც ჩვენმა მთავარმა კომიტეტმა გამგზავნა დელეგატები კრებაზე მოსულიყო სულ 50—60 კაცამდე. თავმჯდომარემ, აწ განსვენებულმა ეგნატე იოსელიანმა, გაგვაცნო ვოდოვოზოვის პროექტი და კამათი დაიწყო. მახსოვს, პირველი სიტყვა სთქვა მაშინ ახლადგამოსულმა საზოგადოებრივ ასპარეზზე ალ. ხატისოვმა. მან მხარი დაუჭირა ვოდოვოზოვის გეგმას მხოლოდ ერთი შესწორებით: ერთგვარი სარჩევნო ცენზი მაინც საჭიროა, სახელდობრ განათლების ცენზიო. შემდეგ სიტყვა მე მოვიტოვე. სხვათა შორის ვოდოვოზოვის გეგმით რუსეთი უნდა დაყოფილიყო საარჩევნო ოლქებად; ოლქი ზოგჯერ უდრიდა ერთ გუბერნიას, ზოგჯერ ორი-სამი გუბერნია ერთ სარჩევნო ოლქს შეადგენდა. მე ამ გარემოებას

შივაქციე ყურადღება და ვთქვი, რომ კავკასიის გაყოფას ორ თუ სამ საარჩევნო ოლქად, რაღაც შემთხვევითი ხასიათი აქვს ვოდოვოზოვის პროექტში; საჭიროა სულ სხვა და განსაზღვრულ პრინციპზე იქნას აგებული საარჩევნო ნაწილებად დაყოფა; საქართველო, მაგალითად, ავტონომიას მოითხოვს და ამიტომ მისი დაქუცმაცება საარჩევნო ნაწილებში არ შეიძლება; საქართველო ერთ საარჩევნო ოლქს უნდა უდრიდეს-მეთქი.

ამის წინააღმდეგ ილაპარაკეს ფილიპე მახარაძემ, ხატისოვმა და სხვებმა. ბოლოს ფილიპემ განცხადება შემოიტანა: აქ დიდმნიშვნელოვანი პროექტია განსახილველად გამოგზავნილი, კრებაზე კი ერთობ ცოტა ხალხია. არ არის სწორედ ის ელემენტი, რომელიც ყველაზე უფრო არის დაინტერესებული დღეს პოლიტიკური საკითხებით; ამიტომ მე მოვითხოვ კრების გადადებას და უფრო შრავალრიცხოვან ყრილობის მოწვევასაო.

წინადადება სამართლიანი იყო, ყველან მხარი დაუჭირა და კრება ერთი კვირით გადაიდო.

დანიშნულ დღეს მე რაძდენიმე ამხანაგით მივედი „სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოებაში“, ბარიათინსკის ქუჩაზე. საზოგადოების სადგომს დიდძალი ხალხი მისეოდა. ძლივსპლივობით შევედი დარბაზში, რომელიც მთლად გაჭედილი იყო ხალხით; ბევრი დერეფანში იდგა, კიბეებზე და ქუჩაშიც.

თავიჯდომარემ ეგნ. იოსელიანმა იმავე წესით დაიწყო კრება: გააცნო დამსწრეთ ვოდოვოზოვის პროექტი. არ მახსოვს, ვინ დაიწყო კამათი. მეოთხედ თუ მესამედ ჩაწერილი იყო ახალგაზრდა ს.-ფ. დავრიშვი. მან ფედერაცია და ავტონომიაზე დაიწყო ლაპარაკი. დარბაზში გაისმა უკმაყოფილების ხმები: საგანს არ შეეხებო, ძირს ავტონომია და სხვა. ატყდა აურ-ზაური და დავრიშვიმ ველარ მოახერხა ლაპარაკი.

სიტყვა მე მოვითხოვე. დარბაზში სრული სიჩუმე ჩამოვარდა; ეტყობოდა, ყურადღებით მომისმენდენ, მაგრამ მე თვითონ გავაფუჭე საქმე. განზრახვა მქონდა გამერჩია ვოდოვოზოვის პროექტი საგსებით და საარჩევნო ოლქების ავტონომიების საკითხებისთვის შორიდან მომეველო და არა ისე ტლანქად, როგორც ეს დავრიშვიმ მოუვიდა. ჩემდა საუბედუროდ, სრულიად უხერხულად დავიწყე ჩემი სიტყვა: „ამხანაგებო და მოქალაქენო, ვთქვი მე, ჩვენმა კრებამ სრულიად უმსგავსო და შეუფერებელი ხასიათი მიიღო. ყვირილით და აურზაურით არ შეიძლება იმ საგულისხმიერო საკითხების გადაწყვეტა, რომელიც ჩვენ წარმოგვიდგინეს. გაიგონეთ. თუ არა

სიტყვა „ავტონომია“, თქვენ მაშინვე ხმაურობა ასტეხეთ, გაიძახით „ძირს ავტონომია“. რა აზრი აქვს ამგვარ ყვირილს? განა გადაწყდება რამე ამგვარ ყვირილით? რომ გამოვიდეს ვინმე და დაიწყოს ღრიალი—ძირს სოციალ-დემოკრატიაო, განა ეს“. წარმოვთქვი თუ არა ეს ორი სიტყვა, დაობაზი საშინლად აღელდა. როგორც ერთმა კაცმა, ყველამ ერთხმად მომაცხა: „გაუმარჯოს სოციალ-დემოკრატია-სო“.

შეიქნა ყვირილი. დამსწრენი ერთმანეთში აირივნენ, არაფერი არ ისმოდა. ბევრს ეცადა თავმჯდომარე კრება დაემშვიდებინა, მაგრამ ველარაფერი გააწყო. ბოლოს ადგა, დაიყვირა „კრებას დახურულად ვაცხადებო“ და მეორე ოთახში გავიდა. მე რამდენიმე ამხანაგით იმას გავყევი და სრულიად დავტოვეთ სადგომი.

როგორც მეორე დღეს გავიგეთ, კრება არ დაშლილიყო; აერჩიათ თავმჯდომარე ნიკო ელიავა, გაემართათ კამათი და სათანადო რეზოლუციები მიეღოთ.

ამ კრების შესახებ მეორე დღეს ერთი სასაცილო ამბავი დადიოდა ქალაქში, არ ვიცი კი რამდენად მართალია: სასოფლო-სამეურნეო საზოგადოების შენობის წინ, სასახლეში, სცხოვრობდა მაშინდელი მთავარმართებელი გენერალი მალამა, რომელიც თავის ფანჯარიდან თვალყურს ადევნებდა კრებასაო. მეორე დღეს მალამას უთბრეს თურმე, გუშინ აქ დიდი მიტინგი ყოფილაო. მალამას უბასუნია:

—მიტინგის რა მოგახსენოთ, მაგრამ იმას კი ვხედავდი, რომ გრძელ მაგიდაზე ელიავა აქეთ-იქით დადიოდა და ზარს რეკავდაო.

ოფიციალურ საზოგადოებრივ დაწესებულებებიდან ყველაზედ გვიან ამოძრავდა „სოლოლაკელთა“ ციტადელი—ტფილისის ქალაქის თვითმართველობა. მხოლოდ აპრილში, როცა რუსეთის ყველა საქალაქო მართველობათ უკვე გამოტანილი ჰქონდათ სათანადო რეზოლუციები, ტფილისის საბჭომ იქონია მსჯელობა თანამედროვე მომენტზე და დაადგინა შერთებოდა მოსკოვის საქალაქო საბჭოს რეზოლუციებს. თან ადგილობრივ საჭიროებათა და მოთხოვნათა გამოსარკვევად აირჩია კომისია. ამ კომისიამ რამდენიმე თვეს იმუშავა (ასეთი იყო იმდროინდელ კომისიების მუშაობა) და, ბოლოს უნდა დანიშნულიყო საბჭოს სხდომა, რომელსაც უნდა განეხილა საკითხი, თუ როგორ უნდა მოწყობილიყო კავკასიის მართვა-გამგებლობა მთავალში.

სხდომა ზაფხულის თვეებში რამდენჯერმე გაიმართა. საერთო პოლიტიკურ საკითხების გარდა თათბირი იყო სომეხ-თათართა შეტაკებების შესახებაც. ყველა ეს საკითხი იმდენად დიდმნიშვნელო-

ვანი და საგულისხმიერო იყო დემოკრატიისათვის, რომ გასაკვირველი არაა, თუ ამ კრებებს ხალხი ათასობით ესწრებოდა. ზოგჯერ, სხვადასხვა გარემოების გამო „ქალაქის მამები“ სხდომას არ იწყებდენ. მაშინ თვით ხალხი განაგრძობდა თათბირს. ასე მოხდა 29 აგვისტოსაც, — იმ შევხვედლ დღეს, როცა ტფილისში საშინელი ამბავი დატრიალდა... იმ დღესაც ქალაქის საბჭოს რამოდენიმე თასი კაცი მიაწყდა. სალამოს ადრე მეც მივედი, მაგრამ დარბაზში ვერ შევაწიე: ხალხით იყო გაჭედული იქაურობა. როგორც იქნა, იქ მდგომ მუშების დახმარებით დერეფანში შევედი და იქ გავჩერდი. იმ სალამოს მე არ შემეძლო დიდხანს დავრჩენილიყავ კრებაზე: 9 საათისათვის რკინის გზის სადგურზე უნდა წავსულიყავ. საქმე ის იყო, რომ ამ სალამოს მახინჯაურში ვისტუმრებდით ავადმყოფ არჩილ ჯორჯაძეს. თანახმად არჩილის სურვილისა და კომიტეტის დადგენილებისა იმ ზაფხულს არჩილი ჩამოვიყვანეთ საზღვარგარეთიდან. ჩამოვიდა ძალიან დასუსტებული და ავადმყოფი; მისი დატოვება ტფილისში არ შეიძლებოდა, ამიტომ ვუქირავეთ აგარაკი მახინჯაურში და სწორედ 29 აგვისტოს ვისტუმრებდით იქით.

კრება დიდხანს არ იწყებოდა და, რადგან ჩემი წასვლის დროც მოვიდა, ძლივს გამოვედი ქუჩაში; იქ შემხვდა სანდრო დრახაშიძე, რომელიც აგრეთვე გამოსულიყო დარბაზიდან და ორიგინი გავემართეთ სადგურისაკენ იმი იმედით, რომ მატარებლის გასვლის შემდეგ დავბრუნდებოდით და კრებას კიდევ მოვუსწრებდით. ავადმყოფი გავისმტუმრეთ; თან გაჰყვა მისი ნათესავი ქალი, მასწავლებელი თამარ ფალავანი შვილი, რომელიც იმ დროდან დაწყებული არჩილის გარდაცვალებამდე თითქმის სულ არ მოშორებია ავადმყოფს და დიდის ენერგიით, გულმოდგინეობით და მოთმინებით უვლიდა მას. მატარებლის წასვლის შემდეგ მე და დიასამიძე გავეშურეთ ქალაქის საბჭოს სადგომისაკენ. მივედით თუ არა პუშკინის ქუჩამდე, მაშინვე მივხვდით, რომ იქ რალაც ამბავი მომხდარიყო: გზები შეკრული იყო, არავის უშვებდენ, ჯარი და პოლიცია იდგა ერევნის მოედანზე.

თავზარდამცემი ამბავი იმ საშინელის სალამოსი ზოგი იქვე გავიგე, ზოგიც შემდეგში. სხვათა შორის, ჩემს სახლშივე დამხვდა ერთი დაჭრილთაგანი — ჩემი ოჯახის მეგობარი ქალი ანეტა ნიკოლაიშვილი, ზოგი რამ იმისგანაც გავიგე.

საქმე ასე ყოფილიყო: როგორც წინა დღეებში, საბჭოს 29 აგვისტოსაც არ ჰქონია ოფიციალური სხდომა; ხალხი მისულა და მოუწადინებია კერძო თათბირის გამართვა. ქალაქის თავს ვერ მი-

შეგს განკარგულება გაუცია—ხალხი დარბაზში არ შეუშვათო, მაგრამ შესულან მუშები, მათ სხეებიც მიჰყოლიან და თათბირი დაუწყიათ. ამ დროს ტფილისის გენერალ-გუბერნატორს ტელეფონით დაურეკია ვერმიშევისათვის და წინიდადება მიუცია, საბჭოს სადგომიდან ხალხი დაითხოვეთო. ქალაქის თავს უპასუხნია—მე ვერაფერი მოვახერხებო და თან დაუძენია, ხალხის ამგვარი თავდასხმა ჩვენ ქალაქის თვითმართველობის შეურაცყოფად მიგვაჩნიაო. გენ.-გუბერნატორს პოლიციისთვის უბრძანებია საბჭოს დარბაზის განთავისუფლება. დარბაზში მისულა იმ უბნის ბოქაული და გენ.-გუბერნატორის სახელით უბრძანებია: დაუყოვნებლივ დასტოვეთ დარბაზიო. დარბაზში ამტყდარა ხმაურობა, ბოქაული გარეთ-გასულა; ხალხი ჯერ კიდევ არ გამორკვეულიყო და არ გადაეწყვიტა, როგორ მოქცეულიყო, როცა საბჭოს სადგომს ყაზახთა და პოლიციელთა რაზმი მიადგა. ჯერ გარედან გაისმა თოფების გრიალი, შემდეგ ყაზახები შევარდნილან დარბაზში და აუტეხიათ სროლა. ძნელი წარმოსადგენია ის ამბავი, რომელიც დარბაზში უნდა მომხდარიყო და მოხდა კიდევ იმ წუთებში. მთავარ გამოაასვლელ კარებში ჯარისკაცები დგანან და თოფს ისვრიან. გამოაწყვდეული ხალხი აქეთ-იქით აწყდება; დარბაზში გულსაკლავი ღრიალია დაჭრილებისა და შეშინებულ ხალხისა. სულ იმ საღამოს მოკლულ იქნა 30-მდე, დაჭრილთა რიცხვი 60-კაცზე მეტი იყო.

ამ ძნელად დასავიწყებელ შავბნელ საღამოზე დიდხანს იყო იმ დროს ტფილისში ლაპარაკი. ბევრი ამტყუებდა ქალაქის მმართველობას, განსაკუთრებით ქალაქის თავს—ვერმიშეგს. მართლაც, ქალაქის თავი შესაფერისად ვერ მოიქცა. მის მაგიერ, რომ გენ.-გუბერნატორისთვის ეპასუხნა.—მივიღებ ყოველ ღონეს და ხალხს დავითხოვ დარბაზიდანო, მას უთქვამს—მე ვერაფერს გავაწყობო. იმის მაგიერ, რომ ეთხოვა გენ.-გუბერნატორისათვის, რეპრესიულ ზომებს ნუ მიმართავთო, ქალაქის თავს, თუ დაუუჯერებთ ოფიციალურ ცნობას, მთავრობისთვის შეუჩივლია: ხალხის თავდასხმა ქალაქის თვითმართველობის შეურაცყოფა არისო. რასაკვირველია, ასეთ პასუხს მთავრობა გაიგებდა ისე; რომ მას დანმარებას სთხოვენ და ისიც თავისებურად, ბარბაროსულად, დაეხმარა. შესაძლებელია ქალაქის თავის პასუხისა და თხოვნისათვის გენ.-გუბერნატორს ყური არ ეთხოვებინა და საშინელება მაინც მომხდარიყო, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქალაქის თავი თავის მოვალეობას ასრულებდა და საყვედურისაგან მაინც იქნებოდა თავისუფალი.

გარდა ოფიციალურ საზოგადოებრივ დაწესებულებათა, ჩვენში ინტელიგენციაც ჩაება იმხანად განმთავისუფლებელ მოძრაობაში. ისიც მართავდა კრებებს, თათბირობდა მომენტზე და გამოჰქონდა შესაფერისი რეზოლუციები.

მახსოვს, რა დენსამე ამგვარ კრებას მეც დავესწარი. გაიმართა ისინი ჩვენი პარტიული ამხანაგის ხარლამპი ლონტის ბინაზე და „ნაკაულის“ რედაქციაში. აქ დიდძალი საზოგადოება იყრიდა თავს. ერთერთ კრებაზე ჩვენი ძველი მოღვაწენიც დავინახე: ყველასაგან პატიგცემული მწერალი ქალი ეკ. გაბაშვილისა, იაკობ გოგებაშვილი, ანტონ ფურცელაძე, ვლ. მიქელაძე, ვასილ ყიფიანი და სხვა ბევრი ახალგაზრდა ინტელიგენტი. საზოგადოდ, უნდა ვთქვა, რომ იმ ხანებში მეტად გაიზარდა ტფილისში ქართველი საზოგადოება. ათი-თორმეტი წლის წინად, როცა მე ჩამოვედი ტფილისში, ქართველი ინტელიგენტი თითზე ჩამოსათვლელი იყო: ყოველგან, სადაც კი მიხვდებოდი, თეატრი იქნებოდა თუ კრება, ერთი და იგივე ორმოციოდ-სამოციოდე პირი დავგვხვდებოდა. პირველ რევოლუციის ხანაში სურათი საგრძნობლად შეიცვალა: ქართველი საზოგადოება, როგორცა ვთქვი, ძალიან გაიზარდა: ტფილისს მოაწყდა აგრეთვე ბევრი ქართველი მუშა, ხელოსანი, წერილი ვაჭარი. მახსოვს, ამის შესახებ „კვალში“ თუ „მოგზაურში“ დაიბეჭდა ფილ. მახარაძის საინტერესო წერილი, რომელშიაც მას მოჰყავდა სტატისტიკური ცნობები ქართველ მოსახლეობის ზრდის შესახებ ტფილისში და არკვევდა ამ ზრდის ეკონომიურ მიზეზებს.

კრებებზე ვინმე გააკეთებდა მოხსენებას თანამედროვე მომენტზე და დაიწყებოდა კამათი. ერთ კრებაზე მეც ვიყავი მომხსენებელი, მეორეზე, მახსოვს, მომხსენებლად გამოვიდა ახალგაზრდა ექიმი სპირიდონ ვირსალაძე, შემდეგ ქართველი მწერალი და მოღვაწე ივ. ზურაბიშვილი და სხვები. ბოლოს მიიღებდნენ რადიკალური ხასიათის რეზოლუციებს, რომელნიც აუცილებლად შეიცავდნენ საქართველოს ავტონომიის მოთხოვნას.

ავტონომია-ფედერაციის საკითხით იმ დროს მუშებიც დაინტერესდნენ. ამის გამო რამდენჯერმე ნაძალადევი იყვნენ მოხსენებათა გასაკეთებლად ჩვენი ამხანაგები სამსონ ფირცხალავა და ლსიკო ბარათაშვილი. ერთხელ მეც ვიყავი. პატარა ოთახში შეგროვილიყო 20-30 მუშა, რომელთაც ყურადღებით მომისმინეს. მოხსენების შემდეგ მომცეს სხვადასხვა შეკითხვა და მერე დაიწყო გაცხარებული კამათი. ზოგი გესლიანად აკრიტიკებდა ჩვენს „შოვინისტურ“ პროგრამას, რამდენიმე კი გვიცავდა. სამწუხაროდ, კამათი

მალე შესწყდა. ქუჩებში დაყენებულმა მოდარაჯე მუშებმა შეგვატყობინეს დიდი სამხედრო პატრულის მოსვლა ნაძალადეგში და ჩვენც დაუყოვნებლივ დავიშალენით.

კრებები იმართებოდა ტფილისში არა ქართველთაგანაც. ერთხელ ჩვენს რედაქციაში მოვიდა ორი პოლონელი, რომელთაც გვთხოვეს გავგუკეთებინა ტფილისის პოლონელთა კოლონიისათვის მოხსენება ავტონომიის შესახებ საზოგადოდ და საქართველოს ავტონომიისა კერძოდ. მე სიამოვნებით დავთანხმდი და მეორე დღისათვის დავუნიშნე კრება „ნაკადულის“ რედაქციის სადგომში. დანიშნულ ვადაზე იქ პოლონელთა დიდძალ საზოგადოებას მოეყარათავი. მოხსენების შემდეგ, რომელიც შეეხებოდა ავტონომიის და ფედერაციის საკითხებს საერთოდ და რუსეთის სხვადასხვა ერთა ბრძოლას თავისუფლებისათვის, დაიწყო შეკითხვები. ერთი შემეკითხა, პარიზში წინა წელს მომხდარ კონგრესის ამბებზე. როგორ მოხდაო, რომ პ. პ. ს. (პოლონელთა სოციალისტური პარტია) ავტონომიას დათანხმდა, როცა პროგრამაში პოლონეთის დამოუკიდებლობა აქვს შეტანილიო. მე ვუპასუხე, რომ ეს მოჰყვა „Освобождение“-ს ჯგუფის დაუინებით მოთხოვნას. ეს ჯგუფი პრინციპიალურად არ იყო წინააღმდეგი პოლონეთის დამოუკიდებლობისა, მაგრამ ტაქტიკურის მოსაზრებით მოითხოვდა, რომ კონგრესის რეზოლუციაში მხოლოდ ავტონომია ყოფილიყო შეტანილი. რუსეთის ერის ფართო წრეებშიო, ამბობდენ სტრუვე და თავ: დოღორო უკი, არ არის ჯერ-ჯერობით პოპულიარული იდეა პოლონეთის სრული ჩამოშორებისა: სამოციან წლებში, როცა რუსეთში დაიწყო რეფორმების ხანა, მოხდა თუ არა პოლონეთის აჯანყება, რუსის საზოგადოება რეაქციამ გაიტაცა; მთავრობამაც ისარგებლა იმით და შეაჩერა რეფორმები. ვაი თუ ახლაც ასე მოხდესო. თუ პოლონეთი დამოუკიდებლობას მოითხოვს, იქნება რუსის საზოგადოების ფართო წრეებში ზურგი აქციონ განმათავისუფლებელ მოძრაობასაო... პ. პ. ს. წარმომადგენლებმა ყოველივე ეს დეპეშით აცნობეს კრაკოვში თავის ც. კ.-ს და იმისგან თანხმობა მიიღეს კონგრესის რეზოლუციაში პოლონეთის ავტონომია ყოფილიყო შეტანილი.

კრებაზედ დამსწრეთ, როგორც შემდეგ გამოირკვა კამათიდან, ეს გარემოება ძალიან არ ესიამოვნათ. რუსეთშიო, ამბობდენ პოლონელები, დემოკრატიული მოძრაობა დიდხანს ვერ გაიმარჯვებს. ისევ დადგება რეაქცია და ამიტომ უმჯობესია პოლონეთმა შემთხვევით ისარგებლოს და სრულიად ჩამოშორდეს რუსეთსაო.

მეორედ კომიტეტმა გერმანელების კრებაზე გამგზავნა: ვეტ-ცელის სასტუმროში თავი მოეყარა ოცდაათამდე გერმანელს. პირველ შეხვედვისთანავე აუდიტორია არ მომეწონა: თავი მოეყარათ ჩასუქებულ გერმანელ კოლონისტებსა და ინტელიგენტებს. მართლაც მალე გამოვარკვიე, რომ მათ არ აინტერესებდათ რუსეთის ხალხთა დიდებული და თავგანწირული ბრძოლა, ფედერაციის და ცენტრალიზმის საკითხები; ისინი უფრო იმას მეკითხებოდნენ, როდის დაწყნარდება ქვეყანა და როდის დადგება მუშაობის ნორმალური პირობებიო.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ იმხანად ტფილისის ქართველ ქალთა შორისაც გაიღვიძა ინტერესმა პოლიტიკურ და ეკონომიურ საკითხებისადმი. აქა იქ დაარსდა წრეები მაცადინეობისათვის. ერთ ამგვარ წრეში, რომლის დამაარსებელი იყვნენ ივ. ზურაბიშვილის მეუღლე ნინო (ნ. ნიკოლაძის ასული) და თამარ გაბაშვილი (შემდეგში მგოსნის კოტე მაყაშვილის მეუღლე), მეც ვკითხულობდი ერთხანს ლექციებს ვეროპის პოლიტიკურ ისტორიიდან. ამ ლექციებს, რომელიც იმართებოდა ივანიშვილების სახლში მიხეილის პროსპექტზე, დიდძალი ახალგაზრდა ქალები ესწრებოდა.

XXVII

არჩილ ჯორჯაძის დაბრუნება საქართველოში.—სა-
ზღვარგარეთიდან იარაღის ჩამოტანა გემ „სირიუ-
სით“.—გიორგი დეკანოზიშვილის ავადმყოფობა და
გარდაცვალება.—კავკასიის ნამებტნიკი ვორონცოვ-დაშ-
კოვი.—გურიის ამბები და სტაროხელსკის დანიშვნა
ქუთაისის გუბერნატორად.—ალ. ყიფშიძე.—სომეხ-თა-
თართა უღელთა.—პარტიების ჩარევა.—დაშნაკელეძის
ტაქტიკა.—სარევოლუციო ბრძოლის გაძლიერება.—
ჩხრეკა და დაპატიმრება.—გიორგი ზდანოვიჩის თავ-
გადასხვალი

როგორც მოგახსენეთ, იმავე 1905 წლის გაზაფხულს ჩვენმა პარტიამ შეაჩერა პარიზში „საქართველოს“ გამოცემა და ავადმყოფი არჩილ ჯორჯაძე საზღვარგარეთიდან საქართველოში დაბრუნდა. იმ ზაფხულს არჩილი კიკეთში გვყავდა და ზაფხულის ბოლოს გაგვზავნეთ ზღვის პირას, მახინჯაურში. იმავე დროს საზღვარგარეთიდან დაბრუნდა თედო სახოკიაც და ჩვენი ასოთამწყობი მიშა კიკნაძე.

გიორგი დეკანოზიშვილი ისევ პარიზში დარჩა და განაგრძობდა თავის სარევოლუციო მუშაობას. მთავარი საქმე, რომელსაც იგი მაშინ აკეთებდა, იყო იარაღის შოვნა და შეგროვება და შემდეგ მისი საქართველოში გამოგზავნა. გიორგი დეკანოზიშვილი თავისებურის ენერგიით შეუდგა ამ საქმის მოწყობას 1904 წლის ზამთარში და უკვე 1905 წლის ზაფხულისათვის ბრწყინვალედ დააგვირგვინა. იშოვა საჭირო დიდი თანხა, იყიდა დიდძალი თოფი შვეიცარიაში, ტყვია-წამალი, შემდეგ იყიდა გემი „სირიუსი“ და იარაღით დატვირთა; ნაცნობ სინდიკალისტთა და ანარქისტთა დახმარებით დაიქირავა გემისთვის რევოლუციონური მებღვაურები და გემი, რომელზედაც ჩვენი ამხანაგებიც გიორგი სიხარულიძე და ვ. ნაზაროვი იყვნენ—საქართველოსკენ გამოგზავნა. ყველა ამის ჩამოთვლა ადვილია, რასაკვირველია, მაგრამ კარგად გასინჯეთ და დაუფიქრდით მთელ იმ საქმის ორგანიზაცია-ასრულებას და დარწმუნდებით, რომ გიორგი დეკანოზიშვილმა ამ მეტად ძნელ საქმეში პარდაპირ ზღაპრული ენერგია და ძალა გამოიჩინა.

რუსეთის სხვა სარევოლუციო პარტიებიც იძენდნენ მაშინ საზღვარგარეთ იარაღს და გზავნიდნენ რუსეთში, მაგრამ ამ პარტიებს დიდი ორგანიზაციები ჰქონდათ საზღვარგარეთ, ხალხი ჰყავდათ და

საშუალებაც ჰქონდათ. მაგალითად ესერებს, პოლონელ პ. პ. ს.-ს ფინლანდიის აქტივისტებს მთელი შტაბები ჰყავდათ სათანადო ორგანიზაციებითა და საშუალებით. გიორგი დეკანოზიშვილი კი თითქმის მარტოდ-მარტო იყო, არც დანხმარე თავისიანი ხალხი, არც ფული: ვიმეორებ, მხოლოდ იმის საოცარ ენერჯიასა და ორგანიზაციულ ნიქს შეეძლო ამ მეტად მძიმე საქმის ასრულება.

იარალის მისაღებად ჩვენ აქ შესაუერისი ორგანიზაცია მოვაწყვეთ და საჭირო თადარიგი დავიჭირეთ. შემუშავებული იყო გეგმა, როგორ უნდა მომხდარიყო იარალის გეჰიდან გადმოტვირთვა, წინათვე მომზადებულ საწყობებში მისი დალაგება, შემდეგ გატანა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში და ხალხის შეიარაღება. მთავარი ზედამხედველობა და ხელმძღვანელობა დაევალა მიხა ესაკიას, რომელიც მაშინ ფოთში ცხოვრობდა: ტფილისიდან გავგზავნეთ. სახოკია და ვლ. ლორთქიფანიძე: თან გავაყოლეთ ერთი მეტად გამოცდილი მარჯვე მომუშავე სპირიდონ ნორაკიძე. დიდი სიფრთხილე და კარგი ორგანიზაცია იყო საჭირო, რომ იარალის მიღება დაუბრკოლებლივ მომხდარიყო და ისარ დაგვემატოდა, რაც ფინლანდიის აქტივისტებს მოუვიდათ სწორედ იმ დღეებში. მათი იარალი საზღვარგარეთიდან ორი თუ სამი კვირის წინ იყო გამოგზავნილი, ვიდრე ჩვენი „სირიუსი“ წამოვიდოდა. ბალტიის ზღვაზე იმათი გემი კლდეს დაეჯახა და ზედ შერჩა თურმე მთავრობას ყველაფერი წინდაწინ სცოდნოდა, მოდარაჯე გემები იქვე იდგნენ და მოელოდნენ რევოლუციონერთა გემს; როგორც კი მას მარცხი მოუვიდა, მაშინვე შეიპყრეს და მთელი იარალი ხელში ჩაიგდეს.

„სირიუსი“ ფოთის მახლობლად გაჩერდა. ღამით ჩვენი ორგანიზაციის მიერ დამზადებული ნავეები რიგ-რიგად და მწყობრად მიადგნენ გემს და დაუწყეს იარალს გადმოზიდვა. პირველი ნავეები მშვიდობიანად მოადგნენ ნაპირს და დანიშნულ ადგილას გადაიტანეს იარალით დატვირთული პირველი კუთები. მთელი ეს ოპერაცია კარგად და მშვიდობიანად გათავდებოდა, ერთ სამწუხარო გარემოებას რომ ხელი არ შეეშალა. ჩვენ პარტიულ ამხანაგებს საჭირო კონსპირაცია არ დაეცვათ და იარალის მოსვლის ამბავი ფოთში ბევრს გაეგო. როცა იარალის გადმოტვირთვა დაიწყო, ნაპირს ბევრი ხალხი მოაწყდა. ვილაცებს ყუთი გაეხსნათ და დაეწყათ იარალის გატაცება. ატყდა ხმაურობა, სირბილი. მოდარაჯე გემს ამ დროს შეუნიშნავს ნავეები და გაუსროლია. შემდეგ ნათსადგურიდან გასულა და შორიდან „სირიუსიც“ შეუმჩნევია, აუტეხია სროლა. „სირიუსი“

სის“ შეზღვაურებს რამდენიმე ყუთი, უკვე ნავებში ჩასაწყობად დაშვადებული, ზღვაში გადაუგდიათ და გემი წაუყვანიათ. ჩვენებს დატვირთული ნავები გაგრის ახლო გაუჩერებიათ და გათენებისას იქ მოუხერხებიათ იარაღის ნაპირზე გადმოხიდვა. ამგვარად წინად შედგენილი გეგმა ჩაიშალა: ზოგი ყუთი ადგილობრივ მთავრობას ჩაუვარდა ხელში, ზოგი, ვინ იცის, ვინ გაიტაცა, ზოგიც ზღვაში ჩაიძირა. შაგრამ ბევრი იარაღი მაინც შეგვრჩა ხელში და თავის დროზე ხალხს დაურიგდა. შვეიცარიის თოფები ბევრგან იყო გაფანტული სოფლად და ქალაქად; უმთავრესად საქვეგრელოსა და იმერეთში.

როგორც შემდეგში გამოირკვა, ცენტრალურ მთავრობას წინდაწინვე ჰქონდა გაგებული ჩვენი იარაღის მოსვლის ამბავი, ისე, როგორც ფინლანდიის აქტივისტების გემისა. „Новое Время“-ში ამ ხანებში დაიბეჭდა პოლიციის დეპარტამენტის ცნობა, რომელშიაც დაწვრილებით იყო მოთხრობილი იარაღის დამზადებისა და გამოუზავნის ამბავი. მაშინ ჩვენთვის გაუგებარი იყო, საიდან გაიგო მთავრობამ ყველაფერი, ეხლა კი ვფიქრობ, რომ აქტივისტების და ჩვენი იარაღის ამბავიც მთავრობას აზეფმა შეატყობინა. ახეფი იმ დროს საზღვარგარეთ იყო და როგორც ესერების კომიტეტის აქტიური წევრი, სრულის ნდობით იყო აღჭურვილი. გიორგი დეკანოზი შვილი კარგად იცნობდა მას და შეიძლება მის დახმარებითაც სარგებლობდა.

რასაკვირველია ამ ამბის განმაურების შემდეგ ვიორგის აღარ შეეძლო საზღვარგარეთიდან სამშობლოში დაბრუნება, როგორც ეს წინად ჰქონდა განზრახული. გადასწყვიტა დროებით ისევ საზღვარგარეთ დარჩენა და განაგრძობდა მუშაობას, ეხმარებოდა ესერებს, პოლონელებს, გვიგზავნიდა სარევირლუციო ლიტერატურას და სხვა. 1901 წლიდან დაწყებული ეს ადამიანი 7—8 წლის განმავლობაში მოუსვენრად მუშაობდა და მისმა სუსტმა აგებულებამ ვერ აიტანა ესოდენ თავგანწირული შრომა. იგი დასნეულდა და მალე გულის ავადმყოფობისაგან გარდაიცვალა. მისმა ნათესავებმა რეაქციის სუსხიან დღეებში, ფარულად მოასვენეს მისი გვამი ტფილისში და ჩუმაღდა-საფლავეს კუკის სასაფლაოზე. ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა და პარტიულმა ამხანაგებმა მხოლოდ დასაფლავების მეორე დღეს გაიგეს ეს ამბავი.

ასე უდროოდ დალია სული და შეეწირა სამშობლოს უზომო სიყვარულს ეს მრავალმხრით ღირსშესანიშნავი რევოლუციონერი.

* *

როგორც ზევით მოვიხსენიე, კავკასიაში ჩამოსვლისთანავე შეფის ნაცვალის შეუღდა თათბირების მოწყობას, სხვადასხვა რეფორმების პროექტების შესამუშავებლად. პირველ რიგში წამოიჭრა ისევე ერობის შემოღების საკითხი. ზაფხულის ერთ-ერთ თვეში მეფის ნაცვლის საბჭოში მოწვეულ იქნა დიდი კრება უწყებათა, საზოგადოებრივ დაწესებულებათა და პრესის წარმომადგენლებისა. ჩვენი რედაქციიდან დაესწრო რედაქტორი ალ. ჯაბადარი. კრებამ დაადგინა ერობის შესახებ თათბირები გამართულიყო ცალკე გუბერნიებში და ადგილობრივ დამზადებულიყო პროექტები. ამგვარად ერობის საქმე კვლავ დიდი ხნით გადაიდო.

შემდეგ მეფის ნაცვალის შეუღდა გურიის საქმეების შესწავლასა და მოწესრიგებას. პირველად ყოვლისა მან განიზრახა ადმინისტრაციის საქმის მოწესრიგება დასავლეთ საქართველოში. ამისათვის აირჩია განათლებული და ლიბერალური მოხელე აგრონომი სტაროსელსკი და ქუთაისის გუბერნატორად დანიშნა იგი. სტაროსელსკი ჩვენში ცნობილი იყო, როგორც საკმაოდ განათლებული და მოწინავე აზრის კაცი. ის თანაუგრძნობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და ქუთაისში გუბერნატორობის დროს ხშირად თათბირობდა ადგილობრივ სარეგულაციო პარტიების წარმომადგენლებთან. სხვათა შორის კარგად იცნობდა ჩვენი პარტიის ქუთაისის წევრს პეტრე ყიფიანს. სტაროსელსკიმ ამას მიმართა და სთხოვა: მინდა ვიცე-გუბერნატორად და ჩემ თანაშემწედ ვინმე კარგი ქართველი მოღვაწე დაინიშნოს; საჭიროა ამასთანავე იგი მოხელეც იქნეს, ვინაიდან წინააღმდეგ შემთხვევაში შეიძლება არ დაამტკიცონო—ამოიჩიეთ ასეთი კანდიდატიო. პეტრე ყიფიანი იმ დღესვე წამოვიდა ტფილისში—ჩვენთან, მთავარ კომიტეტთან ამის შესახებ მოსალაპარაკებლად. კერძო თათბირზე, არ მახსოვს ვინ, მგონი ხარლამპი ლლონტშა—ალექსანდრე ყიფშიძე დაასახელა. ეს კანდიდატურა ყველას მოეწონა: ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე და მწერალი ალ. ყიფშიძე (ა. ფრონელი), ამავე დროს თვალსაჩინო მოხელე იყო—საგუბერნიო მმართველობის წევრი, ასე რომ ვიცე-გუბერნატორად იმისი დანიშვნა მთავრობისათვის მისაღები იყო.

პეტრე ყიფიანმა მიიღო ყიფშიძის შესახებ დასტური და ქუთაისს გასწია. სტაროსელსკის შუამდგომლობით ალექსანდრე ყიფშიძე მართლაც მალე დანიშნა ქუთაისის ვიცე-გუბერნატორად.

ახალი ადმინისტრატორები მალე გურიაში გაემგზავრნენ ხალხთან მოსალაპარაკებლად და რამდენადაც შეიძლებოდა მშვიდობიანობის დასამყარებლად. სტაროსელსკიმ შეიწყნარა ხალხის მიერ არჩეული მამასახლისები და სხვა თანამდებობის პირები; ნება მისცა თავის მოსამართლეების არჩევისა; იგი სთხოვდა გლეხობას დამშვიდებას, რადგან მალე ხალხის წარმომადგენლობა იქნება მოწვეული და უქვევლია პირველ რიგში გლეხთა უფლებრივი მდგომარეობა და აგრარული საკითხი იქნება განხილული და მოწესრიგებული.

იმავე ხანებში კავკასიის მხარეს თავს დაატყდა მეტად სამწუხარო ამბავი: ეს იყო სომეხ-თათართა შორის ურთიერთობის გამწვავება, რასაც მოჰყვა მეზობელ ერთა შორის ნამდვილი ომი. ბაქოში, განჯაში, ერევანს; ნახიჩევანსა და ადერბეიჯან-სომხეთის სხვა ადგილებში სომხები და თათრები დაერივნენ ერთმანეთს და შეუბრალებლად ჟღერდნენ მამაკაცებს, ქალებს, ბავშვებსაც-კი. რასაკვირველია, კავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციას და შავრაზმელებს წილი უდევთ ამ საშინელ ჟღერის გამოწვევაში. იმათ ისარგებლეს ამ ორ ერს შორის არსებულ უკმაყოფილებით და წაუსიეს ერთმანეთს. მეზობელ ერების ერთმანეთის გადაკიდება უთუოდ ხელსაყრელი იყო რეაქციის ძალებისათვის, რადგან სომეხ-თათართა შეტაკება შესამჩნევად აბრკოლებდა განმათავისუფლებელ მოძრაობის განვითარებას და რევოლუციის წინსვლას, ანელებდა სომეხ და თათარ მშრომელ ხალხის კლასობრივ თვითშეგნებას და ამით აფერხებდა დემოკრატიის საქმეს. სამწუხაროდ, ამის შეგნება თითქოს არ ჰქონდათ ამ ორი მეზობელი ხალხის მეთაურებს.

დაშნაკელები უმთავრესად ბრალს სდებდნენ კავკასიის მაშინდელ ადმინისტრაციას. ამან გამოიწვია ეს საშინელი ჟღერაო. ალბად ამიტომ ამ პარტიამ გააჩაღა ტერორი ადმინისტრაციის წარმომადგენლობაზე. მაისში ბაქოში ყუმბარა ესროლეს და მოჰკლეს ბაქოს გუბერნატორი შიხეილ ნაკაშიძე. ამ მკვლელობამ იმ დროს დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია ბაქოსა და ტფილისის ქართველ საზოგადოებაში. სხვათა შორის „ცნობის ფურცელს“ ბაქოს ქარი ველ საზოგადოებისაგან მოუვიდა მთელი მემორანდუმი ამ საქმის შესახებ. ბაქოელი ქართველები, მათ შორის ჩვენი პარტიული ამხანაგებიც, დაჟინებით ამტკიცებდნენ, რომ ნაკაშიძეს არავითარი ბრალი არ მიუძღოდა სომხების მოსახლეობის წინაშე; ის არც წამქეხებული ყოფილა, არც გამწვავებელი სომეხ-თათართა შეტაკებისაო; რსიც ტყუილია, თითქო ნაკაშიძე დახმარებას არ უწევდა სომხებს, როცა მათ თათრები თავს დაესხნენ. თითქო მისი ბრძანებით პოლიცია და

ჯარები უძრავად იდგნენ და ზომებს არ იღებდენ ჟღერის შესაჩერებლად.

ბაქოელების ეს წერილი ჩვენ გავაცანით „დაშნაკუტუნის“ ტფილისის მეთაურებს, მაგრამ ისინი ღრმად იყვნენ დარწმუნებულნი ნაკაშიძის დანაშაულობაში.

ყოველ შემთხვევაში, დასძინა ერთმა მათგანმა, ცხადია, რომ ბაქოს უმაღლესი ადმინისტრაცია მოწადინებული იყო ბაქოში მძლავრად ამოვარდნილი სარევოლუციო იერიში უკუეგდო, ამისათვის კი საუკეთესო საშუალებად მიიჩნია სომეხ-თათართა შეტაკების გამოწვევა.

შემოდგომაზე სომეხ-თათართა შეტაკება, ჩვენდა სამწუხაროდ და მოულოდნელად, საქართველოს ტერიტორიაზედაც მოხდა, სახელდობრ ტფილისში. თუ არა ვცდები, ნოემბრის დასაწყისში თათრების მოედანზე სომეხებსა და თათრებს შეტაკება მოუხდათ, რომლის დროს რამდენიმე კაცი მოკლულ და დაჭრილ იქმნა. იმ წუთსავე მთელ იმ რაიონში და ახლომახლო უბნებში დაიკეტა თათრის და სომხის დუქნები და მალაზიები, ქუჩებში შეიარაღებული ხალხი გაჩნდა. ეს ამბავი სწრაფლ მოედო მთელ ქალაქს და ყველა აღშფოთებული იყო. მეორე დღეს დილით გაიმართა ქართველ პარტიების თათბირი, რომელზედაც კატეგორიულად იყო მიღებული დადგენილება: ყოველი ღონე ვიღონოთ და საქართველოს ტერიტორიაზე სომეხ-თათართა ჟღეტა არ დავუშვათო. გადაწყდა მიგვემართა ადგილობრივ მთავრობისათვის წინადადებით, რომ პარტიებისათვის მიეცანება ამ საქმეში ჩარევისა, მშვიდობიანობის დასაცავად.

ამავე დღეს გაზეთ „Возрождение“-ს რედაქციაში მივიდა მაშინდელი პოლიცემისტური და მთავრობის სახელით გამოაცხადა სურვილი პარტიებთან მოლაპარაკებისა სომეხ-თათართა შეტაკების შესახებ. მაშინვე თავი მოვიყარეთ ხსენებულ რედაქციაში და ს.-დ. წარმომადგენელმა გამოუცხადა პოლიცემისტურს: ჩვენის თავდებობით მთავრობამ მისცეს მუშებს ათასი თოფი, მოგვაშოროს პოლიცია და ჩვენ თვითონ დავიცავთ წესიერებასო. პოლიცემისტრმა ცისმა ჩაისვა ავტომობილში ის ი დ ო რ ე რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი და ზეფის ნაცვლის სასახლეში წაიყვანა. იქ თანხმობა გამოაცხადეს პარტიების წინადადებაზე და მეორე დღესვე ის რამიშვილს არსენალიდან მისცეს ათასი თოფი. ამასობაში სომეხ-თათართა შეტაკება სომხისა და თათრის ბაზრების რაიონში გამწვავდა: უკვე რამდენიმე ათეული მოკლულ-დაჭრილნი მრიტანეს ზინგილის საავადმყოფოში. აქა-იქ სომეხებისა და თათრების სახლებს ცეცხლი წაეკიდა. მთავრობის განკარგულებით,

ჯარი არტილერიით დადგა ამ რაიონების საზღვარზე, რათა უწესოების ლოკალიზაცია მოეხდინათ და ჟღერა ქალაქის სხვა რაიონებში არ გადასულიყო.

მცხოვრებნი შიშთანობამ მოიცვა. მრავალი მითქმა-მოთქმა დაიბადა: ბორჩალოს თათრების დიდძალი შეიარაღებული ცხენოსანი რაზმი მოდის ქალაქზე თავდასხმისათვის, სომხების საშველად დაშნაკელების რაზმი დაძრულა ერევნიდან და ზარბაზნებით მოდის ქალაქზე და სხვა. აქა-იქ შეტაკება ქალაქის სხვა რაიონებშიც მოხდა. ერთი უბედურება ჩვენ თვალწინ, ჩვენი რედაქციის პირდაპირ— მოედანზე დატრიალდა. უეცრად რომელიღაც დუქნიდან ორი უბრალო თათარი გამოჩნდა, ერთ მათგანს ჩაის ჭურჭელი ეჭირა ხელში; ორივე სიჩქარით მიდიოდა; ალბად, ვორონცოვის ხიდისაკენ. ამ დროს ქუჩაში გაჩნდა მაუზერებით შეიარაღებული სომეხთა ჯგუფი, რომელმაც სროლა აუტეხა უიარალო თათრებს. ერთი იმათგანი დასჭრეს, მეორე კი მოჰკლეს.

ამ სანახაობამ ჩვენი რედაქცია მეტისმეტად ააღელვა და „ცნ. ფურცელში“ მეორე დღესვე მივმართეთ საყვედურით, „დაშნაკუტუნს“: არ შეიძლება თქვენმა პარტიამ არ იცოდეს, ვინაა ეს მაუზერებით შეიარაღებული ახალგაზრდობა, რომელიც მშვიდობიან და უიარალო თათრებზე ნადირობას აწყობს. თქვენ იმდენად ძლიერი ხართ, რომ შეგიძლიათ შეაჩეროთ ეს საზიზღარი ჟღერა-თქო და სხვა.

ჩვენი შენიშვნა დაშნაკელებმა ძალიან იწყინეს და პასუხი გაგაცეს, პარტია აქ არაფერ შუაშიაო და სხვ. მაგრამ მალე გამოსცეს ხალხისადმი პროკლამაცია, რომლითაც სასტიკად უკრძალავდნენ ყველას უწესოების ჩადენას, იწვევდნენ სომხებს მშვიდობიანობისაკენ და სხვა; თავისი შეიარაღებული რაზმებიც შეუერთეს მუშებისა და პარტიების რაზმებს, რომელნიც უკვე ბრძოლის ველზე იდგნენ და წესიერებას იცავდნენ.

პარტიების ენერგიულმა ჩარევამ მალე ბოლო მოუღო ამ სამარცხვინო შეტაკებას მეზობელ ერებისა ჩვენს ქალაქში. ბორჩალოელი თათრები მართლა მოადგნენ ტფილისს, მაგრამ როცა დარწმუნდნენ, რომ მათ ერთმორწმუნეთ საშიშროება აღარ მოელოდათ, უკანვე გაბრუნდნენ.

ამ ამბების გამო ატეხილი პოლემიკა ადგილობრივ პრესაში კიდევ დიდხანს გაგრძელდა. უნდა აღვნიშნო, რომ მეტად შეუფერებელი პოზიცია დაიჭირეს ადგილობრივმა რუსულმა გაზეთებმა. ეს გაზეთები (გარდა პართენ გოთუას „ვოზროჟდენიისა“) ორ ბანაკად გაიყო: ერთი („ნოვ. ობოზრენიე“, „ტიფლისკი ლისტოკი“) შე-

ტაკების დამწყებად თათრებს აღიარებდა და მათ სთვლიდა დამნაშავე მხარედ. მეორე ბანაკი შავრაზმელთა გაზეთები—სომხებს აბრადებდა ყველაფერს და მათ იკლებდა ლანძღვა-გინებით.

მეტად სამწუხარო იყო ყოველ შემთხვევაში პროგრესიულის და რიგიანი გაზეთის, თუშანიშვილების „ნოვ. ობოზრ.“-ს საქციელი. ის სასტიკად თავს ესხმოდა თათრებს და რამდენადაც შესაძლებელი იყო, იცავდა სომხებს. ოსმალეთის ჯარი მოადგა კავკასიის საზღვრებსაო, სხვათა შორის სწერდა გაზეთი; იქიდან გზავნიან ემისარებს, აღელვებენ თათრებსაო და ესენი, ეს ნახევრად ველური ხალხი, ადვილად ემორჩილება პროვოკაციას და უმოწყალოდ თავს ესხმის, აწიოკებს მშვიდობიან სომხის მოსახლეობასო.

„ცნობის ფურცელში“ მე აღვნიშნე „ნოვ. ობოზრ“-ს ასეთი შეუწყნარებელი ცალმხრივობა და დავუწუნე პოზიცია. თუშანიშვილების გაზეთს ძალიან ეწყინა ჩვენი შენიშვნა და თავის მხრით ჩვენ დაგვწამა შოვინისტობა.

გაცხარებული პოლემიკის დროს, ერთ დღეს, ვილამაც ტელეფონით გამომიძახა. მიხედა: აღმოჩნდა, რომ ჩემთან ლაპარაკი სურს „ნოვ. ობოზრ“-ს რედაქტორს გიორგი თუშანიშვილს.

— არ მოველოდი, გიორგი, თქვენგან ასეთ უსამართლო გამოლაშქრებას „ნოვ.-ობოზრ.“-ს წინააღმდეგ. თქვენ კარგად იცით ზემო აზრი და შეხედულება კავკასიის ერებზე, მათ ურთიერთობაზე, იცით რომ მე და „ნოვ. ობ.“ ყოველთვის ვიცავდით კავკასიის ერთა სოლიდარობას. მიუხედავად ამისა, თქვენ გვიკიჟინებთ შოვინისტობას და გვწამებთ თათრების საწინააღმდეგო გამოლაშქრებას.

— სწორედ იმან გაგვაკვირვა, ბატონო გიორგი, ვუპასუხე მე, რომ თქვენ და თქვენმა გაზეთმა, რომლის აზრი ამ საგნებზე ჩვენ ვიცოდით, ასეთი შეუფერებელი პოზიცია დაიჭირეთ. სწორედ იმან გაგვაჯავრა, რომ თქვენგან არ მოველოდით ასეთ ცალმხრივ სჯას ამ მწვავე საკითხზე.

ასე განვაგრძეთ ერთხანს ტელეფონით კამათი და ბოლოს გ. თუშანიშვილმა მითხრა:

— თქვენ რომ გაჯავრებული ბრძანდებით და უსამართლოდ შეტყვევით, იქიდანაც ჩანს, რომ გვარიც კი გამოიცივალეთ. ქართულ გაზეთში მოხსენიებით, როგორც თუშანოვს, მე კი თუშანიშვილი ვარ. ასეთი იყო ჩვენი გვარი ძველთაგანვე და ასე ვართ მოხსენებული მეფე ერეკლეს სიგელებში. „თუშანოვი“ რუსების მთავრობამ გვიწოდა ისევე, როგორც ბევრ სხვა ქართველ თავადიშვილს შეუცვალეს გვარი, მე გთხოვთ გვარს ნუ მიცვლით.

ცოტა არ იყოს ასეთი პრეტენზია ახირებული იყო, ვინაიდან თითონ რუსულად ყოველთვის თავის თავს თუშანიოვებად იხსენიებდნენ, მარამ მე მაინც აფუსრულე თხოვნა პატივცემულ გიორგის და ვთხოვე ყველას რედაქციაში—ყოველთვის თუშანიშვილი ეწერათ თუშანიოვის მაგიერ.

სომეხ-თათართო შეტაკებამ კავკასიის სხვა ადგილებში კიდევ დიდხანს გასტანა და, ბოლოს, უკვე 1906 წელს დაიწყო შერიგების ხანა. ორივე მხარის დეპუტაციები იყრიდნენ თავს და მთავრობის წარმომადგენელთა და სტუმართა (ქართველ და რუს ინტელიგენციიდან) დასწრებით ერთმანეთს სიტყვას ააღვედნენ—ამიერიდან ძმურად და მეგობრულად ვიცხოვროთო. ერთ ამგვარ კრებას ტფილისში მეც დავესწარი. თათრების მთავარი წარმომადგენელი, როგორც ნამდვილი დიპლომატი, მოქარგულის ენით ეფერებოდა სომხებს და ძმობა ერთობას ეფიცებოდა. მეორე მხრით, სომხების უფრო დახელოვნებული დიპლომატი მჭევრმეტყველობდა: ფიცულობდა—როგორც ნამდვილ ძმებს, ისე შეგვიყვარებთ ამიერიდანაო.

*
* *

იმ წლის ზაფხულის თვეებში ტფილისს მეტად შფოთიანი და მღელვარე ცხოვრება იყო. რამდენჯერმე აქა-იქ ყუმბარები ისროლეს, ხშირი იყო ტერორი პოლიციელებზე, ხდებოდა შეტაკებები, ხშირი იყო გაფიცვები, დუქნები და მატაზიები იკეტებოდა რამდენიმე დღით; ქუჩებში სამხედრო პატრულები იყო გაძლიერებული და ბევრ ხალხს ატუსაღებდნენ. ბევრი დაატუსაღეს მაშინ ჩვენი პარტიის წევრებიც. სხვათა შორის დაატუსაღეს ჩვენი მთავარ კომიტეტის წევრიც. — ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე .

იმის ბინაზე ასოთამწყობნა და თითონ ვლადიმერმაც ააწყეს მთავარ კომიტეტის ერთი პროკლამაცია. საღამოს აწყობილი „გრანკები“ ლორთქიფანიძემ გადასცა პარტიის ახალგაზრდა წევრს—ნიკოლა შარაშიძეს და გაატანა ერთერთ სტამბაში დასაბეჭდად. ვხაში პატრულს რაღაც ეჭვი აუღია, გაუჩერებია ფაიტონი და შარაშიძე გაუჩხრეკიათ.

— საიდან მოვაქვს და სად მივაქვს ეს დასაბეჭდი მასალა? ეკითხება პატრულის უფროსი შარაშიძეს. შარაშიძე სდუჟს. მაშინ პატრულის უფროსი პოლიციით ჩაუჯდა შარაშიძეს ეტლში და მეფაიტონეს უბრძანა—წაგვიყვანე იქ, საიდანაც ეს ყმაწვალის მოგყავსო. შეეტლემ ბრძანება აასრულა. უკან დაბრუნდა და ვლ. ლორთქიფანიძის ბინას მიაღვა, დავიდოვის ქუჩის ბოლოში მოედანზე, გამრე-

კელის სახლში. ასოთამწყობი უკვე წასულიყო, ვლადიმერი და შარაშიძე დააპატიმრეს.

ეს ამბავი მოხდა სალამოს და ჩვენ მაშინვე გავიგეთ. იმ ღამეს ჟანდარმები თავს დაგვეცინენ—მე და, თუ არა ვცდები, საძსონ ფირცხალავას და ილია ალლაძეს. სასტიკად გაგვიზრიკეს. წავგართვეს წიგნები და სხვადასხვა ხელთნაწერები, მაგრამ არ დაეუტუსაღებინათ.

იმავე ზაფხულში ჩვენი პარტიის ტფილისის კომიტეტი განიზრახა ერთი ტერორისტული აქტი. სახელდობრ გადასწყვიტა მოკვლა პოლიცემისტრის კოვალევისა, რომელიც იმ ხანებში გულმოდგინედ სდევნიდა მუშებს. 12 ივლისს ოლღას ქუჩაზე, მოსკოვის უნივერსიტეტის სტუდენტმა ლევან ხერხეულიძემ ყუმბარა ესროლა ეტლით მიმავალს კოვალევს. პოლიცემისტერი სიკვდილს გადაარჩა, მხოლოდ დაჭრილი იყო საკმაოდ მძიმედ. გაქცეულ ხერხეულიძეს დაედევნენ კოვალევის მცველები. დაეწივნენ და საბრალო ახალგაზრდა ხლმებით მოჰკლეს.

მორჩენის შემდეგ მეფის ნაცვალმა კოვალევი დააწინაურა: განჯაში გააწესა გუბერნატორად.

მთავარმა კომიტეტმა ამ ტერორისტულ აქტის შესახებ წინდაწინ არაფერი იცოდა და რადგან მაშინ საერთოდ ადგილი ჰქონდა ტერორისტულ აქტებს, გადასწყვიტა ამ საქმის მოწესრიგება. ყველა ორგანიზაციას გაეგზავნა ცირკულიარები, რომ ყოველგვარ ტერორისტულ აქტის შესახებ, გარდა ისეთებისა, რომელიც თავდაცვის საჭიროებით არის გამოწვეულზე, მთავარ კომიტეტს უნდა ეცნობოს წინასწარ და წარედგინოს მას ტერორის აღსრულების გეგმა. მხოლოდ მთავარი კომიტეტისგან გეგმის მოწონების და დასტურის შემდეგ შეიძლებოდა ტერორისტულ აქტის მოხდენა. სამწუხაროდ, ამ დადგენილებას ორგანიზაციები მტკიცედ არ ასრულებდნენ და ამის გამო შემდეგ წელს პარტიას დიდი უბედურება დაატყდა თავზე, რომელზედაც ქვემოთ მოვახსენებთ.

იმ დღეებში ტფილისში იყო ქუთაისის კომიტეტის თავმჯდომარე გიორგი ზდანოვიჩი. ზემოხსენებული ცირკულარული წერილი ჯერ დაუბეჭდელი იმას გადაეცით, რომ ქუთაისში დაებეჭდა და დაეგზავნა დასავლეთ საქართველოს ჩვენი ორგანიზაციებისათვის. ამასთან ერთად ჩვენი პარტიის სამხედრო ორგანიზაციამ გიორგის გადასცა ხელნაწერი რვეული „სამხედრო ორგანიზაციის დებულება და პარტიზანულ ომის წარმოების გეგმა“. გიორგი ამ დოკუმენტებით იმავე სალამოს ქუთაისისაკენ გაემგზავრა. მასთან ერთად

იყვნენ კიტა აბაშიძე და, თუ არ ვცდები, ექიმი თიკანაძე. მეორე დღეს დილით რედაქციაში მუშაობის დროს, უცბად შემოიჭრა აღელვებული ექიმი ალ. დიასამიძე და გადმოგვცა:

— ეს არის გრაკლიდან მატარებლით ჩამოვედი. როცა მატარებელი ტფილისში გაჩერდა დაკეტილ კუბედან ჯარისკაცებმა და ჟანდარმებმა გიორგი ზდანოვიჩი გადმოიყვანეს, ჩასვეს ეტლში და წავიდნო.

ამ მოულოდნელმა ამბავმა თავხარი დაგვცა, რადგან გიორგის ხელში ჰქონდა ის მეტად სახიფათო დოკუმენტები, რომელიც წინა დღეს ქუთაისში გავატანეთ.

ღარწმუნებული ვართ, რომ გიორგის ახლა მაგრად მოუჭერენ ხელს. დავიწყეთ თათბირი, ფუ როგორ, რა გზით გვეშველნა. სხვათა შორის ტელეფონით ვთხოვეთ რედაქციაში მოსვლა ჩვენი რედაქციის მეგობარს ნიკოლოზ რევაზის-ძე ერისთავს.

მოხუცებული ნიკოლოზ ერისთავი განათლებული და მოწინავე აზროვნების ადამიანი იყო. იმ ხანებში გატაცებით თანაუგრძნობდა განმათავისუფლებელ მოძრაობას და თუმცა სოციალიზმი არ სწამდა, მაგრამ ჩვენი პარტიის თანამგრძნობი იყო და ძლიერ მოსწონდა ჩვენი ბრძოლა ეროვნულ თავისუფლებისათვის. ის ხშირად გვენმარებოდა როგორც ფულით, ისე თავისი გავლენით მაღალ სფეროებში, როცა ამ გავლენის ამოძრავება საჭირო იყო.

ვზივართ შეწუხებულნი და ველით ამ ერისთავს. უეცრად კარი გაიღო და რედაქციაში თითონ გაორგი ზდანოვიჩი შემოვიდა. ადვილად წარმოიდგენთ, რა სიხარულით მივეგებეთ და გადავხვიეთ მას. იმავე წუთს რედაქციაში შემოვიდა კიტა აბაშიძეც, რომელიც გიორგის დატუსაღების შემდეგ ხაშურიდან წამოსულიყო იმავე მატარებლით, სადაც გიორგი იჯდა დაპატიმრებული. ორთავეს ნალაპარაკებიდან შემდეგი გამოირკვა: საღამოს გიორგი ზდანოვიჩი თურმე აღრე მივიდა სადგურზე. ის იყო ბაქოს მატარებელი მოადგა სადგურს, პლატფორმაზე მას მიეგება ექიმი ხუდადოვი, რომელიც რაღაც საქმისთვის თავის შვილთან ერთად მოსულიყო სადგურზე. ხუდადოვის შვილი, ვლადიმერი, ცნობილი სოციალისტ-რევოლუციონერი იყო და ყოველთვის „შპიკების“ თანხლებით დადიოდა. პატარა ხნის საუბრის შემდეგ გიორგი გამოეთხოვა ხუდადოვებს და შევიდა ვაგონში, სადაც მას უკვე მოელოდნენ თანამგზავრები. გზაში ამათ გადაეწყვიტათ ორიოდ დღით ბოლოში შესვლა.

და დასვენება. როცა ხაშურის სადგურზე ვაგონიდან ჩამოვიდნენ, გიორგი ზდანოვიჩს წინ გადაპლობებია ჟანდარმი, ვილაც უცნობით, რომელთაც გიორგისთვის წინადადება მიუციათ, —საქანდარმო ოთახში მობრძანდით საჭირო ოქმის შესადგენად. გიორგი ამ ოთახში დაუტოვებიათ, დაუყენებიათ მცველად ყაზახი, თითონ კი ხაშურში გასულან ჟანდარმის ოფიცრის მოსაყვანად.

როცა გიორგი მარტო დარჩენილა, ყაზახისთვის უთხოვია, მოსამსახურეს დაუძახეო. მწყურია, ბორჯომის წყალი მინდა დავლიოვო. ყაზახს კარებიდან დაუძახნია მოსამსახურესთვის. გიორგიმ გახსნა პორტმონე, ამოიღო ხუთმანეთიანი და 'შიგ შეუმჩნეველად ჩასდო პროკლამაცია, რომელიც აგრეთვე პორტმონეში ჰქონდა. ყაზახს ვერაფერი შეუმჩნევია, მოსამსახურეს კი თვალი მიუჟკრავს, წაუღია ხუთმანეთიანი და პროკლამაცია კიბა აბაშიძისათვის გადაუცია, რომელიც იქვე კარებთან მდგარა. შემდეგ გიორგის უთხოვია ყაზახისთვის, კლოზეტში წამიყვანეო. ყაზახი დათანხმებულა, გიორგი თავის ხელის აბგით ოთახიდან გამოსულა ყაზახის თანხლებით. აბგიდან ამოუღია სმხედრო ორგანიზაციის რვეული და იქვე კლოზეტში მოუსპია.

საქანდარმო ოთახში მას უკვე მოელოდა ოფიცერი, რომელსაც გამოუცხადებია:

—თქვენ დატუსაღებული ხართ და პირველივე მატარებლით ტფილისში უნდა გაგზავნოთო. ტფილისში გიორგი მიიყვანეს ჟანდარმთა სამმართველოში და ცოტა ხნის შემდეგ სამმართველოს უფროსის კაბინეტში შეიყვანეს. ჟანდარმთა პოლკოვნიკი თავაზიანად მიეგება გიორგის და უთხრა:

—ეს არის, ერთმა ოფიცერმა მითხრა, რომ თქვენ ბრძანდებით მარგანეცის საბჭოს თავმჯდომარე გ. ზდანოვიჩი. უცვნიხართ, მართალია ეს?

—მართალია!

—მერე რა მოხდა, რისთვის დაუტუსაღებინხართ?

—არაფერი ვიცი და სწორედ მე თვითონ თქვენგან მინდოდა ამის გაგება.

—დიალ, დიალ, აქ გაუგებრობას აქვს ადგილი. მიბრძანეთ: თქვენ ექიმ ხუდადოვს და მის შვილს ვლადიმერს იცნობთ?

—ექიმი ხუდადოვი სტუდენტობის დროიდან ჩემი ამხანაგია და, რასაკვირველია, კარგად ვიცნობ; მის შვილსაც ვიცნობ.

—აი, აქედან წარმოდგა გაუგებრობა. ჩვენს აგენტს უფიქრია, რომ თქვენ რუსეთიდან ჩამოხვედით მატარებლით და ხუდადოვის შვილი შეგვეგებათ სადგურზე. საეჭვო პიროვნებად მოეჩვენეთ ჩვენს გზადაბნეულ აგენტს. ბოდიშს ვიხდი. თავისუფალი ბრძანდებით.

ასე გადარჩა დიდ ხიფათს გიორგი ზღანოვიჩი იმჟამად; შემდეგში ასეთისათვე მოხერხებით კიდევ უფრო დიდ ხიფათს გადარჩა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ მოგახსენებთ.

პარტიების ზრდა.—17—22 ოქტომბერი ტფილისში.—
 დამსჯელი რაზმები დასავლეთ საქართველოში.—„ცნო-
 ბის ფურცლის“ წინააღმდეგ ადგილობრივი მთავრო-
 ბის გაშლას შერბობა.—დაურღვეველი საბუთები.—გა-
 ზეთის დაკეტვა.—დუშეთის ხაზინიდან ფულის გატა-
 ცება.—„შრომა“, „იხარი“, „ამირანი“ და სხვა.

განმათავისუფლებელ მოძრაობის ხანაში (1904—1905 წ. წ.) მეტად გაიზარდნენ როგორც რუსეთში, ისე ჩვენშიაც პოლიტიკური პარტიები. მეტად დიდი იყო ზრდა ს. დემოკრატიული პარტიისა. შის გავლენას დამემორჩილნენ უპარტიო მუშების მასებიც, გლეხებიც, ყოველ ნაბიჯზე გრძნობდი ს. დ. გავლენას და ავტორიტეტს მშრომელ ხალხში.

ამავე ხანში საგრძნობლად გაიზარდა ჩვენი პარტიაც. ის აერთიანებდა დიდძალ ინტელიგენციას; მოზარდ თაობას, მრავალ წვრილ მოსამსახურე ხალხს ფოსტა-ტელეგრაფში, აფთიაქებში, ნოქრებს და სხვას. შესამჩნევად იმატეს მუშათა ჯგუფებმაც როგორც ტფილისში, ისე პროვინციაში; გაიზარდა პარტიის გავლენა აგრეთვე სოფლებში.

ჩვენ რედაქციას მოემატნენ ახალი წევრები, ახალი თანამშრომლები. დაიწყეს მუშაობა არჩილ ჯაჯანაშვილმა, რუსეთიდან ახლად ჩამოსულმა შიო ჩიტაძემ.

ერთხელ რედაქციაში შემოვიდა ფერმკრთალი ახალგაზრდა ხელთნაწერთ ხელში. ეს იყო მოთხრობა. ყურადღება არ მივაქციეთ, რადგან რედაქციაში ბევრსა მოჰქონდა მოთხრობები და ლექსები, რომელთა უმრავლესობა უვარგისი იყო. მეორე დღეს რედაქციის მდივანმა ილია ალლაძემ მითხრა: გუშინ რომ ყმაწვილმა მოთხრობა მოიტანა, ყურადღების ღირსია, კარგია. მის ავტორს უეჭველად ნიჭი ეტყობა და კარგი მწერალი დადგება. ეს იყო მიხეილ ჯავახიშვილის (ადამაშვილის) პირველი მოთხრობა „ჩანჩურა“. მოთხრობა დაიბეჭდა და მას მოჰყვა სხვებიც. ამის შემდეგ ჯავახიშვილი გახდა ჩვენი რედაქციის წევრად და პარტიაშიაც დაიწყო აქტიური მუშაობა. იმ ხანებში ჩვენმა კომიტეტმა გადასწყვიტა გლეხებისათვის განსაკუთრებულ ორგანოს დაარსება. ამ საქმის გაძღოლა იკისრა სამსონ ფირცხალავამ. მისი უახლოესი თანაშემწე გახდა მიხეილ ჯავახიშვილი. გამოვიდა გაზეთი „გლეხი“, მისი რედაქციის შემდეგ, „მიწა“ და

სხვა. გარდა გაზეთებისა, ისინი ბეჭდავდნენ პოპულარულ ბროშურებს აგრარულ საკითხებზე. ერთერთ ზემოხსენებულ საგლეხო გაზეთის ოფიციალურ რედაქტორად მიხ. ჯავახიშვილიც იყო. როცა გაზეთი დაკერეს, ადმინისტრაციას განზრახვა ჰქონდა ჯავახიშვილის დაქვრად და პასუხისგებაში მიცემა, მაგრამ მან თავს უშველა და ცოტა ხნით საზღვარგარეთაც გაიხიზნა.

„ცნობის ფურცლის“ ტირაჟმა კვლავ იმატა. მისი გავლენაც ხალხში დიდი იყო. მახსოვს, დასავლეთ საქართველოში გავზავნილ დამსჯელ რაზმის უფროსი პოლკოვნიკი კრილოვი ტფილისის გენერალ-გუბერვატორს სწერდა, „ცნობის ფურცელს“ აუკრძალეთ ამაღილვებელ წერილების ბეჭდვა; ეს გაზეთი ძალიან გავრცელებულია ხალხში და გავლენა აქვს; საჭიროა ზომების მიღება გაზეთის წინააღმდეგაო.

სწორედ ამ დროს ჩვენს რედაქციაში შემოვიდა „მშაკის“ რედაქტორი ქალანთარი და გვიამბო: პეტერბურგიდან ცნობა მივიღეთ, რომ იმ კომისიაში, რომელიც ბეჭდვითი სიტყვის ახალ კანონებს ადგენს, განუზრახავთ ქართულ და სომხურ პრესისთვის განსაკუთრებულის პირობების შექმნა, საჭიროა ზომების მიღებაო.

ეს ამბავი სწრაფლ ვაცნობეთ ყველა ქართულ-სომხურ გაზეთის რედაქციებს და საერთო დეპეშები გავუგზავნეთ მთელი ამ პრესის სახელით როგორც კომისიის თავმჯდომარეს, ისე მეფის ნაცვლის თანაშემწეს სულთან-კრიმ-გირეის, რომელიც იმჟამად პეტერბურგში იყო. მალე სულთან-კრიმ-გირეისაგან პასუხი მივიღეთ, არავითარი განზრახვა არ არსებობს კავკასიის პრესისათვის რაიმე განსაკუთრებული პირობების შექმნისაო. მაგრამ ნამდვილად ეს მაინც ასე იყო: ქართული პრესა განსაკუთრებულ დევნას განიცდიდა: „კვალის“ და „მოგზაურის“ დაკეტვის შემდეგ ს.-დემოკრატიული გაზეთები იკეტებოდა, როგორც კი დაიწყებდა გამოსვლას: 1906 წლიდან ასეთსავე ყოფაში ჩავარდა ს.-ფედერალისტთა პრესა. გაზეთების დაკეტვის უფლება მეფის ნაცვლამა გენერალ-გუბერნატორებს მისცა, რომლებიც ამ უფლებით უხვად სარგებლობდნენ, როცა ტფილისში სამხედრო წესები იქნა შემოღებული, სახელდობრ 1905 წლის ივნისიდან.

ნ ავეისტოს გამოცხადდა თვითმპყრობელ ხელმწიფის მანიფესტი ხალხთა წარმომადგენლობის მოწვევის შესახებ. მაგრამ მანიფესტი მტკიცედ აღნიშნავდა, რუსეთის იმპერიის ძირიძაბდი კანონები უცვლელად დარჩებაო. ცხადი იყო, ბიუროკრატიას განზრახული ჰქონდა ისეთი სახალხო წარმომადგენლობის დაწესება, რო-

მელსაც მხოლოდ სათათბირო ხმა ექნებოდა. ამის საპასუხოდ რუსეთის საზოგადოების ოპოზიციონური მიდრეკილება კიდევ უფრო გაიზარდა. ხოლო სარევოლუციო პარტიების მოქმედება უფრო გაღრმავდა და გაფართოვდა: დაიწყო მზადება საყოველთაო გაუიცივისა და შეიარაღებული აჯანყებისათვის. სექტემბერში მოსკოვში მოხდა სრულიად რუსეთის საქალაქო და საერო მოღვაწეთა ყრილობა, რომელმაც 6 აგვისტოს მანიფესტს მეტად რადიკალური რეზოლუციით უპასუხა: ბრძოლა არ დასრულდება საყოველთაო საარჩევნო უფლების წესით დამფუძნებელ კრების მოწვევამდე; ამასთანავე კრებამ მიიღო რეზოლუცია რუსეთის ფედერატიულ სახელმწიფოდ აღიარების შესახებ, უნდა აღვნიშნო, რომ ავტონომიისა და ფედერაციის იდეა მეტად გავრცელდა იმ ხანებში რუსეთში, რაც შემოხსენებულ რეზოლუციითაც მტკიცდება და იმ გარემოებით, რომ პირველ სათათბიროში ორასამდე დეპუტატი იყო ავტონომიისა და ფედერაციის მომხრე. ამ იდეას თანაუგრძობდნენ რუსეთის სოციალისტური პარტიებიც. მოსკოვში ბოლშევიკების „ბორობა“ გადაჭრით მოითხოვდა განაპირა ქვეყნების ავტონომიისა და რუსეთის სახელმწიფო ფედერაციად გარდაქმნას. ამრიგად მხოლოდ ჩვენებური სოც.-დემოკრატიული პრესა განაგრძობდა ფედერაციის იდეების წინააღმდეგ ბრძოლას.

სექტემბრიდან უკვე დაიწყო მთელ რუსეთში გაფიცვები, რომელიც 14 ოქტომბრიდან გადაიქცა ისტორიაში უმაგალითო საერთო პოლიტიკურ გაფიცვად. მოძრაობაში მთელი მოსახლეობა ჩაება: ბურჟუაზიაც და პროლეტარიატიც. გაჩერდა რკინის გზები. შეწყდა ფოსტისა და ტელეგრაფის მუშაობა, გაჩერდა ფაბრიკა-ქარხნები, დაიკეტა ყველა მაღაზია-დუქნები; შესწყვიტეს მუშაობა სახელმწიფო მოსამსახურეებმა და დაიკეტა დაწესებულებები. ერთი სიტყვით, უზარმაზარ იმპერიაში მთელი ცხოვრება შეჩერდა. ამ უდიდეს იერიშის წინაშე, თვითმპყრობელმა ბიუროკრატებმა ქედი მოიხარა და 17 ოქტომბერს გამოვიდა მეფის მანიფესტი იმის შესახებ, რომ იგი თანახმაა დააკანონოს რუსეთში: „ურყევი საფუძვლები მოქალაქეობრივ თავისუფლებისა, პიროვნების ხელშეუხლებლობის, სინდისის, სიტყვის, კრების და კავშირების თავისუფლების პრინციპებზე“.

შემდეგ მანიფესტი აღიარებდა, რომ მოწვეულ იქნება ნამდვილი საკანონმდებლო სახალხო წარმომადგენლობა და საარჩევნო უფლება გაფართოებულ იქნება იმისთვის, რომ სახალხო წარმომადგენლობის მონაწილედ რაც შეიძლება მეტი ხალხი გახდესო. ეს იყო სიტყვით მაინც კონსტიტუციის გამოცხადება და მთელი რუსეთი აღტაცებით მიიღება ამ პირველ თავის გამარჯვებას.

ტფილისში მანიფესტი 18 ოქტომბერს დილით გადმოგვცა ტელეგრაფმა. იმ წამსვე ქუჩები აივსო ხალხით. აფრიალდა წითელი დროშები და გაიმართა მიტინგები. გოლოვინის (რუსთველის) პროსპექტზე შეგროვდა დიდძალი ხალხი და გადაწყდა დიდუბე-ნაძალადევში წასვლა მუშებისათვის მილოცვისა და თანაგრძნობის გამოსაცხადებლად. დიდუბეში მრავალ ათასი ხალხის დასწრებით დიდი მიტინგი გაიმართა. ამგვარივე მრავალრიცხოვანი ალტაცებული მიტინგები იმართებოდა ტფილისში შემდეგ დღეებშიაც. 19 ოქტომბერს გამოცხადდა ამნისტია და დიდძალი ხალხი მეტეხისაკენ გაემართა, სადაც პოლიტიკურ ტუსაღებს მიულოცეს გამარჯვება. იმ დღეს ბევრი განათავისუფლეს, მათ შორის ჩვენი მთავარი კომიტეტის წევრი ვლადიმერ ლორთქიფანიძეც.

მაგრამ რუსეთის ხალხის სიხარული ხანგრძლივი არ ყოფილა: მალე ახმაურდნენ და ქუჩებში გამოვიდნენ რუსეთის შეგრაზმელთა ბრძოები და თან ჭგაისმა მთავრობის გამოძახილიც „Патриоты не жалеть“. დაიწყო ქუჩებში შეტაკებები და ხალხის სისხლის ღვრა.

ტფილისში რუსის პატრიოტების მანიფესტაცია უკვე 21 ოქტომბერს გაიმართა. მანიფესტანტები ნაციონალურ დროშებით და ხელმწიფის სურათებით რუსთველის პროსპექტისაკენ გაემართნენ. იმავე საღამოს შესდგა სარევიოლუციო პარტიების წარმოშადგენლების კრება მომავალისათვის ტაქტიკის გამოსარკვევად. ზოგი, განსაკუთრებით ესერები, იმ აზრისანი იყვნენ, რომ არ უნდა მოვერიდოთ ქუჩებში შეტაკებებს და ვეცადოთ „პატრიოტები“-ხულგანები ისევ თავის სოროებში დავაბრუნოთ. ს.-დ. და ჩვენ ამის წინააღმდეგნი ვიყავით. ცხადი იყო, რომ პოლიცია და ჯარები „პატრიოტების“ მხარეზე იქნებოდნენ და პირდაპირი შეტაკების ტაქტიკა უიარაღო ხალხს სახიფათო მდგომარეობაში ჩააყენებს. ამიტომ ერთხმად გადაწყდა პირდაპირ შეტაკებას მოვერიდოთ, მხოლოდ განვაგრძოთ ქუჩებში მიტინგების მართვაო. დაინიშნა ყველა პარტიის დიდი მიტინგი 22 ოქტომბრისათვის დიდუბეში.

დილით ჩვენი პარტიის წევრთა დიდრიცხოვანი კრება რუსთველის პროსპექტიდან ვერის დაღმართით გაემართა დიდუბისაკენ. ჩვენ შემდეგ წამოვიდნენ ესერები და დაშნაკები: ს.-დ. დანიშნულ ადგილას მიველოდნენ. ასე, რომ რუსთველის პროსპექტზე იმ დღეს პარტიული მიტინგები არ ყოფილა და მხოლოდ ჩვეულებრივი მოსსეირნე საზოგადოება დარჩა. მიუხედავად ამისა, „პატრიოტთა“ მანიფესტაციამ, ჯარების დახმარებით, სწორედ აქ მოახდინა იმ დღეს ხალხის დარბევა და გამოიწვია საშინელი სისხლის ღვრა. მიტინგი

გრძელდებოდა დიდუბის ერთერთ მოედანზე, როცა უეცრად ქალაქის ზედა ნაწილიდან, მტკვრის მარჯვენა მხრიდან საშინელი სროლის ხმა მოგვესმა. ჯერ თოფის გრიალი იყო, მერე ტყვიისმფრქვევლის ტკაცა-ტკუციც გავიგონეთ. ხალხი შეკრთა, ცოტა ხნით სიტყვები შეწყდა; ყველანი გაოცებული ვიყავით. ცხადი იყო, რომ იქ რალაც დიდი უბედურება ხდებოდა, მაგრამ რა—ეს არავინ იცოდა. ბევრი მაშინვე იქით გაეშურა; წათ შორის მეც. ავედით ოლღას ქუჩაზე; წინ გვხვდებოდა გამოქცეული ჯგუფ-ჯგუფა ხალხი, რომელთაც ვერაფერი გადმოგვეცეს დალაგებით, ბოლოს, უკვე რუსთველის პროსპექტზე გავიგეთ ის საზარელი ამბები, რომელიც 22 ოქტომბერს სისხლიანი თარიღით შევიდა ძველი რეჟიმის ისედაც დასისხლიანებულ, შავბნელ ისტორიაში. როცა ჭეშმარიტ რუსთა „პატრიოტული“ მანიფესტაცია ბარიათინსკის აღმართით რუსთველის პროსპექტზე ასულა და მეფის ნაცვლის სასახლისაკენ მობრუნებულა, ქუჩის კუთხეზე პირველი გიმნაზიის მხრივ, ვიღაცას რევოლვერი გაუსროლია. ამის საპასუხოდ მანიფესტაციის ზოგ მონაწილესაც უსროლია. ამის გაგონებისათვის ახვე იქ მდგომ პოლიციელთა რაზმს და ორ როტა ჯარისკაცებს აუტეხიათ სროლა. ესროდენ მოსეირნე ხალხს, ესროდენ ირგვლივ სახლებს: პირველ გიმნაზიას, მანთაშევის სახლს, „ტიფლ. ლისტოკის“ რედაქციას, შემდეგ პოლიციელთა და ყაზახთა რაზმები შეესივნენ ხალხს, დაუწყეს უღეტა. შეცვივდენ ახლო-მახლო სახლებში, გიმნაზიის ეზოში, სადაც მოჰკლეს პატარა. გაშნაზიელი ცირულნიკოვი, დასჭრეს რამდენიმე ახალგაზრდა. ბევრი სრულიად უდანაშაულო ხალხი იმსხვერპლა ამ დარბევამ. მოკლულთა რიცხვი სამოც კაცს აღემატებოდა, ასზედ მეტი დაჭრილ-დაშავებული იყო. ბევრი რალაც სასწაულით და შემთხვევით გადაარჩა.

სხვათა შორის კინალამ დაიღუპა იმ დღეს იაკობ გოგებაშვილი. მას დასდევნებოდა ხმალამოღებული ყაზახი. გოგებაშვილი შევარდნილა მანთაშევის სახლში, კლუბის ბიბლიოთეკის წინ დიდ დარბაზში და იქ ამოჭფარებია წიგნების დიდ შეკაფებს. ყაზახს ვერ შეემჩნია და სხვა ოთახებში შევარდნილიყო. აგრეთვე შემთხვევით გადურჩა იმ დღეს ხიფათს ფილიპე გოგჩიანი შვილი, რომელსაც აგრეთვე ყაზახი გამოჰკიდებოდა.

მეორე დღეს ოფიციალური ცნობა ამ ამბების ბრალს რევოლუციონერებს ახვევდა კისერზე: იმათ აუტეხეს სროლა მანიფესტაციასა და ჯარსაო. მაგრამ მთავრობის ეს ცდა ამაო იყო. არც ერთი რევოლუციონერი პარტია იქ იმ დღეს არ ყოფილა; მათ შეგნებრთ აარიდეს თავი მანიფესტაციას და დიდუბეში შეგროვდენ. ყველა

დამსწრე, გარდა ამისა, ერთხმად აზიარებდა, რომ ჯარების და მანიფესტანტების მხრით სროლის დაწყება მოჰყვა იმ ერთ რევოლუციის დასასრულს, რომელსაც ადგილი ჰქონდა გიმნაზიის ახლო, ქუჩის კუთხიდან. შემდეგ-კი მართლა გაისმა იქეთ-აქედან რევოლუციის ხმა. მაგრამ დღესაც არავინ იცის, ვინ იყვნენ მსროლელები. შესაძლებელია პროვოკაცია იმათ მხრით, ვისაც სურვილი ჰქონდა, მხიარულ აღელვებით გატაცებული ხალხის სისხლი დაღვრილიყო და მთავრობა რეპრესიებს დაბრუნებოდა.

მთელს რუსეთში ამგვარივე ამბები ხდებოდა იმ მომენტში. ყველგან გამოედინა შავრაზმელობა და ჯარებიც არ ზოგავდნენ ტყვიანჭამალს. როგორც მოსალოდნელი იყო, ბურჟუაზია დაკმაყოფილდა 17 ოქტომბრის მონიფესტით და განმათავისუფლებელ მოძრაობას ჩამოშორდა. პირისპირ დარჩნენ დემოკრატია და ძველი რეჟიმის ძალები. დემოკრატია შეეცადა მარტოდ-მარტო გამკლავებას და დეკემბერში აჯანყება მოახდინა მოსკოვს, მაგრამ თავით-ფეხამდე შეიარაღებულმა თვითმპყრობელობამ ეს აჯანყება ჩააქრო და იმ დროიდან რეაქცია გაბედულად წავიდა წინ.

ძველი საქართველოს ყურადღება იმ დროს, ისევე დასავლეთ საქართველოს და განსაკუთრებით გურიის ამბებმა მიიქციეს. უკვე შემოდგომაზე იქ გაიგზავნენ „დამსჯელი რაზმები“, რომელთაც დაიწყეს თარეში, — აწიოკება ხალხისა და აოხრება ქვეყნისა. 31 ოქტომბერს ტელეფონით გვაცნობეს „ვოზროუდენიის“ რედაქციიდან, რომ საზოგადოებრივ დაწესებულებათა და პრესის წარმომადგენელთა დეპუტაცია მიდის მეფის ნაცვალთან და თქვენი წარმომადგენელი გამოგზავნეთ. არ მახსოვს, ვინ გავგზავნეთ, მგონი ისევე ალ. ჯაბაღარი. დეპუტაცია წარუდგა მეფის ნაცვალს და სთხოვა ჯარების უკან დაბრუნება და ხალხის დასამშვიდებლად ისევე მშვიდობიანის გზის არჩევა. მეფის ნაცვალმა ჯერ უარი უთხრა დეპუტაციას. უკვე სამი წელიწადია მთავრობა ცდილობს გურიის დამშვიდებას, უმეტეს შემთხვევაში მშვიდობიანის ღონისძიებებით, მაგრამ არაფერი გამოდის. გურულები კარგა ხანია გადასახადებს არ იხდიან, სამხედრო ბეგარას გაუზიარებენ, ადმინისტრაცია და სასამართლო გააუქმეს. ეს განმათავისუფლებელი მოძრაობა-კი აღარ არის, ნამდვილი ამბოხებაა სახელმწიფოს წინააღმდეგ, გურია ჩამოშორდა იმპერიასაო. დეპუტაცია გამოეკამათა გაჯავრებულ მეფის ნაცვალს და დაუწყა მტკიცება, გურიაში იგივე მოძრაობაა, როგორც მთელ რუსეთში და ამ მომენტში, როცა იმპერატორის მანიფესტი გამოცხადდა, როცა სახალხო

წარმომადგენლობის მოწვევის დღე მოახლოვდა, უფრო ადვილია ხალხის დაშოშმინება მშვიდობიანის გზითაო, ბოლოს, მეფის ნაცვალის დათანხმდა და გამოუცხადა დეპუტაციას: ჯარების უკან გამობრუნება შეუძლებელია, მაგრამ მე განკარგულებას მოვახდენ, რომ ისინი სამტრედიისში გააჩერონ; გავგზავნი გურიაში გენ. მალაშას, თქვენი წარმომადგენლებიც გაჰყვინ მას და კიდევ ერთხელ ვცდი გურულ ხალხის დამშვიდებასო.

რამდენიმე დღის შემდეგ მეფის ნაცვალს ვორონცოვ-დაშკოვს მეორე დეპუტაციაც წარუდგა იმავე თხოვნით: ახლო-მახლო სოფლების გლეხები იოსებ იმედაშვილისა და დავით ნახუცრიშვილის მეთაურობით. ვორონცოვ-დაშკოვმა ამათ უთხრა: დამშვიდდით, გურიაში ხალხის სისხლი არ დაიღვრება, ამის ბრძანება უკვე გავეცი და ყოველ ღონეს ვიხმარ საქმე მშვიდობიანად გათავდესო.

მართლაც, ცოტა ხნით გურია მოასვენეს ნოემბერში და დეკემბრებში იქ შედარებით სიწყნარე სუფევდა. მაგრამ, შემდეგ წელს, 1906-ში გურიის მინც ხვდა ალიხანოვის რაზმების არაჩვეულებრივი თარეში. გურიის მაგივრად—გავგზავნილმა „დამსჯელმა რაზმებმა“ ჯავრი იმერეთსა და სამეგრელოზე იყარეს. ჩვენი დროის ალა-მაჰმადხანი. გენერალი ალიხანოვი არაფერს ზოგავდა და ცეცხლში გახვია მთელი მხარე. ტფილისში კანტი-კუნტად მოდიოდა საზარელი ამბები: გადასწვეს ზესტაფონი, გადასწვეს სამტრედია, ცეცხლი წაუკიდეს ქუთაისსაც. დამსჯელი რაზმები შეიჭრნენ დაბა-სოფლებში, ხდებდა ქვეყნის აოხრება, მოსახლეობის უღეტა და გაუგონარბ შეურაცყოფაო. ამ ამბებმა მთელი საქართველო ააღელვა. სატახტო ქალაქების რუსული პრესაც ალაპარაკდა.

სხვათა შორის იმ წლებში ქართულ გაზეთების წარმომადგენლები მიგვიწვიეს ქალთა ერთ წრეში, სადაც ცნობილ მაშინდელ მოღვაწე ქალის მარიამ ვახტანგის ასულ ორბელიანის თაოსნობით გადაეწყვიტათ საზღვარგარეთ საპროტესტო წერილი გაეგზავნათ ქალების სახელით. მეტად ენერგიულად და მხურვალედ დაწერილი პროტესტი იქვე წავიკითხეს. ჩვენ განზრახვა მოგუწონეთ. ქალებმა იგი ფრანგულად გადასთარგმნეს და მრავალ ქალთა ხელმოწერილი საზღვარგარეთ გაგზავნეს. იქ გაზეთებმა დაბეჭდეს და, როგორც ერთი საინტერესო ეპიზოდი გვიჩვენებს, ერთგვარი შთაბეჭდილებაც მოუხდენია. იმ დროს ინგლისის ესკადრა სადარბაზოდ უნდა მოსულიყო რუსეთში. ბალტიის ზღვაში. ამის გამო ქვედა პალატის ერთი დეპუტატი შეეკითხა მთავრობას:

— უკანასკნელ დროს რუსეთიდან მეტად ამაღლელებელი ამბებია მოდის: წაიკითხავდით აგრეთვე ქართველ ქალების მხურვალე პროტესტს საქართველოს აზრების შესახებ: მიაჩნია მთავრობას შესაძლებლად ამის შემდეგ ესკადრა გაგზავნოს სადარბაზოდ რუსეთში?

მინისტრს უპასუხნია:

— ესკადრის გაგზავნის შესახებ უკვე ცნობა გაეგზავნა რუსეთის მთავრობას და ახლა უხერხულია დარბაზობის გაუქმება.

ქალთა იმავე კრებაზე მარიამ ვახტანგის ასულმა ორბელიანისამ გადმომცა, რომ ქალებს განზრახული აქვთ მოაწყონ დაზარალებულ ხალხის დამხმარე კომიტეტი. მე მოვუწონე ეს განზრახვა, მხოლოდ ეჭვი გამოვთქვი, არ დაამტკიცებენ მეთქი ასეთ კომიტეტს. მარიამ ვახტანგის ასულმა მაცნობა, რომ პრინციპილური თანხმობა მეფის ნაცვლისა უკვე აქვს. მართლაც, ცოტა ხნის შემდეგ ასეთი კომიტეტი დაარსდა თამარ დავითის ასულის გრუზინისკაიასი და შ. ვ. ორბელიანის მეთაურობით. კომიტეტი მხნედ შეუდგა შეწირულების შეგროვებას. განსაკუთრებით გაზეთთა რედაქციების დახმარებით ფული მაშინ ბლომად შეგროვდა და უმეტეს წილად გურიაში დარიგდა. გურიაში უფრო ადრე დახმარების საქმე მოაწყო ჩვენმა მწერალმა ქალმა და მოღვაწემ ნინო ნაკაშიძისამ, რომელსაც შემოწირული ფული ეგზავნებოდა დასარიგებლად. ნინო ნაკაშიძე ამ მოღვაწეობისთვის შემდეგში დააპატიმრეს კიდევ და გურიიდან გამოაძევეს.

დარბევისა და ჟღერის გარდა დამსჯელი რაზმები დიდძალ ხალხს ატუსაღებდნენ. ამბობდნენ, ალიხანოვმა უკვე ტფილისიდან წაიღო პროსკრიპციული სია, რომელშიაც შეტანილი იყო დასავლეთ საქართველოს ბევრი ცნობილი რევოლუციონერი. სხვათა შორის, ალიხანოვმა განკარგულება გასცა დაეპატიმრებინათ გიორგი ზდუნოვიჩი და სწორედ აქ მოხდა გიორგის მოხერხებული გადაარჩენა, რომელზედაც ზემოთ მოგახსენებდით.

ზდანოვიჩის მაშინ ჰყავდა ერთი მეტად ერთგული მოსამსახურე ნასალდათარი პოლონელი. საღამოს ეს მოსამსახურე აღელვებული შევარდა გიორგის კაბინეტში და მიაძახა:

— გიორგი ფელიქსოვიჩ! ჩვენ სახლს ყაზახები და პოლიციელები მოადგნენ, თავს უშველეთ! გიორგი უკანა კარებისაკენ გაიქცა, რათა ბაღში გასულიყო და იქედან გაქცეულიყო. მაგრამ დაინახა, რომ ყაზახებს მოეწოთ, ღობე შეეტეხათ და ბაღში შედიოდნენ. მაშინ გიორგი დაბრუნდა თავის საწოლ ოთახში და ლოგინში ჩაწვა.

საბნები გადაიფარა ისე, რომ ზევიდან დაგეხედათ, იფიქრებდით, გაუშლელი ლოგინიაო. მოსამსახურეს უთხრა, მიიღე და უთხარი, რომ მე დღეს დილით სოფელში წავედიო. მოსამსახურე გაიქცა შემოსასვლელ კარებისაკენ, სადაც უკვე ძალზე ზარს რეკდენ. გაულო კარი და ოფიცერის შეკითხვაზე, სახლშია თუ არა ზღანოვიჩიო, უპასუხა: *Никак нет, Ваше благородие. Они сегодня утром уехали в деревню.* ოფიცერი ყაზახებით ოთახში შევიდა. ყველა ოთახი დაბნელებული იყო, მარტო სასადილო ოთახში მაგიდაზე იდგა სასათური. ოფიცერმა უბრძანა მოსამსახურეს, ოთახები მაჩვენეო. მანაც აიღო ხელში სანათური და გაუძღვა წინ ოფიცერს: შეიყვანა ჯერ კაბინეტში, მერე ზალაში, ბოლოს მიიყვანა საწოლ ოთახთან. გააღო კარი და სანათურით შეანათა, ოფიცერმა შეიხედა ოთახში, მოტრიალდა, დაბრუნდა კაბინეტში და შეუღდა ოქმის წერას. შეეკითხა მოსამსახურეს სად, რომელ სოფელში წავიდაო. *He могу знать, ваше благородие!*

ოფიცერმა ხელი მოაწერინა მოსამსახურეს ოქმზე და თავის ამალით სახლიდან წავიდა. ამ სასწაულებრივ გადარჩენის შემდეგ გიორგი დაუყოვნებლივ გაემგზავრა ერთ მახლობელ სოფელში. იქიდან ტფილისს ჩამოვიდა და თვეზე მეტი არალეგალურად ცხოვრობდა. ნიკო რევაზისძის ერისთავის დახმარებით და სულთან-კრიმ-გირეის შუამდგომლობით მეფის ნაცვალმა აპრილში განკარგულება გასცა, მარგანეცის საბჭოს თავმჯდომარე გიორგი ზღანოვიჩი განთავისუფლებულია დევნისაგანო.

ჩვენი გაზეთი დაწვრილებით ბეჭდავდა დასავლეთ საქართველოს აკლემბის ამბებს. ერთ დღეს რედაქციაში მოულოდნელად მოგვივიდა ტფილისის გენერალ-გუბერნატორის ტიმოფევისგან უცნაური წინადადება:

„ქართულ გაზეთს „ცნობის ფურცელში“ არა ერთხელ დაბეჭდილა ქუთაისის გუბერნიიდან ისეთი წერალები და კორესპონდენციები, რომლებითაც რედაქცია ცდილობს აღნიშნოს იქ მყოფი ჯარის უწყსო მოქმედება. თუმცა რედაქტორი უკვე გავაფრთხილე, ყურადღებით მოპყრობოდა თანამშრომელთა მიერ მიწოდებულ ამბებს, გაზეთის ერთს უკანასკნელ ნომერში მაინც მოთავსებულ იქმნა კორესპონდენცია იმერეთიდან. ამ კორესპონდენციაში გაზეთი ათას რამეს აბრალებს ჯარს: სახლების ცეცხლის წაკიდებას, მკვლევლობას, ქალების გაუპატიურებას და სხვას. ყველა ამის გამო მე, ტფილისის გუბერნატორი წინადადებას ვაძლევ „ცნ. ფურცლის“ რედაქტორს,

შვიდი დღის განმავლობაში წარმოადგინოს დაურღვეველი საბუთები იმისა, რომ ამ შენიშვნაში დაბეჭდილი ამბები ნამდვილად მოხდა და არაა მოგონილი კორესპონდენტის მიერ. ამასთან ვაფრთხილებ რედაქტორს, თუ ამ ვადის განმავლობაში არ წარმოადგინა დამამტკიცებელი საბუთები, გაზეთი „ცნ. ფურცელი“ დაიკეტებაო“.

ამგვარმა აზრგვეულებრივმა წინადადებამ ძალიან გაგვაკვირვა და ქალაქში სენსაციაც გამოიწვია. რედაქციაში ბევრი მოდიოდა ამბის გასაგებად. მახსოვს, მოვიდნენ ს.-დემოკრატები და მუშები, „შეგვეკითხნენ, — რას აპირებთო.

ჩვენ ვუთხარით:

— პასუხის გაცემას ვაპირებთ და თაღარიგსაც უკვე შევუდექით. მართლაც იმავე დღეს ვაფრინეთ კაცი ქუთაისში და შევეუთვალეთ ქუთაისის კომიტეტს და ჩვენს იქაურ კორესპონდენტებს — პეტრე ყიფიანს და დ. ავალიანს სამი ოთხი დღის განმავლობაში შეეკრიბათ რაიმე ოფიციალური დოკუმენტები, ოქმები ან განკარგულებები — და ჩვენთვის საჩქაროდ გამოეგზავნათ. ხუთი დღის შემდეგ მართლაც მოგვივიდა ცოტაოდენა საინტერესო დოკუმენტი, და 24 მარტისათვის მე შევუდექი გაზეთის სათანადო ნომრის დამზადებას გენგუბერნატორის საპასუხოდ. ნომერი იწყებოდა მოწინავე წერილით ამ სათაურით „დაურღვეველი საბუთები“

მე ვწერდი: უწინარეს ყოვლისა, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ თავი დამნაშავედ არ მიგვაჩნია. ჩვენ ჩვენს მოვალეობას ვასრულებდით და ვასრულებთ ისე, როგორც გვესმის პრესის დანიშნულება. ჩვენ არ შეგვეძლო გაეჩუმებულიყავით, როცა ქვეყანა აიკლეს და ხალხი ააწიოკეს, როცა მთელი დასავლეთი საქართველო და აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი გაუგონარ ტანჯვა-ვაებაში ჩააგდეს. პირიქით, ჩვენ დავაშავეთ ხალხის წინაშე, რომ უფრო მედგრად და უფრო გაბედულად ვერ დავიცავით დატანჯული სამშობლო მხარე. მაგრამ ჩვენმა მკითხველებმა იციან ის „საპატიო მიზეზები“, რომელნიც ხელ-ფეხს გვიბორკავდნენ და გვიშლიდნენ უფრო ნათლად გამოგვემტლავნებია მძვინვარე „დამსჯელების“ მოქმედება. ბ-ნი ტფილისის გენ.-გუბერნატორი მოითხოვს ჩვენგან „დაურღვეველ საბუთებს“ ამ საშინელებისას. რაღა საბუთებია იქ საჭირო, სადაც ქვანიც კი ლაღდებენ. ვინც თავის თავს შრომას მიაყენებს და დასავლეთ საქართველოსაკენ გაემგზავრება, ვაგონიდან გამოსვლაც არ დასჭირდება — ისედაც დაინახავს „დაურღვეველ საბუთებს“. ხაშურიდან დაწყებული შავ ზღვამდე საშინელი ნანგრევები უტყუარად მოწმობენ იმ „გმირობას“, რომლის მეოხებით მუდამ აყვავებული მხარე მიწასთანაა

გასწორებული. დედამიწა ხალხის ცრემლითა და სისხლითაა გაჟღენთილი. ჩვენ, ჩვენს ერს ეს საბუთები არ სჭირია: მან ყველაფერი გადმოსცა და თვითონ, ყველაფერი თავის თვალთ ნახა, ყველა დამნაშავეს იცნობს და არასოდეს არ დაივიწყებს.

მაგრამ ბ-ნ გენ.-გუბერნატორს არ სჯერა, რომ ასეთ ფაქტებს ადგილი ჰქონდა. არა სჯერა, რომ ამის ჩამდენი ჯარი ყოფილიყოს: მას გაზეთების არაფერი სწამს და სხვა საბუთები უნდა. როგორც ოფიციალური პირი, ის ოფიციალურ წყაროებს ენდობა და ამიტომაც, თანახმად გენ.-ალხანოვის ოფიციალურის დებულებისა, უარყოფს ჩვენს ცნობებსა და ბრალდებებს და მოითხოვს „დაურღვეველ საბუთებს“.

კანონით, ლოლიკით; სამართლით (რითაც გინდათ) ამგვარ შემთხვევაში საჭირო იყო ჩვენი სამართალში მიცემა. მაშინ ჩვენ შეძლება მოგვეცემოდა მრავალ მოწმეთა დახმარებით, ოფიციალურ მიწერ-მოწერისა და საბუთების მოთხოვნით, მოხვლეთა ჩვენების ჩამორთმევით და ბევრ სხვა კანონიერ ღონისძიებით სრული ჩვენი სიმართლე დაგვემტკიცებინა. მაშინ ტფ. გენ.-გუბერნატორიც დაწმუნდებოდა, ვინაა მართალი და ვინ სტყუის და მთავრობაც გაარჩევდა ნამდვილ დამნაშავეთ, თუ კი სურს მათი აღმოჩენა. მაგრამ გენ.-გუბერნატორმა არ მოისურვა სასამართლოსათვის მიმართვა და ამრიგად ჩვენ გაჭირვებულ მდგომარეობაში ჩაგვაგდო.

მართლაც, გაითვალისწინეთ ის პირობები, რომელიც გვიშლის „დაურღვეველ საბუთების“ წარმოდგენას: 1) არც ერთი მთავრობის დაწესებულება და მოხელე პირი ოფიციალურად ჩვენ საბუთებს არ გადმოგვცემს; 2) ქუთაისის გუბერნიაში და ქართლში ისეთი რეჟიმი იქნა, რომ შეუძლებელია ჩვენი კერძო გამოძიებლები თავისუფლად მივიდნენ და საბუთები შეჰკრიბონ; 3) ხალხი ისე შეშინებული და თავზარდაცემულია რეპრესიებისაგან, რომ ვერ გაჰბედავს ყოველისფრის გადმოცემას; 4) მოწმედ ვერავინ დაგვიდგება იმის შიშით, რომ მეორე დღესვე დასწვავენ და გაანადგურებენ. აქედან ცხადად სჩანს, რომ სანამ საქართველოში სამხედრო წესებია, სანამ დაზარალებულთა კარებზე ზარბაზნები სდგას, ჩვენ ხელ-ფეხ შებორაკილები ვართ და ვაგვიჭირდება გენ.-გუბერნატორის ცნობისმოყვარეობის დაკმაყოფილება. მიუხედავად ამისა, ჩვენ მაინც ვცდით და ზოგიერთ ფაქტს და საბუთებს მივაწვდით ბ-ნ. გენ.-გუბერნატორს.

მეთაურ წერილის შემდეგი წყებოდა „დაურღვეველ საბუთების“ ჩამოთვლა. პირველად აღნიშნული იყო ის ქალაქები და დაბა-სოფლები, რომლებიც დამსჯელ რაზმებმა გადასწვეს, ამაირად: 1) 1 იან-

ვარს ალიხანოვის ჯარის მოწინავე რაზმი ხაშურში მივიდა. 1 და 2 იანვარს ხაშური ნახევრად განადგურებულ და გადამწვარ იქნა; დუქნები და ბევრი კერძო სახლი გაძარცვეს; 2) 7 იანვარს გადასწვეს ხარაგაოლის უმეტესი ნაწილი და სხვა. სულ ჩამოთვლილი იყო 20 გადამწვარი და გაძარცული დაბა-სოფელი. ამას არავითარი ოფიციალური დოკუმენტებით დამტკიცება აღარ უნდოდა, ვინაიდან თვით ნანგრევები ლალადებდნენ.

ამის შემდეგ იწყება ოფიციალური წყაროების ჩამოთვლა, ამნაირად: ქუთაისის პოლიცემისტრის რაპორტი გუბერნატორის სახელზე № 386. 1 თებერვალი 1906 წელი. „27 იანვარს ღამით ყაზახებმა გაძარცვეს, დაანგრეს და კლიტეები დაჰგლიჯეს შემდეგ პირთა მალაზიებსა და დუქნებს“ ჩამოთვლილია 36 მალაზია, დუქანი და კერძო სახლი, რომელთა პატრონებს რამდენიმე ასი ათასი მანეთის ზარალი მიაყენეს. ამ რაპორტს მიჰყვება 12 ამგვარივე რაპორტი ქუთაისის პოლიცემისტრის, ქუთაისის, მაზრის უფროსის, შორაპნის მაზრის უფროსის, სენაკის მაზრის უფროსის და სხვათა.

შემდეგ დაბეჭდილია ქუთაისის ადმინისტრაციის მიწერილობები პროკურორის და გამომძიებლის სახელზე, რომლებშიაც ავრეთვე აღნიშნულია აკლების და გაძარცვის ამბები.

შემდეგ მიდის საბუთები თვით დაზარალებულთა და მოწმეთა ხელმოწერილები, ამნაირად: „შორაპნის მაზრის სოფელ დურევში ღამე ყაზახები თავს დაეცნენ ამ სოფლის მცხოვრებს მათე ხარშალაძეს, აწამეს თვით მათე. მხოლოდ იმის მეზობლის 13 წლის ქალი გააუპატიურეს. მეორე დღეს დატანჯული ქალი სოფელ კორბოულში წაიყვანეს ფერშალთან საექიმოდ. ამ ამბავს ვამოწმებთ (რამდენიმე ხელის მოწერა) და სხვა სულ ამგვარი საბუთი ხუთმეტამდე.

შემდეგ მოყვანილი გვაქვს დებუშები და წერილები, რომელთა ავტორები აცხადებენ, მზად ვართ, თუ საჭიროება მოითხოვს, დავამოწმოთ მრავალი საზიზლარი ამბავი, რომელიც დამსჯელმა რაზმებმა დასავლეთ საქართველოში ჩაიდინესო. მოგვყავს აქ ორი დებუშა: პირველი მოგვივიდა მოსკოვიდან ცნობილ კავკასიელ ჟურნალისტის ორესტ სიოვინის აგან: „ეს არის ეხლა წავიკითხე დებუშები, მუქარა, რომელითაც ტფ. გენ-გუბერნატორს მიუმართავს „ცნობის ფურცლისათვის“. ვამოწმებ, მე თვითონ ადგილობრივ, დასავლეთ საქართველოში დავრწმუნდი, რომ ცეცხლის წაკიდება, ძარცვა-გლეჯა და ხალხის ხოცვა ხაშურიდან ქუთაისამდე, სულ ჯარის მოქმედებაა“.

შემდეგ ჩემ წერილში მოყვანილია ოფიციალური ამონაწერი თავად-ახაურთა საგანგებო კრების ოქმიდან და ქუთაისის საქალაქო

საბჭოს სხდომის ოქმიდანაც ამავე აკლებისა და ძარცვა-გლეჯის შესახებ.

ერთი სიტყვით, გაზეთის მთელი ნომერი (10 გვერდი) დაქერილია საკმაო რიცხვის საბუთებით, რომელთაც ერთხელ კიდევ გადაშალეს საზარელი სურათი. დასავლეთ საქართველოს მაშინდელი აკლებისა. მთელი ნომერი ჩვენმა თანამშრომელმა შიო ჩიტაძემ რუსულად გადათარგმნა და პართენ გოთუას გადავცით „ვოზროჟდენიაში“ დასაბეჭდად, რადგან გვეშინოდა, რომ ჩვენი გაზეთი იმ ღამესვე არ დაეკეტათ. მეორე დღეს ეს ნომერი სათანადო მიმართვით ჩვენმა რედაქტორმა ალ. ჯაბაძემ გენერალ ტიმოფეევს ჩააბარა.

იმ ღამესვე ჩვენი რედაქცია გაჩხრიკეს. ბევრი ხელნაწერი წავგართვეს და გამოგვიცხადეს, რომ გაზეთი დაკეტილია. გენერალ-გუბერნატორმა მოწოდებაში აღნიშნულ მუქარას გადააქარბა კიდევ: რედაქტორ ალ. ჯაბაძეს აეკრძალა ქალ. ტფილისში და ტფ. მაზრაში ცხოვრება სამხედრო წესების მოხსნამდე.

ქართველთა გამომცემელმა წიგნების ამხანაგობამ ამის შემდეგ სხვადასხვა მოსაზრების ძალით უარი სთქვა გაზეთის გამოცემის გაგრძელებაზე. მაშინ ჩვენი პარტიის მთავარმა კომიტეტმა დაადგინა თავის ხარჯით გამოეცა „ცნ. ფურცლის“ მაგიერ გაზეთი. რამდენიმე დღის შემდეგ გამოვიდა კიდევ გაზეთი „შრომა“ ჯერ ალ. დიასამიძის და შემდეგ გრიგოლ რცხილაძის რედაქტორობით და გამომცემლობით.

ზემოთ დამავიწყდა მეთქვა, რომ გენერალმა ალიხანოვმა აქუთაისში შესვლის დროს, თავის ადგილებიდან მოხსნა გუბერნატორი სტაროსელსკი და ვიცე-გუბერნატორი ალ. ყიფშიძე. ჟანდარმების თანხლებით ისინი ტფილისში გამოისტუმრა.

ერთ კვირა დღეს ჩვენი ალექსანდრე ყიფშიძე რედაქციაში შემოვიდა ჩვეულებრივის ხმამაღალი ქაქანით:

— გიორგი ლასხიშვილო, ჩემი ხელით დაგაღრჩობ. ეს რა ხათბალაში გამხვიე... თუ სულელი არ ვიყავი, — ფედერალისტებისაგან ვიცე-გუბერნატორობა როგორ მივიღე!

ჩვენ დავამშვიდეთ ალექსანდრე.

— მოიცა კაცო, აი, მალე კადეტების სამინისტრო შესდგება, მაშინ გუბერნატორობასაც შემოგთავაზებენ.

„შრომამ“ ისევ განაგრძო დაწვრილებით დასავლეთ საქართველოზე წერა, შემდეგ სოც.-რევოლუციონერების რაღაც მოწოდება დაბეჭდნ. ყველა ამის გამო გაზეთი მალე დაგვიხურეს და გრიგოლ

რ ცხილადე პასუხისგებაში მისცეს. აქვე აღენიშნავეთ, რომ იგი სასამართლოს სხვადასხვა ინსტანციებში სამჯერ გაასამართლეს და მხოლოდ 1909 წელს გაათავეს მისი საქმე: ერთი წლით დატუსაღება მიუსაჯეს.

„შრომის“ შემდეგ გამოვიდა „ისარი“, მერე „ამირანი“, „დროება“ და სხვა გაზეთების, სახელები არც კი მახსოვს.

მალე გაზეთისთვის კომიტეტმა საკუთარი სტამბაც შეიძინა, რომელიც რედაქციასთან ერთად მოვათავსეთ ელისაბედის (ახლაკლარა ცეტკინის) ქუჩის ბოლოში, მილოვის სახლში. ამ სტამბის შექმნაში ჩვენი პარტიის სამხედრო ორგანიზაცია დაგვეხმარა.

ერთხელ სამხედრო ორგანიზაციამ მთავარ კომიტეტში წინადადება შემოიტანა დუშეთის ხაზინის ექსპროპრიაციის შესახებ. კომიტეტმა განიხილა ეს წინადადება და უარი სთქვა—პარტია ამ საქმეს ვერ იკისრებსო.

იყო მაგალითები, რომ ამგვარ ექსპროპრიაციებს იმ დროში უწყესობა და დეზორგანიზაცია შეჰქონდა უფრო მეტ დისციპლინის მქონე პარტიებში, ვიდრე ჩვენი პარტია იყო. მაგალითად, პოლონეთის პ. პ. ს.-ის პარტიაში ერთმა ექსპროპრიაციამ მთელი აურზაური და არევ-დარევა გამოიწვია. გარდა ამისა, იყო შემთხვევა, როცა ხაზინიდან წაღებული ფული მთავრობამ აღვილობრივ მოსახლეობას გადაახდევინა. კომიტეტის უარის შემდეგ ჩვენმა სამხედრო ორგანიზაციამ მაინც მოაწყო დუშეთის ხაზინის ექსპროპრიაცია კერძოდ თავის ნებითა და პასუხისმგებლობით. ეს საქმე კარგად ჰქონდათ განზრახული, კარგი გეგმა ჰქონდათ შემუშავებული. დუშეთის აღვილობრივ კომანდის უფროსის სახელზე დამზადებულ იქნა მთავარ სამხედრო შტაბის მოწერილობა იმის შესახებ, რომ დუშეთის ხაზინის დარაჯობა აღვილობრივ კომანდის მაგიერ უნდა ჩაჰბარდეს. ტფილისიდან საგანგებოდ გამოგზავნილ რაზმს. ღამე თორმეტიოდღე ახალგაზრდა ყმაწვალი, ზოგი ჩვენი პარტიისა, ზოგი უპარტიო სათანადო სამხედრო ტანისამოსში გამოწყობილი და თოფებით შეიარაღებული დუშეთს მივიდა და ხაზინის სადარაჯო რაზმის უფროსს გადასცა მთავარ შტაბის ხემოხსენებული ყალბი მოწერილობა. როცა სადარაჯო რაზმი მოიხსნა და წავიდა, ჩვენები შევიდენ ხაზინაში, ხელფები შეუკრეს იქვე მცხოვრებ ორ მსახურს, ყუთებიდან ამოიღეს 300 ათას მანეთზე მეტი ფული და წინაღვე დამზადებულ ფურგონით საჩქაროდ მცხეთისაკენ გასწიეს, მაგრამ ამ კარგად განზრახულსა და აღსრულებულ საქმეს ბოლო მაინც ცუდი აღმოაჩნდა: აღმინისტრაციამ კვალს მიაგნო და დააპატიმრა ერთი თუ ორი უპარტიო

მონაწილე, რომელთა ჩვენებით საქმე გამომჟღავნდა. დააპატიმრეს ამ საქმის ორგანიზატორები შტაბს-კაპიტანი იოსებ გედევანი-შვილი და ოფიცერი ლადო ცაგარელი. დააპატიმრეს აგრეთვე ექსპროპრიაციის უშუალო მონაწილენი პარტიის წევრები ვ. თაქ-თაქი შვილი, ივ. ციმაკურიძე და სხვები. რამდენიმე კაცმა თავს უშველა საზღვარგარეთ გაქცევით, მათ შორის ძმებმა კერესელიძეებმა.

მთავრობამ შვეიცარიას მოსთხოვა ამათი გაცემა, მაგრამ შვეიცარიის სასამართლოს გაეგზავნა ჩვენი პარტიის მოწმობა, რომ ექსპროპრიაცია პოლიტიკურის მიზნით იყო მოხდენილი და შვეიცარიის მთავრობამ უარპყო რუსეთის შუამდგომლობა კერესელიძეების გაცემის შესახებ. დანარჩენები შემდეგ წელს გასამართლებულნი იყვნენ: გედევანიშვილს და ცაგარელს ჩამოერთვათ სამხედრო ღირსება და ორ-ორი წლით ციხე მიესაჯათ, ახალგაზრდები: თაქ-თაქი შვილი, ციმაკურიძე და სხვანი კატორღაში გაიგზავნენ. წამოღებულ ფულიდან ნაწილი მცხეთაში გატაცების დროს გზაში დაეკარგათ, ნაწილი მონაწილეებს დაურიგდა, დანარჩენი სამხედრო ორგანიზაციამ გაუნაწილა ტფილისის და ქუთაისის კომიტეტებს და თავის საჭიროებასაც მოახმარა.

აი, ამ ფულით შეიძინა მთავარმა კომიტეტმა საკუთარი სტამბა, რომელშიაც იბეჭდებოდა გაზეთები და პარტიის სხვადასხვა გამოცემები.

პირველი პოლიტიკური არჩევნები რუსეთში და ჩვენ-
ში.— პირველი სათათბირო. ბახი ნიკო ნიკოლაძესთან
და ილია ქავჭავაძესთან.— განხეთქილება ჩვენს პარ-
ტიაში.— შიო ჩიტაძის ბარბაროსულად მოკვლა.— მეო-
რე პოლიტიკური არჩევნები.— ვარლამ ჩერქეზიშვი-
ლი.— ფერეიდანელ ქართველების ჩამოსვლა.— კონფე-
რენციაფინლანდიაში

დაიწყო რუსეთში პირველი პოლიტიკური არჩევნები პირველ
პარლამენტისთვის.

არჩევნების მოახლოებისას სოციალისტურ და სარევოლუციო
პარტიებში კამათი გაჩაღდა იმის შესახებ— მიეღოთ ამ პარტიებს მო-
ნაწილეობა საპარლამენტო არჩევნებში, თუ არა. სრულიად ბუნებ-
რივია, რომ სარევოლუციო პარტიებში ბოიკოტისადმი განწყობი-
ლება სუფევდა. რევოლუციის საბოლოო მიზნები მიღწეული არ იყო,
ყოველ შემთხვევაში გამარჯვება სრული არ იყო თვითმპყრობელო-
ბაზე, ხოლო საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება თი-
თქო მოასწავებდა, რომ მეტროლნი შეურიგდენ რევოლუციის დას-
რულების აზრსა. კამათის დაწყებისას ბოიკოტისტები თითქოს იმარ-
ჯვებდენ, მაგრამ მალე გამოირკვა, რომ უმრავლესობა მონაწილეო-
ბის მომხრე იყო. ამათი არგუმენტაცია მარტივი იყო და მართალიც:
საპარლამენტო არჩევნებში მონაწილეობის მიღება სრულიადაც არ
ნიშნავს იმას, რომ ჩვენ ხელს ვიღებთ რევოლუციის განგრძობაზე.
პირიქით, საშუალება გვეძლევა არჩევნებში ავტოკრატიით პროპაგანდა
გავწიოთ, ხოლო საპარლამენტო ტრიბუნა უძლავრესი იარაღი იქ-
ნება სარევოლუციო პარტიების ხელში ბრძოლის განსაგრძობადაო.

ყველაზე უფრო გვიან ბოიკოტზე ხელი ჩვენმა პარტიამ აიღო.
საქმე ისაა, რომ იმხანად ჩვენ საკმაოდ ძლიერი მემარცხენე ფრთა
გვყავდა, რომელშიაც, სხვათა შორის, მოიკალათა რამდენიმე „თა-
ნამგრძობმა“ ანარქისტმაც. აი, ამ ფრთის ზეგავლენით ჩვენ პარ-
ტიაში მძლავრი ბოიკოტისტური განწყობილება სუფევდა. როცა სა-
კითხი რაიონების კრებებზე დადგა, უმრავლესობამ ბოიკოტი გადას-
წყვიტა და მთავარი კომიტეტიც ჯერ აშას დაემორჩილა, მაგრამ შემ-
დეგ გადასწყვიტა ფედერალურ საბჭოს მოწვევა და ამ საკითხის იქ
გადაწყვეტა. იმ დროს ჩვენ გვქონდა ასეთი დაწესებულება: ფედე-
რალურ საბჭოს შეადგენდა ყველა საქალაქო და სამაზრო კომიტე-

ტების თითო წარმომადგენელი და მთავარ კომიტეტის სამი წევრი. ამ საბჭომ ხმის უმეტესობით უარჰყო ბოიკოტის ტაქტიკა, მაგრამ ამასობაში დრო გავიდა, უკვე ზოგან პირველ საფეხურის არჩევნებაც დაიწყო და სოფელმა გორის მაზრაში, რომელიც ჩვენი გავლენის სფეროში იყო, არჩევნებზე უარი სთქვა. ამრიგად ჩვენი პარტია დაგვიანებით შევიდა საარჩევნო კამპანიაში. მიუხედავად ამისა, ჩვენ შაინც თვალსაჩინო როლი ვითამაშეთ ამ პირველ საპარლამენტო არჩევნებში. რასაკვირველია, ჩვენ არ შეგვეძლო დიდი მეტოქეობა გავვეწია უძლიერეს ს.-დ. პარტიისთვის, მაგრამ მათ შემდეგ ამომრჩეველთა მეტი რიცხვი ჩვენი იყო. მაგალითად, ქუთაისის გუბერნიაში სულ იქმნა არჩეული 42 ამომრჩეველი, რომელთაც საბოლოოდ უნდა აერჩიათ დეპუტატები. ამ 42 კაცსში, ს.-დ. იყო 22, ს.-ფ. 16 და კადეტი 4.

ტფილისში ჩვენი პარტია საარჩევნო შეთანხმებებით შეეკრა რადიკალების და ქართველ ავტონომისტების პარტიებს. შეთანხმების ლოზუნგი იყო—ტაქტიკური საარჩევნო ბლოკი იმ პარტიებთან, რომელნიც აღიარებენ დამფუძნებელ კრების მოწვევის საჭიროებას და მხარს უჭერენ ფართო ადგილობრივ პოლიტიკურ თვითმართველობას. ტფილისში ჩვენ სასტიკად დავმარცხდით. ვერც ერთ საარჩევნო ნაწილში ამომრჩევლები ვერ გავიყვანეთ, მხოლოდ საგუბერნიო ამომრჩეველთა შორის გვეყავდა საკმაო რიცხვი. ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში სოც.-დემოკრატებმა გაიმარჯვეს: ყველა დეპუტატი ამ პარტიას ეკუთნოდა. ტფ. საგუბერნიო კურიაში ერთი ჩვენი პარტიის წევრი მოჰყვა, სახელდობრ იოსებ ბარათაშვილი, რომელიც დეპუტატადაც გავიდა. ბათუმის საარჩევნო ოლქიდან გავიდა კადეტი პროკოფი შარვაშიძე, დანარჩენები ჩვენი ქვეყნიდან პირველ სახელმწიფო სათათბიროში ს.-დემოკრატები გავიდნენ.

საერთოდ ამიერ-კავკასიაში არჩევნები შეგვიანებით მოხდა. პეტერბურგში სათათბირო უკვე გაიხსნა, ჯოცა ჩვენში არჩევნებზე გრძელდებოდა. უკვე სეფე-სიტყვა წარმოთქმული იყო და სათათბირო ამზადებდა პასუხს. რასაკვირველია ამ პასუხში უნდა ყოფილიყო მოთხოვნები განაპირა ქვეყნების შესახებ და ჩვენი საზოგადოება ძალიან სწუხდა, რომ საქართველოს დეპუტატები ჯერ პეტერბურგში არ იყვნენ და თავის სიტყვას ვერ მიუმატებდნენ სხვების მოთხოვნებს. პოლონელები და სხვა ერები ავტონომიაზე ლაპარაკობდნენ, სათათბიროში დიდძალი მომხრე იყო ავტონომიისა, ცნობილ დეპუტატების ლედნიცკის და კუხმინ-კარაგაფვის მეთაურობით

დაარსებულ იქმნა ჩმათი განსაკუთრებული ბიუროც, რომელშიაც მონაწილეობის მისაღებად მიწვეული იქმნა აგრეთვე ილია ჭავჭავაძე.

ყველას ახსოვს, რა ბედი ეწია პირველ სათათბიროს. ჯერ სანამდი ის შეიკრიბებოდა თვითმპყრობელმა ბიუროკრატებმა ვიტტეს სამინისტრო გადააყენა და პრემიერობა დახაფსებულ გორემიკინს ჩააბარა. ამით ძველმა რეჟიმმა სავსებით ცხადჰყო, რომ იგი არაერთარ ანგარიშს არ უწევდა სახელმწიფო სათათბიროს, რომლის უდიდესი ნაწილი კონსტიტუციის მომხრე იყო. დაიწყო ბრძოლა ძველ რეჟიმსა და პირველ პარლამენტს შორის და სამი თვის შემდეგ, როგორც იცით, პარლამენტი გარეკეს და დაიწყო სასტიკი რეაქციის ხანა: დაარსდა სამხედრო-საველე სასამართლოები, დაიწყო მეზრძოლ ხალხის ხვრეტა, ამოძრავდა ხულიგნობა, შეიზღუდა კრებების და პრესის თავისუფლება და სხვა. ამ რეაქციონურ პოლიტიკეს ხელმძღვანელობდა სტოლიპინს ჩააბარეს.

გარეკილი დეპუტატები ფინლანდიის ქალაქ ვიბორგში შეგროვდნენ და იქ გამოსცეს ცნობილი მოწოდება რუსეთისადმი, სადაც იწვევდნენ ხალხს: გადასახადს ნუ გადიხდი, სამხედრო ბეგარას ნუ მოიხდი, წინააღმდეგობა გაუწიე მთავრობას იმ დრომდე, სანამ დამფუძნებელი კრება არ იქნება მიწვეულიო. ამ მოწოდებისათვის ყველა დეპუტატი, ვინც ხელი მოაწერა, პასუხისგებაში იყო მიცემული და სამ-სამი თვით ყველანი ციხეში ჩასვეს, მათ შორის ჩვენი დეპუტატი ი. ბარათაშვილიც. სამწუხაროდ, ვიბორგის მოწოდებას დიდი არაფერი გავლენა მოუხდენია ხალხზე.

ამის გამო მახსოვს ერთი საინტერესო შეხვედრა და ბაასი უფრო ადრე, ვიდრე სახელმწიფო სათათბიროს დაითხოვდნენ, მომიხდა ნიკო ნიკოლაძესთან მზავრობა ტფილისიდან ქუთაისამდე. ნიკო ნიკოლაძე უკმაყოფილო იყო პირველ სათათბიროსი და იწინასწარმეტყველა კიდევ მისი ბედი, დაახლოებით ნიკომ შემდეგის სიტყვა:

— სახელმწიფო სათათბიროში ბევრი გამოჩენილი ინტელიგენტი, მეცნიერი, ორატორი და საზოგადო მოღვაწე, მაგრამ საუბედუროდ სახელმწიფო მოღვაწე ძლიერ ცოტა არის. მათ სრულიად ალლო ვერ აუღეს მომენტს და იმითი არ დაუწყიათ საქმე, რითაც უნდა დაეწყათ. კადეტების წარმომადგენელს, რომელიც პირველად ავიდა საპარლამენტო ტრიბუნაზე, პირველი სიტყვა ამნისტიის შესახებ კი არ უნდა ეთქვა, ეს მემარცხენეებს უფრო შეეფერებოდათ და კადეტები მხარს დაუჭერდნენ; კადეტების პირველი სიტყვა ომს უნდა

შეხებოდა. მთელი რუსეთი საგონებელში იყო ჩავარდნილი დამარცხების გამო; მთელი რუსეთი მწვავე სირცხვილს განიცდიდა იმის გამო, რომ უზარმაზარი რუსეთი პატარა გაბონიამ სასტიკად დაამარცხა. პარლამენტის ხელმძღვანელ პარტიას უნდა ესარგებლა ამით და მოეთხოვა საპარლამენტო კომისიის დანიშვნა იმ მიზეზების გამოსარკვევად, რომელთაც ასეთ სირცხვილში ჩააგდეს რუსეთი და იმ დამნაშავეთა მოსაძებნად, რომელთა ბოროტმოქმედების წყალობით რუსეთის უძლიერესმა ჯარმა ორი წლის განმავლობაში ერთი გამარჯვებაც კი ვერ იგემა. კადეტების ასეთი განცხადება გამოძახილს მთელს რუსეთში იპოვიდა, მთელი ხალხის თანაგრძნობა პარლამენტის მხარეზე იქნებოდა, მთავრობაც უარს ვერ ვაბედავდა ასეთ მოთხოვნაზე და იძულებული გახდებოდა სხვა საკითხებშიაც დათმობის გზას დაედგომოდა. ამის მაგიერ სათათბირო შეუდგა სარევოლუციო აგიტაციას და უმრავლესობის თანაგრძნობა დაჰკარგა. ამ პირობებში მოსალოდნელია მთავრობამაც ბრძოლის გზა აირჩიოს და, შეიძლება სათათბიროც დაითხოვოს.

მახსოვს, ამავე საგნებზე უფრო ადრე ილია კავკავაძესთან ერთად მქონდა საუბარი. მაშინ არჩევნებიც არ იყო დასრულებული და ილიას შევეკითხე საერთოდ რუსეთის რევოლუციისაზე.

ილია იმ აზრის იყო, რომ რუსეთის რევოლუციის მამოძრავებელი ძალა—აგრარული საკითხია. ქვეყნის უმრავლესობა გლეხობა არის, სოქვა ილიამ. ამაზეა დაყრდნობილი სახელმწიფოს კეთილდღეობა, და სწორედ ეს წოდებაა ცუდყოფაში ჩაყენებული. რუსეთში დიდია გლეხთა მიწათმფლობელობის კრიზისი და აი, ამ მხარეს უნდა მიექცეს მთავარი ყურადღება. რუსეთის თავისებური ისტორიისა და კულტურის მქონეა. არ ვფიქრობ, რომ ის წავიდეს დასავლეთ ევროპის ჩვეულებრივი გზით. მისი განმათავისუფლებელი მოძრაობა შეიძლება საშინელ სტიქიურ „ბუნტად“ გადაიქცეს და გლეხთა ამოძრავებულმა ძალამ ქვა-ქვაზედაც არ დასტოვოს. ამ ცეცხლს მორიდება უნდა. პარტიებმაც, მთავრობამაც ანგარიში უნდა გაუწიონ ამას და რევოლუციის გაღრმავების მაგიერ დაუყოვნებლივ შეუდგნენ აგრარულ პრობლემის მშვიდობიანის გზით მოწესრიგებასაო.

საზოგადოდ ილია პესიმისტურად იყო განწყობილი და არაფერ კარგს არ მოელოდა რუსეთის რევოლუციისაგან.

* * *

1906 წლის მეორე ნახევარში უნდა მომხდარიყო ჩვენი პარტიისათვის მეტად დიდმნიშვნელოვანი კონფერენცია. უნდა მიგველო და

საბოლოოდ დაგვემტკიცებინა პარტიის პროგრამა. ამ პროგრამის შედგენა და დასაბუთება, თანახმად უენევის კონგრესის რეზოლუციისა და პირველი პროგრამისა, მინდობილი ჰქონდა მთავარ კომიტეტის წევრს გრ. რ. ცხილაძეს. ეს საქმე იმიტომ იყო დიდმნიშვნელოვანი ჩვენი პარტიისათვის, რომ იმხანად დიდ შინაურ ბრძოლასა და კრიზისს განვიცდიდით. პარტიაში სამი სხვადასხვა ფრთა გაჩნდა: მემარჯვენე ფრთა უფრო ჩვენ ეროვნულ პროგრამის მოძებრე იყო და სოციალიზმს ნაკლებ იზიარებდა; მემარცხენე ფრთა ანარქოსინდიკალიზმისაკენ მიაქანებდა პარტიას და მხოლოდ ცენტრი ადგამტკიცედ ს. ფ.-ის პირველ საფუძვლებსა და მიმართულებას. მომავალ კონფერენციაზე უნდა მომხდარიყო გადამწყვეტი ბრძოლა და პარტიის საბოლოოდ ჩამოყალიბება. ჩვენამდე მოაწია ხმამ, რომ ჩვენი პარტიის თანამგრძობი ანარქისტები კომანდო გოგელია და მიხეკო წერეთელი ჩვენ მემარცხენე ფრთასთან ერთად ძლიერი იერიშს ამზადებდნენ. მთავარ კომიტეტს სასურველად არ მიაჩნდა ანარქისტების ასეთი აქტიური ჩარევა ჩვენს პარტიულ საქმეებში, მაგრამ არავითარ ზომებს არ იღებდა. მე პირადად, კომიტეტის დაუკითხავად და ჩემის პასუხისმგებლობით გადავდგი ერთი ნაბიჯი. მოვიწადინე გოგელიასთან და წერეთელთან მოლაპარაკება. ჯერ გოგელიასთან მივედი, ავუხსენი პარტიის მდგომარეობა, ვუმტკიცებდი ჩვენი პარტიის არსებობის საჭიროებას.

— თქვენი და მიხაკოს ჩარევა მხოლოდ არეგ-დარეგას შემოიტანს საქმეში, გამოიწვევს განხეთქილებას პარტიაში. ანარქიზმის საქმეს ეს დახმარებას ვერ გაუწევს, ჩვენი პარტიის არსებობას კი განსაცდელში ჩააყენებს. ჩვენ ბევრი გვყავს მემარცხენე ახალგაზრდობა, რომელიც შეიძლება ადვილად გადაეარდეს ანარქიზმში. მე მგონია თქვენს ინტერესსაც არ უნდა შეადგენდეს ს.-ფედერალისტების პარტიის დანგრევა საქართველოში. მართალია, თქვენი ჩარევა და მემარცხენეების მოშორებაც ვერ მოსპობს ჩვენს პარტიას, მაგრამ რად გინდათ ხანგრძლივი კრიზისი გამოიწვიოთ პარტიის ცხოვრებაში. მე პირადად გთხოვთ, კონფერენციას ნუ დაესწრებით და პროგრამის თქვენს კონტრ-პროექტს (ჩვენ გვითხრეს, რომ ასეთი პროექტი მზადა გაქვთ)—კრებას ნუ წარუდგენთ მეთქი.

გოგელია მეუბნებოდა:

— ჩვენი ჩარევა პარტიას გასწმენდს, მოაშორებს უცხო ელემენტებსო და სხვა. ბოლოს მითხრა:

— თუ მიხაკო წერეთელი არ წამოვა კონფერენციაზე, მეც თავს შევიკავებ, იმას მოვლაპარაკეთო.

მიხვილ წერეთელთანაც ასეთივე საუბარი ვაგმართე. იმანაც ორჭოფი პასუხი მომცა და ბოლოს აღმოთქვა:

— თუ კომანდო არ წავა კონფერენციაზე, არც მე დავიძვრები ადგილიდანაო

იმ ხანებში, როცა სოფლად დამსჯელი რაზმები დათარგმობდნენ, ხოლო ქალაქებში გაძლიერებული პატრულებისაგან მუდმივი ჩხრეკა და დაპატიმრება იყო გახურებული, ერთობ ძნელი შეიქნა დიდი კონფერენციის მოწვევა. პეტრე ყიფიანმა ასეთი წინადადება მოგვცა:

— 29 ივნისს ჩემი დღეობაა. შეგროვდით ამ დღისთვის ჩემსას სოფელ ბეკაშში (ხაშურის ახლო) ორი-სამი დღე გაშლილი სუფრა-ვიქონიოთ და თუ ვინმე დაგვეცა თავს, დღეობა განვაგრძოთო. ეს წინადადება მივიღეთ და 29 ივნისისათვის ბეკაშში წავედით. რედაქციიდან გავემგზავრეთ სამი კაცი—გ. რ. რცხილაძე, სამსონ ფირცხალავა და მე. რედაქცია ჩავაბარეთ ილია აღლაძეს და შიო ჩიტაძეს.

29 ივნისს კონფერენცია გაიხსნა. პირველი მოხსენება გააკეთა გ. რცხილაძემ. ერთ დღეს მოუხდა პროგრამის კრებისათვის გაცნობას და დასაბუთებას. გოგელიაც და წერეთელიც კრებაზე იყვნენ, როგორც სათათბირო ხმის პატრონნი. მონაწილეობას იღებდა 28 ორგანიზაციის დელეგატი, 30 კაცზე მეტი. რცხილაძეს მოხსენების შემდეგ დაიწყო კამათი. დიდი სიტყვა წარმოსთქვა კომანდო გოგელიამ, ანარქისტულ კრიტიკის ქარ-ცეცხლში გაატარა მთავარ კომიტეტის პროგრამა; დიდი სიტყვითვე მას მხარი დაუჭირა მიხაკო წერეთელმა. ოთხ დღეში პროგრამაზე კამათი დასრულებული არ იყო, როცა ტფილისიდან საზარელი ამბავი მოვიდა. კონფერენციის თავმჯდომარედ მე ვიყავი. 5 ივლისს კრების ერთერთი მონაწილე გარედან დარბაზში შემოვიდა, მომიახლოვდა და ჩუმად მიტხრა:

— ტფილისიდან რეზო გაბაშვილი ჩამოვიდა და დაუყოვნებლივ თქვენი ნახვა უნდა დიდად საჭირო საქმეზე, აივანზე გიცდითო. თავმჯდომარეობა გადავეცი სამსონ ფირცხალავას და გარეთ გავედი. რეზო გაბაშვილი მომიახლოვდა და საშინელის აღწერებით გადმომცა:

— გუზინ ტფილისში ყუმბარა ესროლეს პოლიცემისტერს მარტინოვს. ამის შემდეგ ყაზახები შეცვივდნენ ქართულ გიმნაზიაში, მოკლეს შიო ჩიტაძე და დასჭრეს რამდენიმე მასწავლებელი.

ადვილად წარმოიდგენთ, რა შობებქდილებას მოახდენდა ჩემზე ეს მოულოდნელი, თავზარდამცემი ამბავი. ჩვენი ძვირფასი შიო, ახალგაზრდა, დაუშრეტელი ენერგიით და ცხარე ტემპერამენტით სავსე, ესოდენ ერთვული რევოლუციისა და პარტიისა, ასე უდროვოდ მოგვიკლეს, წაგვართვეს... კონფერენციამ გადასწყვიტა კრების შეჩერება და დაუყოვნებლივ ტფილისში წასვლა საყვარელ ამხანაგის დასაკრძალავად.

ერთი წელიწადი გავიდა მხოლოდ, რაც შიო კიევიდან ჩამოვიდა, სადაც ის გიმნაზიის მასწავლებლად იყო. ტფილისში დაინიშნა ქართულ გიმნაზიის გამგედ და საოცარის ენერგიით შეუდგა ამ გიმნაზიის საქმეთა გაუმჯობესებისა და რეორგანიზაციის მოხდენას. ამავე დროს დაულალავად მუშაობდა „ცნობის ფურცლის“ რედაქციაში და პარტიაში. მოკლე ხანში ამ ნიჭიერმა და ნამდვილ კეთილშობილმა ადამიანმა, საერთო სიმპატია და თანაგრძნობა დაიმსახურა ყველა წრეში. ტფილისში ჩამოსვლისას შემდეგი ამბავი დაგვახვედრეს:

4 ივლისს ქართულ გიმნაზიის მეორე სართულიდან ახალგაზრდებს ყუმბარა გადმოეგდოთ პეტრე დიდის ქუჩაზე, სადაც ამ დროს ეტლით მიდიოდა ტფილისის პოლიცემისტერი პოლკოვნიკი მარტინოვი. მარტინოვი მხოლოდ დაიჭრა ფეხში, გადმოხტა ეტლიდან და რევოლვერის სროლა დაიწყო. მოცვივდენ მეფის ნაცვლის სასახლის მოდარაჯე ყაზახთა რაზმის ჯარისკაცები, პოლიციელები; ღათ ალყა შემოართვეს გიმნაზიას, შეცვივდენ შიგ და დაიწყეს იქაურობის აკლება. როგორც შემდეგში იქ იმ დროს მყოფმა მასწავლებელმა და ჩვენი პარტიის წევრმა ხარ. ლლონტმა გვიაშობ, იმ საღამოს მასწავლებელთა თათბირი უნდა გამართულიყო. ზოგიერთი მათგანი — სერგო გორგაძე, იუსტინე აბულაძე და სხვები უკვე შეგროვილიყვნენ. შიო ჩიტაძეს თავის ოთახში ეძინა. როცა მასწავლებლებს ყუმბარისა და გიმნაზიის აკლების ხმაურობა გაეგონათ, გარეთ გამოსულიყვნენ, უკანა პატარა ეზოში. შიო ჩიტაძე ყუმბარის ხმამ გააღვიძა, გადაიხედა ფანჯარაში და მასწავლებლებს სთხოვა, ზევით ასულიყვნენ. როცა ხმაურობა გაძლიერდა და ჩიტაძის კაბინეტს მიუახლოვდა, ჩიტაძე გავიდა ამბის გასაგებად და შესაძლებელ ღონისძიებათა მისაღებად. დაუნახავს მისკენ მომავალი ყაზახები და უკითხავს:

— Что тут происходит, что вы тут делаете?

ყაზახებს მაშინვე თოფი დაუხლიათ შუბლში და განგმირული შიო იქვე წაქცეულა. მოცვივდენ სხვა ყაზახებიც, მივარდენ ლლონტს და იუსტინე აბულაძეს; დასჭრეს ისინი და უეჭველად მოჰკლავდენ.

რომ ერთი ოფიცერი არ წამოშველებოდათ. ორივენი დაატუსაღეს, დაატუსაღეს აგრეთვე სერგო გორგაძე, რომელიც კაბინეტში დამალულიყო. ამ მხეცურმა ბოროტმოქმედებამ მთელი ქალაქი შეაშფოთა. სხვადასხვა გზით შეფის ნაცვალს შეატყობინეს, რომ შიო ჩიტაძეს და მასწავლებლებს არავითარი დანაშაული არ მიუძღოდათ. ტერორისტულ აქტში, მაგრამ პოლიცია დაჟინებით იმათ სდებდა ბრალს.

7 ივლისს შიო ჩიტაძე მიხეილის საავადმყოფოდან კუეიის სასაფლაოზე გავასვენეთ. დიდძალი ხალხი მოგროვდა. იყვნენ ყველა პარტიის წარმომადგენლები წითელარშვიან გვირგვინებით. პროცესიას წინ მიუძღოდა პოლიციელთა ძლიერი რაზმი, უკან ყაზახთა ცხენოსანი რაზმები. საფლაოზე სიტყვები წარმოსთქვეს ს.-ფ., ს.-დ პარტიების წარმომადგენლებმა.

ეს ტრაგედია ამით არ დასრულებულა. შიო ჩიტაძეს ცოლად ჰყავდა უკრაინელი განათლებული ქალი, რომელსაც შიო გავიჟებით უყვარდა, ყველაფერში თანაუგრძნობდა და დახმარებას უწევდა. ამ კეთილშობილ ადამიანზე შიოს მოკვლამ ისეთი საშინელი შთაბეჭდილება მოახდინა, რომ რამდენიმე კვირის შემდეგ საწამლავი დალია და წუთისოფელს გამოესალმა, მიუხედავად იმისა, რომ ორი პატარა ბავშვი ობლად რჩებოდა. ჩვენ ეს ამბავი დაუყოვნებლივ დაწვრილებით ვაცნობეთ პეტერბურგში ოსიკო ბარათაშვილს და დანარჩენ ქართველ დეპუტატებს. ვთხოვეთ შეკითხვის შეტანა. დეპუტატებმა შეკითხვა შეიტანეს, მაგრამ სათათბირომ მთავრობის პასუხი ვერ მოისმინა: ეს მოხდა 6 ივლისს, ხოლო 8—ს სათათბირო უკვე დაითხოვეს.

გამოძიება დატუსაღებულ მასწავლებელთა შესახებ კარგა ხანს გაგრძელდა. ნამეტურ ხელს უჭერდნენ ხარლამპი ლლონტი. ამტკიცებდნენ, რომ მონაწილეობა მიიღო ყუმბარის გადაგდების საქმეში და, საერთოდ იმეორებდნენ: ქართული გიმნაზიის რევოლუციონერ მოსწავლე ახალგაზრდობის ხელმძღვანელიაო. დიდი მეცადინეობის შემდეგ მოხერხდა მათი განთავისუფლება სატუსაღოდან და გამოძიებისაგან: ესეც იმიტომ, რომ შედარებით სინიდისიერსა და გონიერ პროკურორს ჩაუვარდა ხელში საქმე. ლლონტი მაინც საეჭვოდ დარჩა პოლიციის თვალში და თვალყურს არ აშორებდნენ; ბოლოს იძულებული გახდა ბაქოში გადასულიყო მასწავლებლად.

გავიდა ზემოთაღწერილ ტრაგედიის შემდეგ ერთი თუ ორი თვე, ჩემს ოთახში ვზივარ. ვილაცამ კარი დააკაკუნა. შემოვიდა მაღალი, ახალგაზრდა ოფიცერი ბრწყინვალე გვარდიის მუნდირში გამოწყობილი. გამეცნო, შიო ჩიტაძის ცოლის ძმა ვარო.

— პეტერბურგიდან ჩამოვედი, განაგრძო მან, ჩემი უბედურადისა და სიძის ამბის გასაგებად. თქვენთან მიმასწავლეს, მითხრეს, რომ თქვენ შეგიძლიათ ამიხსნათ, რაშია აქ საქმე?

მე დაწვრილებით მოვუყევი, რაც ვიცოდი შიოს მოკვლის შესახებ. აფუხსენი, რომ იგი არაფერ შუაში იყო, რომ იმ წუთს დამშვიდებით ეძინა თავის ოთახში, მაშასადამე, არც კი იცოდა, რომ იქ ყუმბარა უნდა გაესროლა—შემდეგ დაწვრილებით გადავეცი, რა მდგომარეობა შეიქნა საზოგადოდ კავკასიაში და კერძოდ ტფილისში, როგორ დარაზმა ადმინისტრაციამ და ოფიცრობამ შავრაზმელობა, რა და რა სახის პროვოკაციები ხდება, როგორ აწიკებენ ხალხს, რამდენი უდანაშაულო მსხვერპლი შეიწირა შირინკინების, გრიანოვებისა და გაროდცოვების პოლიტიკამ.

— ეს მიბრძანეთ, ვამაწყვეტინა სიტყვა ოფიცერმა, შიო მართლა იყო სარევოლუციო პარტიის წევრი?

— იყო, ს.-ფ. პარტიის წევრი.

— აი ეს გარემოება შემიშლის ხელს დამნაშავეები მოვძებნო და ჩემი დის დამლუპველნი დავსაჯო. პირში ბურთს ჩამჩრიან,— თქვენი სიძე რევოლუციონერი იყოვო. აქ მაინც ვერაფერს მოვახერხებ, პეტერბურგში ვეცდები. თუ რამე გავაწყვე, გაცნობებთ. ჩაიწერა ჩემი მისამართი და გამომეთხოვა. ამის შემდეგ ის არც მინახავს და არავითარი ცნობა მისგან არ მიმიღია. ალბად დაარწმუნეს, რომ შიო ბარბაროსულად მოკვლის ღირსი იყო.

* * *

შიო ჩიტაძის დასაფლავების შემდეგ ისევ გაგრძელდა ჩვენი კონფერენცია. ახლა შევიკრიბეთ სოფელ რეხაში, ძველ ნაროდნიკის ასიკო ერისთავის სახლში. გაგრძელდა კამათი საპროგრამო საკითხებზე. გოგელიამ წამოაყენა თავისი კონტრ-პროექტი, რომლის დედააზრი იყო: საზოგადოებრიობა შეიძლება სახელმწიფოს გარეშე, სოციალიზმი უნდა აშენდეს არასახელმწიფოებრივ ფორმებში. ბოლოს წარმოდგენილ იქნა ორი რეზოლუცია: ერთი მთავარ კომიტეტის პროგრამის მიხედვით, მეორე ანარქისტ-მემარცხენეებისა. უკანასკნელს ხმა მისცა თერთმეტ ორგანიზაციის წარმოადგენელმა.

ამრიგად ფაქტიურად პარტიაში განხეთქილება მოხდა, ბევრნი, უმეტესად მემარჯვენეები, პარტიიდან გავიდნენ. შემდეგ ხანებში საქართველოში ამ ელემენტებისაგან დაარსდა ნაციონალ-დემოკრატიების პარტია. მთავარი დამაბრუნებელი ამ პარტიისა იყო ჩვენი პარ-

ტიის ყოფილი წევრი—სპირიდონ კედია, ენერგიული პოლიტიკური მოღვაწე და კარგი ორატორი. მასაც ბევრი გაჰყვა ჩვენგან მემარჯვენე ფრთიდან.

ამნაირად ჩვენი პარტია თავისთავად გაიწმინდა, ჯერხანად შემცირდა, მაგრამ შემდეგ უფრო გაიზარდა და გაძლიერდა, ვიდრე ოდესმე ყოფილიყო. შემდეგ წელს ტფილისში გაიმართა გიორგი ზდანოვიჩის თავმჯდომარეობით მეოთხე კონფერენცია, რომელზედაც საბოლოოდ დამტკიცდა გრ. რ. ცხილაძის მიერ შემუშავებული პროგრამა.

დაახლოვებით ამდროინდელ ჩვენი პარტიული კრიზისის დასახსიათებლად მომყავს ამონაწერი გიორგი ზდანოვიჩის ერთ-ერთ მეგობართან მიწერილ პარათიდან: „-ის დიფერენციაცია, რომელიც ახლა ჩვენს მიმართულებაში ხდება, უსათუოდ დაუკარგავს ფედერალისტებს იმ ხასიათს, რომლის გამოც თქვენ ბრძანებთ, რომ ისინი ხანდახან ორ სკამზე სხედანო. ჩემის ფიქრით, ნაციონალურ იდეასა და სოციალიზმს შორის არავითარი შეურთგებლობა არ არსებობს, მაგრამ წინააღმდეგობა უსათუოდ იჩენს თავს იმ მიმართულებაში, სადაც ზოგიერთი სოციალისტია, ზოგიერთი კი—არა, და იმავე დროს ორივეს აერთებს ნაციონალური კითხვა—ბოლოსდაბოლოს უსათუოდ იდეური კრიზისი უნდა დადგეს და ასეც ხდება ახლა ჩვენში“.

ცოტა ხნის შემდეგ რუსეთსა და ჩვენშიაც დაიწყო არჩევნები მეორე სათათბიროს დეპუტატებისა. ახლაც არჩევნებს წინ უძღოდა სოციალისტურ პრესაში კამათი ბოიკოტის შესახებ. ჩვენს გაზეთში სადისკუსიო წერილები იბეჭდებოდა, კიდევ იყვნენ ბოიკოტის მომხრენი, მაგრამ გაცილებით სჭარბობდა ან აზრის მოწინააღმდეგეთა რიცხვი. ბოლოს მთავარმა კომიტეტმა გადასწყვიტა არჩევნებში მონაწილეობის მიღება და გამოსცა საარჩევნო პლატფორმა, რომლის შინაარსი, დაახლოვებით ასეთი იყო: სახელმწიფო სათათბირო იარაღია სარევალუციო ბრძოლის განსაგრძობად; ბრძოლის უახლოესი მიზანია—დამფუძნებელ კრების მოწვევა, რომელიც საბოლოოდ დაამყარებს მშრომელი ხალხის უფლებას და შექმნის დემოკრატიულ სახელმწიფოს, ფედერატიულ საფუძვლებზე; ამასთანავე დამფუძნებელი კრება მშრომელ ხალხს გადასცემს საერთო სამფლო-

ბელოდ მიწას და შემოიღებს ფართო მუშათა კანონმდებლობას. სათათბიროს დეპუტატებს უნდა დავალებოდათ ბრძოლა რეპრესიების მოსპობისა და დაპირებულ თავისუფლებათა დაკანონებისათვის, აგრეთვე ბრძოლა დაჰფუძნებელ კრების მოწვევისათვის, საარჩევნო ტაქტიკა იყო — სადაც შესაძლებელია საკუთარ დეპუტატების არჩევა, სადაც არა შეთანხმება იმ პარტიებთან, რომელთაც დაახლოებით ჩვენი საარჩევნო პლატფორმა ექნებაო.

მახსოვს ამ პლატფორმის შესახებ — ს. - დ-ს „ტალღა“ აგვიჯანყდა: რა იქნა სოც.-ფედერალისტების სოციალიზმი, რატომ საარჩევნო პლატფორმაში არაფერიაო. რა უნდა ყოფილიყო ამ ხანებში საარჩევნო პლატფორმაში იმაზე მეტი, რაც ჩვენ გვქონდა? ეს ისევ საიდუმლოებად დარჩა, რომელიც ხანგრძლივ კამათშიაც ვერ გამოვარკვიეთ.

მაშინ ხმები დადიოდა, რომ საარჩევნო კანონი შეცვლილი იქნებაო, მაგრამ ეს ხმა არ გამართლდა და არჩევნები ძველის კანონით დაიწყო. სამაგიეროდ მთავრობამ გააძლიერა რეპრესიები, აკრძალეს კადეტთა პარტიის კონფერენცია, არ დაამტკიცეს მშვიდობიან რეფორმათა პარტიის დებულება, ხოლო სარევოლუციო პარტიების ლიდერები დაატუსაღეს, ან იძულებული გახადეს არალეგალურ მდგომარეობაში გადასულიყვნენ, ბეჭვდითი სიტყვა შეჭლულ იქმნა. კრებები და აგიტაცია აკრძალეს. მიუხედავად ასეთი ზომებისა, მთავრობა მაინც დამარცხდა; მეორე სათათბიროც უმთავრესად ოპოზიციის და რევოლუციის წარმომადგენლებისაგან შესდგებოდა: საქართველოდან დეპუტატებად ყველა სოც.-დემოკრატები აირჩიეს. ქალაქ ტფილისის წარმომადგენლად ახლა არშაკ ზურაბიანი გავიდა.

დაიწყო ისევ ბრძოლა თვითმპყრობელ ბიუროკრატებსა და სახალხო წარმომადგენლობას შორის. მთავრობა დიდი უკმაყოფილო იყო და მხოლოდ საბაზს ეძებდა ამ სათათბიროს დათხოვნისათვის. ამ სათათბიროშიაც შესდგა ავტონომისტების ფრაქცია სხვადასხვა პარტიების წარმომადგენლებისაგან. ოდესეულ დეპუტატის პერგამენტის მეთაურობით საქართველოს დეპუტატები ამ ფრაქციებში არ შესულან.

* * *

იმ ხანებში საზღვარგარეთიდან ჩამოვიდა ჩვენი თანამემამულე, ცნობილი ანარქისტი ვარლამ ჩერქეზიშვილი. ის უკვე 70-იან წლებში გაიქცა ევროპაში და ცხოვრობდა უმთავრესად ლონდონში. მეგობარი იყო ყველა ცნობილ ანარქისტებისა—კროპოტკინის, ელიზე რეკლიუსი და სხვებისა. ამავე დროს იქიდან მოწაწილეობას იღებდა ჩვენს პრესაში. თავგამოდებული დამცველი და მომხრე იყო საქართველოს ავტონომიისა. უცნაური იყო, რომ ეს უკიდურესი სოციალისტი, საქართველოს დამოუკიდებლობის, ან ავტონომიის საკითხს „იცავდა არა საერთო სამართლიანობის“ მიხედვით, არა სოციალისტურ თვალსაზრისით, არაჰედ ქართველ ერის ისტორიული უფლებით. ყოველთვის კამათში წინ აყენებდა ჩვენი შეფხების ტრაქტატებს რუსეთის თვითმპყრობელებთან. ამ საკითხზე მან ტფილისში ჩამოსვლისას რამდენიმე ლექცია წაიკითხა. ერთმა ლექციამ. ტფილისის საქალაქო საბჭოს დარბაზში დიდძალი ხალხი მიიზიდა. კამათი მეტად გამწვავდა; მოწინააღმდეგენი უშლიდნენ მომხსენებელს, განზრახვა ჰქონდათ კრება ჩაეშალათ, ატყდა აურზაური. საზოგადოება აირია, ჩერქეზიშვილს შემოერთყნენ შეიარაღებული ახარქისტები. გაისმა მიხაკო წერეთლის რიხიანი ხმა მოწინააღმდეგეთა მიმართ; ამან უფრო ააღელვა კრება და თავმჯდომარე იძულებული გახდა იგი შეეწყვიტა. ასეთ პირობებში იმართებოდა ხშირად იმ დროს ავტონომიაზე აკადემიური კამათიც კი.

ვარლამ ჩერქეზიშვილს იმდენად სწამდა ჩვენი ერის ისტორიული უფლების სიძლიერე, რომ დაუცხრომლად შეუდგა პროპაგანდას—მომავალ ჰააგის საერთაშორისო კონფერენციას უნდა წარედგინოს ჩვენი ერის მოთხოვნა საქართველოს ავტონომიისაო. მაშინ მართლაც დაიწერა ამის შესახებ დასაბუთებული მემორანდუმი და ჰააგის კონფერენციას წარედგინა. არ ვიცი, რა ბედი ეწია ამ მემორანდუმს, მაგრამ ვარლამ ჩერქეზიშვილი ღრმად იყო დარწმუნებული, რომ თუ ახლა არა, მალე მთელი ევროპა იცნობს ქართველ ერის ისტორიულ უფლებას და დაენმარება ქართველ ერს თავის უფლების მოპოებაში, თუ რასაკვირველია, ქართველი ხალხი ბრძოლას განაგრძობსო.

ამ დროს დაკეტეს ჩვენი გაზეთი „მეგობარი“. შემდეგი გაზეთის ორგანიზაციის საქმიანობას შეფუდექით, როცა სამი უცნაური ტიპის, შეხედულების და ტანსაცმელის კაცი შემოვიდა რედაქციაში. ერთი უკვე ხანში შესული, ორი ახალგაზრდა. იმ დღეებში გაგე-

ბული გვეჩვენა, რომ ტფილისში სპარსეთიდან ჩამოვიდნენ ფერეიდანელი ქართველები. მაშინვე მივხვდით, რომ რედაქციაში სწორედ ესენი მოვიდნენ. გაგვეცნენ—სპარსელი ქართველები ვართო ონიკაშვილი და ხუციშვილებიო. დავსვით, ჩვენი საქმე მიატოვეთ და გარს შემოგუსხედით; სტამბიდან გამოვიდნენ ჩვენი ასოთამწყობებიც და შემოგვიერთდნენ. ყურს ვუგდებდით ამათ უცნაურ ბაასს და მეტად საინტერესო ამბებს შორეულ ქართველების შესახებ. დაფიქრებული და თან გაკვირვებული ვუსმენდი მეც ონიკაშვილის საუბარს. არ მჯეროდა და ჩემს თავს ვეკითხებოდი: ნუ თუ ეს იმ მრავალ კახელთა შთამომავლობაა, რომელიც 300 წლის წინად სპარსეთის მპყრობელმა შაჰ-აბაზმა საქართველოს მოსწყვიტა და შორს, ირანის მთებში გადასტყორცნა? როგორ შეინარჩუნა ამ ხალხმა არსებობა, როგორ შეინარჩუნა ენა და ზნე-ჩვეულება?

80-იან წლებში სპარსეთში გაემგზავრა ჩვენი მწერალი ლადო აღნიაშვილი საგანგებოდ ფერეიდანის დასათვალიერებლად. თავისი მოგზაურობა და ფერეიდანელ ქართველების ცხოვრება მან აგვიწერა ჟურნალ „მოამბეში“, ონიკაშვილს ენახა მაშინ ლადო აღნიაშვილი და, მგონი, იმის წაქეზებით გაებედნათ საქართველოში წამოსვლა.

ფერეიდანელების ჩამოსვლამ დიდი სენსაცია გამოიწვია მაშინ ქართველ საზოგადოებაში. შესდგა კომიტეტი, რომელსაც დაეწალა მათთვის მზრუნველობა. წაიყვანეს კახეთში და საქართველოს სხვა კუთხეებშიაც; შემდეგ შეაგროვეს ფული, შეიძინეს „დედა-ენა“ და სხვა სახელმძღვანელოები, საკითხავი წიგნები, მოიწვიეს მასწავლებელი იმ განზრახვით, რომ ფერეიდანში ჩვენი წერა-კითხვის საზოგადოების სახელით პირველი ქართული სკოლა გაეხსნათ. თითქმის ერთი წელიწადი დაჰყვეს სპარსელმა ქართველებმა საქართველოში და დაბრუნდნენ მასწავლებლის თანხლებით, მაგრამ ეს უკან დაბრუნება უბედური გამოდგა; საზღვარზე მათ თავს დაესხა ავაზაკთა ბრბო, გაძარცვეს, მასწავლებელი დასჭრეს და ის იძულებული გახდა უკან დაბრუნებულიყო. რამდენიმე წლის შემდეგ ერთი მათგანი კვლავ ესტუმრა საქართველოს, მაგრამ ყოველი გეგმა კავშირის დაჭერისა და იქ ქართულ სკოლის დაარსებისა სრულ დავიწყებას მიეცა.

* * *

1907 წ. აპრილის დამლევს ესერების ცეკასაგან მოგვივიდა მოწვევა კონგრესზე. ფინლანდიაში დანიშნული იყო რუსეთის სხვადასხვა სარეგულაციო პარტიათა კონგრესი ეროვნულ საკითხის გასარკვე-

ვად და ზოგიერთ პრაქტიკულ სარევიოლუციო საქმეებზე მოსალაპარაკებლად. კონგრესის მოწვევა ითავა ს.-რევ.-ის პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა. ყოველ მოწვეულ პარტიას უნდა წარმოედგინა მოხსენება თავის ქვეყნის საზოგადოებრივ ძალთა ურთიერთობის შესახებ და აგრეთვე ეროვნულ მოთხოვნებზე. ჩვენმა კომიტეტმა გიორგი ზდანოვიჩი და მე გავგზავნა კონგრესზე. გიორგიმ შეიმუშავა მოხსენება აგრარულ პრობლემის შესახებ საქართველოში. მე დაეწერე მოხსენება საზოგადოებრივ ძალთა ურთიერთობასა და ეროვნულ პრობლემაზე. ჩავედით თუ არა პეტერბურგში, მე იმ დღესვე მივედი „რუსსკოე ბოგატსტვოს“ რედაქციაში, სადაც ერთი თანამშრომელი ქალი უნდა მესახა. იმისგან უნდა გამეგო, სახელდობრ, სად უნდა მივსულიყავით ფინლანდიაში. მივედი ხსენებულ ქალთან და ვუთხარი მისელის მიზეზი.

— სხვას არაფერს მეტყვიტ? მეკითხება ქალი და გაჩუმებული დგას, მე არ ვიცოდი, რა უნდა მეთქვა. ისევ ვაფუხეორე, რომ მინორისაგან წერილი მივიღე, რომელშიაც ნაჩვენები იყო ეს გზა კონგრესის მისამართის გასაგებად.

ბოლოს ქალი მეკითხება: „პაროლი“ მითხარით. მე ვუპასუხე, რომ მინორის წერილში არავითარი პაროლი არ ყოფილა.

ქალმა ერთხელ კიდევ ამხედ-დამხედა და შიბრა:

— გენდობით... გარდა ამისა, შორიდან, კავკასიიდან ჩამოსულხართ... თორემ უკან გაგაბრუნებდით.

მომცა მისამართი—ჰელსინგფორსის იქით ერთი სოფლისა, სამწუხაროდ სახელი დამავიწყდა, და დასძინა: სადგურზე ფინლანდელი აქტივისტი შეგვხვდებოდა და იმას ესა და ეს პაროლი უთხარითო.

იმავე ღამეს მე და გიორგი ფინლანდიის რკინის გზით გავემართეთ. დილას ადრე ჰელსინგფორსში მივედით და ჩვენი ვაგონის ფანჯრიდან საუცხოვო სურათი გადაგვეშალა წინ: დიდი ვოგზალი გაქედილი იყო ხალხით; ქალი და კაცი, სულ ახალგაზრდები—ერთ და იმავე ფერად ფორმაში გამოწყობილი; აუარებელი დროშა ფრიალებდა. ეს ზღვა ხალხი ეროვნულ ჰიმნს მღეროდა; შევამჩნიეთ, რომ იქვე ერთ დროშის ქვეშ რუსის ჟანდარმი იდგა. ქუდთან აწეული ხელით ეროვნულ დროშებს სამხედრო სალამს აძლევდა. გავიგეთ, რომ ფინლანდელი „შევარდენის“ საზოგადოება აცილებდა პრაგიდან ჩასულ ჩხელ „შევარდენებს“. გაათავეს სიმღერა, გაისმა ორკესტრის ხმა და სტუმრების მატარებელი დაიძრა. პატარა ხანს იქით ჩვენი მატარებელიც წავიდა. მე და გიორგი ვაგონში შეგბრუნდით და შე-

ვამჩნივთ იქვე ახლოს მჯდომი ორი ქალი, რომელნიც ყურადღებით გვათვალისწინებდნენ. ერთი მათგანდ, მოხუცებული, მაღალი, რამდენჯერმე თითქო ჩვენსკენ წამოვიდა კიდევ. მალე დანიშნულ ადგილზე მივედით. ის ორი ქალიც ჩამოვიდა და მაშინვე ჩვენსკენ წამოვიდნენ.

— მე მივხვდი, მოგვიბრუნდა მოხუცებული ქალი, რომ თქვენც კონგრესზე მოდინხართ... მე „ბაბუშკა“ ვარ, ბრეშკო-ბრეშკოვსკაია: თქვენი გვარები.

გიორგიმ თავისი ვინაობა დაასახელა და „ბაბუშკა“ დიდის ალერსით გადაეხვია.

— გიცნობ, 50 პროცენტის მონაწილე ხარ... ეს ვინლა არისო, მოაშვირა: ჩემსკენ ხელი. ესეც ძველი ნაროდვოლეცი არისო, მიუგო გიორგიმ, ახლა ს.-ფ. პარტიის წევრიო. ბრეშკო-ბრეშკოვსკაია მეც გადამეხვია. მერე გაგვაცნო თავისი თანამგზავრი, — ეს ცნობილი რევოლუციონერი ქალია ივანოვა, ცეკას წევრიაო. შეგვხვდა ახალგაზრდა აქტივისტი, რომელმაც სოფელში წაგვიყვანა და ერთ დიდ სახლში მიგვიყვანა კონგრესის ბინაზე. იქ უკვე ბევრი ხალხი ირეოდა. წარუდღეკით საორგანიზაციო ბიუროს, წარუდღეინთ ჩვენი მანდატები.

კონგრესზე მოწვეული ყოფილიყო თერთმეტი სარევოლუციო პარტია სხვადასხვა ერისა, რომელთაგან ზოგ პარტიას სხვადასხვა მიზეზის გამო წარმომადგენლები არ გამოეგზავნა, იყვნენ: ს.-რევ., პოლონეთის სოც. პარტია, ბელორუსების „გრომდა“, ფინლანდიის „აქტიური წინააღმდეგობის“ პარტია, ებრაელთა პროლეტარიატის სოც. პარტია („სერპ“) საქართველოს სოც.-ფედ. პარტია, სომხური „დაშნაკუტუნი“. კონგრესმა განიხილა შემდეგი საკითხები:

1. ეროვნული საკითხი და სოციალიზმი;
2. ფედერაცია და ავტონომია;
3. მცირე ერების უფლებათა გარანტია;
4. აგრარული საკითხი სხვადასხვა რაიონსა და ერში;
5. რუსეთის თვითნული ერის დღევანდელი პოლიტ-სოც.

მდგომარეობა და

6. პრაქტიკული საკითხები.

პირველად კონგრესს წარედგინა მოხსენებანი თეორიული საკითხების შესახებ: „სოციალიზმი და ეროვნული პრობლემა“. მომხსენებლები სხვადასხვა მხრით შეეხნენ ამ საკითხს: რა არის ნაცია, ეწინააღმდეგება თუ არა ეროვნულ თავისუფლებისათვის ბრძოლა მშრომელ კლასის თანამედროვე ბრძოლას. ეროვნული საკითხი

კლასთა ბრძოლის მიხედვით, ეროვნული პრობლემა ბურჟუაზიული და სოციალისტურის თვალთახედვით და სხვა.

საერთოდ მომხსენებლებმა აღიარეს უდიდესი მნიშვნელობა ეროვნულ პრობლემისა, კაცობრიობის თანამედროვე ცხოვრებაში საზოგადოდ და სოციალისტურ მოძრაობისათვის კერძოდ; დაამტკიცეს, რომ თუ ეროვნული საკითხი დღესვე არ გადაწყდა ჯეროვანად, იგი დიდი შემთავრებელ ფაქტორად გადაიქცევა სოციალისტურ მოძრაობისათვის; თანამედროვე ეროვნული ქიშპობა და ერთი ერისგან მეორის დაჩაგვრა ხელს უშლის სწორედ მშრომელ კლასთა საქმეს: აგვიანებს მათ გათვითცნობიერებას და აფერხებს მათ კლასობრივი ბრძოლასაო.

როგორ უნდა გადაწყდეს ეროვნული საკითხი თანამედროვე ბურჟუაზიულს ხანაში და უმთავრესად რუსეთში, ამ მრავალ ერის სახელმწიფოში? ამ საკითხის განხილვას შეუდგნენ მეორე რიგის მომხსენებლები, რომელთაც წარუდგინეს კონგრესს მოხსენებანი ფედერაციის და ავტონომიის შესახებ და აგრეთვე იმ ღონისძიებათა შესახებ, რომლებით უზრუნველყოფილი უნდა იქმნან მცირე ერთა უფლებანი. ფედერაციის პრინციპი კონფერენციის მიერ ერთხმად აღიარებულ იქმნა, როგორც აუცილებელი საფუძველი, რომელზედაც უნდა აშენებულიყო მომავალი რუსეთის სახელმწიფო წყობილება. კერძოდ ავტონომიის საკითხში კონგრესზე: ერთი (ს.-რევ., პოლონელები და ქართვ. ს.-ფედ.) იცავდნენ ტერიტორიალურ ნაციონალურ ავტონომიებს; იმ ერებს, რომელთაც განსაზღვრული ტერიტორია აქვთ, უნდა მიენიჭოთ ავტონომიური წყობილება სრულ დემოკრატიულ საფუძველზედაო, ხოლო ამათ საზღვრებში მცხოვრებ სხვა მცირე ეროვნულ ერთეულების უფლებანი უზრუნველყოფილ უნდა იქმნას საზოგადო სახ. კანონებით და ავტონომიურ კანონებითაც (თავისუფალი სკოლა, ეკლესია, პროპორციონალური წარმომადგენლობა ადგილობრივ სემიებში და სხვა გარანტიები).

უნდა აღვნიშნოთ აქვე, რომ კონგრესმა ერთხმად აღიარა: ტერიტორია განისაზღვრება რეალურისა და არა ისტორიულის პრინციპის მიხედვითაო.

მეორენი (ებრაელთა სოც. პ., სომხ. „დაშნაკ“) იცავდნენ წმინდა ეროვნულ ავტონომიებს. გარდა ტერიტორიალურ ავტონომიებისაო, ამბობდნენ ისინი, ყოველ ერს, მიუხედავად ტერიტორიისა, ნება უნდა ჰქონდეს შეადგინოს ეროვნული კავშირი იმულებითის ხასიათისა, რომელმაც უნდა განაგოს ამ ერის კულტურული საქმეებიო. მაგალითისთვის მოვიყვანოთ ებრაელები: ამათ საკუთარი ტერიტორიად

არა აქვთ; ამიტომ ისინი გახდებიან ან პოლონეთის, ან უკრაინის ან ველიკოროსიის ავტონომიების მოქალაქებად. ამ ავტონომიებში მათ უნდა მიენიჭოთ ყველა უფლება; შემდეგ ყველა ებრაელნი, სადაც კი უნდა ცხოვრობდნენ, შეადგენენ განსაკუთრებულ ეროვნულს კავშირს, რომელსაც ადგილობრივი თვითმართველობანი ექნება (პოლონეთში, უკრაინაში, რუსეთში, საქართველოში და სხვა) და ერთი ცენტრალური ებრაელთა სემიი, რომელსაც საკანონმდებლო უფლება ექნება კულტურულ საქმეებში და რომელსაც ყოველმა ტერიტორიალურმა ავტონომიამ ბიუჯეტის ნაწილი უნდა დაუთმოს თავის საქმეების განსახორციელებლად.

ამ ტიპის ავტონომიების დამცველნი იმ აზრისანი იყვნენ, რომ უამისოდ არ შეიძლება მცირე ერთა უფლებების დაცვა ისეთ აკრედიტებულს ქვეყანაში, როგორც რუსეთია. ყოველს ახალს ტერიტორიაში მოხვდებოდა რამოდენიმე სხვა ერი, რომელნიც ისევ დაჩაგრულნი იქნებიან, როგორც ცენტრალისტურს რუსეთში იყვნენ, თუ მათი საეროვნო-საკულტურო საჭიროებანი გამოყოფილ არ იქმნენ ტერ. ავტონომიის კომპენტენციიდან და არ გადაეცნენ ეროვნულ კავშირებს დამოუკიდებელ წარმოებისათვის.

ამ საკითხზე კამათმა დღენახევარს გასტანა და ბოლოს კონგრესმა მიიღო შემდეგი რეზოლუციები: ტერიტორიალურ-ნაციონალური ავტონომიის საჭიროება აუცილებელია. რაც შეეხება ეროვნულ ტიპის ავტონომიას, მართალია ის ჯეროვნად, დაიცავს მცირე და გაფანტულ ერთა უფლებებს, მაგრამ რადგან ამ ტიპის ავტონომია ჯერ არაა საკმაოდ გამორკვეული პრაქტიკულის მხრივ, კონგრესი ურჩევს ყველა სოციალისტურ პარტიას თავიანთ კრებებზე, დისკუსიებზე და ლიტერატურაში დაწვრილებით განიხილონ საკითხი და გადაჭრილი აზრი შეიმუშავონ შემდეგ კონგრესისათვის.

შემდეგ კონგრესმა მოისმინა თვითეულ პარტიის მოკლე მოხსენებანი თავის ეროვნების სოც. პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ. საერთოდ გამოირკვა, რომ ყველანი ბეჯითად მიისწრაფიან ავტონომიურ წესწყობილებისაკენ, რომ ამ მხრით ყველგან შედარებით ერთსულოვნება სუფევს. ამ მოხსენებამ მცირე კამათი გამოიწვია კერძოდ საქართველოს შესახებ. კონგრესმა დიდის ყურადღებით მოისმინა ჩემი მოხსენება, რადგან ძლიერ ნაკლები წარმოდგენა ჰქონდათ ყველას ჩემი ქვეყნის მაშინდელ ჭირ-ვარამზე. კონგრესი დაინტერესდა და უმთავრესად შემდეგ შეკითხვებს მძლევედნენ: რით აიხსნება, რომ საქართველოს წარმომადგენლებად მარტო ს.-დ. არიან სათათბიროში, თუმცა საქართველო უფრო მიწათმოქმედების ქვე-

- სარაჯიშვილი დავით—ცნობილი მრეწველი. გარდაიცვ. 1911 წ. 113.
- საყვარელიძე მიხეილ (დ. 1891 წ.)—ჟურნალისტი. გაზ. „სახალხო საქმის“ რედაქციის წევრი. 281, 284.
- სახოკია თედო (დ. 1868 წ.) მწერალი და მოღვაწე. „ივერიის“, „მოამბის“, „ცნობის ფურცლისა“ და სხვ. თანამშრომელი. ცნობილი მთარგმნელი. 126, 160, 167, 174, 178, 180, 204. 205.
- სტაროხელსკი—ქუთაისის გუბერნატორი 1905 წ. ლიბერალ-დემოკრატი. 207, 208, 229.
- ხტრუვე პ.—მწერალ-პუბლიცისტი, ყოფ. ლეგალური მარქსისტი, შემდგომ კადეტთა პარტიის თვალსაჩინო წევრი. ემიგრაციაშია. 181, 182, 202.
- ხურგულაძე პეტრე—ჟურნალისტი და პედაგოგი. ჟურნალ „ერის“ რედაქტორი 1908—10 წ. ნაციონალ-დემოკრატი. გარდ. ემიგრაციაში 1932 წ. 81, 189, 192.

უ

- უმიკაშვილი პეტრე (1938—1904), მწერალი, „დროების“, „ივერიისა“ და „მოამბის“ თანამშრომელი. 118, 119.

ფ

- ფანცხავა რომანოზ (ხომლედი)—მწერალი და კრიტიკოსი, „კვალის“ თანამშრომელი. გარდ. 1929 წ. 18.
- ფანცხავა იაკობ—პუბლიცისტი. ამჟამად კომპარტიის წევრი. 286.
- ფალიაშვილი ზაქარია—კომპოზიტორი, გარდაიცვალა 1933 წ. 289.
- ფირცხალავა ხამხონ (ფხვედ. ხიტყვა, კალამი)—პუბლიცისტი, სოც.-ფედ. პარტიის ლიდერთაგანი. ემიგრაციაშია. 135, 136, 139, 157, 174, 191, 201, 213, 217, 237, 261, 269, 270, 273, 284.
- ფურცელაძე ანტონ (1836—1913)—ბელეტრისტი და პუბლიცისტი. 83, 84, 85, 86, 87, 91, 92, 201, 285.

ქ

- ქავთარაძე ქაიხოსრო (ფხვედ. ქაჭუჩილა)—გაზ. „ცნობის ფურცლის“, „სახ. საქმისა“ და სხვ. თანამშრომელი. 135.
- ქელბაქიანი ბესო (იულო)—მწეზა-დურგალი. 1913 წ. დაპატიმრების შემდეგ გადასახლებულ იქნა კავკასიის საზღვრებიდან. 281, 284.
- ქიქოძე გვონთი—მწერალ-პუბლიცისტი, „დროების“, „სახალხო საქმის“, მერე „საქართველოს“ თანამშრომელი. მთარგმნელი. 273.
- ქორქაშვილი ჰარამ—გიორგი ზდანოვიჩის (ნახ. ეს სიტყვა) დედა.

ღ

- ღლონტი ხარლამპი—პედაგოგი. 201, 207, 238, 339.
- ღლონტი თედო—ჟურნალისტი. ამჟამად კომპარტიაშია. 281.
- ღოლობერიძე ნიკო (გარდ. 1916 წ.) მრეწველი და მოღვაწე. 154, 174, 179

უ

- უაზახაშვილი ანტონ—სოც.-ფედ. პარტიული მუშაკი. გარდ. 1924 წ. 267.
- უაზბეგი გიორგი—გენერალი, წ. კ. საზოგადოების თავმჯდომარე. გარდ. 1922 წ. 257, 261.
- უიფიანი პეტრე—პედაგოგი და ჟურნალისტი. გარდაცვლილია. 174, 207, 226, 237.
- უიფიანი ვასილ—მწეული და მოღვაწე. 116, 123, 201, 286.
- უიფშიძე გრიგოლ (1859—1923 წ.)—ქუზ. „იმედის“, (1881 წ.), შემდგომ „ივერიის“ და „მომავლის“ თანამშრომელი. ცნობილი მთარგმნელი. 83, 84, 86, 274.
- უიფშიძე ალექსანდრე (ფრონელი)—გარდ. 1918 წ. ჟურნალისტი და ისტორიკოსი (თხზ. „მთიულეთი 1804 წ.“ „კახეთის აჯანყება“ და სხვა). 83, 207, 229, 292.

ჩ

- ჩერნოვი ვიქტორ—რუს. სოციალისტ-რევოლუციონერთა პარტიის ლიდერი. ემიგრაციაშია. 177, 181, 185.
- ჩერქეზიშვილი ვარლამ (1844—1925) ევროპაში ცნობილი ანარქისტი და მწერალი. 105, 105, 152, 243, 252, 233, 243, 253.
- ჩერქეზიშვილი ვასილ (1857—1910)—ჟურნალისტი, ტფილისის მოურავი, 1907-დან სიკვდილამდე. 111, 112, 167, 255.
- ჩერქეზიშვილი ელისაბედ (დ. 1863)—დამსახურებული მსახიობი. 117, 119, 129.
- ჩიკვაძე კალიხტრატე—ეჭილი, ქუთაისის მოღვაწე. 155, 262, 163.
- ჩიტაძე შიო (ფხვედ. უკავი) (1872—1906) პუბლიცისტი და სოც.-ფედ. პარტიის თვალსაჩინო წევრთაგანი. ბარბაროსულად მოკლეს ყაზახებმა. 135, 217, 229, 232, 237, 238, 239, 240, 251.
- ჩოდრიშვილი მიხა—მუშა. ბოლშევიკი, გარდ. 1930 წ. 80.

ც

- ცაგარელი ასიკო (გარდ. 1904)—მსახიობი და დრამატურგი, ჟურნალისტი, 136.
- ცხველაძე ნიკო (1845—1911) მოღვაწე და პედაგოგი. 147, 148, 149, 150, 152, 257.

წ

- წერეთელი აკაკი (1840—1915)—ცნობილი პოეტი 3, 85, 86, 97, 98, 100, 130, 144, 252, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 291.
- წერეთელი ვასილ (დ. 1862 წ.)—ეჭიპი, პუბლიცისტი. „ივერიის“, „ცნობის ფურცლის“ და ქუთაისის გაზეთების („კოლხიდა“, „ერი“) თანამშრომელი. 13, 14, 16, 38, 79, 89, 107.

- წერეთელი გიორგი (1842—1900)—ცნობილი ბელეტრისტი. გაზ. „დროების“ დაშარსებელი (1866 წ.), „კრებულის“, „კვალის“ რედაქტორი. 75, 85, 108, 116, 260.
- წერეთელი მიხეილ (ფსევდ. Báton)—ცნობილი ანარქისტი და პუბლიცისტი, ენათმეცნიერი, ქართულ ჟურნალ-გაზეთების თანამშრომელი. ამჟამად ემიგრანტი. 181, 243, 255, 236, 237.
- წერეთელი ირაკლი (კაკი)—ცნობილი სოციალ-დემოკრატი. ემიგრანტი. 252.

ზ

- კავჭავაძე ილია (1837—1907)—ცნობილი პოეტი და პუბლიცისტი. „ივერიის“ დამასრსებელი და რედაქტორი. მოკლეს 1907 წ. 3, 71, 72, 75, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 116, 119, 132, 134, 149, 152, 153, 196, 231, 235, 252, 254, 260.
- კავჭავაძე ოლა (გარდ. 1928 წ.)—გურამიშვილის ასული, ილია კავჭავაძის მეუღლე. 89, 256.
- კრელაშვილი სტეფანე (1859—1917)—ნაროდნიკი, ჟურნ. „იმედის“ თანამშრომელი. 131, 138.
- კუონია ალ. (1855—190)—მწერალი და მოღვაწე. 131, 132, 152.
- კუმბაძე არისტო—ბელეტრისტი და ჟურნალისტი. 281.
- კუმბურიძე გიორგი—პედაგოგი და ჟურნალისტი. 281.

ხ

- ხატისოვი ალ.—ტფილისის მოურავი, რევოლუციის შემდეგ სომხ. დემოკრ. რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე. ემიგრანტი. 196, 197.
- ხელთუფლიშვილი მიხეილ—„საქ. განთავისუფლების ლიგის“ თავმჯდომარე (1894 წ.), ავტორი წიგნისა „Вступление Грузии в состав Рос. Империи“. გარდაცვლილია. 4.
- ხერხეულიძე ლევან—სოც.-ფედ. სტუდენტი. ყუმბარა ესროლა პოლიცემისტერს კოვალევს 1906 წ. პოლიციამ ხმლათ აკუსა. 213.
- ხიზანიშვილი (ფსევდ. ურბნელი, Plebs) (1851—1906) პუბლიცისტი და მკვლევარი. „ივერიის“ მთავარი თანამშრომელთაგანი. 83, 84, 86, 91, 92.
- ხუდადოვი ნ.—ცნობილი მოღვაწე, ნაროდნიკი, ექიმი. გარდაცვლილია. 118, 124, 125, 214, 215.
- ხუნდაძე სილოვან (1860—1928)—ცნობილი პედაგოგი და გრაზატიკოსი. 255.
- ხუნდაძე სიმონ (გარდ. 1933 წ.) პუბლიცისტი და კრიტიკოსი—მკვლევარი, სახ. უ-ტის პროფესორი. კომპარტიის წევრი. 76, 80.

ჯ

- ჯაბადარი ალექსანდრე (1861—1933)—ცნობილი მოღვაწე და მესტაშე, „ცნობის ჟურნალის“ და „მოამბის“ ოფიციალური რედაქტორი, ქართვე. ბეჭდვ. ამ-ბის დამა-რსებელი. 131, 132, 133, 134, 136, 139, 143, 152, 207, 222, 229, 229, 270, 284.

ჯაბაური გ. დამსახურებული სცენის მოყვარე. 127.

ჯაჯანაშვილი არჩილ (დ. 1884 წ.)—ჟურნალისტი, მწერალი, „სახალხო გაზეთის“ ფაქტიური რედაქტორი რამდენიმე წლის განმავლობაში. 273, 282, 284.

ჯაჯანიშვილი ივანე (დ. 1876 წ.)—ცნობილი ისტორიკოსი, სახ. უ-ტის პროფესორი.

ჯაფარიანი (დ. 1880 წ.)—ცნობილი ბელეტრისტი. 269, 270, 217, 218.

ჯორჯაძე არჩილ (1872—1913)—ცნობილი პუბლიცისტი, სოც.-დემ. პარტიის ლიდერი. 135, 136, 138, 139, 140, 141, 143, 146, 147, 149, 151, 152, 159, 162, 163, 174, 179, 181, 182, 183, 184, 199, 204, 262, 267, 281, 282, 283.

ჯუღელი ხევერიანე—ცნობილი სოც.-დემოკრატი მოღვაწე, II სახ. სათათბიროს დეპუტატი. გარდ. 1910 წ.

3317 8 131
343 2 156

301.19
m 269